III. 11.869

PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN EPOCA LUMINILOR 1770 - 1830

NICOLAE ISAR

editura universității din bucurești

BCUIAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BIBL. CENTR. UNIV.
M. „EMINESCU" IAȘI
ISTORIE
Inv. - 11869

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

NICOLAE ISAR

PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN EPOCA LUMINILOR (1770-1830)

CULTURA, SPIRITUL CRITIC, GENEZA IDEII NAȚIONALE

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Din cărțile aceluiași autor:

1. *Publiciștii francezi și cauza română. 1834-1856*, Edit. Academiei Române, București, 1991, 139 p. (premiul „Nicolae Bălcescu" al Academiei Române pe anul 1993)
2. *Școala națională de la Sf. Sava și spiritul epocii (1818-1859)*, Edit. Universității din București, 1994, 247 p.
3. *Principatele Române în epoca Luminilor. 1770-1830. Cultura, spiritul critic, geneza ideii naționale,* [ediția I-a], Edit. Universității din București, 1999, 275 p.
4. *Istoria modernă a Românilor. 1774-1848,* partea I și a II, Edit. Fundației „România de mâine", București, 2001-2003, 251 + 191 p.
5. *Istoria modernă a Românilor. Edificarea statului național (1848-1866),* Edit. Universității din București, 2002, 430 p.
6. *Sub semnul romantismului. De la domnitorul Gh. Bibescu la scriitorul Simeon Marcovici,* Edit. Universității din București, 2003, 256 p.
7. *Cultură națională și spirit european. De la Școala lui Gheorghe Lazăr la Universitatea din București (1818-1864),* Edit. Universității din București, 2004, 266 p.
8. *Principatele Române de la 1821 la 1848. Sub semnul renașterii naționale.* Edit. Universității din București, 2004, 341 p.

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

III-11869

NICOLAE ISAR

PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN EPOCA LUMINILOR (1770-1830)

CULTURA, SPIRITUL CRITIC, GENEZA IDEII NAȚIONALE

Ediția a doua revăzută și adăugită

632607
B.C.U. IASI

Editura Universității din București
– 2005 –

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

© Editura Universității din București
Şos. Panduri 90-92, Bucureşti – 050663; Tel./Fax: 410.23.84
E-mail: editura@unibuc.ro
Internet: www.editura.unibuc.ro

6 SEP 2007
B.C.U. „G. EMINESCU" IAŞI
ISTORIE
ACU/BC 632607

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
ISAR, NICOLAE
Principatele Române în epoca Luminilor (1770-1830). Cultura, spiritul critic, geneza ideii naționale / Nicolae Isar. Bucureşti, Editura Universității din Bucureşti, 2005
Bibliogr.
Index
ISBN 973-737-075-9
94(498.1+498.3)"1770/1830"(075.8)

Tehnoredactare computerizată: ***Constanța Titu***

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Cuvânt înainte

Prima ediție a lucrării de față a apărut la Editura Universității din București cu mai mulți ani în urmă, în 1999, într-un număr redus de exemplare, epuizat în scurtă vreme.

Ținând seama de problematica majoră în care se încadrează, ni s-a părut interesant să revenim cu o a doua ediție – revăzută și adăugită –, cu atât mai mult cu cât această lucrare se înscrie în orientarea Editurii Universității din București, tot mai evidentă în ultimii ani, de a publica nu numai cursuri propriu-zise, destinate studenților, ci și lucrări științifice de rigoare, destinate tineretului studios, dar și specialiștilor, unor cercuri mai largi de cititori.

Evident, cititorul trebuie să aibă în vedere faptul că într-o problematică atât de amplă și complexă, precum este aceea a iluminismului în Țările Române, amploarea preocupărilor se face resimțită an de an. Astfel, în intervalul ultimilor ani care s-au scurs de la data apariției primei ediții a lucrării de față, au apărut o serie de alte exegeze pe care lucrarea noastră – și în ediția de față – nu putea să le încorporeze. Avem în vedere aici, cu deosebire, valoroase contribuții științifice aparținând reputaților specialiști în domeniul istoriei Sud-Estului european; de pildă, ca să ne referim numai la apariții de dată foarte recentă, din categoria izvoarelor fundamentale: ediția științifică în limba română a lui Dimitrie Daniel Philippide, *Istoria României*, 2004, elaborată de d-na Olga Cicanci – operă citată de noi în ediții mai vechi – sau, din categoria sintezelor, *Intelectuali, elite, clase politice moderne în Sud-Estul european. Secolul XIX,* 2004, elaborată de d-na Elena Siupiur.

Cât de modestă, ediția de față, ca și cea anterioară, sperăm să vină în sprijinul unei mai bune asimilări de către studenți a cursului general de Istoria Românilor, încadrând epoca Luminilor, totodată, să satisfacă, poate, un anumit interes al specialiștilor, al profesorilor de istorie sau al altor categorii de cititori.

Autorul

BCUIAȘI CLUJ-NAPOCA UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

INTRODUCERE

CONSIDERAȚII PRIVIND PERIODIZAREA ILUMINISMULUI ROMÂNESC ŞI CONȚINUTUL LUCRĂRII

Iluminismul în țările române, în urma unor numeroase exegeze[1], a fost definit, ca parte a iluminismului european, drept o mişcare de idei cu trăsături specifice, în consecință punându-se în circulație termenul de iluminism românesc. Este o mişcare de idei sau un amplu curent de idei care se manifestă atât în plan cultural, cât şi în plan social-politic[2].

În evoluția literaturii de specialitate, chestiunea terminologiei a făcut adesea obiectul unor dispute ştiințifice, autorii folosind fie termenul de iluminism, fie de luminism. Considerăm de la bun început că problema folosirii unui termen sau altul în sine nu este esențială pentru înțelegerea fenomenului. Nu este cazul, deci, să insistăm asupra acestei polemici, ci, doar, să ne exprimăm opțiunea pentru termenul de iluminism, pe care îl folosim în textul nostru, validând argumentul invocat de unii autori, anume că în cultura română termenul a fost adoptat din italiană şi pus în circulație în înțelesul său semantic, de „luminare", care nu reclama o traducere[3]. Să adăugăm aici că D. Popovici, în cunoscuta sa lucrare din 1945, a pus în circulație termenul de „epocă a Luminilor", vizând în mod special țările române[4]. Un termen care poate fi folosit simultan cu cel de iluminism sau luminism, excluzând, în orice caz, riscurile unei polemici pe această temă.

---

[1] Pentru foarte bogata literatură de specialitate privind iluminismul în țările române, numai pentru exemplificare, vezi lista bibliografică publicată de N. Bocşan, în „Cahiers roumains d'études littéraires", nr. 2, 1977; nr. 2, 1979, cuprinzând peste 700 de titluri, câte puteau fi identificate până la data publicării; cu specială privire la Principatele Române dunărene, de asemenea, vezi bibliografia de la sfârşitul lucrării lui Vlad Georgescu, *Ideile politice şi iluminismul în Principatele Române*. 1750-1831, Edit. Academiei Române, Bucureşti, 1972.

[2] Asupra cadrului conceptual al iluminismului şi trăsăturilor sale, citățm aici numai câteva contribuții esențiale; de pildă, Al. Duțu, *Iluminismul, în Istoria filosofiei românești*, vol. I, Edit. Academiei Române, Bucureşti, 1972, p. 119-185; P. Teodor, *Repere ale iluminismului românesc*, în volumul *Fragmentarium iluminist*, Edit. „Dacia", Cluj-Napoca, 1972, p. 5-20, elaborat în colaborare cu D. Ghişe.

[3] Amintim aici de un amănunt vizând interesul şi istoria acestei dezbateri, anume de polemica care a umplut în anul 1964 paginile unor numere ale revistei „Contemporanul" şi în care au fost angajate prestigioase condee, ale lui Adrian Marino, Liviu Rusu, Al. Piru, ultimul susținând opinia pe care o subliniem şi nou.

[4] D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des Lumières*, Sibiu, 1945.

Periodizarea iluminismului în ţările române, de asemenea, a făcut şi face obiectul unei diversităţi de opinii, asupra cărora nu este cazul să insistăm aici în mod deosebit.

Dacă sfârşitul epocii Luminilor, plasat în jurul anilor 1830, pare a corespunde vederilor majorităţii exegeţilor (evident, cu opţiuni mai rare, pentru 1821 sau 1840), mai dificilă pare „convenţia" asupra limitei de început a acestei epoci. Există părerea – formulată cel mai adesea în mod neexplicit – că întreg secolul al XVIII-lea ar putea fi încorporat în epoca Luminilor, trimiţând în acest sens la mişcarea condusă de Inochentie Micu în Transilvania şi la reformele domnitorilor fanarioţi în Principatele dunărene.

Considerăm însă că majoritatea opiniilor vizează ca limită de început, cu aproximaţie, fie jumătatea secolului al XVIII-lea, fie anii 1770-1780 (şi aici, cu raportări la date concrete diferite: 1769, 1770, 1774, 1780).

În ceea ce ne priveşte, optăm pentru ultima variantă, considerând, prin urmare, că epoca Luminilor încorporează, în linii generale, ultimele trei decenii ale secolului al XVIII-lea şi primele trei decenii ale secolului al XIX-lea (1770-1830).

În acest context ar fi de amintit că D. Popovici în lucrarea citată fixează limita de început în anul 1780, dată care marca începutul etapei definitorii a Şcolii Ardelene, odată cu apariţia lucrării *Elementa linguae daco-romanae*, aparţinând lui S. Micu şi Gh. Şincai, prima dintre capodoperele Şcolii Ardelene. Adăugând la acest element de periodizare, avut în vedere de D. Popovici, alte câteva elemente vizând evoluţia din Principate, şi anume date cu semnificaţii importante în plan cultural, dar şi politic – 1769; 1772; 1774; 1780 – considerăm că se ajunge la data aproximativă şi cea mai probabilă semnificând începutul acestei epoci: 1770. Să reamintim semnificaţia datelor din urmă: decembrie 1769 marchează nu numai eliberarea unei bune părţi a teritoriului românesc, cu oraşul Bucureşti, în urma declanşării noului război ruso-turc, ci şi elaborarea de către boierii români a primelor proiecte reformatoare; anul 1772 marchează data elaborării unora dintre cele mai importante memorii de reforme, cu ideea capitulaţiilor, adresate diplomaţilor marilor puteri întruniţi în cadrul congreselor de pace de la Focşani şi Bucureşti; 1774 este anul tratatului de pace de la Kuciuk-Kainargi şi al hatişerifului care marchează un început de statuare a raporturilor cu puterea suzerană, odată cu începutul protectoratului rus asupra Principatelor; în sfârşit, 1776, marchează începutul acţiunii de tipărire a cunoscutelor *Minee* de la Râmnic de către episcopul Chesarie (moment marcând în Principatele Române, după N. Iorga, „epoca lui Chesarie de Râmnic"[5]).

[5] Este formularea consacrată de marele cărturar în *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. I, Bucureşti, 1901. Cât priveşte contribuţia lui N. Iorga la studiul iluminismului românesc, ea a fost subliniată mai de mult de A. Marino, într-un articol intitulat *Nicolae Iorga şi iluminismul românesc*, publicat în revista „Contemporanul", în contextul polemicii amintită mai sus (nr. 52 din 1964).

Referindu-ne la toate aceste elemente care pot concura la fixarea limitei de început a epocii Luminilor, cu aproximație, în anii 1770, vrem să justificăm nu numai o opțiune – pe care am adoptat-o în textul nostru – ci să punem în lumină caracterul mai mult sau mai puțin subiectiv al diferitelor periodizări; ele nu pot fi decât convenționale și aproximative, variabile, de la autor la autor. Observația pare firească dacă ne gândim la faptul că discutăm în cazul iluminismului de o amplă mișcare de idei cu limite de început și de sfârșit greu de fixat în date precis stabilite. Ceea ce vrem să stabilim ar fi limitele aproximative de început și de sfârșit ale unei perioade în care trăsăturile acestei mișcări se manifestă plenar, sunt predominante în toate compartimentele vieții cultural-ideologice și social-politice.

Altfel, nu se poate înțelege că o asemenea opțiune nu ia în considerație criterii propuse de unii exegeți care fixează cu aproximație o limită de început a iluminismului la jumătatea secolului al XVIII-lea, raportată la reformele sociale ale lui Constantin Mavrocordat sau la apariția primelor traduceri din limba franceză; numai că, în afara însemnătății în sine a acestor „evenimente" ni se pare că nu se poate vorbi de la această dată de o manifestare reală a trăsăturilor iluminismului în toate sferele vieții societății românești, fie în Transilvania, fie în Principatele dunărene; și tot astfel, influența franceză – care constituie de fapt o componentă esențială a iluminismului în țările române – este evidentă mai ales din anii '70.

În sfârșit, încă o precizare! S-a discutat în literatura de specialitate de existența unui preiluminism românesc, raportat la epoca lui Constantin Brâncoveanu, la operele și ideile Stolnicului Constantin Cantacuzino și ale lui Dimitrie Cantemir[6]. Or, pe linia acestei opinii, considerăm, că într-adevăr există manifestări ale iluminismului în toată această perioadă, mergând cu aproximație de la 1700 până la 1770; este o perioadă îndelungată care premerge epocii Luminilor, în care găsim anticipate – mai mult sau mai puțin firav – manifestări, idei sau stări de spirit caracteristice pentru ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea.

Să adăugăm la toate acestea faptul că și epoca Luminilor, așa cum am delimitat-o, dacă ar fi să urmărim fenomenul circulației ideilor, se poate împărți în două subperioade: prima, corespunzând ultimelor trei decenii ale secolului al XVIII-lea; o a doua, înglobând primele trei decenii ale secolului al XIX-lea. Această a doua subperioadă, la rândul ei, ar putea fi subîmpărțită în două: intervalul până la 1821 și intervalul 1821-1830, pe care l-am putea numi, fără a greși, „deceniul Luminilor" – un interval de timp de maximă circulație a ideilor „luminării".

*

[6] Vezi D. Ghișe, P. Teodor, *op. cit.*, p. 9-12; de asemenea, P. Teodor, *Interferențe iluministe europene*, Edit. „Dacia", Cluj-Napoca, 1984, p. 49-71; tot aici, la p. 29-48, *N. Iorga și epoca Luminilor*.

De fapt, în cazul Țării Românești și Moldovei ponderea iluminismului cade asupra primelor decenii ale secolului al XIX-lea; în aceste decenii curentul se afirmă cu vigoare și se exprimă în opera și ideile cărturarilor, precum și în evoluția unor instituții tradiționale, școala și biserica. În aceste decenii, cu deosebire în cel de al III-lea, se afirmă iluminiști autentici, precum Gheorghe Asachi, Gheorghe Lazăr, Eufrosin Poteca, Dinicu Golescu, B. P. Mumuleanu, Ionică Tăutu ș.a. În aceste decenii, cu deosebire, iluminismul penetrează toate sau aproape toate sferele culturii și, implicit, intră în preocupările cărturarilor de tot felul: oameni de școală, clerici, istoriografi, scriitori etc. Se poate spune că iluminismul triumfă în aceste decenii în sensul implicării în grupuri sociale mai mari, iar expresia acestui triumf a fost, neîndoielnic, întemeierea Școlilor naționale de la Iași și București, sub conducerea lui Gh. Asachi și Gh. Lazăr – școli menite să răspândească „lumina" în straturile mai largi ale societății. Expresii ale afirmării conștiinței naționale a românilor în deceniul II al secolului al XIX-lea, aceste școli – cu deosebire cea de la Sf. Sava – se constituie în adevărate „focare" de iradiere a Luminilor, în centre de cultură națională care concentrează atenția și preocupările majorității cărturarilor din Principate.

Lupta pentru afirmarea școlii naționale se conjuga în mentalitatea iluminiștilor români cu lupta pentru afirmarea limbii naționale și culturii naționale, se constituia într-un element esențial al acestei ample mișcări.

Dacă, așa cum s-a demonstrat în ilustre exegeze[7], iluminismul în țările române, în general, a dus la afirmarea conștiinței naționale, a fost valorificat în sensul redeșteptării naționale a românilor, trebuie spus că domeniul cultural care l-a înscris în primul rând în această direcție a fost acela al învățământului, în etapa trecerii acestuia de la învățământ superior în limba greacă la învățământ superior în limba națională.

Așa cum observa marele istoric francez, Alfred Rambaud, la sfârșitul secolului XIX, înființarea Școlilor naționale la Iași și București, în intervalul premergător revoluției conduse de Tudor Vladimirescu, simboliza, cronologic, un ascendent al mișcării culturale asupra mișcării de redeșteptare națională în plan politic[8]. Un ascendent, în sensul că spiritul critic al cărturarilor iluminiști va viza nu

[7] Asupra acestui aspect, pentru exemplificare, citățm aici studiul lui V. Cândea, *Les lumières et la naissance de la conscience nationale chez les roumains*, în culegerea de studii, „Les lumières et la formation de la conscience nationale chez les peuples de sud-est européen", Bucarest, 1970. De asemenea, pentru contribuțiile altor iluștri exegeți ai fenomenului, în afara volumului citat aici, ar mai fi de văzut numărul dedicat iluminismului în țările române din „Cahiers roumains d'études littéraires", nr. 2, din 1977 (cu titluri semnate de A. Marino, P. Teodor, R. Munteanu ș.a.), sau „Synthesis", t. I-II, 1974-1975, cu seria de studii sub titlul *Lumières et romantisme: contiunuité et discontinuité* (cu titluri semnate de P. Cornea, M. Anghelescu ș.a.).

[8] Vezi recenzia lui Alfred Rambaud cu titlul *Les latins du Danube. Un nouvel historien des Roumains*, prilejuită de apariția sintezei lui A. D. Xenopol, în „Journal des Débats", 25 Janvier, 1895, p. 173-174.

numai necesitatea afirmării şcolii şi implicit a limbii naţionale, ca mijloace de „luminare" a celor mulţi, ci şi necesitatea unor ample restructurări în plan politic şi social. De la problemele şcolii şi limbii naţionale evantaiul acestui spirit critic se completează cu preocupările existente pentru trecutul istoric şi justificarea dreptului Principatelor Române la autonomia politică deplină în raporturile cu Imperiul Otoman, pe de o parte, cu preocupările pentru înlăturarea viciilor sistemului social şi modernizarea instituţiilor, pe de altă parte. Cu alte cuvinte, cărturarii iluminişti se vor constitui în deceniile la care ne referim în factori activi ai mişcării de redeşteptare naţională, într-un sens larg, în plan cultural, dar, şi, implicit, în plan social-politic; ei vor contribui în mod substanţial la afirmarea ideologiei menită să propulseze societatea românească pe calea mişcării de redeşteptare naţională şi a modernizării instituţionale, în raport cu spiritul european.

✸

Şi sub un alt aspect al iluminismului, anume influenţa ideilor Marii revoluţii franceze – a influenţei franceze, în general – intervalul din epoca Luminilor, cuprinzând primele trei decenii ale secolului al XIX-lea, este de un interes deosebit: acesta este intervalul de timp în care rolul limbii şi culturii greceşti, ca factori de mediere a influenţei franceze în Principate, se vede treptat diminuat în raport cu afirmarea contactului direct cu ideologia şi cultura franceză. Totodată, trebuie remarcat aici că şi sub acest raport curentul pentru afirmarea şcolii şi culturii naţionale, din care vor rezulta Şcolile conduse de Gh. Asachi şi Gh. Lazăr, ocupă un loc central în evoluţia mişcării „luminilor".

Din impulsul pentru afirmarea culturii naţionale s-a născut interesul pentru studiile în Occident – în primul rând în centrul „luminilor" care era Parisul –, primele trei decenii ale secolului al XIX-lea marcând o primă etapă a acestui fenomen al deplasării tineretului român la studii în străinătate, cu implicaţii în procesul integrării în spiritul european, totodată al afirmării culturii române moderne. În acest sens, este semnificativ faptul că atât Şcoala naţională din Moldova întemeiată de Gh. Asachi, cât şi Şcoala naţională de la Sf. Sava, întemeiată de Gh. Lazăr, aşa cum indică şi titlurile unor capitole ale lucrării noastre, s-au întemeiat şi au început să funcţioneze în contactul nemijlocit cu spiritul european.

Trebuie subliniat aici un fapt de istorie a culturii bine cunoscut, anume că într-o primă etapă – corespunzând ultimelor trei decenii ale secolului al XVIII-lea şi primelor două decenii ale secolului al XIX-lea – Academiile de limbă greacă de la Bucureşti şi Iaşi s-au constituit în factori de seamă ai influenţei franceze în Principate, prin dascălii greci şi cărţile de limbă greacă receptându-se ideile iluminismului şi enciclopedismului francez; treptat, însă, pe parcursul acestor decenii se afirmă, în paralel, mai ales în cazul cărturarilor moldoveni, contactul

direct cu limba şi cultura franceză, pe calea afirmării acestui contact direct, începutul deplasării la studii în Franţa marcând, cum am subliniat, o adevărată etapă. Cum se ştie, istoria Academiilor greceşti de la Bucureşti şi Iaşi lua sfârşit în 1821, în contextul evoluţiei spiritului naţional românesc. De la această dată, calea contactului direct cu ideologia şi cultura franceză rămânea larg deschisă, iar influenţa greacă în Principate era drastic diminuată, fără ca prin aceasta rolul ei în formarea intelectuală şi spirituală a intelectualilor români aparţinând generaţiei de la 1821 să dispară ca prin minune, peste noapte.

Fără îndoială, când vorbim de afirmarea curentului naţional care a dus la întemeierea Şcolilor naţionale de la Bucureşti şi Iaşi, iar apoi, la dispariţia Academiilor de limbă greacă din cele două capitale şi, odată cu ele, în general, la înlăturarea influenţei greceşti în Principate, sunt necesare câteva precizări, pe linia unor observaţii mai vechi în istoriografia română.

În viziunea cărturarilor iluminişti, înlăturarea acestei influenţe însemna, în primul rând, înlăturarea preponderenţei limbii greceşti în cultura din Principate, deci, înlăturarea ei ca limbă de predare în şcoală, ca limbă folosită în biserică şi ca limbă a cărţii tipărite, destinată circulaţiei, ca să nu mai adăugăm, ca limbă în administraţia de stat, pe care nici domnii fanarioţi, în ciuda unor încercări, nu reuşiseră s-o impună. Nu ne referim, deci, când vorbim de înlăturarea influenţei greceşti, la planul ideilor, ci la acel factor care se face purtătorul ideilor şi spiritului unei culturi, limba propriu-zisă. În acest context, trebuie să subliniem că este în primul rând meritul cercetărilor lui D. Popovici de a fi înţeles în cadrul analizei acestui fenomen necesitatea detaşării planului cultural-ideologic propriu-zis de cel politic-naţional.

În cadrul luptei pentru cultivarea limbii naţionale se respingea înăbuşirea propriu-zisă a culturii noastre de către limba greacă – fenomen cu largi implicaţii pe planul realităţilor politico-naţionale –, iar nu fondul de idei, în sine, al culturii greceşti. Preponderenţa limbii şi culturii greceşti, sprijinită de factori politici şi sociali – regimul fanariot în primul rând – constituia obiectul de reacţie al curentului pentru cultură naţională din Principatele Române. Odată cu preponderenţa limbii greceşti – şi, implicit, cu regimul privilegiat pe care ea îl adusese în societatea românească elementului etnic grecesc – nu se putea respinge spiritul înaintat al acestei culturi, nu se puteau respinge ideile de libertate socială şi naţională, cu care se hrăniseră în bună parte înşişi iluminiştii români; nu se puteau respinge realizările beletristice şi ştiinţifice ale cărturarilor greci, cu atât mai mult cu cât unii dintre ei – precum Daniil Philipide şi Dionisie Fotino – au receptat cu căldură multe dintre aspiraţiile românilor. Cu alte cuvinte, aşa cum s-a demonstrat, în studii savante[9], şi

[9] Vezi, în sensul acestei aprecieri: I. Ionaşcu, *Învăţământul superior în limba naţională*, în „Universitatea din Bucureşti (1864-1964)", volum omagial, Edit. didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1964, p. 19; de asemenea, A. Camariano – Cioran, *Academiile domneşti din Bucureşti şi*

cum vom observa pe alocuri şi în textul lucrării, mediul de cultură greacă nu poate fi exclus, în nici un caz, din analiza componentelor formative ale iluminiştilor sau cărturarilor români din epoca Luminilor.

În afara Şcolii naţionale, pe linia afirmării ideilor „luminării" – şi într-o anumită măsură chiar a contactului cu spiritul european – se înscrie în epoca Luminilor o a doua importantă instituţie tradiţională, Biserica Ortodoxă Română. Chiar dacă asupra acesteia ca instituţie ne oprim în lucrarea noastră într-un capitol sumar, îi subliniem însemnătatea, indirect, în toate celelalte capitole ale lucrării.

*

Aflată sub conducerea unor clerici culţi, Biserica Ortodoxă Română a fost instituţia care a patronat – ca şi în trecut – activitatea de tipar; şi în epoca Luminilor ea se dovedeşte nu numai un focar de iradiere a spiritului creştin-ortodox, ci şi un pilon al luptei pentru afirmarea limbii naţionale, pe calea numeroaselor traduceri din literatura religioasă. Centrele tipografice – de la Râmnic şi Bucureşti, de la Iaşi şi mănăstirea Neamţului – funcţionează sub patronajul bisericii şi dau la lumină cele mai multe cărţi care circulă în Principate, cărţi religioase, dar şi unele cu conţinut laic. Fără a fi vorba, cum s-a scris, cu un timp în urmă, într-un tratat de istorie[10], de o „laicizare" a culturii din epocă, nu este mai puţin adevărat că, odată cu creşterea numărului cărţilor de cult – majoritatea traduse din greceşte –, pe măsura lărgirii orizontului cultural, sub influenţa spiritului european, alături de cartea religioasă, cartea cu conţinut profan a căpătat un interes mai larg. Dar impulsul pentru traducerea de cărţi religioase în limba română dat de curentul de la mănăstirea Neamţului – la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea – a fost remarcabil şi a avut consecinţe benefice pentru întreaga mişcare de promovare a limbii naţionale din epoca Luminilor.

Mai trebuie adăugat că de existenţa acestei importante instituţii cultural-spirituale îşi leagă activitatea nu numai seria unor prelaţi-învăţaţi, unii dintre ei, remarcabili gânditori social-politici – cum au fost Chesarie de Râmnic, Veniamin Costachi ş.a. –, ci şi o serie de cărturari aparţinând, sub raportul operei lor, altor domenii ale culturii: în primul rând, istoriografi, ca Dionisie Eclesiarhul sau Naum Râmniceanu; un cunoscut om de şcoală ca E. Poteca ş.a. Rolul important al bisericii din Principate în epoca Luminilor, aşa cum vom vedea mai departe, se reflectă nu numai în planul propriu-zis al istoriei acestei instituţii, ci şi în alte domenii ale culturii – al învăţământului, în primul rând – precum şi în sfera istoriei ideilor. Îi vom vedea pe mulţi clerici – fie că este vorba de prelaţi sau de clerici mărunţi –, nu numai în ipostaza de promotori ai cultivării limbii naţionale,

Iaşi, Edit. Academiei Române, Bucureşti, 1971, p. 224-265 (subcap. „Importanţa învăţământului Academiilor domneşti pentru societatea românească şi regiunea balcanică").

[10] *Istoria României*, vol. III, Edit. Academiei, Bucureşti, 1964, p. 1040.

dar şi de promotori ai şcolii naţionale şi luminării prin şcoală, şi chiar de adepţi ai spiritului critic în ordine socială şi politică.

*

Pe linia contactului direct cu Franţa şi cultura franceză, a receptării spiritului european în Principatele Române, se înscrie şi un alt fenomen din epoca Luminilor, anume al călătoriilor făcute în Principate de numeroşi francezi, călători de ocazie, diplomaţi, însărcinaţi cu diferite misiuni speciale, preceptori în casele marilor boieri ş.a. Toţi aceştia, prin contactele lor cu românii, au contribuit la răspândirea ideilor Apusului în Principate, au influenţat direct, într-o măsură sau alta, pe cei cu care au intrat în contact. Dar mai ales, prin scrierile lor, cu impresii şi opinii despre români şi provinciile româneşti, ei au realizat o breşă importantă în starea de izolare a Principatelor, la care ele erau condamnate de politica expansionistă a marilor puteri[11]. Ca nimeni alţii, între străinii care ajung în Principate în epoca Luminilor, călătorii francezi au difuzat în Occident informaţii despre realităţile din Principate, despre starea de decădere în care ele se aflau, dar şi despre originea şi trecutul lor istoric şi, adesea, despre drepturile Principatelor în contextul relaţiilor internaţionale sau despre aspiraţiile de emancipare politică şi socială ale românilor.

Cum vom putea constata, în partea de sfârşit a lucrării noastre, multe dintre opiniile călătorilor francezi coincid cu cele ale cărturarilor iluminişti români; mai ales viziunea critică asupra realităţilor politico-sociale, în general, se constituie într-o preţioasă confirmare a ideilor politice şi sociale care circulă în Principate. Este evident că în cele mai multe cazuri conştiinţa rudeniei cu „bieţii moldo-valahi" îşi spune cuvântul, mai ales când ei se referă la originea lor latină, precum şi la alte aspecte ale istoriei lor. Aşa dar, această analiză, „cum ne vedeau străinii: cazul călătorilor francezi", ne oferă ea însăşi o anumită viziune asupra imaginii Principatelor în epoca Luminilor sub raportul culturii şi circulaţiei ideilor, oferind posibilitatea unei comparaţii cu opiniile cărturarilor români asupra aceloraşi aspecte esenţiale ale evoluţiei Principatelor Române, într-o anumită etapă a evoluţiei lor istorice – posibilitate care a fost de la început în intenţia lucrării noastre.

[11] Menţionăm că o prezentare a călătorilor francezi, în succesiunea lor, de la sfârşitul secolului al XVIII-lea până la 1848, am făcut în lucrarea cu circulaţie restrânsă, tipărită cu câţiva ani în urmă, anume *Istoria modernă a românilor. Imaginea societăţii româneşti în Franţa (1774-1848)*, Tipografia Universităţii din Bucureşti, 1992; nu am recurs însă aici la o analiză a opiniilor călătorilor francezi pe aspecte esenţiale ale evoluţiei culturii româneşti, ceea ce ne propunem să realizăm de data aceasta.

I. BISERICA ŞI ÎNALTUL CLER ORTODOX DIN PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN EPOCA LUMINILOR

Epoca Luminilor în Principatele Române, corespunzând cu precădere ultimelor trei decenii ale secolului al XVIII-lea şi primelor trei decenii ale secolului al XIX-lea[1], a marcat o etapă importantă în istoria Bisericii Ortodoxe Române, în acest interval de timp, mai ales înaltul cler ortodox aducându-şi contribuţia – pe multiple planuri – la mişcarea de redeşteptare naţională a românilor.

Fapt bine cunoscut, la sfârşitul secolului al XVIII-lea instituţia bisericii din Ţara Românească şi Moldova avea o vechime de secole. Istoria ei coincide cu organizarea statelor de sine stătătoare de la sud şi răsărit de Carpaţi şi îşi trage originile din epoca anterioară formării acestora, creştinismul la români, aşa cum se ştie şi se discută pe larg, mai ales în vreme din urmă, având o origine apostolică[2].

Odată cu întemeierea statelor medievale româneşti de sine stătătoare şi apariţia primei mitropolii – Mitropolia Ungro-Vlahiei –, aceasta din urmă a avut sub patronajul său spiritual şi pe ortodocşii din Transilvania, până la sfârşitul secolului al XVII-lea, când aceste legături spirituale au fost brusc întrerupte de împrejurări nefericite. În schimb, din secolul al XVII-lea, o dată cu triumful limbii române în societate – în detrimentul celei slavone –, biserica a fost plenar angajată pe calea menţinerii şi consolidării conştiinţei de neam, a păstrării şi dezvoltării limbii române, aşa cum în epoca marilor voievozi, din secolele anterioare, îşi adusese contribuţia la lupta pentru afirmarea fiinţei statele.

Sub regimul domniilor fanariote, în condiţiile pericolului înăbuşirii limbii române de către limba greacă, bisericii i-a revenit datoria de a rezista la această presiune şi rezistenţa ei se poate observa în epoca care face obiectul lucrării de faţă.

Pe linia operei lui Antim Ivireanul de la începutul secolului al XVIII-lea de traducere de carte religioasă în limba română se înscriu, cum vom vedea, energiile prelaţilor români – şi nu numai ale lor – în epoca Luminilor, biserica aducându-şi o apreciabilă contribuţie la opera de „luminare" a neamului, de redeşteptare a sa politică şi socială.

---

[1] Asupra acestui aspect, vezi şi studiul nostru, *Le haut clergé orthodoxe dans les Principautés Roumaines à l'époque de Lumières,* în „Revue roumaine d'histoire", t. XXXIX, 2000, nr. 1-4, p. 87-106.

[2] Asupra acestor începuturi, vezi, între altele, Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, ediţia a II-a, Bucureşti, 1995, mai ales p. 63-72.

1. *Câteva considerații privind statutul Bisericii Ortodoxe Române în epoca luminilor și personalitatea înalților ierarhi*

Organizată odată cu statul, Biserica Ortodoxă Română evoluase de-a lungul secolelor în strânsă corelație cu acesta, cu alte cuvinte, cu instaurarea domniei. Asupra organizării sale de-a lungul secolelor anterioare își pusese amprenta tradiția bizantină, acea tradiție după cate statul, reprezentat de șeful său, legiferează în numele bisericii și o controlează. Mult timp, de-a lungul secolelor, domnii români, ca și împărații bizantini de altă dată, au avut importante atribuții în ceea ce privește organizarea și funcționarea bisericii; în schimb, biserica a beneficiat de sprijin material substanțial din partea domniei, s-a bucurat de serioase privilegii de ordin material, i-au fost conferite importante atribuții în plan politico-administrativ. Mitropoliții și episcopii, la rândul lor, participau la alegerea domnului, erau membri ai Divanului, puteau îndeplini misiuni politico-diplomatice speciale din însărcinarea domnului, având importante atribuții nu numai politico-administrative, dar chiar și juridice[3].

Modul de instituire în înalte demnități eclesiastice conferea nota acestor raporturi dintre cele două instituții: Statul și Biserica. Mitropoliții și episcopii fuseseră aleși de-a lungul secolelor nu numai de către clerici, ci și de către mireni, în soboare, sau de către Divanul domnesc, compus din laici și din prelați.

Continuă formal această modalitate de alegere a prelaților și în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea, fără ca practica să fie consemnată în vreo lege scrisă; abia Regulamentele Organice aveau să stipuleze cu claritate această modalitate de alegere, venind și cu o serie de inovații, după cum ele vor reglementa, în general, raporturile dintre stat și biserică pe multiple planuri[4].

Dacă obiceiul exista, consacrat de timp, sub domniile fanariote, din epoca la care ne referim, trebuie observat că în practică el a fost deformat de abuzuri specifice sistemului. Mitropolitul continuă să fie ales de Divan, formal, pentru că în realitate înaltele funcții bisericești se vând pe bani, ca oricare alte înalte dregătorii ale statului, domnul fiind beneficiarul acestei manopere.

Degradarea vechiului obicei este valabilă mai ales pentru Țara Românească. Exemplul cel mai cunoscut este acela din 1819, când candidatul la scaunul mitropolitan, Dionisie Lupu, cumpără de la domn înalta demnitate cu o sumă uriașă (1 milion de piaștri), odată cu instalarea sa punându-se capăt, în schimb, șirului de mitropoliți greci din ultimul sfert de veac.

---

[3] Pentru aceste aspecte, vezi, între altele, N. Dobrescu, *Studii de istorie a Bisericii române contemporane*, București, 1905.

[4] Mai pe larg, Sever Buzan, *Regulamentele Organice și însemnătatea lor pentru dezvoltarea organizarea Bisericii Ortodoxe Române*, în „Studii teologice", nr. 5-6, 1956.

Originea înalților ierarhi, de fapt, este o a doua problemă vizând raporturile dintre stat şi biserică care implică tradiția. Anume, timpul consacrase, în general, obiceiul ca pe înaltele scaune să fie prelați români. Or, în deceniile la care ne referim, domnii fanarioți au încălcat acest obicei şi profitând de comuniunea spirituală ortodoxă, precum şi de patronajul spiritual al Patriarhiei constantinopolitane, au numit pe scaunul mitropoliei şi pe scaunele episcopale clerici greci, de obicei din anturajul lor. Din nou este cazul Țării Românești, unde în 1792, odată cu alegerea lui Dositei Filitti, avem la conducerea mitropoliei o serie de trei prelați greci.

În epoca la care ne referim, conducerea Mitropoliei Țării Românești (cu vechea denumire, Mitropolia Ungro-Vlahiei) a fost asigurată de următorii mitropoliți, personalități de seamă ale Bisericii Ortodoxe Române:

– Grigore al II-lea (Grigore al Mirelor), între 1760-1787, român (fost episcop de Râmnic între anii 1749-1764);

– Cosma Popescu, între 1787-1792, român (fost episcop de Buzău între anii 1763-1787);

– Filaret al II-lea, între 1792-1793, român (fost episcop de Râmnic între anii 1780-1792);

– Dositei Filitti, între anii 1793-1810, grec (fost episcop de Buzău între anii 1787-1793);

– Ignatie, între anii 1810-1812, grec;

– Nectarie, între anii 1812-1819, ultimul mitropolit grec (fost episcop de Râmnic între anii 1792-1812);

– Dionisie Lupu, între 1819-1823 (de fapt, 1821), român;

– Grigore al IV-lea Dascălul, între 1823-1829 şi 1833-1834.

– Neofit, locțiitor, între 1829-1833, episcop de Râmnic între 1829-1840.

Pe scaunele sufragane ale episcopiilor din Țara Românească, dintre cei care nu au înaintat la gradul de mitropolit, găsim o serie de figuri de seamă.

Astfel, pe scaunul eparhiei de Râmnic, cea mai veche din Țara Românească şi cea mai înaltă în grad, este de reținut, în primul rând, numele lui Chesarie de Râmnic, în anii 1773-1780 (vicar între 1771-1773). Pe scaunul eparhiei Buzăului (între cei care nu au promovat la scaunul superior), găsim un alt ierarh de seamă, Chesarie al Buzăului, între 1825-1846. Pe scaunul eparhiei Argeşului, ultima înființată, în 1793, de asemenea, se vor afla câteva remarcabile personalități: Iosif al Argeşului (Iosif de Sivas: 1793-1820), Ilarion al Argeşului (Gheorghiadis: 1820-1823 şi 1828-1845); Grigore Râmniceanu (1823-1828).

Conducerea Mitropoliei Moldovei şi Sucevei, în perioada care ne interesează, a fost asigurată de un număr mai redus de înalți prelați, unul dintre aceştia ocupând scaunul mitropolitan timp de aproape patru decenii. Sunt de reținut, în succesiunea lor, următorii mitropoliți, toți, români la origine:

– Gavril Calimachi (1760-1786);
– Leon Gheuca: 1786-1792 (episcop de Roman: 1769-1786);
– Iacob II Stamate: 1792-1803 (episcop de Huşi: 1782-1792);
– Veniamin Costachi: 1803-1842 (cu o întrerupere în anii 1808-1812, episcop de Roman între anii 1796-1803, episcop de Huşi: 1792-1796).

Dintre episcopii de Roman şi Huşi, cei care nu au ajuns mitropoliţi, sunt puţine nume de reţinut; mai important, în ordine culturală, este Gherasim Clipa, episcop de Roman în anii 1803-1826 (episcop de Huşi: în anii 1796-1803)[5].

2. *Biserica la sfârşitul domniilor fanariote şi problema mitropolitului pământean*

Făcând elogiul înalţilor ierarhi ai bisericii, cărturarii epocii insistă asupra caracterului naţional al instituţiei mitropolitane. Un moment de oarecare însemnătate în istoria acesteia a fost marcat la începutul secolului al XIX-lea, în 1810, de demisia mitropolitului din Ţara Românească, Dositei Filitti[6]. Acesta a demisionat de bunăvoie pentru a ceda locul lui Gavril Bănulescu, înaltul cleric venit cu trupele ruse, cel care, între timp, înlocuise şi pe mitropolitul Moldovei, Veniamin Costachi. Român de origine, fost ucenic al lui Chesarie de Râmnic, G. Bănulescu întrunea în persoana sa pentru prima dată conducerea unică a celor două scaune mitropolitane ale Ţării Româneşti şi Moldovei, sub titlul de exarh. Ca mitropolit unic, pentru scurtă vreme, al celor două principate, el lasă unor contemporani o impresie bună. „Nu fu rău pentru ţară – notează despre el Zilot Românul –, căci se arăta arhipăstor vrednic şi cu dorire de turma sa şi vru multe a îndrepta din cele smintite, dar nu-l îngăduia turburata vreme a războiului şi neunirea boierilor, carii în loc a fi îndemnători, ei erau zăticnitori la câte o pornire ce vrea a face pentru binele obştesc, iar mai ales la îndreptarea monastirilor ţării"[7].

Dar momentul cel mai important din istoria Bisericii Ortodoxe Române la sfârşitul epocii fanariote, asupra căruia se opresc cu deosebire contemporanii, a

[5] Pentru succesiunea înalţilor ierarhi, dintr-o bogată bibliografie, pentru o minimă informare, vezi: N. Iorga, *Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a Românilor*, ediţia a II-a, vol. I-II, Bucureşti, 1928-1938; M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, ediţia a II-a, vol. I-II, Bucureşti, 1995; Idem, *Listele cronologice ale ierarhilor Bisericii Ortodoxe Române*, în „B.O.R.", nr. 3-4 (1995).

[6] Pe acest mitropolit, grec la origine, Zilot Românul îl caracterizează în general în mod pozitiv: era „adăpat cu învăţătură" şi cu „duh pentru patrie bun", apăra pe români de turci, însă, din păcate, adaugă acelaşi, avea „patima iubirii de arginţi". (Cf. B. P. Haşdeu, *Ultima cronică din epoca Fanarioţilor*, Bucureşti, 1884, p. 113).

[7] *Ibidem*, p. 89.

fost acela al alegerii ca mitropolit, în 1819, a lui Dionisie Lupu, cu acest act fiind întreruptă, cum am observat, seria mitropoliților greci pe scaunul Mitropoliei Ungro-Vlahiei. Alegerea fusese precedată de o jalbă a boierilor pământeni adresată Porții, prin care ei cereau ca în scaunele mitropolitane și episcopale să nu mai fie greci. Era, această cerere, o greșeală gravă, după un observator ca Zilot Românul, căci, notează acesta, boierii „au cerut de la Poartă lucru ce nu era al Porții", în sensul că acest drept exista, turcii de-a lungul multor secole neamestecându-se în alegerea ierarhilor. Or, sublinia Zilot, tocmai acum, printr-o asemenea cerere, boierii recunoșteau turcilor un drept pe care nu-l avuseseră „aici, în țară slobodă"[8]. Cu toate acestea, Poarta nu s-a amestecat în acest moment, dar Alexandru Suțu, odată instalat, a profitat de această cerere a boierilor români; după ce pentru scurt timp a beneficiat de serviciile mitropolitului grec Nectarie, sub pretextul cererii boierilor de a pune pe scaunul mitropolitan un ierarh român, lipsit de scrupule, a admis scoaterea din scaun a lui Nectarie, cu scopul adevărat de a procura o mare sumă de bani din vânzarea acestei înalte demnități.

Cu acest prilej, boierii s-au împărțit în „tarafuri", unii cereau respectarea obiceiului ca mitropolitul să nu poată fi înlocuit decât pe bază de vină constatată; unii erau pentru alegerea ca mitropolit a lui Iosif al Argeșului, cel mai îndreptățit candidat, ca fiind cel mai în vârstă; alții erau pentru alegerea mai tânărului Dionisie Lupu; în sfârșit, unii optau pentru alți candidați (egumenii de la Cernica și Căldărușani). Și, în timp ce boierii se certau între ei asupra chestiunii, mijlocitorii domnului umblau pe la fiecare dintre „tarafuri" cu competitorii lui, pentru a observa prețul cel mai mare oferit de candidați[9]. Remarcabilă a fost atitudinea adoptată în acest moment de Iosif al Argeșului; el s-a împotrivit practicii vânzării scaunului mitropolitan, cu toate că „taraful" de boieri care îl sprijinea se oferise să dea o sumă. În aceste condiții, celălalt candidat, Dionisie Sevastos, văzând jocul domnului „și temându-se nu care cumvași să izbutească iar grecii cu bani, se uni cu boierii ce-i avea taraf și închizând ochii despre hotărârea pravilelor, dete mulțime de bani lui Vodă și se hotărî Metropolit"[10]. Îndărătnicia lui Nectarie de a da „paretisis" (demisie) a creat o oarecare turburare, dar în cele din urmă, la insistențele domnului interesat, el a cedat. Ceremonia instalării noului mitropolit în biserica Mitropoliei, la care asista și naratorul acestui eveniment, Zilot Românul, îl impresionează, mărturisește el, căci schimbarea ar fi trebuit să se producă în puterea legii, iar nu a pungii (adică prin simplă și curată alegere, iar nu prin cumpărare de bani); dar cum Dionisie Lupu era român, el își exprima speranța că cel puțin noul mitropolit va acționa ca un român și îl îndemna în acest sens[11].

---

[8] *Ibidem.*

[9] Zilot Românul, *Domnia a treia a lui Alexandru Vodă Suțul*, ediție Gr. Tocilescu, 1885, p. 72-73.

[10] *Ibidem*, p. 74.

[11] *Ibidem.*

După Zilot, domnul Alexandru Suțu, „hiara cea cumplită", cum îl numește el, pornind de la acest pretext oferit de boieri, a încercat să facă și cu episcopii greci în funcțiune ceea ce făcuse cu mitropolitul Nectarie: să-i oblige să demisioneze pentru a le pune scaunele în vânzare la licitație pe bani.

Era vorba de doi dintre episcopii în funcțiune, Costandie al Buzăului, grec, nepotul fostului mitropolit Dositei Filitti și Galaction al Râmnicului, al treilea episcop, Iosif al Argeșului, fiind român, cum am văzut mai sus. În locul lui Costandie al Buzăului, la recomandarea lui Dionisie, vine – cu bani – tot un român, Gherasim, de la mănăstirea Sinaia-Prahova, în timp ce Galaction al Râmnicului se menține dând mulți bani domnului și mediatorilor săi[12].

Un aspect important vizând situația Bisericii Ortodoxe Române la sfârșitul epocii fanariote, la care se referă contemporanii, privește problema mănăstirilor închinate. Era vorba la această dată de fenomenul denaturării menirii acestor mănăstiri, aflate sub conducerea egumenilor greci. Zilot Românul, între alți observatori contemporani, are expresii de un pitoresc sumbru referindu-se la acest fenomen. Mănăstirile închinate fuseseră lăsate, observa el, pe seama unor „hoțomani de grecotei și arnăuți" sau a unor „mireni opincari, păduchioși, cu pistoale și cuțite la brâu", care nu urmăreau decât să strângă venituri mari, pentru a se îmbogăți sau să-și cumpere apoi din ele diferite slujbe. El combate practica egumenilor greci de a se arenda moșiile mănăstirilor la prețuri fictive, surplusurile păstrându-le pentru ei. Exarhul Gavril Bănulescu, menționează el, încercase să stopeze această practică, dar, – culmea! – boierii pământeni se împotriviseră, lăsându-se mituiți de călugării greci[13]! Abuzurile s-au amplificat, spune el, mai ales sub mitropoliții greci Ignatie și Nectarie.

Vinovat pentru abuzurile călugărilor greci era nu numai domnul fanariot, care le tolera, în mod interesat, „dar și mitropolitul, împreună cu episcopii căci străini fiind dădeau mănăstirile și ierarhiile bisericești rudelor lor ca să-i chiverniséască". Toate acestea, în timp ce boierii patrioți români vedeau totul, dar închideau ochii și tăceau, „pentru o puțină împărtășire ce le făcea și lor din acele jăcmăniri"[14].

Pentru curmarea acestor abuzuri ale călugărilor greci – ca și ale dregătorilor greci aflați în funcțiile statului –, văzând cum din „ostenelile și sângele bieților români" se hrănesc „păduchioșii de greco-cuțo-vlaho-bulgaro-dracii", Zilot Românul trimite la pilda de unitate morală pe care o oferiseră strămoșii în veacurile din trecut, când erau „legați toți cu totul într-una" pentru a se apăra de pericolele din afară și relele străinilor[15].

[12] *Ibidem*, p. 75.
[13] B. P. Haşdeu, *Ultima cronică*, p. 89.
[14] Zilot Românul, *Domnia a treia a lui Alexandru Vodă Suțul*, p. 71.
[15] *Ibidem*, p. 72.

3. *Rolul cultural şi social-politic al clerului ortodox din Ţara Românească şi Moldova*

Cărturarii luminaţi conferă mitropoliţilor şi episcopilor un rol foarte important în societatea românească, în plan spiritual, dar şi social-politic.

Ţinând seama de prestigiul şi tradiţia bisericii, cei mai mulţi dintre înalţii ierarhi au putut să desfăşoare o activitate utilă masei credincioşilor, ei fiind, cum afirmă C. Erbiceanu, „aprigi propagatori ai neamului românesc", spre deosebire de civili, care erau urmăriţi şi persecutaţi[16].

În prefaţa la *Antologhion*-ul din 1786, tipărit de el[17], Gr. Râmniceanu, viitorul episcop de Argeş, referindu-se la rolul înalţilor ierarhi în societatea românească, considera că aceştia îşi meritau elogiul pentru trei importante merite şi anume:

– pentru că în vremi de răzmeriţe mulţi îşi puneau viaţa în primejdie, apărând pe credincioşi: „au pricinuit apărare şi milă turmei lor, norodului rumânesc al Valahiei", scrie el.

– în al doilea rând, pentru că ei sunt aceia care intervin pe lângă domni pentru iertarea greşiţilor: „săracii şi cei scârbiţi – scrie el – îi au pe dânşii mângâiere; şi a toată vârsta, atât a neamurilor celor slăvite, cât şi a celor de jos, sunt părinţi de obşte, folositori în vremi de scârbă [...] Cari după vremi stătură mari întru râvna folosului patriei lor";

– în sfârşit, pentru că sunt „luminători" ai neamului ca tipăritori de cărţi în limba română („cărţi, care fiind mai înainte în limba neştiută patrioţilor noştri, era ca nişte fântâni pecetluite; ei le deschiseră cu limbă românească").

Inversând ordinea propusă de viitorul episcop, trebuie să relevăm înainte de toate meritele înalţilor clerici în ceea ce priveşte *îmbogăţirea limbii române* cu numeroase cărţi de cult şi sprijinirea şcolilor, câte existau.

În rândurile mitropoliţilor Ţării Româneşti aflăm neobosiţi traducători de carte religioasă. Astfel, Grigore al II-lea, a tipărit aproximativ 40 de cărţi pe cheltuiala sa, el fiind şi sprijinitorul episcopilor de la Râmnic, în tipărirea vestitelor *Minee* (vezi mai departe). Filaret al II-lea a tipărit pe cheltuiala sa peste 25 de cărţi, între care 6 *Minee* (pe aprilie-septembrie 1780) şi *Antologhionul* din 1786 (pe când era episcop de Râmnic, îngrijirea directă având-o Grigore Râmniceanu). La rândul său, Dositei Filitti a tipărit pe cheltuiala sa numeroase cărţi religioase, între care, *Triodul* din 1798, îndreptat şi cu prefaţă de Grigore Râmniceanu. Şi Dionisie Lupu, în scurta sa păstorire, a tipărit câteva cărţi.

Cel mai mare tipăritor de cărţi religioase, în seria mitropoliţilor din Ţara Românească, a fost însă Grigore Dascălul; el a tradus şi tipărit numeroase cărţi din

---

[16] C. Erbiceanu, *Viaţa şi activitatea protosinghelului N. Râmniceanu*, Bucureşti, 1900, p. 5.

[17] Al. Duţu, *Coordonate ale culturii româneşti în secolul XVIII (1700-1821)*, Bucureşti, 1968, Anexe, p. 186.

greceşte, începând din anul 1799, împreună cu Gherontie, pe când se aflau la mănăstirea Neamţului. Lui Grigore Dascălul îi revine meritul de a fi repus în plină activitate tipografia din Bucureşti, iar apoi, în ciuda greutăţilor prin care a trecut, de a fi pus bazele altor două tipografii, la Buzău şi la Căldăruşani (spre sfârşitul vieţii).

În plan politic şi social, cum am anticipat, de asemenea, mitropoliţii au avut importante rosturi, au îndeplinit adesea misiuni importante. La începutul anului 1770, de pildă, Grigore al II-lea, conducea delegaţia românească la Petersburg la ţarina Ecaterina a II-a; Cosma Popescu şi Filaret al II-lea, vrând-nevrând, s-au implicat în problemele ocupaţiei trupelor austriece, ultimul fiind, cum se presupune, coautor al importantului memoriu de reforme adresat diplomaţilor străini la Şiştov în 1791 (aceasta, după ce, în 1770, ca simplu arhimandrit, făcuse parte din delegaţia munteană la Petersburg).

Dositei Filitti, la rândul său, a rămas cunoscut prin curajul său politic, printr-o serie de memorii adresate Rusiei şi Austriei protestând contra abuzurilor săvârşite de turci (ca unul care s-a aflat la conducerea Mitropoliei în perioada plină de frământări de la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea, cu atacurile bandelor lui Pasvan-Oglu, apoi cu declanşarea războiului ruso-turc). Sfârşitul păstoriei sale nu a fost de fapt obişnuit, căci la 15 ianuarie 1810, în timpul războiului ruso-turc, el era înlăturat din scaun din porunca ţarului Alexandru I, ulterior, în 1812, după retragerea ruşilor, înaintându-şi singur demisia şi retrăgându-se la Braşov.

Elogiul pe care Naum Râmniceanu – cărturarul atât de pornit împotriva grecilor – îl va aduce lui Dositei Filitti, uitând parcă de faptul că acesta era şi el grec – de fel, din Ianina – punea în lumină rolul important pe care prelatul îl avusese nu numai ca ales al Domnului pe pământ, ci şi ca model de înţelepciune lumească. „Căci nu este pus de Dumnezeu ca un om simplu – scrie Râmniceanu – ci-i şi genial şi prea învăţat, având calităţile corporale fizice ale marelui Vasilie şi un zel fierbinte pentru binele comun, pentru turma raţională a Prea Sfinţiei Sale şi a patriei noastre, Dachia"[18].

Un alt important mitropolit al Ţării Româneşti, Dionisie Lupu, primul prelat român după o serie de trei greci, aşa cum se ştie, a participat la evenimentele din 1821. La venirea lui Tudor la Bucureşti, împreună cu boierii, cum ne spune Râmniceanu, el merge la conducătorul mişcării „începând a-l trezi, spre a-şi aminti că-i Român şi că acel loc unde pradă este patria lui" şi că misiunea lui Alexandru Ipsilanti ar fi fost „să nimicească tot neamul românesc". Sfatul primit „a deşteptat din buimăcie spiritul îngust al neînvăţatului şi grosolanului Tudor", care se retrage din asociaţia cu Ipsilanti, venind la gândul mai înalt de a guverna singur[19]. Împrejurarea că în acel moment pe scaunul mitropolitan s-a aflat un

[18] Naum Râmniceanu, *Despre originea românilor,* la C. Erbiceanu, *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, Bucureşti, 1888, p. 240.
[19] C. Erbiceanu, *Viaţa şi activitatea lui Naum Râmniceanu*, p. 24.

prelat român, iar nu grec, a fost salvatoare, în viziunea acestui martor al evenimentelor, altfel planul satanic al grecilor de a transforma Principatele în „Noua Grecie", prin suprimarea boierilor români, ar fi reuşit[20].

Ştim că judecata lui Naum Râmniceanu, la care ne referim aici, în ceea ce-l priveşte pe Tudor Vladimirescu cel puţin, era subiectivă, nedreaptă, dar ea pornea din convingerea că ierarhii bisericii – în primul rând, mitropolitul Dionisie Lupu şi episcopul de Argeş, Ilarion – au deturnat mişcarea lui Tudor dintr-una antiotomană, în colaborare cu grecii, într-una antifanariotă, potrivnică colaborării cu grecii eterişti[21].

În ceea ce-l priveşte pe urmaşul lui Dionisie Lupu în scaunul mitropolitan, Grigore Dascălul, cazul lui este oarecum şi mai semnificativ în ceea ce priveşte rolul important al prelaţilor în viaţa social-politică. Acesta a susţinut pe domnitorul Grigore Dimitrie Ghica, primul domn pământean după 1821, acţionând în primul rând pentru înlăturarea călugărilor greci de la conducerea mănăstirilor închinate (1823), pentru a protesta apoi cu energie (în decembrie 1826) împotriva anulării acestei măsuri, la intervenţia Rusiei. După începerea noului război ruso-turc, în ianuarie 1829, protestând împotriva abuzurilor autorităţilor ruse de ocupaţie, din ordinul ţarului Nicolae I este înlăturat din scaun şi exilat la Chişinău, până în ianuarie 1832, acceptându-i-se apoi exilul în ţară, la Buzău (februarie 1832 – aprilie 1833) şi la Căldăruşani (aprilie – august 1833). Va fi reinstalat pe scaunul mitropolitan pentru scurt timp (1833 – 1834), viaţa ajungându-i la sfârşit.

Episcopii din Ţara Românească, la rândul lor, au importante merite în plan cultural. O discuţie asupra acestui aspect, dacă ne referim la epoca Luminilor, nu poate să înceapă decât cu Chesarie de Râmnic, cel mai vestit în epocă dintre episcopi şi unul dintre cei mai de seamă ierarhi ai clerului ortodox din Principate.

În anii 1776-1780, el reuşeşte să tipărească cunoscutele *Minee* (în număr de şase), cărţi religioase de mare valoare care vor avea o largă circulaţie nu numai în Principate, ci şi în Transilvania. El a tipărit numai 6 volume din *Minee*, dar la data morţii sale le avea traduse pe toate, celelalte rămase în manuscris urmând a fi tipărite de succesorul său în scaun, Filaret (viitorul mitropolit)[22]. A tradus şi tipărit şi alte cărţi religioase, între care, de pildă, *Voroavă de întrebări şi răspunsuri întru Hristos*, de Simeon al Tesalonicului (tradusă din greceşte în româneşte – de fapt, prima lui traducere, făcută la îndemnul mitropolitului Grigore al II-lea).

---

[20] *Ibidem*, p. 25.

[21] În realitate, aşa cum acceptă majoritatea specialiştilor, Tudor Vladimirescu, odată ajuns în Bucureşti, nu schimbă ţelul revoluţiei, care fusese de la început atât antiotoman, cât şi antifanariot, iar intervenţia amintită – în împrejurările date – nu însemna altceva decât solidarizarea prelaţilor cu mişcarea lui Tudor, un răspuns la apelurile acestuia, făcute cu mult înainte de intrarea în Bucureşti.

[22] Vezi G. Ţepelea, *Mineele de la Râmnic*, în „B.O.R.", nr. 3-4, 1966.

Din vremea păstoriei sale centrul tipografic de la Râmnic a devenit, cum s-a demonstrat[23], un adevărat centru cultural. S-au tipărit la Râmnic, nu numai cărți religioase, ci și unele laice, cum a fost cunoscuta gramatică a lui Ienăchiță Văcărescu.

Vom observa, într-un alt loc, că el a fost nu numai un mare traducător și tipăritor de cărți, ci și un remarcabil gânditor, așa cum ni-l relevă prefețele sale la *Minee*. Să menționăm aici numai faptul că ideile sale privind originea latină a românilor, exprimate în prefața la *Minei*-ul pe ianuarie 1779, premerg apariției primelor lucrări ale corifeilor Școlii Ardelene. S-a ocupat nu doar de tipografia de la Râmnic, ci și de școli; a înființat două școli la cele două metohuri ale Episcopiei din București și Craiova.

În scopuri culturale a avut capacitatea de a întreține relații amicale cu unii conaționali de peste Carpați; de pildă, cu negustorul Hagi C. Pop din Sibiu, cu ajutorul căruia a reorganizat și dezvoltat tipografia de la Râmnic și prin intermediul căruia s-a aprovizionat cu cărți și reviste din Occident[24].

Ideile lui Chesarie de Râmnic și spiritul european care domină activitatea și preocupările sale cărturărești l-au impus pe ierarh posterității. În acest sens, Nicolae Iorga, pe bună dreptate, așează întreaga viață culturală din următoarele două decenii sub semnul personalității ierarhului, altfel spus, încadrând-o în „Epoca lui Chesarie". Formativ, sub influența centrului cultural de la Râmnic și a ideilor lui Chesarie stau unii dintre ucenicii sau urmașii săi: viitorii episcopi de Argeș, Iosif și Grigore Râmniceanu, unii clerici de treaptă inferioară, unii istoriografi, ca Dionisie Eclesiarhul și Naum Râmniceanu ș.a. Cum observăm, un viitor episcop de Argeș, Grigore Râmniceanu, își face ucenicia la Râmnic și își trage numele de aici, pentru a ajunge – ceea ce pare, oarecum, paradoxal – episcop de Argeș!

Episcopii de Argeș, cum am anticipat, s-au remarcat în mod deosebit în plan cultural. Iosif al Argeșului, cum observa Nicolae Iorga, a fost „cel mai însemnat ucenic al lui Chesarie", pentru el, în mod special, apreciază același, întemeindu-se episcopia de Argeș în 1793[25]. A desfășurat și el o activitate remarcabilă în sfera tipăririi de cărți religioase. Întreținând legături cu I. Piuariu-Molnar, cu ajutorul acestuia a tipărit la Buda toate cele 12 volume de *Minee* (în anii 1804-1805), după ediția de la Râmnic a lui Chesarie (inclusiv prefețele). A tradus și tipărit alte importante cărți: *Alegere din toată Psaltirea*, tradusă din greceşte după Neofit Peleponezianul și tipărită în 1796; *Slujba Sfântului Nifon*, Sibiu 1806; *Octoih*, la Buda și la Râmnic, în 1811; în sfârșit, *Arătare sau adunare pe scurt a*

[23] Al. Duțu, *op. cit.*, apreciere consacrată apoi de regretatul exeget în *Istoria filosofiei românești*, București, 1970, p. 169.

[24] Pentru corespondența ierarhului cu Constantin Hagi Pop din Sibiu, vizând procurarea „Enciclopediei" sau a revistelor franceze, vezi N. Iorga, *Contribuții la istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea și al XIX-lea, partea I: Scriitori bisericești*, București, 1906.

[25] *Ibidem*, p. 17.

dumnezeieştilor dogme ale credinţei, a lui Athanasie din Paros, Neamţ, 1816. Din îndemnul lui s-au tipărit şi alte cărţi de educaţie moral-creştină.

Să remarcăm aici că multe din traducerile lui Iosif al Argeşului, tipărite la Buda, la Sibiu sau la Neamţ, se voiau de la bun început destinate românilor de pretutindeni; cum scrie prelatul, în prefaţa la *Octoihul* din 1811, tipărit la Buda cu ajutorul lui I. Piuariu-Molnar, tipărirea se făcuse într-un număr mare de exemplare, cu scopul unei ample răspândiri între români: „cu un număr îndestulat, ca să fie şi pentru besericile ţării noastre, încă şi pentru Moldova, după dorirea ce am ştiut că au şi prea Sfinţii Păstori ai Eparhiilor de acolo"[26].

Ca şi alţi ierarhi, Iosif al Argeşului se îngrijeşte şi de şcoli: în 1797, înfiinţează o şcoală de preoţi pe lângă mănăstirea Antim din Bucureşti, care va dura până în 1847.

Cultura românească îi rămâne datoare şi pentru acţiunea sa vizând refacerea mănăstirii Argeş, precum şi pentru ridicarea altor mănăstiri în Argeş şi Vâlcea (activitate edilitară proprie şi altor episcopi sau mitropoliţi).

Ilarion al Argeşului este, într-un fel, o figură pitorească a Bisericii Ortodoxe Române, despre care ar fi mai multe de spus nu la activitatea cărturărească, ci la cea politică. Să menţionăm aici că, deşi nu se înscrie în seria traducătorilor sau tipăritorilor de cărţi religioase, el a fost, totuşi, un veritabil cărturar, mai bine zis un erudit. Nu a tipărit şi nu a scris nimic, observa un biograf al său, dar a fost un „om de o vastă cultură cu o pasiune de cărţi rar întâlnită"[27]. Mai întâi, era un poliglot, cunoscător al limbilor greacă, germană şi franceză; dar mai ales era un spirit liberal, cum îl numeşte Nicolae Iorga, un „voltairian frondeur" şi acest aspect îl vom releva în cazul său, ceva mai departe.

În planul activităţii de traducător şi tipăritor de cărţi, mult mai important decât Ilarion al Argeşului este Grigore Râmniceanu (1823-1828), cel care îi succede lui Ilarion în răstimpul refugiului acestuia la Braşov. El a fost nu numai cleric, ci şi dascăl, întrucât înainte de a ajunge episcop de Argeş a funcţionat ca profesor la şcolile patronate de episcopia de Râmnic (la şcoala de preoţie de la mănăstirea Antim din Bucureşti) şi la şcoala naţională întemeiată de Gheorghe Lazăr, unde a predat teologia. A fost un neobosit traducător din greceşte: între altele, a tradus *Cămara dreptei credinţe* a lui Teofil al Cammpaniei; deosebit de însemnate sunt traducerea şi tipărirea *Logicii Sfântului Ioan Damaschin* – prima încercare, cum apreciază Alexandru Duţu, de „a muta filosofia în limba

[26] I. Bianu, N. Hodoş, D. Simonescu, *Bibliografia românească veche*, vol. III, p. 48. Nu este lipsită de interes nici explicaţia privind împrejurarea că această tipăritură se realizează, în acelaşi an, la Buda şi Râmnic: văzând la un moment dat că tipărirea de la Buda întârzia („după întâmplările vremii") şi socotind că „nemernici (nimicnici) suntem pe pământ", temător „să nu rămâe nepusă în lucrare această osteneală", al a tipărit-o la Râmnic, concomitent sau imediat ieşind şi tipăritura de la Buda.

[27] G. Cocora, *Episcopul Ilarion al Argeşului*, în „Mitropolia Olteniei", nr. 5-6, 1962, p. 303.

românească"[28]. A fost colaborator al episcopului de Râmnic şi apoi al mitropolitului Filaret al II-lea şi Dositei Filitti; în calitate de colaborator a „diortosit" (a corectat) cărţi traduse şi tipărite de aceştia, prefaţându-le el însuşi (*Antologhion* – 1786; *Triod* – 1798).

Alt traducător şi tipăritor important de cărţi religioase a fost Chesarie al Buzăului[29]. El este, de fapt, adevăratul întemeietor al tipografiei Buzăului, cu ajutorul mitropolitului Grigore Dascălul, din răstimpul exilului acestuia la Buzău (1832– 1833). A tipărit aici peste 60 de cărţi religioase şi laice. Între altele, cu ajutorul său se va tipări aici, tradusă din greceşte, *Sfânta Scriptură pe scurt*, cu un mare catechism, în 1836, tradusă de E. Poteca, precum şi o serie de alte importante lucrări (sunt tipărite mai ales după 1836, într-un interval care iese din discuţia noastră).

În planul activităţii politice, ca şi în cazul mitropoliţilor, sunt observaţii interesante de făcut, referindu-ne la episcopii din Ţara Românească. Chesarie de Râmnic, de pildă, la începutul anului 1770, când nu era episcop, a făcut parte din delegaţia munteană care s-a deplasat la Petersburg la Ecaterina a II-a. Alături de boierii Cantacuzini, el era adept al alianţei cu Rusia împotriva Turciei. În deplasarea la Petersburg a stabilit legături personale cu arhiereul rus Platon de Tver, arhiepiscop de Tver, din opera căruia traduce apoi o lucrare din ruseşte în greceşte (singura traducere a sa de acest gen: *Cuvântarea lui Platon la mormântul lui Petru cel Mare*)[30]. Poziţia lui politică, de altfel, l-a ajutat în ascensiune, căci în 1773 ajungea episcop cu ajutorul feldmareşalului rus Rumianţev, cu care întreţinea legături personale, şi cu ajutorul Cantacuzinilor.

Dacă Iosif al Argeşului într-o perioadă îndelungată şi-a dedicat energiile activităţii cărturăreşti, ţinându-se departe, pare-se, de frământările politice, în schimb, succesorul său, Ilarion Gheorghiadis, cum am anticipat, se constituie într-un exemplu de implicare în viaţa politică. În martie 1821, el îl întâmpină pe Tudor Vladimirescu la Bucureşti, punându-i-se la dispoziţie şi devenind sfetnicul său, cum ne spune Naum Râmniceanu. Era adept al alianţei cu Rusia; nu avem o indicaţie documentară precisă, dacă era sau nu eterist, dar era aproape sigur că, implicându-se în evenimente, spera în angajarea Rusiei într-un nou război contra Turciei şi mai mult ca sigur că în această privinţă gândea la fel ca Tudor Vladimirescu[31].

Tudor îi încredinţează o misiune la Laybach, cu un memoriu din partea Divanului, dar, între timp, dezavuarea ţarului devenind certă, este nevoit să fugă şi

[28] Al. Duţu, *Istoria filosofiei româneşti*, p. 170.

[29] Şi în acest caz, filiera râmniceană poate fi urmărită, căci Chesarie, aici în discuţie, şi-a făcut ucenicia pe lângă Iosif al Argeşului, care, cu prilejul călugăririi, i-a dat acestuia numele fostului episcop de Râmnic.

[30] Cf. Al Elian, *Din legăturile mitropolitului Moscovei, Platon, cu clericii români*, în „Ortodoxia"; XII (1960), p. 179-196.

[31] C. Erbiceanu, *Viaţa şi activitatea lui Naum Râmniceanu*, p. 23.

el la Braşov, pe urmele marilor boieri în frunte cu Grigore Brâncoveanu, fugiţi deja. Înainte de a fugi la Braşov, cum spune un martor, Ilie de la Butoi, i-a fost dat să oficieze prima pomenire în satul Butoiul pentru Tudor, de curând asasinat de eterişti la Târgovişte[32]. Refuză să se întoarcă în ţară la chemările lui Grigore Dimitrie Ghica, deşi salutase restabilirea domniei pământene în persoana acestuia, când scrisese: „Veselindu-mă, am săltat cu duhul şi serbez ziua cea mântuitoare şi dimpreună cu mine a o serba pe toţi îi îndemn"[33]. Se va întoarce în ţară după Convenţia de la Akkerman, când se întorc în siguranţă şi alţi refugiaţi implicaţi în evenimentele de la 1821. Odată cu izbucnirea războiului ruso-turc, linia lui politică pare a fi consecventă; reînscăunat la Argeş, el se afirmă în continuare ca aliat al ruşilor, în războiul împotriva Porţii, iar în 1831, Kiseleff îl decorează cu ordinul „Sfânta Ana". A greşit sau nu în orientarea lui politică – este greu de discutat aici; sigur este că prelatul avea convingeri profunde şi nu putea fi abătut cu uşurinţă de la ele!

*

Prelaţii moldoveni de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, Gavril Calimachi, Leon Gheuca şi Iacob al II-lea Stamate, au patronat mişcarea culturală din Moldova de la acest sfârşit de veac. Este interesant că, spre deosebire de contemporanii lor din Ţara Românească, ei sunt mai puţin traducători de carte religioasă, cât mai ales de carte laică şi locul lor în calitate de traducători ar fi mai potrivit de discutat referindu-ne la literatură, istoriografie ş.a. Este, mai ales cazul lui Leon Gheuca. Ştim despre el că era bun cunoscător al limbii franceze, întocmind o culegere, mai ales cu texte din Masillon, cu titlul *Ştiinţa stihiilor*, în 1780 (în manuscris). Mai importantă a fost opera lui de îndrumător cultural, el dispunând traducerea în limba română a romanului moralizator al lui Fénélon, sub titlul, *Aventurile lui Telemac*, precum şi *Cugetările* contelui suedez Oxenstierna, traduceri în manuscris care se multiplică rapid[34].

Regretatul profesor Al. Duţu[35] a făcut, într-un loc, ipoteza că nu este exclus ca primele traduceri din Voltaire în limba română, *Toaca împăraţilor* şi *Poemul lui Jean Plokof*, de la 1772, rămase în manuscris[36], să fi fost realizate tot din iniţiativa sa. Despre el avem date semnificative într-o scrisoare aparţinând unui

[32] Pentru această mărturie, vezi *Izvoare narative interne privind revoluţia de la 1821 condusă de Tudor Vladimirescu*, ediţie G. D. Iscru, „Scrisul românesc", Craiova, 1987, p. 205.
[33] I. C. Filitti, *Frământările politice şi sociale în Principatele Române de la 1821 la 1828*, Bucureşti, 1932, p. 126.
[34] Al. Duţu, *Mişcarea iluministă din Moldova în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea*, în „Studii", 1966, nr. 6.
[35] Vezi şi acelaşi, *Istoria filosofiei româneşti*, ed. cit., p. 171.
[36] Este vorba de ms. cu nr. 499 şi 1408 de la Biblioteca Academiei Române (serv. de msse).

prieten, cărturarul sârb, Dositei Obradovici, scrisoarea din 13 aprilie 1783, în care acesta spune despre Leon Gheuca că era cunoscător de limba franceză şi avea o „foarte aleasă bibliotecă", adunată cu cheltuiala sa. „Nu este acum tânăr în Iaşi – scria acesta –, care să nu ştie afară de limba sa, elenește şi franțuzește, mulți latinește şi italienește. *Peste tot însă e vrednic de veşnică glorie şi laudă cel mai iubitor de învățătură şi cel mai distins Domn Leon Gheuca, episcopul Romanului în Moldova, al cărui zel către învățătură şi iubire către patrie nu se poate descrie pe deplin*"[37]. Mai adăuga Obradovici informația că episcopul de Roman – viitorul mitropolit – tradusese în limba sa „felurite cărți" şi-şi propunea să tipărească *Teatrul politic* al lui Oxenstierna şi *Telemahul* lui Fénélon[38].

Pe Iacob al II-lea Stamate, îl cunoaştem în primul rând ca autor al unor proiecte de reorganizare în spirit european a Academiei domneşti de limbă greacă de la Iaşi. Dar este şi el un îndrumător cultural, între altele, patronând tipărirea unui „roman moralicesc", *Critil şi Andronius*, de Baltazar Gracian, în 1794. Sub patronajul său, pe când era mitropolit, s-a desfăşurat şi activitatea episcopului Amfilohie al Hotinului, cunoscut ca traducător, în 1793, al *Geografiei* lui Bouffier (tradusă nu direct din franceză, ci printr-o variantă italiană).

Traducător din franceză este şi un alt episcop, Gherasim Clipa, discipol al lui Leon Gheuca, cu studii la Leipzig. Traducerile lui ar trebui încadrate în primul rând în sfera istoriografiei, căci este vorba de traducerea după opera lui Voltaire, *Istoria craiului Sfeziei Carol al XII-lea*, realizată în 1792; apoi, *Taina francmasonilor*, de Gabriel Perau.

Cât priveşte implicarea acestor prelați în viața politică, nu este greu de observat că opiniile lor mergeau în direcția alianței cu Rusia; în acest fel s-a afirmat Gavril Calimachi în răstimpul războiului încheiat prin pacea de la Kuciuk-Kainargi; în acelaşi fel se orientează şi Leon Gheuca[39].

Cu mult mai importantă rămâne activitatea mitropolitului cărturar Veniamin Costachi, a cărui personalitate domină oarecum istoria vieții culturale din Moldova în primele decenii ale secolului al XIX-lea.

Prelatul moldovean a fost în aceste decenii un promotor al curentului pentru şcoală şi cultură în limba națională, un îndrumător cultural-spiritual de numele căruia sunt legate cele mai importante realizări în sfera afirmării culturii naționale în Moldova în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Este prelatul asupra căruia ne vom referi în mod insistent în mai multe capitole ale aceste lucrări.

---

[37] Apud, Al. I. Ciurea, *Leon Gheuca,* Chişinău, 1942, p. 18.

[38] Vezi despre el şi N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, vol. II, 1909, p. 190.

[39] Vezi Al I. Ciurea, Leon Gheucă, p. 26-37; de asemenea, Leon Gheucă, *Memoriu adresat Ecaterinei a II-a*, în C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei şi Sucevei*, Bucureşti, 1888.

II. AFIRMAREA ÎNVĂŢĂMÂNTULUI NAŢIONAL ÎN MOLDOVA ŞI SPIRITUL EUROPEAN

Învățământul în Principatele Române, în epoca Luminilor, cunoaşte două importante etape: în prima, Academiile domneşti de limbă greacă, de la reformele lui Grigore al III-lea Ghica şi Al. Ipsilanti, timp de mai multe decenii, continuă să aibă un rol preponderent în mişcarea culturală; într-o a doua etapă, pe fondul refluxului învățământului de limbă greacă, odată cu întemeierea Şcolilor de la Iaşi şi Bucureşti, sub conducerea lui Gh. Asachi şi Gh. Lazăr, învățământul în limba națională îşi capătă rolul firesc, câştigând o poziție preponderentă în viața culturală, mai ales din 1821, când Academiile greceşti îşi încetează existența. Academiile de limbă greacă, fie în limitele unui învățământ care nu putea fi accesibil decât unei pături foarte restrânse din rândurile populației româneşti, şi-au avut în mod incontestabil însemnătatea lor; prin materiile predate şi formația intelectuală a profesorilor, ele au fost racordate la spiritul european, constituindu-se în factori importanți de receptare a ideologiei franceze, a spiritului timpului.

1. *Academia domnească de la Iaşi în ultima sa etapă*

În Moldova, în 1775, Grigore al III-lea Ghica a dat o nouă organizare Academiei de la Iaşi, lărgind programul de studii şi mărind corpul profesoral[1].

Ceva mai târziu, un mitropolit român de această dată, Iacob al II-lea Stamate, elaborează un plan de reorganizare a Academiei în care se simte şi mai mult spiritul epocii. Deşi în acest proiect accentul cade în continuare pe studiul limbii greceşti şi folosirea ei ca limbă de predare în Academie, se introduce şi principiul folosirii limbilor occidentale, în speță, a limbii franceze, pentru predarea anumitor discipline; dacă nu se putea găsi un dascăl grec pentru „epistimuri", acestea se puteau preda şi în limba franceză. Totodată, se teoretiza necesitatea studierii limbii latine şi a aprofundării sale în sens național: „pentru îndreptarea şi împodobirea limbii moldoveneşti". De asemenea, un alt element de

[1] Cf. A. Camariano-Cioran, *Academiile domneşti de la Bucureşti şi Iaşi*, Edit. Academiei Române, Bucureşti, 1971, p. 79-80. În afara acestei savante monografii despre Academia de la Iaşi, mai vezi Ştefan Bârsănescu, *Academia domnească din Iaşi. 1714-1821*, Edit. didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1962.

reținut este acela că se făcea raportarea în acest proiect nu numai la clasici (la „dumnezeescul Platon"), ci și la autorii moderni, trimițându-se, între alții, la „adâncul Montesquieu"[2].

Este interesant de observat că, în ciuda afirmării curentului pentru școală și cultură în limba română, susținătorii Academiei grecești mergeau înainte. Din anul 1813, între cursurile de limbă greacă ale Academiei se inaugura un curs de drept, predat de profesorul Anania Cuzanos („nomofilax" – profesor de drept), ce se constituia într-un important eveniment în viața instituției. De la această dată conducerea Academiei o avea profesorul Ștefan Duncas, trei ani mai târziu, în 1816, conducerea fiind preluată de profesorul Dimitrie Gobdelas; în anii 1817-1818 erau angajați alți trei profesori, Serghios Mystakys, G. Therapianos (acesta, de fizică) și Cappadokis (la literatură)[3].

În această situație, cum vom vedea mai departe, inaugurarea unei clase de inginerie hotarnică în limba română, în cadrul Academiei domnești, va veni ca o reacție firească la încercările de revigorare a vechii instituții. Încercarea dascălilor greci de a menține patronajul limbii grecești, susținuți fiind, în acest sens, și de ultimii domni fanarioți, este evidentă; dar procesul era ireversibil, și clasa de inginerie în limba română, inaugurată în 1814 de Gh. Asachi, va exprima cu toată claritatea acest proces menit să ducă la dispariția învățământului de limbă greacă.

2. *Întemeierea învățământului național în Moldova. De la Seminarul de la Socola la Școala lui Gheorghe Asachi*

Etapa națională a învățământului în Principatele Române a fost anticipată de înființarea, în 1803, în Moldova, a Seminarului de la Socola[4], din inițiativa și grija mitropolitului, Veniamin Costachi[5]. Pe lângă scopuri de ordin religios, înființarea Seminarului avea în vedere predarea unui învățământ mai înalt în limba patriei și diminuarea influenței dascălilor greci de la Academie; totodată, între materiile de

---

[2] A.Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 80-82; pentru textul raportului din 1792, întocmit de mitropolitul Iacob al II-lea Stamate, în colaborare cu marele logofăt Depasta, de asemenea, vezi Th. Codrescu, *Uricarul*, t. III, p. 13-23.

[3] St. Bârsănescu, *op. cit.*, p. 70.

[4] Hrisovul lui Al. Moruzi de înființare a Seminarului, precum și a altor câteva școli, datează din 2 mai 1803, Seminarul începând să funcționeze efectiv din anul următor, 1804; de aici, diferența de ani care apare în diferite lucrări (vezi hrisovul în discuție, la C. Erbiceanu, *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, București, 1888, p. LXIV sau la V. A. Urechia, *Istoria școalelor de la 1800-1864*, t. I, București, 1892, p. 95).

[5] Vezi, între altele, N. C. Enescu, *Veniamin Costachi, ctitor și îndrumător al școlii naționale din Moldova*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei", nr. 1-2, 1967; de asemenea, N. Isar, *Trăsături iluministe în gândirea și activitatea lui Veniamin Costachi*, în „Revista de filosofie", t. 15, 1968, p. 445-452.

învățământ apar unele discipline noi, cu caracter laic[6]. Primii profesori au fost oameni cu pregătire modestă, precum: Constantin, dascăl, Ioil, călugăr; Enachie, paharnic. Încă din anul 1805, se adaugă Seminarului și o „școală de psaltichie".

Dezorganizată în răstimpul războiului din 1806-1812, activitatea acestuia este reluată, din 1812, cu numai doi profesori.

Grija învățatului mitropolit s-a îndreptat, de la bun început, nu numai spre pregătirea tagmei bisericești, ci și spre școala laică. Urmărind cu perseverență organizarea unui sistem de școli cu limba de predare română și cu profesori români, în toamna anului 1805, mitropolitul Veniamin Costachi trimitea pe cheltuiala sa, la înalte studii la Viena pe Gheorghe și Clemens-Daniel, fiii lui Lazăr Asachi. Dela Viena, după trei ani de studii – timp în care a studiat mai ales matematica –, Gh. Asachi a mers, pentru alți patru ani, la Roma; de aici s-a întors în 1813, cu o pregătire științifică temeinică, cu ajutorul aceluiași mitropolit, el punând în practică proiectul predării unui curs de inginerie – teoretic și practic – în limba română.

Apariția unui curs de inginerie în limba română, răspundea, în primul rând, unor necesități social-economice. Exista, la începutul secolului al XIX-lea, o mare nevoie de ingineri hotarnici, ținând seama de numeroasele procese de hotar, precum și de tendințele firești ale boierilor de a-și delimita mai bine decât în trecut hotarele moșiilor. Pe de altă parte, cum am subliniat, inaugurarea unui asemenea curs dădea expresie curentului pentru afirmarea limbii naționale în învățământ, se constituia într-o reacție față de tendințele de monopolizare pe care le manifestau dascălii greci de la Academie, cu sprijinul tacit al domnilor fanarioți.

Cererea lui Gh. Asachi de a face un curs de inginerie în limba română, susținută de Epitropia Școlilor din Moldova și de mitropolitul Veniamin Costachi, era aprobată de domnitorul Scarlat Calimachi, în noiembrie 1813, deschiderea cursurilor Școlii având loc în ianuarie 1814. Era vorba, de fapt, nu de o școală în înțelesul propriu al cuvântului, ci de o clasă în cadrul Academiei grecești. Decisivă a fost în acest moment, așa cum va fi și în cazul Școlii lui Gh. Lazăr, existența unui grup de oameni – cu alte cuvinte, existența unui curent – care promova această idee. O dovedește, între altele, anaforaua din martie 1813, adresată de epitropi domnului; odată cu întărirea bazei materiale a Academiei de la Iași, în ea se formula cererea de predare a științelor inginerești în limba română[7].

Cum experiența predării științelor la nivel superior în limba națională era temerară și, în orice caz, presupunea dificultăți în ceea ce privește terminologia științifică, în primul an, Gh. Asachi a predat în limba franceză, în al doilea an, 1815, predând în limba română. Evident, cursul nu era original – nici nu putea fi original ! –, ci avea ca bază manualul francezului Bézout.

---

[6] Se predau în limba română: logica, aritmetica, istoria profană, psihologia, elemente de limbă latină. Cf. C. Erbiceanu, *Istoricul seminarului „Veniamin" din Iași. 1803-1903*, București, 1904, p. 37.

[7] Cf. Ștefan Bârsănescu, *op. cit.*, p. 66.

În ciuda bârfelor dascălilor greci, Gh. Asachi şi-a dus cursul la bun sfârşit, timp de 4 ani şi jumătate, până în iunie 1818, când a absolvit prima serie de ingineri hotarnici (un număr de cca. 30 dintre cei admişi în ianuarie 1814)[8]. Experienţa fusese viu urmărită de dascălii greci, în paralel făcându-se un curs şi în limba greacă, de către eruditul profesor Dimitrie Gobdelas, directorul Academiei. Cu alte cuvinte, existaseră în Academie, în aceşti ani, două clase paralele; una cu elevi români şi greci, condusă de D. Gobdelas, alta, cu elevi români, condusă de Gh. Asachi.

A fost vorba de o clasă în cadrul Academiei greceşti de la Iaşi; ţinând seama, însă, de opera de pionierat pe care o realiza Asachi, clasa pregătită de el a avut semnificaţia unei Şcoli naţionale, şi cu această denumire a rămas în istoria culturii româneşti. Şcoala nu a putut continua pentru că Gh. Asachi nu a recrutat an de an noi candidaţi – cum va face Gh. Lazăr – şi, odată cu absolvirea acestei dintâi serii, ciclul ar fi trebuit reluat. Este momentul când a avut loc intervenţia lui D. Gobdelas, directorul Academiei, care a cerut domnului Scarlat Calimachi să respingă o eventuală încercare de reluare a cursului; într-o scrisoare din august 1819, a lui Gobdelas, adresată unuia dintre epitropi, acuzând pe domn că ar susţine pe Asachi, el propunea măsuri de excludere din Academie a limbii române (a „limbii moldoveneşti", cum se exprima el), de înlocuire a epitropilor susţinători ai lui Gh. Asachi – M. Sturdza, viitorul domn, şi C. Mavrocordat – şi de trimitere a lui Gh. Asachi la Seminarul de la Socola. Referindu-se la această trimitere la Socola, Gobdelas şi-ar fi dat drumul unei mai vechi porniri, adăugând: „să predea acolo popilor, dacă poate cineva să predea în săraca limbă a pământenilor şi dacă un inginer, practic, ce n-are habar de filosofie, este în stare să creeze termeni ştiinţifici necesari"[9].

Sigur este că Gh. Asachi nu a ţinut să reia un nou ciclu, fie că se simţea prea afectat de ostilitatea dascălilor greci şi de poziţia domnului, fie că se simţea destinat altor preocupări. Oricum, experienţa sa dovedeşte pentru prima dată că se poate face învăţământ superior în limba naţională, că limba română, în ciuda sărăciei terminologiei ştiinţifice, putea să se constituie în limbă de predare a ştiinţelor înalte, ea urmând să se dezvolte treptat în deceniile următoare. În plus, cum observă unii contemporani[10], inginerii pregătiţi de Gh. Asachi – cei cca 30 – îşi fac simţită prezenţa în viaţa social-economică a Moldovei din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Apariţia unei „Şcoli de inginerie" în limba română, în

[8] Cursul se încheia la 12 iunie 1818, cu o festivitate, iar în februarie 1819 Asachi primea o adresă de mulţumiri din partea Epitropiei Şcolilor, la o dată când soarta şcolii fusese decisă. Cf. *Ibidem*, p. 67-68.

[9] Cf. N. Iorga, *Istoria literaturii române*, vol. III, Bucureşti, 1907, p. 15-16.

[10] Referindu-se la Gh. Asachi, Manolache Drăghici, în a sa *Istorie a Moldovei*, t. II, Iaşi, 1857, p. 96, observa: „D.l G. Asachi au deschis întâia oară un curs de inginerie teoretică şi practică din care au ieşit învăţaţi boieri hotarnici şi ingineri a[i] ţării".

deceniul II al secolului al XIX-lea, era cu atât mai semnificativă cu cât, şi pe plan european, învăţământul tehnic superior nu era răspândit iar acolo unde se afla – ca învăţământ desprins de Universitate – nu avea începuturi îndepărtate: în Franţa, la jumătatea secolului al XVIII-lea, se înfiinţase o şcoală de „geniu", la Paris; o a doua în Austria, la Viena; apoi, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, lua fiinţă la Paris prima Şcoală politehnică (1795)[11].

În cadrul celor peste patru ani, cât a durat ciclul, Gh. Asachi a ţinut la Iaşi cursuri de matematică, trigonometrie, geometrie, geodezie, topografie. Spre deosebire de Gh. Lazăr, el a predat numai „înalte matematici", nu şi „ştiinţe filosofeşti"[12]. În comparaţie cu Academia grecească, în lipsa cursurilor cu profil umanist, Şcoala lui Asachi, ca structură, rămânea pe poziţii inferioare.

Îi va fi dat Şcolii lui Gh. Lazăr, ca una care avea să funcţioneze de la început ca o instituţie separată de Academia grecească, să aibă în planul de învăţământ nu numai ştiinţe „inginereşti", ci şi „filosoficeşti".

Odată cu încetarea cursurilor lui Gh. Asachi, grija susţinătorilor şcolii naţionale s-a îndreptat din nou asupra Seminarului de la Socola. Mitropolitul Veniamin Costachi încercase între timp, în 1815, fără a reuşi, să aducă la Socola pe eminentul cărturar ardelean I. Budai-Deleanu. Îl trimisese în acest scop în Transilvania pe protopopul Leon Asachi, tatăl lui Gh. Asachi[13]. Gândul recrutării de dascăli ardeleni pentru Seminar i se împlineşte acum – în 1820 –, când vin în Moldova şi sunt angajaţi patru dascăli ardeleni, recrutaţi, de data aceasta, de Gh. Asachi: Ioan Costea, pentru retorică şi poetică; Ioan Manfi, pentru latină; Vasile Fabian-Bob, pentru teologie; Vasile Pop, doctor în filosofie, pentru filosofie şi filologie; acesta din urmă primea şi direcţia de studii a Seminarului, în timp de Gh. Asachi rămânea cu direcţia generală. Între timp, în epitropia Seminarului fusese cooptat Mihail Sturdza, marele boier care se dovedise un energic susţinător al învăţământului naţional.

În această nouă etapă de organizare ca o adevărată Academie, cursurile Seminarului începeau în decembrie 1820, pentru a dura scurt timp, până în februarie 1821, când sunt întrerupte odată cu începutul mişcării eteriste. De la această dată, cu excepţia lui Fabian-Bob, dascălii ardeleni se reîntorceau în Transilvania, pentru mai mulţi ani, după aceste evenimente Seminarul de la Socola încetându-şi temporar activitatea (mai ales că, din noiembrie 1822, Gh. Asachi părăsise Moldova, fiind numit agent al domnului, la Viena).

[11] Vezi pentru această comparaţie, Şt. Bârsănescu, *op. cit.*, p. 69.

[12] Explicaţia dată de însuşi Gh. Asachi, ar fi fost că dascălii greci nu ar fi permis, în nici un caz, să se predea filosofia. Cf. N. C. Enescu, *Gheorghe Asachi, organizatorul şcolilor naţionale din Moldova*, Edit. didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1962, p. 51-52.

[13] V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, vol. X, Bucureşti, 1898, p. 360.

Oricum, şi până în 1821, Seminarul de la Socola îşi îndeplinise misiunea de a se face precursor al învăţământului naţional de nivel mai înalt, de a exprima, la început de veac, curentul pentru şcoală şi cultură în limba naţională. „Curentul subpământean al românismului – avea să scrie A. D. Xenopol – care cursese de-a lungul întregii epoci fanariote, începu a se arăta la lumina zilei întâi în Şcoala de Catehezie din mânăstirea Socola din Iaşi"[14].

3. *Călătoria de studii în Franţa a lui N. Rosetii-Roznovanu şi încercarea de introducere a învăţământului lancasterian în Moldova (1818-1820).*

Studiile sau călătoriile de studii efectuate de tinerii români în Franţa, în primele decenii ale secolului al XIX-lea, au constituit un important aspect al procesului de „europenizare" a Pricipatelor Române în epoca Luminilor; totodată, prin contactul realizat cu ideile înaintate şi cultura franceză, ele au avut un rol important în procesul de formare a culturii române moderne, precum şi a ideologiei naţionale în ţările române.

Studiile efectuate de Gh. Asachi la Roma şi Viena, în anii 1805-1813, pe cheltuiala mitropolitului Veniamin Costachi, au avut mai degrabă un caracter excepţional, din primele decenii ale secolului trecut cele mai multe deplasări la studii fiind orientate – în Moldova, ca şi în Ţara Românească – spre Paris.

Trebuie precizat de la început, că nu avem suficiente date pentru cele mai vechi călătorii de studii în Franţa, cele din primele două decenii ale secolului al XIX-lea. Trebuie remarcat, de asemenea, că mai toate studiile sau călătoriile de studii efectuate la Paris în această perioadă aparţin tinerilor fii de boieri şi se realizau cu cheltuiala acestora. Cazuri de bursieri de stat, trimişi la Paris, nu cunoaştem în această perioadă[15], primii bursieri – din Ţara Românească –, din 1820, într-adevăr, mergând la studii în străinătate, dar nu în Franţa, ci în Italia, la Pisa, de unde abia în 1823 vor trece în Franţa.

Cunoaştem prea puţine date despre călătoria de studii, începând din anul 1803[16], şi studiile propriu-zise efectuate la Paris[17] de „primul student român din secolul al XIX-lea", moldoveanul Gheorghe Bogdan[18].

---

[14] A. D. Xenopol, *Istoria partidelor politice*, t. I, Bucureşti, 1910, p. 29.

[15] Despre călătoria la Paris, la sfârşitul secolului al XIX-lea, a bănăţeanului Paul Iorgovici („lucru foarte rar pentru românii din ţările habsburgice"), şi ea foarte puţin cunoscută, vezi D. Popovici, *Studii literare. I. Literatura română în epoca „luminilor"*, Edit. „Dacia", Cluj-Napoca, 1972, p. 90.

[16] Cf. Hurmuzachi, *Documente*, supl. I, t. II, p. 255.

[17] În arhivele Şcolii de drept din Paris, Pompiliu Eliade nu putuse să afle nimic despre Gh. Bogdan, arhivele păstrându-se, după el, numai începând cu anul 1816. Cf. Pompiliu Eliade, *Din*

Foarte probabil că este vorba, ca şi în cazul altor tineri fii de boieri – unii cu nume mult mai cunoscute –, de frecventarea, mai mult sau mai puţin întâmplătoare, a unor cursuri de drept, care nu va fi avut ca rezultat primirea unei diplome (de bacalaureat, licenţiat sau doctor)[19]. La fel de puţin cunoscute rămân studiile pe care le efectua la Paris, din anul 1806, un alt moldovean, Furnarachi, grec de origine, şi el, pe urmele lui Gh. Bogdan, frecventând cursurile Facultăţii de Drept[20].

Pompiliu Eliade, cunoscutul exeget al problematicii influenţei franceze în Principatele Române, referindu-se la tinerii români care au urmat studii juridice la Paris, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, îi împarte pe aceştia, în raport cu structura Facultăţii de Drept din epoca respectivă, în patru categorii: „Inscripţionişti", cei care urmează unul sau mai multe cursuri, primind pentru acestea atestate, inscripţii; bacalaureaţii, licenţiaţii şi doctorii[21]. Trebuie spus că, în afara categoriilor de tineri studioşi, legate de frecventarea instituţiilor publice de învăţământ, mai există alte categorii şi anume: cei care studiază şi la Paris cu dascăli particulari (uneori, în paralel, urmând institute publice), ale căror atestate este greu să le descoperim; cei care frecventează unele sau mai multe cursuri la şcolile sau institutele publice, dar care, neinteresaţi fiind sau, uneori, dintr-o oarecare neglijenţă (cum va fi cazul lui Eufrosin Poteca), nu-şi susţin examenele şi, deci, nu primesc diplome; în sfârşit, cei care vin la Paris, nu pentru a urma cât de cât sistematic cursuri, ci numai pentru a-şi perfecţiona cunoştinţele de limbă franceză, a lua contact cu oraşul „luminilor", a vizita mai multe instituţii de învăţământ şi cultură, a asista numai, întâmplător, la unele cursuri sau la susţinerea unor examene.

---

arhivele Şcoalei de drept din Paris, în „Viaţa nouă", I, 1905-1906, p. 369. De asemenea, despre Gh. Bogdan, Idem, *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie*, Paris, 1898, p. 373.

[18] Mai multe date oferă asupra acestuia, N. Iorga, în studiul *Vicisitudinile celui dintâi student moldovean la Paris: Gheorghe Bogdan*, în „Analele Academiei Române", Memoriile secţiei istorice, s. III, t. XIV; Idem, *Istoria învăţământului românesc*, ed. Ilie Popescu-Teiuşan, Edit. didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1971, p. 68.

[19] Cât priveşte eventualul contact cu ideile Apusului, N. Iorga observa cu privire la Gh. Bogdan: „il ne rapporta de France rien de cet amour pour les idées nouvelles qui pouvait faire de lui un auxiliaire de le régéneration roumaine" (Cf. N. Iorga, *Histoire des relations entre la France et les roumains*, 1918, p. 138).

[20] P. Eliade, *Din Arhivele Şcoalei de drept*, loc. cit. p. 369; Idem, *De l'influence française*, p. 373.

[21] Pentru ca cineva să fie bacalaureat în drept, trebuia să posede 12 inscripţii, să treacă două examene anuale şi să primească un „certificat d'aptitude", diploma dându-i-se mai târziu; pentru licenţă, mai trebuiau patru inscripţii, două examene parţiale şi o teză, diploma eliberându-se mai târziu. După acelaşi autor, un student harnic îşi putea susţine bacalaureatul în doi ani, licenţa în trei, doctoratul în patru, cu atât mai mult cu cât ordinea inscripţiilor era lăsată la bunul plac al studentului, după cum înscrierea la Facultatea de Drept se putea face înaintea trecerii bacalaureatului în litere de la Sorbona, bacalaureat care nu trebuie confundat cu cel juridic. Cf. P. Eliade, *Din arhivele Şcoalei de drept*, loc. cit., p. 367. De asemenea, C. C. Angelescu, *Cei dintâi români doctori în drept de la Paris*, extras din „Dreptul", nr. 28-29, 1928, p. 4.

Bănuim că mai ales numărul studenților din ultima categorie – din care face parte și tânărul moldovean Nicolae Rosetti-Roznovanu, la care ne vom referi mai departe – a fost mai mare decât îl putem presupune astăzi, în lipsa izvoarelor. Nu includem, bineînțeles în această categorie orice călătorii făcute la Paris, ci numai acele călătorii, mai lungi sau mai scurte, al căror principal obiectiv l-a constituit cunoașterea vieții culturale a Parisului și îmbogățirea cunoștințelor proprii.

Așa cum am anticipat, o interesantă călătorie la Paris, cu unele rosturi culturale, la începutul secolului al XIX-lea, este aceea a tânărului boier moldovean Ioan Balș[22], fiul marelui vistiernic Iordache Balș. Desfășurată în anul 1804, sau începând din acest an[23], această călătorie a însemnat, înainte de toate, cunoștința tânărului moldovean cu o serie de cunoscuți cărturari francezi.

Astfel, el stabilește legături cu geograful Jean Denis Barbié du Bocage, directorul bibliotecii regale din Paris, viitor decan al Facultății de Litere[24]. După revenirea în patrie, tânărul boier moldovean, în anii 1806-1811, întreține corespondență cu savantul francez, prin intermediul său procurându-și cărți pentru bibliotecă. În afară de Barbié du Bocage, Ioan Balș întreținea relații și cu alți cărturari, ca Lanjuinais sau L. Léfevres Genau, pe care îl cunoscuse în timpul călătoriei la Paris[25].

*

Spre deosebire de celelalte, călătoria de studii la Paris, în cursul anului 1818, a tânărului boier moldovean Nicolae Rosetti-Roznovanu, este mai bine cunoscută. În privința ei dispunem de numeroase izvoare, în primul rând de corespondența din anii 1818-1820, purtată de el cu diverși cărturari francezi sau de altă naționalitate, aflați la Paris[26]. Șederea în Franța, în cursul anului 1818[27], i-a permis

[22] Despre acesta, vezi, C. I. Karadja, *Un bibliophile moldave au début de dix-neuvieme siecle. Le grand écuyer Ioan Balş*, extras din „Buletin de la Section Historique", 1947.

[23] Anul 1804, iar nu 1805, cum scrie C. I. Karadja (op. cit., p. 6) este data corectă a acestei călătorii, așa cum reiese dintr-o scrisoare adresată de cărturarul grec Daniil Philippide lui Barbié du Bocage, din Iași, la 25 august 1804. Cf. Al. Ciorănescu, *Correspondance de Daniel Démetrius Philippides et de J. D. Barbié du Bocage (1794-1819)*, Institute for Balkan Studies (preface par Cl. Tsourkas), 1965, anexe, p. 110.

[24] Vezi o succintă prezentare a activității savantului francez la C. I. Karadja, *op. cit.*, p. 3.

[25] *Ibidem*, p. 10.

[26] Cea mai mare parte a corespondenței sale a fost publicată de noi în serie. Vezi N. Isar, *Deux correspondants de N. Rosetti-Roznovanu: Coray et Guifort. Une lettre de Piccolo*, în „Revue des études sud-est européennes", VIII, 1970, nr. 2, p. 1121-1127; Idem, *Corespondența lui N. Rosetti-Roznovanu cu cărturarii străini (1818-1820)*, în „Revista de istorie și teorie literară", XXIII, 1974, p. 437-444. Idem, *Corespondența lui N. Rosetti-Roznovanu cu „Societatea pentru instrucțiune elementară" de la Paris, privind introducerea învățământului lancasterian în Moldova și în Grecia*, în „Analele Universității București", Istorie, an XXVII, 1978, p. 59-67. O parte din scrisorile adresate lui N. Rosetti de acest cărturar de seamă francez, M. A. Jullien de Paris, au fost

lui N. Rosetti-Roznovanu să lege prietenii durabile cu învățați, oameni de cultură, cu personalități proeminente ale vieții culturale parisiene. În mod deosebit, acestei călătorii, așa cum vom vedea, datorează el inițierea în mișcarea lancasteriană de introducere a sistemului de învățământ lancasterian în Moldova. Ea va avea o influență profundă asupra activității și ideilor sale.

Remarcabile sunt, în primul rând, legăturile stabilite de tânărul moldovean cu pedagogul iluminist francez Marc-Antoine Jullien de Paris. Prietenia care s-a înfiripat între cei doi, în cursul călătoriei din 1818, are o anumită semnificație. M. A. Jullien de Paris fusese, în timpul dictaturii iacobiene, unul dintre comisarii instrucțiunii publice. După înfrângerea revoluției franceze, el și-a orientat activitatea în direcția operei de emancipare pe calea răspândirii „luminilor" în straturile de jos ale societății, în Franța și în afara ei. Pe drept cuvânt, el poate fi numit, așa cum o face H. Goetz[28], unul dintre biografii săi, un precursor al ideilor de colaborare și unitate a popoarelor[29]. El are meritul de a fi dezvoltat conceptul de civilizație europeană și mondială, iar publicația, inițiată și condusă de el, „Revue Encyclopédique", a fost, în vremea apariției sale, una dintre cele mai importante.

Să menționăm aici că unele dintre lucrările acestui învățat francez, lucrări în primul rând de pedagogie, concepute însă într-un spirit de interes mult mai larg, se găsesc și în bibliotecile românești[30], încă din perioada apariției lor. Pe una dintre aceste lucrări aflăm dedicația, purtând data de 20 octombrie 1818, către N. Rosetti-Roznovanu, din partea autorului[31].

---

publicate anterior de Ilie Popescu-Teiușan, sub titlul: *Patru scrisori ale lui Marc-Antonie Jullien de Paris, adresate lui N. Rosetti-Roznovanu*, în „Revista de pedagogie", an. XIV, 1966, nr. 10, p. 67-82.

[27] Plecând din Moldova, el se oprește mai întâi la Viena, unde îl aflăm la 18 martie; de aici merge la Londra, iar apoi la Paris, unde se afla, în orice caz, la începutul lunii august. După I. Popescu-Teiușan (Cf. *Patru scrisori*, loc.cit., p. 68), el se afla la Paris la 10 aprilie, având în vedere data scrisorii prin care este informat asupra orarului Facultății de Litere; or, evident, este aici o greșeală, în sensul că data acestei scrisori este 10 august, nu 10 aprilie (Cf. Arh. Naționale Centrale, A. N., pachet CCLX/2).

[28] Vezi lucrarea acestuia, *Marc-Antoine Jullien de Paris (1775-1848). L'évolution spirituelle d'un révolutionnaire.* Traduit de l'allemand par C. Quénot, Paris, 1962.

[29] Subtitlul lucrării lui Goetz este semnificativ: *Contribution á l'histoire de précurseurs des organisations internationales du XX-e siecle.*

[30] M. A. Jullien, *Essai général d'éducation physique, morale et intelectuelle*, suivi d'un Plan d'éducation-pratique... ou Recherches sur les principes et les bases de l'Éducation..., Paris, 1808, 308 p.; seconde édition, 1835; *Essai sur l'emploi du temps ou Méthode qui a pour objet de bien régler sa vie...*, Quatrieme édition, Paris, 1829, 490 p.; *Exposé de la méthode d'éducation de Pestalozi.* Telle qu'elle à été suive et pratiquée sous sa direction pendant dix années (de 1806 à 1816) dans l'Institut d'Iverdun, en Suisse, Seconde Edition, Paris, 1842, 586 p.

[31] „A monsieur de Rosetto-Roznovanu, grand-maître de Police de Moldavie, souvenir de la part de l'auteur", pe prima pagină a lucrării *Essai général d'éducation physique, morale et intelectuelle...*, Paris, 1808.

La publicația „Revue Encyclopédique" colaborau cărturari de reputație[32] din Franța și din alte țări. Cu o asemenea colaborare, revista își propunea să prezinte în paginile sale lucrările cele mai importante din domeniul literaturii, științei, artei și, mai ales, al educației. Redând, în cuprinsul ei, așa cum se arată într-un prospect, „substanța producțiilor cele mai remarcabile ale spiritului uman"[33], revista contribuia la progresul civilizației. Succesul revistei, în anul 1819 – primul an al apariției –, îndemna pe redactori să continue publicarea. În această publicație, apărută în anii 1819-1831, și care, în parte, se găsește și la noi, încă din perioada apariției, Jullien avea să insereze, uneori, știri privitoare la Moldova[34].

Într-o scrisoare din 20 iunie 1819, adresată lui N. Rosetti-Roznovanu, Jullien sublinia din nou principiile care stăteau la baza acestei publicații. „Am mare nevoie de corespondenți, capabili și activi, în toate țările"; răspândirea revistei în toate punctele de pe glob, era, după el, problema esențială, revista constituind „un mijloc comod de comunicare între prietenii științelor, literelor și artelor, precum și ai umanității"[35].

Răspunzând acestei scrisori, ceva mai târziu, la 2 octombrie 1819, Nicolae Rosetti îl informa pe învățatul francez că nu reușise să-i satisfacă rugămintea de a găsi un corespondent în Moldova pentru „Revue Encyclopédique"; îi promitea, în schimb, că va suplini personal această lipsă, trimițându-i el diferite note pentru revista sa, „care unește în toate privințele utilul cu agreabilul"[36]; cât privește rugămintea de a găsi abonați pentru revistă, Roznovanu informează pe Jullien că, la insistențele sale, domnitorul M. Suțu s-a abonat și că spera ca în curând să se aboneze și alți compatrioți[37].

Relațiile lui N. Rosetti-Roznovanu cu Jullien de Paris din perioada șederii sale la Paris au avut, se pare, un rol deosebit în inițierea tânărului moldovean în mișcarea lancasteriană[38]. Odată cu primele rezultate ale învățământului monitorial

---

[32] Vezi numele colaboratorilor revistei într-un prospect trimis lui N. Rosetti-Roznovanu, de Jullien, împreună cu o scrisoare, aceasta din urmă publicată de I. Popescu-Teiușan, Cf. *Arhivele Naționale Centrale*, A. N., pachet CCLIII/70.

[33] *Ibidem.*

[34] Iată, de pildă, ce scrie el într-o *Cronică* din numărul pe ianuarie 1821: „Moldova chiar, cu toată supunerea față de guvernul turc, a văzut introducându-se în școlile sale metoda învățământului mutual, aplicat claselor sărace; regimul său interior, primește, sub influența și prin voința unui domn luminat, îmbunătățiri importante". Cf. „Revue Encyclopédique", an. III, tom. IX, ianuarie 1821, p. 18.

[35] Cf. I. Popescu-Teiușan, *Patru scrisori*, loc. cit., anexa III, p. 80.

[36] N. Isar, *Corespondența lui N. Rosetti-Roznovanu cu cărturarii străini*, loc. cit., anexa nr. 1, p. 441-442.

[37] *Ibidem*, p. 442.

[38] Pedagogul francez îi invită pe Roznovanu, în perioada șederii la Paris, să viziteze un institut de învățământ; cu prilejul unei festivități îi recomandă un librar în vederea procurării de cărți ș.a. Vezi

în Moldova, dat fiind interesul deosebit manifestat de iluministul francez, acestuia i se va adresa, în primul rând, omul de şcoală moldovean. La 30 septembrie 1820, relevând „bunăvoinţa specială" de care se bucurase din partea pedagogului francez, Roznovanu solicită „toată indulgenţa" acestuia în privinţa raportului amănunţit privind succesele învăţământului mutual în Moldova, pe care i-l trimite odată cu scrisoarea[39], cu rugămintea de a fi publicat în paginile revistei sale, după ce în prealabil avea să fie discutat în cadrul Comitetului de conducere al „Societăţii pentru instrucţiune elementară" din Paris.

Un alt cărturar francez, pe care N. Rosetti-Roznovanu l-a cunoscut în timpul călătoriei de studii la Paris şi cu care s-a aflat în corespondenţă în anii 1818-1820, a fost decanul Facultăţii de Litere din Paris, Jean Denis Barbié du Bocage, corespondentul de altădată al lui I. Balş.

Semnificativă pentru relaţiile dintre cei doi este scrisoarea lui Barbié du Bocage, adresată la 2 mai 1819 omului de şcoală moldovean[40]. Cuvintele măgulitoare ale învăţatului francez mărturisesc natura preocupărilor tânărului boier moldovean în timpul şederii sale la Paris în cursul anului precedent. În acest răstimp, menţionează el, Roznovanu a atras atenţia cărturarilor de la Paris pentru „gustul său pentru lucruri utile", prin străduinţa sa de a cunoaşte instituţiile din Paris[41].

În contextul acestei „misiuni" – de răspândire a civilizaţiei franceze în Moldova – plasăm informaţia din scrisoare despre actul unei multiple legături franco-greco-române, având drept scop satisfacerea unei simple – dar semnificative curiozităţi – privitoare la instituţiile de învăţământ din Paris. Savantul grec Daniil Philippide – „unul dintre vechii mei amici", cum îi spune B. du Bocage –, semnalase acestuia din urmă interesul pentru învăţământul francez, manifestat de un alt moldovean, Alexandru Balş, iar B. du Bocage, la rândul său, îl roagă pe Roznovanu să informeze şi el, verbal, pe compatriotul său asupra instituţiilor de învăţământ din Paris, ca unul dintre cei care au avut posibilitatea să cunoască în mod direct aceste instituţii, să le observe chiar şi „defectele".

D. Philippide, aflat la această dată la Iaşi, la 3 februarie 1819, îi scrisese într-adevăr lui B. du Bocage. Locuia chiar la Alexandru Balş, fratele lui Ioan Balş, „pe care Dv. îl cunoaşteţi bine"[42], i se adresează el geografului francez. Alexandru Balş, relatează Philippide, avea doi fii care îşi făceau de mulţi ani studiile la

---

scrisoarea din 26 noiembrie 1818 care nu poartă indicaţia anului, dar acesta este sigur 1818, când tânărul moldovean se afla la Paris. *Ibidem*, anexa nr. 2, p. 442.

[39] *Ibidem*, anexa nr. 3, p. 442.

[40] *Ibidem*, anexa nr. 4, p. 443.

[41] „Je suis heureux d'avoir pu vous mettre à même de connaître quelques-unes de nos institutions puisque vous avez si bien su les apprécier", îi scrie savantul francez, adăugând: „Je vous prierai même de vouloir bien en faire part a quelques-uns de vos compatriotes". Cf. *Ibidem*.

[42] Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 151.

Viena, sub supravegherea unui preceptor francez[43]. Aceşti tineri, arată cărturarul grec, studiaseră până la acea dată latina, greaca, germana, franceza, matematica, fizica experimentală şi alte materii[44], dar părinţii lor exprimaseră dorinţa ca ei să meargă la Paris, atât pentru „a consolida ceea ce au învăţat sau învaţă la Viena, cât şi pentru a studia şi altceva care le-ar putea fi util într-o zi, atât în raport cu viaţa politică şi socială, cât şi pentru ei înşişi, ca părinţi de familie"[45]. Consultat fiind, învăţatul grec le-a descris părinţilor tot ceea ce îi interesau despre instituţiile franceze de învăţământ, dar ei voiau ştiri foarte proaspete[46].

Una dintre instituţiile de învăţământ din Paris, vizitată de Roznovanu, cu luni în urmă, la care putea face aluzie savantul francez era „Collège du Plessis". Aşa cum aflăm dintr-o scrisoare aparţinând lui Barbié du Bocage, tânărul moldovean în timpul şederii sale la Paris fusese invitat, după propria dorinţă, să asiste în acest colegiu la susţinerea unor teze de doctorat. „Dvs. aţi văzut cum se fac doctorii în Litere", îi scrie Barbié du Bocage, la 10 august 1818[47].

După revenirea în patrie din călătoria sa de studii făcută în Occident, N. Rosetti-Roznovanu ţine să arate geografului francez, printr-o scrisoare, recunoştinţa sa pentru actele de „bunăvoinţă" din timpul şederii la Paris[48].

Amintirea lui B. Bocage e raportată în cele din urmă la un act de cultură; ea se asociază cu una dintre lucrările savantului francez, atlasul prin care el „a reînsufleţit" antichitatea.

Un alt francez cu care N. Rosetti-Roznovanu s-a aflat în legături de prietenie a fost M. Jomard, unul dintre secretarii „Societăţii pentru instrucţiune elementară" de la Paris, cunoscut, de asemenea, în cursul călătoriei din 1818. Şi acestuia, la puţină vreme după reîntoarcerea în patrie, Roznovanu ţine să-i scrie[49]. Jomard este foarte probabil cel de-al doilea cărturar francez căruia, după obţinerea unor rezultate remarcabile în direcţia introducerii învăţământului monitorial în Moldova şi în Grecia, în toamna anului 1820, la 30 septembrie, Roznovanu a ţinut să-i adreseze o rugăminte similară celei adresată lui Jullien[50]. Informându-l, aşa cum promitea încă în anul precedent, asupra succeselor obţinute, el îi solicita lui Jomard aceeaşi „indulgenţă" cu privire la raportul trimis, prin Jullien, conducerii

[43] Este vorba, probabil, de tânărul abate Nivoy, acelaşi care, probabil, la 5 iulie 1818, din Viena, îi scria lui Roznovanu. Cf. *Arhivele Naţionale Centrale*, A. N., pach. CCLIV/52, original.
[44] Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 152.
[45] *Ibidem*.
[46] „Mais comme il est deja longtemps depuis que j'ai quité Paris, ils désirent à avoir les nouvelles plus fraîches, c'est cela qu'ils m'ont engagé de vous en écrire". Cf. *Ibidem*.
[47] *Arhivele Naţionale Centrale*, A. N., pach. CCLX/2, original.
[48] *Ibidem*, pach. CCCLIV/72, f. dată, ciornă.
[49] *Arhivele Naţionale Centrale*, A. N. Pach. CCLIV/72, ciornă, scrisoare la al cărui cuprins ne vom referi, în alt context, mai departe.
[50] N. Isar, *Corespondenţa lui N. Rosetti-Roznovanu cu cărturarii străini*, loc. cit., anexa nr. 7, p. 444.

Societății[51]. La 10 decembrie, răspunzând unei scrisori trimisă de Roznovanu, conținând „excelente" noutăți privind „propagarea școlilor", secretarul Societății din Paris ține să comunice omului de școală moldovean, independent de Comitetul Societății, felicitările sale pentru rezultatele obținute[52]. El asigură pe Roznovanu că va găsi în Franța, cu ocazia unei a doua călătorii, o primire și mai călduroasă: „după noile servicii pe care Dumneavoastră le-ați adus cauzei educației și după generoasele eforturi pe care le-ați făcut pentru a readuce Grecia la vechea ei civilizație"[53].

Activitatea lui N. Rosetti-Roznovanu în domeniul introducerii metodei de învățământ mutual în Moldova[54], ca și în Grecia, a atras atenția altor savanți ai vremii decât cei francezi. Unul dintre aceștia a fost elenistul englez Guilford, savant de prestigiu în epocă, legat el însuși în mod profund, prin preocupările sale științifice, de problemele sud-estului european. Numai astfel se poate explica prețuirea de care N. Rosetti-Roznovanu s-a bucurat în ochii lui Guilford, pe care îl întâlnise la Londra, în cursul călătoriei sale în anul 1818. Savantul englez aprecia ca un fapt remarcabil inițiativa lui Roznovanu de a tipări, cu cheltuielile sale, „tebelele" didactice necesare introducerii sistemului de învățământ monitorial, nu numai în Moldova, ci și în Grecia[55]. Considerația pe care i-o poartă tânărul moldovean îl face să se gândească chiar la o călătorie în Moldova, așa cum înțelegem din scrisoarea adresată lui Roznovanu la 6 octombrie 1819, de la Paris[56], unde se afla în drum spre Insulele Ionice, în vederea deschiderii Universității, organizată de el. Era firesc ca Roznovanu, la rândul său, să țină la curent pe Guilford asupra desfășurării unei activități pe care savantul elenist o urmărea cu viu interes.

---

[51] După părerea noastră, adresantul acestei scrisori nu poate fi Voronțov, așa cum credea Vlad Georgescu (*Préocupations culturelles chez N. Rosetti-Roznovanu. 1818-1821*, în „Revue des études sud-est européennes", VII, 1970, nr. 2, p. 237); se opun acestei ipoteze datele din cuprins: adresantul trebuie să fie unul din membrii activi ai Societății, aflat de la început la curent cu acțiunea sa, căruia îi amintește de rugămintea – similară, cum am văzut – adresată lui Jullien. În schimb, așa cum credea Vlad Georgescu (*ibidem*), lui Voronțov îi este adresată, într-adevăr, o altă scrisoare (*Arhivele Naționale Centrale*, A. N., pach. CCLIII/59).

[52] Cf. N. Isar, *Corespondența lui N. Rosetti-Roznovanu cu „Societatea pentru instrucțiunea elementară"*, loc. cit., anexa nr. 8, p. 67.

[53] *Ibidem.*

[54] Despre introducerea sistemului lancasterian la noi, vezi C. Moscu, *Contribuții la istoria pedagogiei românești. Sistemul monitorial în Principate*, București, 1943, p. 1415; I. Popescu Teiușan, *Învățământul lancasterian în școala românească*, în lucrarea „Clasici ai pedagogiei universale și gândirea pedagogică românească", Edit didactică și pedagogică, București, 1966, p. 249-314. Despre contribuția lui N. Rosetti-Roznovanu, în această direcție, vezi și A. Camariano-Cioran, *Academiile domnești de la București și Iași*, p. 88-93.

[55] N. Isar, *Deux correspondants de N. Rosetti-Roznovanu: Coray et Guilford*, loc. cit., p. 369.

[56] *Ibidem.*

Într-o scrisoare de la sfârşitul anului 1819, Roznovanu informează pe savantul englez asupra stadiului „operei" sale[57]; la această dată, în vederea deschiderii şcolii de la Iaşi, operaţiunea de elaborare a imprimatelor, cu care fusese însărcinat tânărul grec Cleobulos din Philipopolis, era deja încheiată. Amănuntele cu privire la această operaţiune sunt de un anumit interes. Cleobulos nu se mulţumise cu metodele existente în Franţa, ci adusese schimbări sau adăugiri pe care „Société pour l'Instruction Élémentaire" de la Paris – sub egida căreia se desfăşoară toată această activitate – le aprobase, propunându-şi chiar să le adopte pentru şcolile din Franţa[58].

În timpul şederii sale la Paris, în cursul anului 1818, N. Rosetti-Roznovanu s-a aflat în legătură, între alţii, cu savantul grec Adamantie Coray. Numele acestuia era de multă vreme „foarte stimat în Franţa", cum scrie B. du Bocage, în 1801, adresându-se lui Daniil Philippide[59]. Din perioada şederii lui Roznovanu la Paris, în anul 1818, datează o scrisoare adresată lui de savantul grec prin care îi recomandă un tânăr francez, care urma să vină ca dascăl la Iaşi[60]. Importantă pentru legăturile dintre cei doi este şi o scrisoare adresată savantului grec, la 29 ianuarie 1819, din Viena, unde Roznovanu se oprise în drumul de întoarcere spre patrie[61]. Subiectul scrisorii oarecum ne surprinde; cu „toată durerea", tânărul boier moldovean pare a se disculpa de a fi mâhnit pe „omul secolului"[62]. Oricum, scrisoarea se constituie într-o mărturie în plus a legăturilor tânărului boier moldovean cu bine-cunoscutul învăţat grec[63].

✱

Acţiunea desfăşurată de N. Rosetti-Roznovanu pentru deschiderea şcolilor de tip lancasterian în Moldova, ca şi în Grecia, succesele obţinute de el în această direcţie, în prima jumătate a anului 1820, se conjugă cu legăturile sale cu „Societatea pentru instrucţiunea elementară" de la Paris.

---

[57] Idem, *Corespondenţa lui N. Rosetti-Roznovanu cu cărturarii străini*, loc. cit., anexa nr. 5, p. 443.

[58] Trimiţându-i o serie de exemplare din aceste imprimate, Roznovanu spera ca savantul englez să vadă în acest dar un gest de recunoştinţă pentru încurajările pe care i le oferise şi îl asigura că, dacă exemplarele trimise „sont dans l'idiome grec", aceasta se explică prin faptul că proiectul său este de a răspândi în Grecia această metodă, „lorsqu'elle se sera naturalisée" în patria sa. *Ibidem*.

[59] Cf. Al Ciorănescu, op. cit., p. 59.

[60] Vezi textul acestei scrisori cu adaosul de pe ea, la N. Isar, *Deux correspondants de N. Rosetti-Roznovanu*, loc. cit., p. 367-368.

[61] Vezi N. Isar, *Corespondenţa lui N. Rosetti-Roznovanu cu cărturarii străini, loc., cit.*, anexa nr. 6, p. 444.

[62] „Je n'ai jamais eu la pensée odieuse d'affliger l'homme du siècle qui à daigné me témoigner sa bienveillance", scrie Roznovanu.

[63] Pentru aceste legături, vezi şi A. Camariano-Cioran, *Academiile domneşti de la Bucureşti şi Iaşi*, p. 89.

Titlul lui N. Rosetti-Roznovanu de membru titular al Societății îl găsim consemnat la data de 31 octombrie 1818 într-o scrisoare adresată lui de Comitetul de conducere al Societății[64], din care făceau parte o serie de cunoscuți savanți (Francoeur, De Gerando, Jomard, De Lasteyrie, ducele de Doudeauville). I se aduceau la cunoștință cărturarului moldovean „circumstanțele importante" care priveau scopul pe care și-l propuneau membrii Societății într-o deplină „comunitate de vederi".

La această dată, mișcarea pentru introducerea sistemului de învățământ monitorial în lumea păturilor sărace fusese îmbrățișată în Franța de cele mai înalte cercuri aristocratice. Ministerul de război francez comunicase conducerii Societății hotărârea sa de a introduce în armata franceză sistemul de învățământ mutual „pentru instrucția elementară a tuturor subofițerilor și soldaților, din toate corpurile de gardă și de linie"[65]. El își propunea, luând în acest sens măsurile necesare, să deschidă deja la 1 ianuarie 1819 un număr de 60 de școli regimentare.

Numărul de peste o mie la care ajunseseră școlile de caracter mutual în Franța – pe care îl consemnează documentul – era dovada proporțiilor acestei mișcări. Dată fiind această „rapiditate unică" cu care se desfășura mișcarea, Comitetul de conducere atrăgea atenția lui N. Rosetti-Roznovanu asupra necesității însușirii a două principii: pe de o parte, „menținerea unei riguroase uniformități în metodă", pe de altă parte, „o supraveghere neîncetată a conduitei dascălilor"[66].

Am insistat asupra acestui document, elaborat de Societatea de la Paris, pentru a sublinia spiritul pe care această societate înțelegea să-l promoveze și pe care N. Rosetti-Roznovanu, de bună seamă, și l-a însușit. Teama conducerii Societății ca mișcarea să nu depășească cadrul legalității este vizibilă; grija revine și în alte documente ale ei. După moartea abatelui Gaultier, membrii Consiliului de conducere trimiteau lui Roznovanu, ca unuia care împărtășea durerea lor, lucrarea defunctului, intitulată *Tipul unei școli elementare sau Manualul inspectorului*[67], a cărei consultare putea să-i ofere „mijlocul de a se asigura dacă metoda este corect urmată în școală"[68]. Membrii Consiliului recomandau din nou grija pentru respectarea cu „scrupulozitate" de către profesori a metodei, pentru a evita în entuziasmul mișcării degenerarea ei sau transformarea ei într-un „pretext de inovații hazardate"[69].

---

[64] N. Isar, *Corespondența lui N. Rosetti-Roznovanu cu „Societatea", loc. cit.*, anexa nr. 1, p. 89.
[65] *Ibidem.*
[66] *Ibidem.*
[67] Ilie Popescu Teiușan observă că lucrarea aceasta nu se găsește înscrisă în fragmentele de catalog ale bibliotecii de la Stânca (Cf. *Patru scrisori ale lui M. A. Jullien de Paris către N. Rosetti-Roznovanu*, loc. cit., p. 77).
[68] Vezi N. Isar, *Corespondența lui N. Rosetti-Roznovanu cu „Societatea...*", loc. cit., anexa nr. 2, p. 64.
[69] *Ibidem.*

Acțiunea lui N. Rosetti-Roznovanu pentru introducerea sistemului de învățământ mutual în Moldova, în perioada imediat premergătoare evenimentelor revoluționare de la 1821, nu poate fi privită în mod separat de mișcarea mai veche pentru dezvoltarea învățământului din Moldova, în fruntea căreia se afla mitropolitul Moldovei, Veniamin Costachi. Sunt semnificative în această privință alegerea mitropolitului ca membru corespondent al Societății de la Paris, în ședința din 11 noiembrie 1818, în urma propunerilor făcute de N. Rosetti-Roznovanu și de doctorul Eusthatius Rolla[70], în cursul călătoriei la Paris, precum și acordarea aceluiași titlu episcopului de Roman, Gherasim, precum și episcopului de Huși, Meletie[71]. Aceste numiri consemnau recunoașterea unor merite culturale reale ale celor trei ierarhi, ale mitropolitului în primul rând; ele exprimau tendința conducerii Societății din Paris de a stimula activitatea celor trei, prin încadrarea lor în programul Societății.

Sarcina lui Cleobulos, tânărul grec, absolvent al școlii normale din Paris, de a tipări tabelele didactice pentru școlile care urmau să se deschidă în Moldova și în Grecia, luase sfârșit când, la 8 iulie 1819, Comitetul de conducere al Societății printr-o scrisoare ținea să mulțumească lui Roznovanu, „în numele amicilor umanității", pentru contribuția adusă de el la „cooperarea tuturor oamenilor de bine pentru regenerarea omului prin Educație"[72].

Răspunzând acestei scrisori, probabil în septembrie 1819, Roznovanu preciza că pe Cleobulos îl lăsase la Paris pentru a tipări „tabelele" și că îl aștepta să sosească în cursul acelei luni cu misiunea încheiată[73].

Pentru cheltuielile de întreținere în perioada șederii în Moldova, Gh. Cleobulos urma să fie ajutat de N. Rosetti-Roznovanu, care dispunea de o considerabilă avere. Împrumuturile pe care cărturarul grec le-a contactat în anii 1819-1820 de la boierul moldovean, în parte prin intermediul omului de afaceri al acestuia, C. Sachelarie, nu puteau fi ușor restituite și, în parte, probabil, vor fi rămas neachitate[74].

---

[70] Vezi actul acestei numiri publicat de N. Ciachir, în „B.O.R.", 1968, nr. 1-2.

[71] Adresele pentru numirea celor doi episcopi, purtând aceeași dată, la *Arhivele Naționale Centrale, A. N.*, pach., XXLX/5 și 6.

[72] Vezi N. Isar, *Corespondența lui Nicolae Rosetti-Roznovanu cu „Societatea...", loc. cit.*, anexa nr. 3, p. 64-65. Reține atenția în această scrisoare fraza consemnând ideea renașterii vechii civilizații grecești: „Il est bien glorieux pour notre société de voir que cette Grèce à qui l'Éurope doit ses lumières et la civilisation vient à son tour s'éclairer en France, et y prendre les modèles et le procédés qui raporteront aux Grecs les biens que nous en avons reçus". Elogiul se adresează parcă unui grec; este, mai degrabă, o recunoaștere a contribuției adusă de Roznovanu la mișcarea de renaștere culturală și politică a poporului grec.

[73] *Ibidem*, anexa nr. 4. p. 65.

[74] Știm, de pildă, că în noiembrie 1820, Cleobulos era încă dator cărturarului bulgar, N. Piccolo, o sumă contractată cu aproape un an și jumătate în urmă. Fiind lipsit de orice alte mijloace de existență – în afara lefii pe care o primea de la Roznovanu – și nevoit să facă unele împrumuturi,

În orice caz, cu „luminile şi zelul" lui Cleobulos, N. Rosetti-Roznovanu, aşa cum spune în scrisoarea le care ne referim mai sus, spera ca în lunile următoare, până la sfârşitul anului 1819, proiectul lui să ia forme concrete şi să poată să informeze conducerea Societăţii asupra acestei încercări. Acţiunea de tipărire a tabelelor didactice fiind socotită ca o primă etapă pe calea deschiderii proiectatelor şcoli[75], Societatea de la Paris, în urma raportului prezentat de Jomard, consemna în procesul verbal al şedinţei din 3 februarie 1820 cuvenitele mulţumiri adresate lui Roznovanu[76]. Adresa conducerii Societăţii, din 20 februarie 1820, însoţită de un extras al procesului verbal, e trimisă cărturarului moldovean, cu rugămintea expresă ca aceasta să vadă în actul Societăţii recunoaşterea unor „importante servicii" aduse cauzei educaţiei[77].

În sfârşit, la 30 septembrie 1820, N. Rosetti-Roznovanu era în măsură să comunice Societăţii din Paris mult aşteptata dare de seamă asupra „proiectului"[78]. Adresându-se conducerii Societăţii, el îşi scuza întârzierea, care trebuia pusă nu pe seama delăsării, ci a dorinţei de a anunţa rezultate cât mai satisfăcătoare. Greutăţile pe care el avusese prilejul să le comunice în trecut fuseseră treptat învinse. „Am satisfacţia de a fi contribuit cu toate mijloacele mele", scrie Roznovanu, referindu-se la introducerea sistemului de învăţământ lancasterian în Moldova. Şcoala din Iaşi nu se putuse deschide decât în primăvara anului 1820, în luna martie[79], dar numai câteva luni „progresele primilor elevi au fost atât de rapide, încât numărul lor a crescut prompt şi este în prezent de o sută şi ar putea fi şi mai mare dacă localul ar permite toate solicitările"[80]. Un deosebit accent pune raportul lui Roznovanu pe sprijinul acordat de mitropolitul Veniamin Costachi care făcea parte, pe lângă alţi câţiva boieri, din Epitropia noii şcoli.

---

tânărul cărturar grec, cu toată generozitatea şi grija lui Roznovanu, avea să fie adesea într-o situaţie financiară cât se poate de jenantă, ca aceea pe care o surprinde o scrisoare a lui N. Piccolo adresată lui C. Sachelarie la 24 noiembrie 1820. Cf. N. Iasr, *Deux correspondants de N. Rosetti-Roznovanu, loc. cit.*, anexa nr. 3, p. 370-372.

[75] Despre Cleobulos şi tabelele sale, vezi şi A. Camariano-Cioran, *Academiile domneşti de la Bucureşti şi Iaşi*, p. 89-90, 92-93.

[76] Vezi N. Isar, *Corespondenţa lui N. Rosetti-Roznovanu cu „Societatea...", loc. cit.*, anexa nr. 5, p. 65.

[77] *Ibidem*, anexa nr. 7, p. 66-67.

[78] *Ibidem*, anexa nr. 7, p. 66-67.

[79] A. Camariano-Cioran, în lucrarea sa *Academiile domneşti de la Bucureşti şi Iaşi*, p. 90, subliniază, pe bună dreptate, că afirmaţia lui Al. Papadopol-Calimach, după care şcoala lancasteriană de la Iaşi s-a deschis în 1819, este greşită (vezi Al. Papadopol-Calimach, *Două rânduri din istoria şcoalelor din România*: 1) *Şcoala din mânăstirea Barnovschi din Iaşi, 1724-1726; 2) Metoda lancasteriană şi introducerea ei la Iaşi la 1819 şi în Bucureşti la 1820*, în „Convorbiri literare", XX, 1886).

[80] N. Isar, *Corespondenţa lui N. Rosetti-Roznovanu cu „Societatea...", loc. cit.*, p. 66. Raportul va fi publicat de Jomard, secretarul Societăţii, aşa cum promisese, în lucrarea sa, *Situation et progrès de l'enseignement mutuel en France et dans l'étranger pendant l'année 1819*, Paris, p. 15 (Cf. I. Popescu-Teiuşan, *Patru scrisori..., loc.cit.*, p. 75.).

Alături de şcoala elementară funcţiona la Iaşi o şcoală normală, condusă de acelaşi Cleobulos; acesta, notează Roznovanu, „cu fiecare zi justifică din ce în ce mai mult încrederea pe care Societatea a pus-o în zelul său şi luminile sale". Deja, la acea dată, primii absolvenţi ai şcolii normale se îndreptaseră spre Smirna, Chios şi în „diverse ale puncte ale Greciei", pentru a conduce noile şcoli, iar alţii urmau să plece în curând. „Toţi – menţionează Roznovanu – trebuie să corespondeze cu noi". În acelaşi sens, el adaugă: „Vom fi fericiţi dacă vom putea să devenim astfel centrul învăţământului în aceste locuri şi să fim în situaţia de a prezenta anual ilustrei Societăţi din Paris tributul de omagii şi recunoştinţă pe care îl vor datora întotdeauna instituţiile care vor putea succesiv să se formeze[81].

Reiese clar din acest document scopul politic pe care îl urmărea, în acelaşi timp, mişcarea lancasteriană. Orice comentariu în această privinţă ni se pare de prisos[82]. Absolvenţii greci ai şcolilor întemeiate la Iaşi sau în Grecia vor fi la 1821 şi în anii următori pe prima linie în lupta pentru independenţă.

Un loc deosebit ocupă în raportul lui N. Rosetti-Roznovanu relatarea privind acţiunea de traducere a tabelelor didactice tipărite de Cleobulos din limba greacă în limba română. Deja la această dată erau traduse în bună parte. Problema folosirii limbii naţionale în noile şcoli monitoriale merită, după părerea noastră, o discuţie aparte. Folosirea limbii naţionale era condiţia esenţială menită să garanteze succesul mişcării. Destinate păturilor sărace ale populaţiei, în aceste şcoli nici nu s-ar fi putut folosi decât numai limba naţională. Cu tabelele didactice traduse în limba română, scrie Roznovanu, „noi sperăm să vedem cât de curând întemeindu-se şcoli în alte oraşe, în principalele târguri ale Moldovei şi instrucţia primară să se răspândească astfel în toate păturile populaţiei"[83]. Ingerinţele politice ale mişcării impuseseră tipărirea tabelelor didactice în primul rând în limba greacă, dar acţiunea de traducere din limba greacă în limba română fusese prevăzută de la bun început. La 3 februarie 1820, Jomard, în raportul său adresat Societăţii, consemna acţiunea – începută – de traducere a tabelelor în limba română[84]. Nu putem să nu vedem în această direcţie naţională, dată de la început mişcării, influenţa mitropolitului Veniamin Costachi, care a patronat în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea mişcarea pentru şcoală şi cultură naţională din Moldova[85]. Rolul acestuia este surprins, de altfel, în corespondenţa lui Roznovanu cu Societatea din Paris sau cu diferiţi cărturari şi oameni politici ai vremii.

✷

[81] N. Isar, *Corespondenţa lui N. Rosetti-Roznovanu cu „Societatea..."*, p. 66.

[82] Vezi pentru aprecierea programului politic al Societăţii de la Paris, N. Isar, *Aspecte ale mişcării luministe din Moldova la începutul secolului al XIX-lea (până în 1821)*, în „Studii", tom. 22, 1969, nr. 6, p. 1138; I. Popescu-Teiuşan, *Patru scrisori ale lui M. A. Jullien de Paris*, *loc. cit.*, p. 67-70.

[83] Vezi, N. Isar, *Corespondenţa lui N. Rosetti-Roznovanu cu „Societatea..."*, *loc. cit.*, p. 66.

[84] *Ibidem*, anexa nr. 5, p. 65.

[85] Vezi N. Isar, *Trăsături iluministe în gândirea şi activitatea mitropolitului Veniamin Costachi*, în „Revista de filosofie", 1968, nr. 4.

Un alt aspect important al activității lui Nicolae Rosetti-Roznovanu, în răstimpul călătoriei în Franța, se raportează la relațiile stabilite de el cu librarii francezi, în vederea procurării de cărți pentru cunoscuta bibliotecă de la Stânca.

La Paris se împrieteneşte el cu directorii bibliotecii şi librăriei regale, frații de Bure, care aveau să-l țină la curent cu apariția noilor lucrări, aparținând unor variate domenii şi pe care i le vor trimite în transporturi succesive[86].

Unele din cărțile procurate de tânărul N. Rosetti-Roznovanu erau destinate nu numai bibliotecii de la Stânca, ci şi procesului de instrucție desfăşurat în şcoala de învățământ lancasterian deschisă la Iaşi în 1820[87]. Din păcate, cum am observat deja, această şcoală a fost de scurtă durată, odată cu declanşarea mişcării eteriste în Moldova ea fiind închisă, după o activitate abia începută.

Dar experiența câştigată de N. Rosetti-Roznovanu, pe linia contactelor stabilite de el cu oamenii de şcoală din Apus şi cu „Societatea pentru instrucțiunea elementară" de la Paris, la care ne-am referit – şi în care au fost implicați şi înalți ierarhi ai bisericii din Moldova – a fost de bun augur pentru dezvoltarea ulterioară a învățământului în limba națională. Sistemul de învățământ monitorial (lancasterian) avea să fie promovat în deceniile următoare atât în Moldova, cât şi în Țara Românească, lui datorându-se, în bună măsură, odată cu întemeierea Şcolilor naționale de nivel superior, înmulțirea şcolilor primare, destinate luminării păturilor de jos ale societății.

4. *Reorganizarea Şcolii naționale din Moldova la sfârşitul domniei lui Ioniță Sandu Sturdza*

Întrerupte datorită evenimentelor din 1821, cursurile binecunoscutului Seminar de la Iaşi au fost reluate abia în 1826, sub conducerea lui Gh. Săulescu, odată cu reîntoarcerea acestuia de la studii din Grecia, unde fusese trimis de Veniamin Costachi. Era însărcinat acesta şi cu conducerea şcolii începătoare deschisă cu câțiva ani în urmă pe lângă mănăstirea Trei Ierarhi. Dar nici de această dată lucrurile nu merg bine, pentru că în anul următor – în iulie 1827 – un incendiu devastează clădirea fostei Academii domneşti şi mănăstirea Trei Ierarhi.

Survine de la această dată, din nou, rolul lui Gh. Asachi care, reîntors de la Viena, este numit referendar al şcolilor. O anafora a boierilor din august 1827 propunea ridicarea unui nou local pentru şcoala domnească în curtea mănăstirii Golia, evident, preconizându-se predarea în limba română; la 1 ianuarie 1828, Gh.

[86] Vezi, mai departe, p. 100-104.

[87] Aşa s-ar explica, de pildă, cererile adresate de el librarilor pentru procurarea de mai multe exemplare din aceeaşi lucrare.

Asachi şi epitropii făceau propunerea de reconstrucţie a clădirii la mănăstirea Trei Ierarhi, ceea ce domnul Ioniţă Sandu Sturdza aprobă, şcoala deschisă în acest nou local urmând a se numi Şcoala Vasiliană (după numele ctitorului acestei mănăstiri, Vasile Lupu). În anaforaua din ianuarie 1828 se propunea „să se statornicească o şcoală normală şi un gimnaziu, ambele potrivite cu scopurile noastre şi cu trebuinţele obştei, către care mai în urmă să se adauge un curs de filosofie şi pravile". Se avea în vedere, deci, organizarea unei Academii de limbă naţională, cu toate nivelurile de învăţământ. În şcoala normală urma a se învăţa, în curs de 2 ani, limba românească, cu gramatică, caligrafie, catihisis, aritmetică şi „niscaiva începătoare învăţături"; – în gimnaziu, în curs de 4 ani: limba latină, religia, filologia, biografia, retorica, poezia, matematica, moralul, economia pământească şi politicească, istoria naturală şi arheologia; „limba elinească" urma a se preda la gimnaziu, după ce se va uşura Casa Şcoalei la cheltuieli, iar limbile străine, „nealcătuind un ram neapărat al învăţăturii obşteşti", urmau a se preda separat, cu plata profesorilor de către părinţii elevilor. Pe lângă aga Gh. Asachi, ca referendar, între profesori erau numiţi Gh. Săulescu, V. Fabian-Bob ş.a.

Documentul de înfiinţare a şcolii la care ne referim pleda în mod categoric pentru necesitatea limbii române ca limbă de predare: „fiind mai trebuitoare cultura limbii vorbirei neamului în care se fac sfintele rugăciuni, se tractarisesc toate pricinile şi care este cea mai puternică legătură spre păstrarea şi îmbunătăţirea neamului şi însufleţirea de dragoste către patrie"[88].

Întărind aceste propuneri prin hrisovul din 28 martie 1818, Ioniţă Sandu Sturdza pleda ei însuşi pentru învăţământul superior în limba naţională: „Pe acest folositor aşezământ din învechime, sub numirea de Academie, înzestrat cu hăraziri şi pronomii, dorim noi pe totdeauna a-l aduce în stare întemeiată şi înfloritâ pentru dreapta luminare a neamului, prin paradosirea tuturor claselor învăţăturii şi a folositoarelor epistemii în limba românească"[89].

Deşi aceste documente, aşa cum s-a observat[90], constituiau baza învăţământului superior în limba naţională în Moldova, tot acest program va fi întrerupt şi amânat odată cu declanşarea unei noi catastrofe – izbucnirea noului război ruso-turc. Reluate după elaborarea Regulamentului Organic al Moldovei, aceste proiecte vor duce, la începutul domniei lui Mihai Sturdza, în 1835, la înfiinţarea Academiei Mihăilene, prestigioasa instituţie de învăţământ care premerge Universităţii din Iaşi.

[88] V. A. Urechia, *Istoria şcoalelor*, t. IV, p. 229.
[89] *Ibidem*, p. 230.
[90] N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 57-58.

III. ÎNCEPUTURILE ŞCOLII NAŢIONALE DE LA SF. SAVA ŞI SPIRITUL EUROPEAN

1. *Sfârşitul Academiei de limbă greacă de la Bucureşti şi premisele întemeierii Şcolii naţionale*

Cum se ştie, la Bucureşti reforma lui Alexandru Ipsilanti a fost mai amplă decât fusese reforma contemporanului său din Moldova. Prin hrisovul domnului din 1776, învăţământul în Academie era organizat în 5 cicluri, a câte 3 ani. În primele 3 cicluri se punea accentul pe studiul limbilor[1], în ciclurile superioare, al IV-lea şi al V-lea, se punea accentul pe studiul ştiinţelor[2]. Între altele, din ciclul al III-lea se prevedea studiul limbilor italiană şi franceză, iar în ultimele cicluri, odată cu filosofia, ştiinţele exacte ocupă un loc însemnat. Se preconizează şi un început de separare a învăţământului teologic, teologia predându-se separat la Mitropolie de către preoţi.

Prin urmare, odată cu această reformă, prin folosirea limbii franceze contactul cu gândirea iluministă din Apus găsea o importantă cale de realizare, în timp ce supremaţia limbii greceşti începea să fie înlăturată „datorită puternicului curent care favoriza impunerea limbilor occidentale"[3].

Totuşi dezvoltarea Academiei de limbă greacă ca instituţie de învăţământ superior nu trebuie să fie exagerată, cel puţin în comparaţie cu universităţile occidentale ale vremii. Creşterea efectivului de elevi şi a corpului profesoral în perioada următoare reformelor a fost destul de modestă. La Bucureşti de la 9 profesori câţi erau în 1776, numărul creşte la 11 în 1810, în timp ce numărul elevilor atinge la aceeaşi dată cifra de 224[4].

---

[1] Anume: în ciclul I se învaţă limba greacă şi se începe studiul limbii latine; în ciclul II, aprofundarea limbilor greacă şi latină (studiul operelor scriitorilor greci şi latini); în ciclul al III-lea, în partea de dimineaţă a programului, politica, retorica şi etica, după Aristotel; în partea de după amiază, limbile italiană şi franceză. Cf. A. Camariano-Cioran, *Academiile domneşti din Bucureşti şi Iaşi*, Edit. Academiei Române, Bucureşti, 1971, p. 41.

[2] La ciclul IV, dimineaţa, aritmetica şi gramatica; după amiază, elemente de istorie şi geografie. La ciclul V, filosofia, astronomia, celelalte ştiinţe exacte. *Ibidem*, p. 42.

[3] *Ibidem*, p. 43.

[4] Vezi I. Ionaşcu, *Istoria Universităţii din Bucureşti*, vol. I, Bucureşti, 1977, p. 56-57.

Academia se bucura de sprijinul domnilor fanarioți, iar în cazul Țării Românești de sprijinul prelaților greci (cum a fost cazul lui Ignatie, mitropolitul grec al Țării Românești din anii 1810-1812). Ca și la Iași, în Academia de la București s-au aflat de-a lungul deceniilor la care ne referim învățați de mare reputație, cum au fost: după 1792, Lambru Fotiade, Neofit Ducas ș.a.[5]

În ciuda curentului care opunea tot mai mult pe dascălii și cărturarii români dascălilor greci de la Academie, trebuie spus că o anumită colaborare dintre ei a continuat să funcționeze până la 1821; a funcționat mai ales în cadrul Societății greco-dacice, inaugurată la București, în Iulie 1810, sub patronajul mitropolitului Ignatie.

*

Cum am mai subliniat, esența procesului care ducea la începutul secolului al XIX-lea la întemeierea Școlilor naționale, la Iași și București, ca instituții de învățământ superior, trebuie căutată în planul evoluției conștiinței naționale, al afirmării ideii naționale. Din acest unghi de vedere acțiunea de întemeiere a acestor Școli marchează momentul cel mai semnificativ al mișcării de redeșteptare națională în plan cultural din primele decenii ale secolului al XIX-lea, constituie, cum s-a scris, „semnul cel mai revelator de trezire a conștiinței naționale, anterior prăbușirii fanariotismului"[6].

Această subliniere a semnificației Școlilor naționale este veche în cultura română și a fost făcută încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea și de unii savanți străini. Între alții, Alfred Rambaud, marele istoric francez, în anul 1895, recenzând cunoscuta sinteză a lui A. D. Xenopol, observa că redeșteptarea națională la români s-a manifestat mai întâi în plan cultural, iar apoi în plan politic; ea a venit, sublinia marele istoric, comentând ideile lui Xenopol, prin reabilitarea limbii naționale de caracter latin, făcută de corifeii Școlii Ardelene în Transilvania, prin Școlile naționale întemeiate de Gh. Lazăr și Gh. Asachi, la sud și la răsărit de Carpați[7].

Așa cum am anticipat, odată cu înființarea Școlii de la Sf. Sava, Gheorghe Lazăr va duce mai departe experiența de la Iași, el având să demonstreze capacitatea limbii române de a transmite înalte cunoștințe, nu numai în domeniul matematicii – proprii pregătirii inginerilor hotarnici –, ci și în sfera filosofiei,

[5] Idem, *Academia domnească de la Sf. Sava din București, factor de propagare a culturii în Peninsula Balcanică până în 1821*, în „Analele Universității București", Istorie, an XVI, 1967, p. 49-50.

[6] P. Cornea, *Originile romantismului românesc. Spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780-1840*, Edit. „Minerva", București, 1972, p. 69.

[7] Cf. recenzia lui A. Rambaud, cu titlul *Les Latins du Danube. Un nouvel historien des Roumains*, în „Journal des Débats", 25 janvier, 1895, p. 173-174, citată și mai sus, în *Introducere*.

disciplină considerată definitorie pentru atestarea unei limbi ca limbă de învățământ superior și care fusese monopolizată până la începutul secolului al XIX-lea de dascălii greci de la Academiile domnești. Spre deosebire de Școala de la Iași, Școala lui Gh. Lazăr, odată cu întemeierea ei, cum vom vedea, va funcționa aproape fără întrerupere, pe tradițiile ei urmând a lua ființă mai târziu, în 1864, Universitatea din București.

Că anul înființării Școlii de la București, în localul mănăstirii Sf. Sava, este 1818, iar nu 1816, cum afirmase mai întâi I. Heliade-Rădulescu[8] și, după el, A. D. Xenopol[9], s-a precizat de multă vreme în istoriografia română. Subliniind meritele lui Gheorghe Lazăr, elevul, ajutătorul și continuatorul operei acestuia, Heliade, făcuse o confuzie – explicabilă până la un punct –, între data venirii dascălului ardelean la București și data întemeierii Școlii naționale de la Sf. Sava. V. A. Urechia, și el un cunoscut cărturar și om de școală, avea să publice documentele esențiale care înlăturau această confuzie și stabileau cu exactitate datele de fondare a cunoscutei școli[10].

Gh. Lazăr venea la București, în 1816, în casa boierului Bărcănescu, ca dascăl al copiilor acestuia, din acest an urmând a da lecții de inginerie practică – măsurători de teren și ridicări de plan – și la alți elevi din București, fii de boieri[11]. Nu ar fi putut inimosul cărturar ardelean de la început, în capitala Țării Românești, într-un loc care-i era necunoscut, într-un anumit sens, să întemeieze școala. El trebuia mai întâi să se facă cunoscut, să demonstreze competența sa în chestiuni școlare și să capete sprijinul boierilor efori din București, al altor cărturari români, fără sprijinul acestora proiectul său neputând fi tradus în viață.

La data venirii „inginerului" Lazăr în București, spiritul național în rândul boierilor români făcuse progrese remarcabile. Frământările lor legate de starea grea în care se afla țara, sub regimul domniei fanariote – în speță, la această dată, a lui Ioan Caragea – atingeau nu numai sfera politicului, ci și pe cea a culturii. Și nu va fi deloc întâmplătoare împrejurarea că unii dintre marii boieri munteni, convinși de racilele sistemului politic având în frunte pe domnitorul fanariot, adepți ai schimbărilor în plan politic și opozanți – sau virtuali opozanți ai domnitorului grec – sunt în același timp promotori ai curentului pentru școală și cultură în limba națională. Deși foști elevi ai Academiilor domnești de limbă greacă, cunoscători ai limbii și culturii grecești, ei devin sub influența spiritului

[8] I. Eliade, *Gramatica românească*, Sibiu, 1828, p. 25.

[9] A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. X, Iași, 1896, p. 252.

[10] V. A. Urechia, *Istoria școalelor*, vol. IV, 1901, mai ales paginile 189-199.

[11] Pentru date biografice rămâne de folosit și în zilele noastre monografia mai veche a lui G. Bogdan-Duică și G. Popa-Lisseanu, *Viața și opera lui Gheorghe Lazăr*, București, 1924. Dintre monografiile din ultima vreme ar fi de consultat, între altele, Gheorghe Pârnuță, *Gheorghe Lazăr*, Edit. Științifică, București, 1973; Emilia Șt. Milicescu, *Gheorghe Lazăr* (1782-1823), Edit. „Dacia", Cluj-Napoca, 1982.

vremii, sub influența Luminilor, critici nu numai ai unui sistem politic care conferea elementului grec o preponderență în viața de stat – începând cu însăși instituția domniei –, ci și ai unui sistem care, în același timp, prin protecția domnitorului grec, conferea și Academiilor domnești de limbă greacă – implicit limbii și culturii grecești – un rol preponderent în viața culturală a țării, un rol impropriu cerinței răspândirii științei de carte în rândul celor mulți, în straturile largi ale populației.

Încă la 10 decembrie 1817*, Eforia școlilor, din care făceau parte mari boieri iubitori de cultură, între care, Constantin Bălăceanu, Iordache Golescu, Grigore Ghica, viitorul domn, printr-o anafora supunea domnitorului Caragea planul înființării unei școli în chiliile mănăstirii Sf. Gheorghe Nou, o altă școală decât aceea româno-slavă de la Sf. Gheorghe Vechi. Școala urma să aibă trei dascăli: unul pentru începători, pentru scris și citit, un al doilea, pentru avansați (pentru gramatică și catehism, în primul rând), un al treilea, având ca obiecte de predare, aritmetica, geometria și geografia, dar și efectuarea de măsurători de teren[12]. Cum s-a presupus[13], probabil, pentru acest al treilea post de dascăl, cu științe mai înalte, destinat pregătirii inginerilor hotarnici, boierii efori îl aveau în vedere pe „inginerul"-cărturar ardelean. Totodată, în aceeași anafora, boierii efori supuneau domnitorului propunerea de instituire de învățători români în toate orașele mari din cele 12 județe ale Țării Românești, acțiunea urmând a fi patronată de înalți ierarhi ai bisericii ortodoxe.

Deși Caragea, la 15 decembrie 1817, aproba această anafora, Școala națională preconizată nu s-a înființat la această dată în localul mănăstirii Sf. Gheorghe Nou, probabil, așa cum s-a presupus[14], egumenul grec al mănăstirii, cu gândul de a nu pierde veniturile de pe urma chiliilor mănăstirii, sugerând instalarea școlii românești în localul mănăstirii Sf. Sava, unde anterior funcționase școala grecească (acum aflată în chiliile mănăstirii Măgureanu). Oricum, în spiritul anaforalei aprobată de domn, preconizata școală urma să fie subordonată celei grecești de la Măgureanu, elevii români urmând a-și susține examenele finale înaintea dascălilor greci.

Întemeierea Școlii naționale cu profil de inginerie hotarnică era amânată, așadar, pentru câteva luni, până în primăvara anului 1818, când era reactualizată înființarea ei, de data aceasta, în localul de la Sf. Sava. Adevăratul act de întemeiere a Școlii îl constituia o nouă anafora a boierilor efori, cu data de 6 martie 1818[15]. Între semnatarii acesteia, pe lângă mitropolitul Nectarie, se numărau Constantin Bălăceanu, Iordache Golescu, Grigore Ghica. Cererea

* Stil vechi, pe care îl folosim pe parcursul textului, atât pentru exactitatea datelor, cât și pentru ușurința lecturii.

[12] V. A. Urechia, *Istoria școalelor*, t. IV, p. 193-194.

[13] Mihai Popescu, *Colegiul național „Sf. Sava"*, București, 1944, p. 62.

[14] I. Ionașcu, *Istoria Universității din București*, I, p. 76.

[15] V. A. Urechia, *Istoria școalelor*, t. IV, p. 194-196.

boierilor efori era aprobată de I. Caragea la 24 martie, când acesta poruncea vel-logofătului de Țara de Sus, Constantin Bălăceanu, unul dintre efori, să pregătească localul de la Sf. Sava în vederea deschiderii Școlii; egumenul acesteia era somat să îndepărteze pe străinii așezași în mănăstire în mod abuziv și de la care el primea chirie și, totodată, să efectueze reparațiile necesare, în vederea bunei funcționări a localului[16]. Școala își începe activitatea în august 1818, inaugurarea fiind marcată prin lansarea de către Gh. Lazăr a cunoscutei *Înștiințări*.

Un rol important în înființarea Școlii de la Sf. Sava, cum am precizat, l-au avut boierii efori, concursul lor fiind decisiv pentru aprobarea și pregătirea deschiderii școlii. Tradiția a păstrat în mod deosebit amintirea rolului pe care l-a avut în acest sens Constantin Bălăceanu, „marele Bălăcean", cum îl numește frecvent un contemporan[17]. Meritul acestuia avea să fie recunoscut, între alții, de P. Poenaru, care, la două decenii de la moartea lui Gh. Lazăr, în 1843, sublinia ideea că Școala națională de la Sf. Sava fusese întemeiată sub „patronatul răposatului boier patriot, banul Constantin Bălăceanu"[18]. Tot P. Poenaru, mai târziu, într-un cunoscut discurs academic, punea în circulație informația potrivit căreia, pentru a-i testa competența în domeniul măsurătorilor de teren, C. Bălăceanu l-a supus pe „inginerul" Lazăr unui test; l-a pus să-i măsoare moșia sa – măsurată deja de un inginer neamț –, pentru ca apoi să compare calculele și să se convingă de competența dascălului ardelean. Apoi, Bălăceanu, câștigat de proiectul lui Gh. Lazăr, convinge și pe alții de utilitatea lui, pledează pentru aprobarea lui în Divan[19]. Sprijinul lui Bălăceanu nu era întâmplător, acesta fiind, cum avea să scrie mai târziu Heliade, un adversar al învățământului în limba greacă.

Același Heliade, avea să scrie despre respectul pe care Gh. Lazăr l-ar fi purtat lui Constantin Bălăceanu, singurul boier muntean căruia dascălul ardelean, cu toată mândria sa, i se adresa, din condescendență, cu „Măria Ta". Pe scurt, știrile despre rolul acestui boier în întemeierea Școlii lui Gh. Lazăr sunt pe cât de numeroase, pe atât de edificatoare. La 1826, la câțiva ani de la moartea lui Gh. Lazăr, referindu-se la rolul lui C. Bălăceanu în întemeierea Școlii naționale de la București, un contemporan din Moldova, Stolnicul Voicu Periețeanu scria: „Marele Bălăcean cât au îndatorit patria sa, de a-și avea multe limbi, nu voi fi destoinic a-i împleti cununile laudelor"[20]. Și tot el se referea, în mod deosebit, la rolul jucat de marele boier în cadrul Eforiei școlilor: „O norocită epocă – scria el –,

[16] *Ibidem*, p. 198-199.
[17] N. Isar, *Școala națională de la Sf. Sava și spiritul epocii. 1818-1859*, Edit. Universității din București, 1994, anexe, p. 151, 155 ș.a.
[18] Cf. „*Foaie pentru minte, inimă și literatură*", 2 aug. 1843, p. 245.
[19] I. Heliade-Rădulescu, *Issachar sau Laboratorul. Equilibru între antithesi sau Spiritul și materia*, București, 1859, p. 61.
[20] N. Isar, *Școala națională de la Sf. Sava*, anexe, p. 155.

a să da Epitopia Şcoalelor de la Epitropi greci la patriot neoaş, marele şi nemuritorul Bălăcean".

Alături de C. Bălăceanu, în sprijinirea deschiderii Şcolii de către Gh. Lazăr, s-au aflat câţiva boieri patrioţi: Grigore Dimitrie Ghica, viitorul domnitor[21], înrudit cu familia Bărcănescu, în casa căruia se instalase Gh. Lazăr, la venirea în Bucureşti, Iordache Golescu, ginerele lui Constantin Bălăceanu[22] şi alţii.

Evident, ca şi în cazul Şcolii lui Gh. Asachi, înfiinţarea unei Şcoli naţionale de nivel superior, destinată pregătirii inginerilor hotarnici, la începutul secolului al XIX-lea, în plan imediat, răspundea unei nevoi sociale. Numeroasele procese de hotărnicie, desele încălcări de hotare între proprietari, reclamau existenţa unui apreciabil număr de ingineri de acest profil; dar aşa cum vom vedea, Şcoala va depăşi acest scop iniţial, devenind curând un centru de cultură şi ideologie naţională, cu raţiuni mult mai înalte, cu adânci semnificaţii în mişcarea de redeşteptare naţională a românilor în secolul al XIX-lea. În acelaşi sens, Gh. Lazăr, odată cu deschiderea Şcolii, îşi depăşeşte postura de „inginer", însărcinat să pregătească ingineri hotarnici, de la cursurile de matematici superioare el trecând la cursuri de înaltă filosofie şi educaţie patriotică, urmând a deveni, cum s-a spus adesea, ctitor de conştiinţă naţională.

Rolul lui Gh. Lazăr în întemeierea Şcolii de la Sf. Sava a fost foarte important; fără el, fără spiritul lui naţional, mesianic, fără erudiţia şi „luminile" sale, este de presupus că o asemenea şcoală ar fi luat naştere, probabil, câţiva ani mai târziu. O astfel de şcoală mai devreme sau mai târziu, cu mai mici sau mai mari dificultăţi, ar fi luat fiinţă, oricum, ea rezultând în esenţă, din spiritul vremii, fiind, cum am anticipat, un rezultat al curentului pentru şcoală şi cultură în limba naţională.

În acest sens, meritul lui Gh. Lazăr, deşi remarcabil, nu este unul exclusiv; fără sprijinul marilor boieri efori de la Bucureşti, cum am arătat, Şcoala nu s-ar fi putut întemeia; şi nici fără atmosfera mai generală, favorabilă acestei iniţiative, căci Şcoala presupunea elevi şi, implicit, acordul părinţilor acestora. Totodată, el avea nevoie la Bucureşti de colaboratori-dascăli, gata pregătiţi pentru a-l ajuta – şi, cum se ştie, i-a avut –, aceştia fiind Heliade, P. Poenaru, E. Poteca, S. Marcovici şi alţii.

Rolul lui Gh. Lazăr, cât de remarcabil, nu era – nu putea fi – acela al unui „descălecător" cultural, decât într-un sens restrâns, anume de a fi descins la Bucureşti la momentul potrivit, pentru a incita aici şi mai mult spiritele în sensul redeşteptării naţionale, de a contribui, într-un mod decisiv, la consolidarea acestui curent pentru şcoală şi cultură în limba naţională care se manifesta în Ţara Românească, ca şi în celelalte provincii româneşti, în ciuda condiţiilor istorice

[21] G. Bogdan-Duică, *Gh. Lazăr*, p. 68.
[22] *Ibidem*, p. 72.

vitrege; în Transilvania, de unde descindea Lazăr, pe urmele altor cărturari ardeleni trecuți la sud de Carpați, în Moldova, cum am văzut.

Această raportare a rolului lui Gh. Lazăr în întemeierea Școlii naționale de la Sf. Sava la mediul favorabil găsit la București este veche în istoriografia română. V. A. Urechia, primul dintre marii istorici ai învățământului românesc, sublinia, pe bună dreptate, că, în ciuda condițiilor istorice nefavorabile, în vremea domniilor fanariote, limba română nu încetase să fie folosită în școlile din Principate – la nivelul școlilor primare cel puțin – iar experiența lui Gh. Lazăr avea să se realizeze pe fondul acestei tradiții. Dar, sublinia el, în 1894, „nu e mai puțin adevărat că cum sosi Gh. Lazăr, limba românească dobândi un loc cu totul aparte în învățământ, dobândi locul de onoare, pe care, deja, îl avea în Moldova, în școale"[23]. Și tot el, pe firul aprecierilor anterioare ale lui I. Ghica și P. Poenaru, referindu-se la influența lui Gh. Lazăr asupra tineretului și succesele Școlii, scria: „În însuși faptul acesta al alergării unei întregi generațiuni la prima sosire a lui Lazăr, care, de la Avrigul Transilvaniei nu aducea un nume deja ilustru și cunoscut Românilor, trebuie să vedem confirmarea aserțiunii noastre că Lazăr ajunsese la momentul psihologic al redeșteptării naționale"[24].

În această mișcare pentru școală și cultură în limba națională de la începutul secolului al XIX-lea, alături de Gh. Lazăr, boierii efori, tinerii studioși, viitori ajutători ai maestrului, erau angajați mulți alți contemporani, clerici sau mireni, cu preocupări cărturărești sau simpli cunoscători de carte. Scrierile dinainte de 1821, aparținând lui Naum Râmniceanu, Zilot Românul (Ștefan Fănuță), E. Poteca, B. P. Mumuleanu și mulți alții – ca să ne referim numai la Țara Românească –, precum și traducerile în limba română de cărți religioase sau din literatura occidentală, din acest interval, dovedesc cu prisosință existența acestei mișcări.

Fără îndoială, mișcarea pentru școală și cultură națională se intensifică după 1821, în condițiile sfârșitului domniilor fanariote și ale restabilirii domniilor pământene, dar ea se afirmă cu vigoare și înainte de această dată; cei care l-au sprijinit pe Lazăr la întemeierea Școlii vor fi, cum vom vedea, aceeași care vor susține dezvoltarea acestei școli după 1821[25].

Sentimentul de mândrie națională care caracterizează întreaga mișcare pentru afirmarea limbii naționale – inclusiv prin școală –, înainte de 1821, și la care va face raportare Gh. Lazăr, în cunoscuta sa *Înștiințare*, prilejuită de inaugurarea Școlii, în 1818, marchează o anumită evoluție, la această dată, în planul mentalităților, al psihologiei sociale. Vrem să spunem că acest sentiment se corelează strâns cu fisura, din ce în ce mai adâncă, în mentalitatea, care dominase un secol în Principatele Române, după care numai limba greacă – limba Academiilor domnești

[23] V. A. Urechia, *Istoria școalelor*, t. IV. P. 189.
[24] *Ibidem*, p. 191.
[25] N. Isar, *Ideologia generației din 1821*, în „Revista de istorie", t. 34, nr. 3, p. 428.

de la Bucureşti şi Iaşi – era capabilă să servească ca limbă de predare pe o treaptă superioară de învăţământ, care dispunea de vocabularul corespunzător predării ştiinţelor înalte, inclusiv a filosofiei. Era, de fapt, o prejudecată care însemna, în acelaşi timp, neîncredere în limba proprie, în capacitatea ei de afirmare şi dezvoltare; o neîncredere care stârnea descurajare şi inerţie. Este drept că limba română nu dispunea de terminologia ştiinţifică reclamată de predarea disciplinelor proprii învăţământului superior, dar începutul trebuia făcut. Începutul a fost făcut, în primul rând, în plan mental, cu această luptă împotriva neîncrederii şi inerţiei, punctul de sprijin, de încurajare, fiind căutat în conştiinţa originii latine a limbii române, în conştiinţa virtuţilor strămoşilor daco-romani. Cum avea să scrie, ceva mai târziu, învăţatul episcop Grigore al Argeşului, traducătorul *Logicii* lui Damaschin, pentru însuşi succesul Şcolii naţionale esenţială era înlăturarea prejudecăţii după care „cu neputinţă iaste a se muta filosofia şi în limba românească, pentru sărăcia zicerilor şi a numirilor"[26].

La stringenta necesitate de înlăturare a unei vechi mentalităţi, a descurajării, neîncrederii şi inerţiei se raportează Gh. Lazăr, în august 1818, cu prilejul inaugurării Şcolii naţionale de la Sf. Sava, când scrie, referindu-se la virtuţile strămoşeşti: „Cu ruşine vine un popor şi neam ce este aşa vechi, aşa vestit, proslăvit şi înzestrat cu toate rodurile pământului, precum şi cu toate darurile duhovniceşti [...], să nu aibă şi el o şcoală mai de treabă, o Academie cu ştiinţă, chiar în limba maicii sale, şi să se lase mai slab, mai scăzut şi mai batjocorât decât toate celelalte limbi şi popoare ale feţii pământului"[27].

Dar Lazăr se raportează aici nu numai la origini, la trecutul neamului ci şi la Europa din zilele sale, la Europa „Luminilor" şi civilizaţia europeană, luminarea românilor prin şcoală şi învăţătură urmând a-i duce la situaţia de a „pretenderisi intrarea în numărul şi ocolul cel proslăvit al celorlalte popoare luminate, aflându-şi acolo treapta cea perdută a cinstei strămoşeşti"[28].

Ca şi la Iaşi, acţiunea de întemeiere a Şcolii naţionale nu s-a făcut fără obstacole, fără, mai ales, adversitatea dascălilor greci din Academia domnească, care continuă să funcţioneze până la 1821. Aşa cum arăta Macarie Ieromonahul, în prefaţa uneia din traducerile sale, când Gh. Lazăr începuse a „paradosi" în limba patriei, duşmanii limbii naţionale, „cu limbi pline de otravă", au încercat, fără succes, să oprească, prin tot felul de „turburări", acţiunea dascălului ardelean şi a celorlalţi „pricinuitori"[29].

[26] Grigore, Episcopul Argeşului, *Logică*, Bucureşti, 1826 (traducere din limba greacă după Ioan Damaschin, prefaţă, apud „Bibliografia românească veche", vol. III, p. 503).
[27] G. Bogdan-Duică, G. Popa-Lisseanu, *Viaţa şi opera lui Gheorghe Lazăr*, p. 18.
[28] *Ibidem*.
[29] Cf. Prefaţă la *Irmologhion*, Viena, 1823, apud „Bibliografia românească veche", vol. III, p. 424.

Dar acțiunea lui Gh. Lazăr nu putea fi stopată, ca una care, cum am văzut, răspundea pe deplin spiritului vremii, cerințelor societății românești. Cum avea să scrie Ion Ghica, odată inaugurată, Școala lui Lazăr se umple cu tinerii români de la celelalte școli din București, inclusiv cu cei de la școala grecească: „Băieții de la Udricani, de la Sf. Gheorghe, de la Colțea, și de la toate bisericile au golit acele școale și au alergat la Sf. Sava, cu Petrache Poenaru, cu Eufrosin Poteca, cu Simion Marcovici, cu Pandele, cu Costache Moroiu și cu mulți alți tineri din școala grecească"[30].

Trebuie spus că acțiunea lui Gh. Lazăr, menită să lovească în învățământul de limbă greacă din Principate, să submineze procesul de învățământ din Academia de limbă greacă, prin atragerea elevilor acesteia, precum și apelul său la reabilitarea limbii naționale, menit, implicit, să submineze prestigiul limbii și culturii grecești, așa cum s-a demonstrat de mult în istoriografia română, în numeroase rânduri, nu porneau deloc din sentimente xenofobe sau de dispreț pentru limba și cultura greacă. Dimpotrivă, el era un prețuitor al limbii și culturii grecești; ceea ce respingea el, era numai sistemul în virtutea căruia limba greacă ocupa un loc preponderent în învățământul din Principate, în dauna limbii și culturii naționale, implicit, în dauna interesului celor mulți, necunoscători de limbă greacă. Cu alte cuvinte, apreciind valorile culturii grecești, în același timp, cum s-a scris, el „susținea cu toată tăria primatul limbii naționale în învățământ"[31]. Acțiunea lui, cum am încercat să demonstrăm, dădea expresie unei aspirații mai generale a societății românești, dădea contur, în plan cultural, evoluției conștiinței naționale a românilor în ajunul revoluției conduse de Tudor Vladimirescu. Cum observa, pe bună dreptate, același V. A. Urechia, „nu G. Lazăr a putut să facă inutili pentru români profesori renumiți ca Lambru, Comita, Vardalah, Neofit Duca etc., ci situațiunea la care ajunsese cultura și deșteptarea națională"[32].

Altfel, în planul științific și metodologic, Școala națională a lui Gh. Lazăr, cum s-a demonstrat și cum vom sublinia și mai departe, a preluat din bogata tradiție a școlii grecești din Principate; și nici nu se putea altfel, din moment ce prima serie de tineri dascăli, ajutători ai lui Lazăr, își făcuseră o bună parte a studiilor în limba greacă, ca să nu mai adăugăm că însuși Lazăr trecuse întâmplător prin școli grecești. A preluat Școala națională din tradiția Academiei grecești, nu numai știință, ci și modele morale, spirit patriotic, idei înaintate pe care dascălii români le-au adaptat cerințelor comunității românești. Este drept, însă, spiritul patriotic la românii din Principate, odată redeșteptat, el s-a îndreptat, în primul rând, într-un anumit sens, împotriva grecilor; împotriva domnitorului grec și a înalților dregători din jurul său, dar și împotriva dascălilor greci ai

[30] I. Ghica, *Scrisori către Vasile Alecsandri*, București, 1887, p. 57.
[31] I. Ionașcu, *Universitatea din București*, Editura didactică și pedagogică, București, 1964, p. 19.
[32] V. A. Urechia, *Istoria școalelor*, t. IV, p. 192.

Academiei de limbă greacă, împotriva influenței grecești în general. Cum observa V. A. Urechia, grecii au contribuit la redeșteptarea românilor, pentru ca apoi propriile lor interese în Principate să fie zdruncinate de această redeșteptare[33]. La rândul său, N. Iorga sublinia că Școala lui Gh. Lazăr luase ființă sub influența „unui mediu politic pornit contra Domnului străin, cu Grecii lui cu tot, antipatia întinzându-se și asupra organizării școlare..."[34].

2. *Începutul Școlii de la Sf. Sava, sub conducerea lui Gh. Lazăr (1818-1822)*

Odată cu începerea Școlii, în august 1818, Gh. Lazăr lansa un adevărat proiect de organizare a învățământului românesc, în patru trepte („tagme") de învățătură[35]. În prima „tagmă", destinată începătorilor, se predau cunoștințe elementare de scris și citit, elemente de religie, de gramatică și aritmetică. În a doua „tagmă", de nivel gimnazial, se predau: gramatică, „desăvârșit", împreună cu sintaxa; poetica, cu mitologia; geografia globului pământesc; retorica, precum și „Istoria neamului cu a Patriei dimpreună"; în cea de a treia tagmă, se predau discipline de nivel mai înalt: matematici superioare (aritmetica, „cu toate părțile ei"; „gheometria teoreticească"; trigonometria; algebra); geografia de nivel superior; „gheodezia sau inițierea câmpului, cu Iconomia și Arhitectura".

Ultima treaptă, a patra, era destinată desăvârșirii studiilor tehnice pentru pregătirea inginerilor, pe de o parte, a juriștilor și profesorilor, pe de alta. Dar aici, fiind vorba de discipline predate în ultimul an al seriei, acestea nu erau precis stabilite. „Mai având apoi volnicie, de la mai marii Efori și Boieri – se menționa în *Înștiințare*, privitor la această treaptă – vom trece și la celelalte mai înalte tagme filosoficești, fieștecare după rândul său, aşijderea și la tagmele iuridice sau nomica, care cum vor urma". Pentru cei care doreau să se facă preoți, se preconiza un program aparte, cu ore de religie și istoria religiei.

Pentru spiritul educativ-patriotic al acestui proiect, relevantă era, mai ales, predarea istoriei naționale în „tagma" a doua.

Programul preconizat în *Înștiințare* urma să fie aplicat în mod flexibil și treptat, ținând seama de lipsa dascălilor cu pregătire corespunzătoare ; el rămânea orientativ, succesiunea materiilor pe „tagme" urmând a fi stabilită în raport cu posibilitățile de predare ale dascălilor, dar și cu stadiul de pregătire a elevilor, în parte proveniți de la Academia grecească, după frecventarea, aici, a unui anumit număr de cursuri.

[33] *Ibidem*, p. 193.
[34] N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. VIII, București, 1938, p. 245.
[35] G. Bogdan-Duică, *Gh. Lazăr*, p. 21-22.

În privința procesului de învățământ, se poate spune că există mari deosebiri față de Școala lui Gh. Asachi de la Iași, unde, cum am văzut, fără alte ajutoare, acesta, în răstimp de cca. patru ani și jumătate, din ianuarie 1814 până în iunie 1818, a pregătit o serie de tineri, recrutați de la început, aflați, foarte probabil, în faza admiterii, la un nivel identic sau aproape identic de pregătire, și având un unic profil de pregătire – ingineria hotarnică. or, la București, din câte ne permit izvoarele să constatăm, tinerii, revărsați de la școlile slavo-române sau de la Academia grecească, erau de niveluri diferite de pregătire, în raport cu studiile anterioare, ei putând fi admiși, deci, în oricare dintre treptele preconizate, de la începători până la cele superioare. Așa se explică faptul că, aici, elevii admiși la gradele superioare, veniți de la Academia grecească, devin curând ei înșiși dascăli, ajutându-l pe Gh. Lazăr, așa după cum, din chiar anul următor, ies primii absolvenți cu calificarea de ingineri hotarnici. Așa se explică, pe de altă parte, faptul că Lazăr, pentru a preda filosofia, pentru a face această demonstrație a competenței sale personale – dar și a valențelor limbii naționale ca limbă de predare a înaltelor științe –, nu urma să aștepte câțiva ani, ci, având, încă din faza de început a Școlii, elevi pregătiți să-l asculte, el putea să țină un asemenea curs, după cum, evident, putea să țină cursul de matematici superioare pentru pregătirea inginerilor hotarnici, aceștia din urmă, mult solicitați de boierii români și urmând a diminua rolul inginerilor străini, aflați la această dată în Țara Românească.

Prin urmare, cu mai multe ajutoare, încă din faza de început a Școlii, s-au predat în paralel cursurile pentru diferite „tagme", evident, activitatea de instrucție din primii ani de funcționare a Școlii, inerent, fiind concentrată în bună măsură, stagiul de pregătire – pentru principala categorie de absolvenți, cel puțin, a inginerilor hotarnici – fiind prescurtat, în raport cu cerințele unui plan sistematic și temeinic de pregătire. Starea aceasta excepțională, de pregătire minimală, concentrând un ciclu normal de pregătire, de mai mulți ani, într-un interval mult mai scurt, desigur, era legată de condițiile precare ale școlii și culturii naționale la această dată; nu numai insuficiența resurselor financiare și lipsa dascălilor explică această situație, ci însuși caracterul de „pionierat" în cultura română al operei lui Gh. Lazăr, în raport cu tradiția învățământului superior de limbă greacă din Principate. Școala trebuia să dea rapid rezultate, calea învățământului superior în limba națională trebuia deschisă, fie și cu carențe în sfera calității, într-o altă etapă, în viitor, urmând a se ajunge la un program de studii complete, într-o succesiune bine organizată. Că Lazăr a avut perspectiva dezvoltării Școlii pe care o inaugurase, în august 1818, în raport cu cerințele societății românești, o dovedește nu numai proiectul de organizare din *Înștiințare* pe cele patru „tagme" – care, în esență, este preluat în etapa următoare de organizare a învățământului național –, ci, așa cum vom vedea ceva mai departe, o dovedește grija sa pentru recrutarea unor tineri care să facă studii temeinice în Occident, pentru ca, la

capătul lor, revenind în Şcoală, să fie cu adevărat maeştri, titulari ai unor discipline proprii învăţământului superior.

Despre cei care l-au ajutat pe Gh. Lazăr în predarea disciplinelor în primii ani de funcţionare a Şcolii, dispunem de insuficiente informaţii. La începători, pentru noţiuni elementare, de scris şi citit, el a solicitat pe un popă Pavel, pe care îl cunoscuse anterior, dar despre care alte amănunte nu cunoaştem. La începători, l-a ajutat şi Eufrosin Poteca, venit de la Academia grecească, unde, după o părere, predase teologia, apoi preluând aici, la Sf. Sava, predarea geografiei. Pentru alte discipline, din grupul elevilor mai vârstnici, Lazăr solicită pe S. Marcovici, I. Pandele, C. Moroiu; de asemenea, mai apoi, pe I. Heliade şi P. Poenaru. Foarte probabil, un timp oarecare, calitatea celor din urmă a fost dublă, de elevi şi de dascăli-ajutători ai maestrului. Dacă informaţiile despre folosirea ca dascăl a lui Grigore Râmniceanu, viitorul episcop, la religie, sau a marelui logofăt Nestor, pentru un curs de drept, nu sunt certe, în schimb, sunt neîndoielnice datele privitoare la Ladislau Erdeli (sau Ardeleanu), român venit din Ardeal, ca şi Lazăr, mai tânăr ca acesta, dascăl mai întâi la Academia grecească „de la Măgureanu" şi trecut apoi la Şcoala naţională[36]. Acesta predă aici, ca şi la Academia grecească, limba latină şi limba franceză, discipline neprevăzute în mod expres în planul de învăţământ al diferitelor „tagme", dar subînţelese, în orice caz, mai ales pentru „tagmele" superioare. Tot el predă aici şi filosofia, alături de Lazăr, însă nu după un autor german, ci după un autor francez, în spiritul tradiţiei din Academia grecească.

Desigur, aspectul esenţial al Şcolii de la Sf. Sava este legat de activitatea lui Gh. Lazăr, acesta predând aici nu numai cursuri de matematici superioare şi de agrimensură pentru pregătirea inginerilor hotarnici, ci şi cursuri de filosofie, pentru prima dată încercând să introducă pe Kant în cultura română. Aşa după cum predă logica după Kant, matematica şi geografia o predă tot după un autor german, Chr. Wolf.

S-a discutat mult despre semnificaţia încercării lui Lazăr de a introduce pe marele filosof german în cultura română, încercare care era potrivnică tradiţiei din Principatele Române, aici, în Academiile domneşti, studiindu-se cu asiduitate, prin intermediar grecesc, autorii francezi[37].

Dacă încercarea lui Gh. Lazăr, de a face un curs în Şcoala naţională de la Bucureşti, după opera lui Kant, îşi vădeşte importanţa într-o perspectivă mai îndepărtată, în plan imediat, experienţa aceasta neaflându-şi continuatori, în schimb, cursurile lui de matematici, ca şi lecţiile practice de agrimensură, îşi vădesc repede consecinţele, aşa cum am arătat, din răstimpul primilor ani de funcţionare a Şcolii ieşind primele serii de ingineri hotarnici. Manuscrisele cursurilor de matematici,

[36] Pentru identificarea cu Gheorghe Ardeleanu de la Slatina, vezi Gh. Părnuţă, *Gheorghe Lazăr*, p. 79-86.

[37] Pentru această discuţie, vezi, mai pe larg, capitolul următor, p. 88-90.

ținute de Gh. Lazăr la Sf. Sava, în parte păstrate – spre deosebire de cele de filosofie –, din care unele publicate în zilele noastre, sunt o mărturie a competenței dascălului ardelean, a neobositei energii consumate în această direcție. Că pregătirea manualelor pentru elevi, fie ele și traduse după autori străini – căci, în împrejurările date, nu erau condiții pentru elaborarea de lucrări didactice originale, sau integral originale –, s-a aflat de la început în atenția lui Lazăr, o dovedește și ipoteza, pe care o acceptăm ca foarte probabilă, după care amânarea cu mai multe luni a deschiderii Școlii naționale – din martie până în august 1818 – s-a datorat și solicitării lui Lazăr, răstimpul amânării permițându-i încheierea operațiunii de traducere a primelor manuale după care urma să se predea.

În calitate de conducător al Școlii de la Sf. Sava, în lipsa dascălilor specialiști, pentru a acoperi programul de instrucție, într-un moment sau altul, la o „tagmă" sau alta, inevitabil, în afara cursurilor de filosofie și matematici, la care ne-am referit, Gh. Lazăr a predat și alte cursuri, de pildă, de istorie și geografie. Nu avem date concludente despre aceste cursuri din urmă, dar știm cu certitudine că istoria națională îi era la suflet cărturarului ardelean, și această pasiune și-a găsit teren de manifestare, cum ușor se poate presupune, nu numai în cadrul unor ore speciale de istorie, ci și în cadrul cursurilor de filosofie sau chiar de matematici. Erau cursuri în care dascălul ardelean, cu însuflețirea patriotică și spiritul de jertfă care îl caracterizau, făcea educație morală și civică, în sens național, adesea aceste cursuri transformându-se, cum s-a presupus, în discursuri înflăcărate, în tradiția amvonului[38], și pe care le ascultau, pe lângă elevi, alți tineri sau vârstnici din afară, cu toții alcătuind un auditoriu adânc mișcat de vorbele oratorului.

Putea Gh. Lazăr să facă lecții speciale de educație patriotică cu referințe la trecutul de glorie al neamului, cu învățături morale și îndemnuri la redeșteptare națională, și în afara temelor propriu-zise de lecții, anume în lecții inaugurale prilejuite de deschiderea unor cursuri, cu prilejul unor discursuri la marile sărbători religioase sau la alte evenimente importante. Cunoaștem numai două discursuri extrașcolare ale lui Lazăr, unul din 1819, prilejuit de înscăunarea, ca mitropolit, a lui Dionisie Lupu, iar altul, după revoluția condusă de Tudor Vladimirescu, în 1822, cu prilejul înscăunării domnitorului Grigore D. Ghica. În orice caz, tradiția după care dascălul cel mare de la Sf. Sava, cu prilejul unor importante evenimente ale anului, ținea discursuri în fața domnitorului, este atestată mai târziu, sub urmașii lui Lazăr, sub E. Poteca și P. Poenaru; ea provenea, de fapt, din practica Academiilor domnești de limbă greacă și, în orice caz, Lazăr prelua acest obicei, ca unul care corespundea pe deplin temperamentului său, spiritului său mesianic, vocației sale de tribun al amvonului.

[38] Despre originile ideii amvonului ca forță de acțiune politică la Gh. Lazăr, vezi A. Csetri, I. Dani, *Contribuții la biografia lui Gh. Lazăr*, în „Limbă și literatură", 17 (1968), p. 64-65.

În discursul din anul 1819, prilejuit de înscăunarea mitropolitului Dionisie Lupu – înscăunare care punea capăt unui lung şir de mitropoliţi greci –, Gh. Lazăr readuce în atenţia contemporanilor săi contradicţia dintre trecutul glorios al strămoşilor romani şi prezentul decăzut: „Dar, oare când s-ar ridica duhul din ţărâna acelora şi ar privi peste strănepoţii marelui Chesar, slăvitului Aurelie şi înaltului Traian, oare în ziua de astăzi mai cunoaşte-i-ar? Negreşit, i-ar căuta în scaunele stăpânirii şi i-ar afla amărâţi subt jugul robiei; i-ar căuta proslăviţi şi luminaţi, şi cum i-ar afla? Rupţi, goli, amărâţi şi asemănaţi dobitoacelor, de tot căzuţi în prăpastia orbirei, bine gătiţi spre slujba vrăjmaşului omenirei, răpitorul casei părinteşti”[39]. Exprimând speranţele pe care le stârnea înscăunarea lui Dionisie Lupu ca mitropolit, după seria de mitropoliţi greci, Gh. Lazăr adresează contemporanilor săi îndemnul la redeşteptare naţională. „Ajungă lacrimile patriei, ajungă jugul robiei, vreme este de când cu oftare aşteaptă căzuta semenţie cuviincioasa izbăvire; ţărâna strămoşească cu cuvânt pretendiriseşte acum mântuirea căzuţilor săi strănepoţi, înălţându-ţi braţul prea Sfinţiei tale, însuşi din sângele părintesc mijlocitor acelora spre mângâiere”[40].

I-a fost dat întemeietorului Şcolii de la Sf. Sava să salute, prin cuvântul său, înscăunarea ca mitropolit a lui Dionisie Lupu, ceea ce marca, după cum avea să observe peste câţiva ani un binecunoscător şi probabil colaborator al mitropolitului[41], momentul transformării cu adevărat a bisericii într-o instituţie naţională.

Îi va fi dat lui Gh. Lazăr, de asemenea, să salute, printr-un alt discurs, în 1822, numirea ca domn a lui Grigore D. Ghica, afirmând la acea dată speranţele contemporanilor în instituţia domniei pământene, în binefacerile unei domnii luminate.

Îndemnul lui Lazăr la redeşteptare naţională, adresat contemporanilor săi, cu mai multe prilejuri, în anii premergători revoluţiei din 1821, avea să fie afirmat prin fapte, în cursul evenimentelor din acest an, dascălul ardelean, cum se ştie, fiind unul dintre cărturarii din capitala Ţării Româneşti care au aderat din primul moment la mişcare, venind în tabăra de la Cotroceni pentru a-l ajuta pe Tudor Vladimirescu. După una dintre mărturiile privitoare la acest episod, „se cunoştea foarte bine cu Tudor”[42]. După aceeaşi sursă, Lazăr îi învăţa pe oamenii lui Tudor cum să tragă cu tunul, şi de aici vorba pandurilor, în aşteptarea „tehnicianului”; „Staţi să vie neamţul, să îndrepte tunul”[43].

---

[39] G. Bogdan-Duică, G. Popa-Lisseanu, *Viaţa şi opera lui Gh. Lazăr*, p. 23.

[40] *Ibidem*, p. 24.

[41] N. Isar, *Şcoala naţională de la Sf. Sava*, anexe, p. 151.

[42] Este afirmaţia lui A. Papiu-Ilarian, preluată de la generalul Christian Tell, tatăl acestuia, la 1821, fiind în relaţii foarte apropiate cu Gh. Lazăr. Cf. G. Bogdan-Duică, G. Popa-Lisseanu, *Viaţa şi opera lui Gh. Lazăr*, p. 274.

[43] *Ibidem*.

Avem mai multe mărturii despre acest episod, relevând semnificațiile sale. Cum avea să afirme, peste o jumătate de secol, P. Poenaru, în discursul de recepție la Academia Română, la 1821 Școala de la Sf. Sava devenise „focarul din care scânteia entuziasmul patriotic"[44]. Cât privește rolul celor doi, Gh. Lazăr și Tudor Vladimirescu, în mișcarea de redeșteptare națională, același P. Poenaru avea să spună: „Exclamarea ce făcură în fața lumii, pe de o parte, G. Lazăr, prin dezlegarea graiului românesc din amorțirea la care era condamnat de secole, pe de altă parte, Tudor Vladimirescu, prin vigoarea ce cu brațul său dete simțului național, fu procesul cel mai convingător, care asigura poporului român dreptul la cetate în cercul națiunilor europene și îl puse pe calea progresului spre dezvoltarea naționalității sale"[45].

Revoluția lui Tudor, cum se știe, a fost reprimată prin intervenție militară străină; dar, așa cum am anticipat, i-a fost dat lui Gh. Lazăr, în iulie 1822, să salute principalul ei rezultat: sfârșitul domniei fanariote și înscăunarea unui domn pământean, Grigore D. Ghica, unul dintre marii boieri sprijinitori ai școlii naționale[46].

La această dată, iulie 1822, misiunea de dascăl a lui Gh. Lazăr se apropia de încheiere, curând boala îl va răpune, peste un an găsindu-și sfârșitul în Avrigul natal[47].

3. *Bursierii români la studii în Occident (1820-1831)*

Cum am anticipat, Gheorghe Lazăr are meritul de a se fi îngrijit de viitorul Școlii, de asigurarea pregătirii unor dascăli specialiști de nivel înalt, la rândul lor, capabili să formeze specialiști. Indiferent de rolul mai mic sau mai mare al boierilor efori de la București în luarea deciziei de trimitere în străinătate la studii a primului grup de bursieri de la Sf. Sava, este neîndoielnic că rolul lui a fost important, decisiv poate, în alegerea candidaților. Aceiași C. Bălăceanu, Grigore D. Ghica, Iordache Golescu, din vechea Eforie, care luptaseră pentru aprobarea Școlii naționale, cărora li se alătură acum, în calitate de mitropolit, Dionisie Lupu[48], sunt cei care sprijină această propunere. La 17 februarie 1820, printr-o

[44] *Ibidem*, p. 291.
[45] *Ibidem*, p. 292.
[46] *Ibidem*, p. 29-45.
[47] Pentru amănunte asupra acestui sfârșit, vezi, mai ales E. St. Milicescu, *op. cit.*, p. 230-237.
[48] După autorul anonim al unei corespondențe din 1830, mitropolitul ar fi avut chiar inițiativa; acesta s-a „adunat" cu boierii efori, „sfătuindu-se cum să facă, ca să lumineze neamul și să se folosească patria", alegând în acest scop „din fiii patriei vrednici tineri", care să meargă la studii în Occident, „ca să învețe cele mai înalte învățături și, întorcându-se, să dea rodul bun". Cf. „Biblioteca românească", IV, Buda, 1830, p. 33-34.

anafora, ei o susțin cu convingere în fața domnitorului Alexandru Suțu, care la rândul său, la 10 martie, o aprobă[49]. Cei aleşi de Eforie, probabil la recomandarea lui Lazăr, erau: Eufrosin Poteca, dascăl de geografie din Şcoală, care avea să fie responsabilul micii colonii[50]; Constantin Popa Dumitru[51], zis Moroiu, Ion Pandele şi Simion Marcu, devenit Marcovici, aceştia trei, mai mici decât Poteca, elevi ai lui Lazăr, apoi, folosiți de el ca ajutoare pentru acoperirea diferitelor discipline.

Locul de studii ales era Pisa, unde boierii efori puteau găsi, pentru tinerii români, supraveghetori de încredere, unde, între alții, se găseau fostul mitropolit grec al Țării Româneşti, Ignatie, precum şi fostul domn Ioan Caragea. Dar renumele Universității din Pisa, cu recomandările de rigoare ale unor contemporani, determinaseră, de bună seamă, această alegere[52]. Plecarea celor patru tineri avea să aibă loc în anul 1820[53], declanşarea evenimentelor sub conducerea lui Tudor Vladimirescu găsindu-i pe bursieri la Pisa. Destinați specializării în principalele discipline ale Şcolii naționale de la Sf. Sava – filosofie, matematică, drept, limbi şi literaturi occidentale –, aşa cum vom vedea ceva mai departe, trei dintre ei vor continua studiile la Paris.

*

Şi până la această dată, ca şi în Moldova, unii tineri din Țara Românească, aparținând unor mari familii de boieri, merg la studii în Franța, pe cheltuiala părinților lor. Studiile acestora în străinătate, ca şi cele ale tinerilor bursieri ai statului, vor contribui la o amplă deschidere spre cultura şi ideologia occidentală, pe de o parte, la afirmarea curentului pentru şcoală şi cultură națională, pe de altă parte.

În această serie de studenți la Paris, din anii premergători revoluției de la 1821, se numără, între alții, cei doi frați, Gheorghe şi Barbu (Ştirbei), viitorii domnitori, fiii lui Dumitrache Bibescu, plecați la studii la Paris din anul 1817[54]. Barbu frecventează aici cursul de filosofie al profesorului Thurot, „cam pe fugă",

[49] Cf. V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, vol. XII, p. 85-86.

[50] Despre calitatea acestuia, vezi N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti în veacul al XIX-lea*, vol. I (1821-1840), Bucureşti, 1907, p. 62.

[51] Despre acesta, vezi Al. Marcu, *Un student român la Pisa şi Paris, către 1820; Simion Marcovici*, Vălenii de Munte, 1929 (extras din „Revista istorică", an. XV, nr. 1-3, 1929).

[52] Cu privire la preferința pentru centrul de cultură italiană, în contextul tradițiilor de cultură greco-române, vezi şi Al. Marcu, *Athène ou Rome? A propos de l'influence italienne en Roumanie vers 1820*, în „Mélanges Baldensperger", Paris, 1930, XII, p. 96-102.

[53] Despre data plecării lor în străinătate, între altele, vezi N. Bănescu, *Academia grecească din Bucureşti şi Şcoala lui Gh. Lazăr*, Cluj, 1925, p. 19-20.

[54] N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, ed. cit., p. 68; *Idem, Contribuții privind istoria învățământului în țară şi străinătate. 1780-1830*, în „Analele Academiei Române", Mem. Secț. Lit., II, t. 29, 1906, p. 19.

cum observa N. Iorga[55]. La 10 iunie 1820, cei doi frați Bibescu asistă la unul din examenele de doctorat ale lui Petre Manega[56]. Amândoi frații au frecventat la Paris unele cursuri de drept, în listele publicate de Pompiliu Eliade, Gheorghe figurând cu o „inscripție", din 1819, Barbu cu trei „inscripții", din anii 1819-1820 (din cele douăsprezece obligatorii pentru susținerea bacalaureatului)[57]. În timp ce, la 19 octombrie 1820, printr-o scrisoare, lui Barbu i se cerea să mai rămână la Paris numai până în mai 1821[58], Gheorghe Bibescu avea să-și continue aici studiile, luându-și mai întâi bacalaureatul în litere, la 9 noiembrie 1821[59], fiind, după P. Manega[60] și C. Bubuchi[61], al treilea bacalaureat în litere la Paris[62].

Tot din anii imediat premergători revoluției din 1821 datează venirea la Paris a altor tineri români, care, bineînțeles, își vor efectua cea mai mare parte a studiilor și își vor lua, eventual, diplome, în perioada următoare: frații Filipescu, fiii lui Gheorghe Filipescu din București, amintiți la Paris într-o scrisoare din martie 1820, instalați foarte probabil în pensionul lui Isidor Guillet, de unde mai târziu, în 1822, unul dintre ei, Manolache, era eliminat date fiind „ciudățeniile"lui[63]; doi frați Bălăceanu, Ioan și Ștefan, fiii lui Constantin Bălăceanu, conducătorul Eforiei din Țara Românească[64], un Vlădoianu, probabil Ion Vlădoianu din Craiova, care își va da bacalaureatul în litere mai târziu, în 1826. Excepție, în sensul că nu-și continuă studiile după 1821, ar fi, în acest grup,

---

[55] *Ibidem.* Vezi atestatul lui Thurot, cu data de 17 noiembrie 1817, că Barbu Știrbei a urmat cursul său. Cf. Idem, *Mărturii istorice privitoare la viața și domnia lui Știrbei-Vodă*, București, 1905, p. 20-641.

[56] Idem, *Contribuții privind istoria învățământului*, loc. cit., p. 21.

[57] P. Eliade, *Din arhivele Școalei de drept*, loc. cit., p. 369-370.

[58] N. Iorga, *Contribuții privind istoria învățământului*, loc. cit., p. 21,

[59] P. Eliade, *Din arhivele Sorbonei*, loc. cit., p. 226; Idem, *Histoire de l'esprit public en Roumanie au XIX-è siècle*, vol. I, Paris, 1905, p. 254.

[60] Este vorba de Petre Manega sau Paşalega, după N. Iorga, care își trecea bacalaureatul în litere la Sorbona la 7 mai 1818 la vârsta de 34 ani, apoi, primul, devine bacalaureat în litere, în iulie 1818, licențiat în drept, în aprilie 1819 și, în sfârșit, doctor în drept, în iunie 1820. Cf. N. Iorga, Istoria învățământului românesc, ed. cit., p. 93; P. Eliade, *Din Arhivele Sorbonei*, în „Viața nouă", I, 1905-1906; p. 225; de asemenea, Constantin C. Angelescu, *Cei dintâi români doctori în drept, de la Paris*, extras din „Dreptul", nr. 28 și 29 din 1828, p. 7-8, unde sunt corectate datele lui Pompiliu Eliade.

[61] Acesta își trece bacalaureatul în litere în octombrie 1821, pe când avea, după propria declarație, numai 19 ani. Cf. P. Eliade, *Din arhivele Sorbonei*, loc. cit., p. 225.

[62] Cât privește afirmația mai multor istorici, că, ulterior, Gh. Bibescu și-a luat doctoratul în drept la Paris, afirmație întărită de fiul său, G. G. Bibescu, în lucrarea *Le regne de Bibesco*, vol. I, Paris, 1893, p. 34, ea este infirmată, după P. Eliade, de Arhivele Școlii de drept care nu înregistrează în acest sens numele viitorului domnitor, care se va afla în continuare la Paris, până în anul 1825, când va reveni în țară pentru a intra în viața publică. De observat că nici C. C. Angelescu, în studiul său, nu înregistrează în acest sens numele lui Gh. Bibescu.

[63] Cf. N. Iorga, *Contribuții privind istoria învățământului*, p. 21.

[64] La 3 aprilie 1821, Ioan trimitea părintelui său, vornicul Constantin Bălăceanu, portretul său, precum și al fratelui său. Cf. *Ibidem.*

un Nicolae Rasti, care, în noiembrie 1820, se întoarce de la Paris, prin Viena, cu ajutorul baronului Sachelarie[65] şi în cazul căruia bănuim că este vorba de o călătorie propriu-zisă de studii de mai scurtă durată, de genul celei efectuată de moldoveanul Nicolae Rosetti-Roznovanu.

Nu ne referim aici, bineînţeles, la deplasările în Franţa în vederea studiilor ale unor străini de origine, între care grecul Daniil Philippide[66] sau bulgarul N. Piccolo[67], şezători un timp şi la noi, dar este necesar să subliniem că ele vor contribui la cultivarea preferinţelor pentru studiile la Paris, iar mai târziu unii dintre aceştia – este cazul lui N. Piccolo – vor ajuta pe tinerii români, în calitate de corespondenţi ai familiilor din ţară, să se descurce în tumultul vieţii parisiene[68].

*

Trebuie observat că, în general, călătoriile de studii după 1821 sunt mai numeroase şi ceva mai bine cunoscute decât cele din deceniile anterioare (cu excepţia călătoriei lui N. Rosetti-Roznovanu, din Moldova, la care ne-am referit). În orice caz, studiile efectuate de bursierii de la Sf. Sava, începând din anul 1820, sunt mai bine cunoscute decât altele, datorită mai ales corespondenţei bursierilor.

De la Pisa, după trei ani de studii, în vederea desăvârşirii acestora, trei dintre bursieri, Poteca, Pandele şi Marcovici se aflau deja la Paris[69]. Al patrulea bursier, Moroiu, rămâne în continuare la Pisa pentru a-şi lua „diploma doctoriei în lege"[70]. Din Paris, unde situaţia lor materială continuă să rămână la fel de precară ca şi la Pisa[71], Eufrosin Poteca raporta Eforiei, la 26 noiembrie 1823, că, personal, urmase

---

[65] *Ibidem*, p. 22; Idem, *Istoria învăţământului românesc*, ed. cit., p. 68.

[66] Vezi, în această privinţă, dările de seamă privind conferinţele lui Nicolae Iorga la Sorbona, despre călătorii orientali în Franţa, în „Neamul românesc", 1937, nr. 5.

[67] Despre calitatea acestuia, de mai târziu, de corespondent la Paris al studenţilor români, vezi N. Isar, *N. Piccolo – corespondant à Paris de la Curatelle des Ecoles Publiques de Moldavie (1840-1844)*, în „Revue des études sud-est européennes", t. XII, 1974, nr. 2, p. 235-244.

[68] În anul 1807 mergea la studii în Franţa – studii de medicină – un alt grec, din Smirna, Constantin Nicopulo, dascăl în casa banului Dimitrie Ghica, deci educator al viitorilor domni Grigore Ghica al IV-lea şi Alexandru Ghica. Cf. N. Iorga, *Istoria învăţământului românesc*, ed. cit., p. 68; de asemenea, Germaine Lebel, *La France et les Principautés Danubiennes (Du XVI-e siècle à la chute de Napoleon I-er)*, Paris, 1955, p. 300.

[69] Nu este exclus ca din Pisa să fi plecat mai întâi Poteca şi Pandele, iar apoi, peste câteva săptămâni, Marcovici. O scrisoare din 21 noiembrie / 3 decembrie 1823, adresată de medelnicerul Dumitrache lui Zenovie Pop, la Viena, menţionează ca trecuţi la Paris numai pe „doi din ucenici [i] ce i-am avut la Biza, anume Pandeli Ioan şi Efrosin". Cf. *Biblioteca Academiei Române, Serv. Mase*, pachet DCCXLVII, doc. nr. 202.

[70] I. Bianu, *Întâii bursieri români în străinătate. Scrisori ale lui Efrosin Poteca*, în „Revista nouă", I, 1888, p. 428.

[71] Medelnicerul Dumitrache la 21 noiembrie / 2 noiembrie 1823 arată că ei îl rugaseră printr-o scrisoare să-i ajute, deoarece cu banii pe care îi aveau urmau să se descurce numai până la sfârşitul

doi ani „nelipsit" cursul de filosofie al Academiei din Pisa, iar un an cursul de legi; urmase, de asemenea, cursurile de fizică experimentală, istorie naturală, botanică, dar nu ţinuse să ia atestate pentru toate acestea. În schimb, scrie Poteca eforilor de la Bucureşti, ar putea să-şi facă, pentru a suplini menţionata lipsă, o „apologhie" în cele şase limbi străine, clasice şi moderne, pe care le cunoştea[72]. Spre deosebire de Poteca, I. Pandele, mai atent, se pare, cu dispoziţiile Eforiei, trimisese în ţară „atestaturile" pentru cursurile urmate la Pisa[73]. Chiar şi fără „atestaturile" cerute de Eforie, Poteca îşi permitea să intre la Paris într-o dispută ştiinţifică, în „problema apei", cu profesorul de astronomie, Arago[74].

După moartea fulgerătoare a lui I. Pandele, cel care trebuia să fie principalul specialist în domeniul predării matematicii în Şcoala în limba naţională de la Bucureşti, în locul său fusese solicitat, pentru a se pregăti în această disciplină, un anume Gheorgache Atanasiu[75]. Refuzul acestuia, însă, i-a făcut pe efori să poruncească celor trei studenţi de la Paris să-şi însuşească ei şi domeniul matematicii. Eforii, cu acest prilej, aduceau la cunoştinţa celor trei că, întorcându-se în ţară, ei vor putea fi angajaţi ca profesori numai dacă „vor şti şi vor putea paradosi matematică", poruncă la care, indignat, Poteca răspunde că ar îndeplini-o numai când ea s-ar aplica şi „celor ce pretindirisesc slujbele cele mari ale statului"[76] şi că hotărârea în sine de a reduce studiul numai la domeniul matematicii era absurdă, cu atât mai mult, adaugă el, cu cât în Ţara Românească „legile nu sânt de prisos" şi, ca atare, studiul unor domenii ale ştiinţei ca dreptul, istoria, filosofia şi altele ar fi deosebit de util. Mai mult, Eufrosin Poteca acuză pe boieri pentru moartea prematură a colegului Pandele, pe care ei, refuzându-i un ajutor cerut, l-au aruncat, după părerea sa, în „desnădăjduire" şi „l-au pierdut"[77].

Este indiscutabil că Eufrosin Poteca, din punctul de vedere al poziţiei sale faţă de regimul politic din ţară, a făcut o notă aparte în cadrul primului grup de bursieri trimişi în străinătate. Din anul 1824, el îşi exprima făţiş poziţia faţă de realităţile din Ţara Românească. Trecuseră câţiva ani de la instaurarea domniilor pământene, dar el vedea că domnul şi boierii nu erau deloc hotărâţi să ia măsuri de îmbunătăţire a

---

lunii; „şi de nu le voi trimite sânt periţi", notează el, reproducând cuvintele din scrisoarea lor. Cf. *Biblioteca Academiei Române*, Serv. Msse., pach. DCCXLVII, doc. nr. 202.

[72] Cf. I. Bianu, *Întâii bursieri*, loc. cit., p. 426 (scrisoare din 26 noiembrie adresată eforilor).

[73] *Ibidem*.

[74] *Ibidem*, p. 428-429 (scrisoare din 8 septembrie 1824 adresată lui Arago). Despre preocupările astronomice ale savantului francez apar mai târziu unele ştiri în presa noastră (vezi, de pildă, „Universul", I, 1845, nr. 11, 16 septembrie p. 41). Despre scrisoarea adresată de Eufrosin Poteca savantului francez, ale cărui lecţii le audiase, precum şi despre influenţa exercitată asupra sa, vezi P. Eliade, *Histoire de l'ésprit public*, I, p. 237-239, notă.

[75] I. Bianu, *Întâii bursieri*, loc. cit., p. 427 (scrisoare din 3 iunie 1824 din Paris către medelnicerul Dumitrache).

[76] *Ibidem*, p. 428.

[77] *Ibidem*. Foarte probabil, moartea lui Pandele a avut loc în prima jumătate a anului 1824.

soartei celor mulți, să contribuie la opera de regenerare socială și națională a patriei. Atunci când boierii efori printr-o scrisoare, prea aspră și întunecoasă", atrăgeau atenția că, odată reîntorși în țară, cei trei vor trebui să arate „roduri în faptă, iar nu să amăgească neamul cu învățături nefolositoare"[78], Eufrosin Poteca, în scrisoarea din 15 septembrie 1824, arătând că și până atunci făcuse totul pentru patria sa și că mai vârtos avea să facă totul în viitor, ține să-și afirme deschis ideile înaintate care îl frământau. Printre altele, Eufrosin Poteca propunea întocmirea unei legi politicești care să stabilească pe viitor dajdiile veniturilor tuturor locuitorilor țării „fără deosebire, de la divaniți până la plugari și la hrănitorii de dobitoace", la cheltuielile statului urmând să contribuie toți locuitorii[79].

Imaginea patriei smulge din pana lui Eufrosin Poteca cuvinte de adânc patriotism atunci când îl sfătuiește pe colegul său, Constantin Moroiu, să nu se gândească ca, la capătul studiilor, să nu se întoarcă în „frumoasa Valahie", care, deși se găsea atunci, în decembrie 1824, după părerea sa, „în jugul varvaricești tiranii", el nădăjduia că prin oameni luminați, ca ei, „va răsări și preste dânsa soarele libertății"[80], că în locul tiraniei se va așeza libertatea. În aceeași scrisoare, din ianuarie 1825, Eufrosin Poteca arăta că i s-au propus angajamente de profesor, „cu groasă plată și ofichii bisericești", la Paris, Petersburg, Londra și Roma și că ar fi acceptat pe unul dintre ele dacă nu și-ar fi iubit îndeajuns patria[81]. Astfel, la jumătatea anului 1825, Eufrosin Poteca se întorcea în țară, fiind numit profesor de filosofie la Școala de la Sf. Sava.

Un alt bursier pe care îl vom găsi din același an încadrat ca profesor la Sf. Sava este Constantin Moroiu. Încă la sfârșitul lunii noiembrie 1824, trecând penultimul examen de doctorat în drept la Pisa, scria la Paris lui Poteca și Marcovici să-l împrumute de urgență cu suma de 20 de galbeni pentru a-și putea susține examenul oficial[82]. La 13 decembrie 1824 Poteca îi răspundea că bani nu aveau nici ei, dar îi dădea sfaturi încurajatoare[83]. Foarte probabil că Moroiu nu a avut posibilitatea să urmeze vre-un curs la Paris, de la Pisa întorcându-se direct în patrie, unde-și va lua în primire postul de profesor la Sf. Sava[84].

---

[78] *Ibidem.*

[79] Să observăm că această scrisoare a intrat de multă vreme în atenția cercetătorilor ca un important text de gândire social-politică. Vezi, între altele, numai P. Eliade, *Histoire de l'esprit public*, I, p. 223-238; I. C. Filitti, *Frământări politice și sociale în Principatele Române de la 1821 la 1828*, București, 1932, p. 131.

[80] I. Bianu, *Întâii bursieri*, loc. cit., p. 430 (Scrisoare din 13 decembrie 1824 din Paris către C. Moroiu, la Pisa).

[81] *Ibidem*, p. 431.

[82] *Ibidem*; A. Rădulescu, *Cercetări asupra învățământului dreptului în Țara Românească până în anul 1865*, București, 1928, p. 20.

[83] I. Bianu, *Întâii bursieri*, loc. cit., p. 430.

[84] Ca și E. Poteca, îl găsim înscris în bugetul școlar pentru perioada 1825 – aprilie 1826. Cf. V. A. Urechia, *Istoria școalelor*, vol. I, p. 113; de asemenea, „Universul", III, 1847, nr. 16, p. 60.

Scopul trimiterii bursierilor în Occident fusese, într-adevăr, aşa cum arăta însuşi Poteca, de a se specializa temeinic, ei urmând ca, după reîntoarcerea în patrie, să aşeze „o şcoală în Bucureşti în limba noastră cea românească, mai întâi de filosofie şi de matematică, care este (sic!) temeiul celorlalte ştiinţe şi făr-de care un neam nu poate fi luminat"[85]. Deocamdată, cum vom vedea, prin activitatea lui Poteca şi Moroiu, rosturile Şcolii de la Sf. Sava se vor realiza mai ales în direcţia disciplinelor umaniste, a filosofiei în primul rând.

Cel de-al treilea bursier din seria celor plecaţi în 1820, Simion Marcovici, mai rămâne la Paris încă doi ani pentru specializare în domeniul matematicii. În Italia, „al doilea mumă a ştiinţelor", cum o numeşte el, studiase literatura italiană. La Paris, „care fără greşeală poate să se numească săvârşirea omenirii", a învăţat matematica teoretică şi practică, dar în acelaşi timp şi „literatura franţozească", pentru a nu pierde „şirul ideilor de literatură", cu osteneli „obositoare" dobândite în Italia[86]. Întors în patrie, „după o călătorie de şapte ani în părţile cele mai slăvite ale Europei"[87], îşi va începe la 15 septembrie 1827, cu un discurs inaugural, activitatea de profesor de matematică la Sf. Sava[88]. Cum se observă, Simion Marcovici, cu o atitudine mai moderată, se pare, în relaţiile cu boierii efori de la Bucureşti, acceptase instrucţiunile în privinţa necesităţii pregătirii şi în domeniul matematicii, urmând în acelaşi timp specializarea în materiile studiate la Pisa.

*

„Criza" provocată de moartea lui Pandele, bursierul care stârnise speranţe dintre cele mai întemeiate, a fost însă lichidată definitiv, după refuzul acelui Gheorgache Atanasiu, de recrutarea unui alt bursier pentru specializarea în domeniul matematicii, Petrache Poenaru. Acesta era plecat la studii la Viena încă din anul 1822[89], cu ajutorul material al unchilor săi din Craiova, Iordache şi Grigore Otetelişanu. Peste doi ani, la 22 septembrie 1824, Petrache Poenaru adresează lui Grigore Ghica cererea de a fi primit şi el „în numărul celor sprijiniţi de patrie la cheltuiala învăţăturii", fiind „sărac şi pământean"[90]. Boierii efori în anaforaua din 27 septembrie 1824 adresată domnului constată că Poenaru „este cu mare folosinţă, având a se pricopsi desăvârşit ca să poată folosi neamului rumânesc"[91]. Ei

[85] I. Bianu, *Întâii bursieri*, loc. cit., p. 427 (Scrisoare din 3 iunie 1824 adresată medelnicerului Dumitrache).
[86] „Biblioteca românească", partea a III-a, 1834, p. 25.
[87] *Ibidem.*
[88] *Ibidem*, p. 25-31.
[89] Despre împrejurările în care a ajuns Poenaru aici, vezi G. Potra, *Petrache Poenaru, ctitor al învăţământului din ţara noastră*, Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1963, p. 3-12.
[90] *Ibidem*, anexe, p. 237-238.
[91] *Ibidem*, anexe, p. 239.

recomandau domnitorului să acorde solicitantului o bursă de 2500 taleri, plătibili din Casa Şcolilor, începând cu data de 1 octombrie 1824, „îndatorându-să (Poenaru) de către noi – spun boierii – supt enstrucție în scris ca numai învățătura matematicii să o învețe, adică şi cu theoria şi cu practica, fiind cea mai de folos şi trebuincioasă neamului românesc"[92]. Astfel, sub chezăşia biv-vel paharnicului Nicolae Brăiloiu, ruda sa, şi cu obligația de a se întoarce în țară după terminarea studiilor, pentru „a paradosi în limba românească acest meşteşug al matematicii"[93], Petrache Poenaru devine cel de-al cincilea bursier al Eforiei din Țara Românească[94].

După ce la Viena, timp de patru ani, urmează cursurile Institutului Politehnic[95], în vara anului 1827 Poenaru cerea de la București aprobarea Eforiei pentru a-şi continua, şi el, studiile la Paris. Este interesantă mai ales motivarea pe care o face acestei cereri. Se bucură că a avut prilejul să-şi însuşească limba germană, „dar de vreme că cei mai mulți trec la Paris", nu poate nici el să rămână fără știință de această limbă: „ca să nu fiu la urmă defăimat de aceia ce o ştiu"[96], notează el. De fapt, el sesiza mai degrabă rolul pe care Parisul începea să-l aibă în activitatea patriotică a tinerilor români. „Îmi este foarte de trebuință – scrie el – a mă afla câtăva vreme la o şcoală cu tineri din familia mea [patria mea] ce au mers să învețe la Paris, ca să fim uniți de pe acum, încă din tinerețe, în reflecții asupra folosului patriei, căriia sânt datoriu a sluji din toată putința"[97].

Ajuns la Paris, P. Poenaru frecventează mai întâi cursurile Şcolii de drept, „ca majoritatea fiilor de mari boieri pe care îi întâlneşte în acest oraş"[98]. În anul 1828, el urma cursurile „Şcolii de aplicație a inginerilor geografi", aflată sub direcția lui Louis Puissant, membru al Academiei de Ştiințe. Aici tânărul student român va căpăta elogiile maestrului pentru descoperirea „stilografului", căpătând şi un brevet de invenție[99].

---

[92] *Ibidem*, anexe, p. 239.

[93] *Ibidem*, anexe, p. 240.

[94] Întâmpinările sale pentru obținerea unei burse din partea Eforiei erau mai vechi. La aceste întâmpinări se referă foarte probabil medelnicerul Dumitrache, la sfârşitul anului 1823, când notează în legătură cu Poenaru: „Cu toate că până acum nu m-am deznădăjduit, tot trag nădejde că-i voi sluji, dar şi d-lui să nu înceteze a mai scrie mitropolitului, Bălăceanului şi Bibescului". Cf. *Biblioteca Academiei Române*, Serv. Msse, pach, DCCXLVII, doc. Nr. 202.

[95] În scrisoarea din 10 ianuarie 1826, adresată lui Zenovie Pop la Sibiu, Poenaru roagă să i se răspundă la „Politechnicu Institut": „că acolo învăț acum mathematica sublimă", notează el. Cf. G. Potra, *op. cit.*, anexe, p. 252.

[96] *Ibidem*, anexe, p. 255 (scrisoare din 30 iunie 1826 adresată lui Zenovie Pop).

[97] *Ibidem.*

[98] Cf. P. Eliade, *Histoire de l'esprit public*, I, p. 241. În arhivele Şcolii de drept el figurează cu o a doua şi unica inscripție la 5 ianuarie 1827 (Cf. Idem, *Din arhivele Şcoalei de drept*, loc. cit., p. 370).

[99] Idem, *Histoire de l'ésprit public*, I, p. 241-242.

În anul următor, îl găsim la Meulan, unde, la 29 octombrie 1828, raporta binefăcătorului său, Zenovie Pop, despre progresele făcute în domeniile studiilor tehnice şi agricole: „Până acum m-am îndeletnicit la fizică, himie, mehanică şi la iconomia rurală; am vizitarisit multe fabrici şi am făcut însemnare, desin, cu de-amănuntul, de mehanismul fieşticăriia fabrici sau unelte trebuincioase în pământul nostru"[100].

Compatrioţii lui P. Poenaru, aşa cum observă P. Eliade, nu au scăpat din vedere zelul acestuia. Dimitrie Golescu, nepotul lui Dinicu, adresându-se lui Heliade-Rădulescu, scria despre Poenaru: „Acest onorabil compatriot s-a consacrat cu totul studiilor celor mai utile pentru patria noastră [...] Ştiinţele şi meşteşugurile, iată singura lui ocupaţie, şi în momentul în care vă scriu, împreună cu elevii Şcolii politehnice, el trasează pe teren o hartă a Franţei"[101]. Iar Constantin Brăiloiu, la rândul său, scria tatălui său că P. Poenaru, neputând să se înscrie la Şcoala politehnică de la Paris, „celebră prin talentele care au ieşit din ea", dar care era exclusiv rezervată francezilor, a găsit protecţia unui profesor de aici, studiind „ca extern", cu rezultate remarcabile, „dedicându-se în mod special studiului podurilor şi şoselelor, şi ridicării de planuri"[102].

O atenţie deosebită a acordat într-adevăr Petrache Poenaru în aceşti ani studiilor pe teren, care l-au dus la depistarea unor instituţii sau centre „model", deosebit de importante în pregătirea viitoare a studenţilor români în străinătate. Totodată, relaţiile pe care el şi le-a făcut în aceşti ani cu specialiştii din străinătate vor facilita, de asemenea, în viitor, unele studii[103].

Preocupat în aceeaşi măsură de studiile agricole, ca şi de cele tehnice, în mod deosebit îl impresionează pe Petrache Poenaru ferma experimentală a unui „savant practician", Dombasle, de la Roville din Franţa, în care el găseşte „pentru instrucţia în agricultură, teoria unită cu practica"[104]. Pentru prima dată, în urma celor văzute aici, el va preconiza înfiinţarea unei ferme asemănătoare în ţară. Într-o scrisoare din 17 mai 1830, trimisă de la Roville lui Zenovie Pop, el nota: „Guvernul ar putea face astfel de sacrificiu pentru a instala o fermă model unde tinerii de la noi s-ar putea instrui în această artă dumnezeiască, pentru a o răspândi apoi, la rândul lor, în toate colţurile Valahiei"[105]. Acest proiect avea să fie reluat ceva mai târziu de Ion Ionescu de la Brad şi Scarlat Vârnav[106].

---

[100] G. Potra, *op. cit.*, anexe, p. 258.

[101] Citat după P. Eliade, *Histoire de l'éprit public*, I, p. 242.

[102] *Ibidem*, p. 242-243.

[103] La recomandarea sa, între alţii, „tinerii Goleşti", în iulie 1835, erau primiţi în Şcoala de comerţ condusă de Blanqui. Cf. *Biblioteca Academiei Române*, Serv. Msse, Coresp. inv., nr. 24003.

[104] G. Potra, *op. cit.*, anexe, p. 267 (scrisoare din 3 aprilie 1830 adresată de la Roville lui Zenovie Pop).

[105] *Ibidem*, p. 271.

[106] Vezi I. Ionescu de la Brad, *Opere*, vol. II, Bucureşti, 1963, p. 69-70.

Cu tot dorul de patrie care îl chinuie neîncetat, studiile lui P. Poenaru în Occident, încheiate cu o călătorie în Anglia[107], se vor prelungi până la sfârşitul anului 1831, când el se întoarce în ţară, preluând conducerea Şcolii naţionale de la Sf. Sava.

Asimilându-şi în perioada studiilor cât mai multe cunoştinţe, formându-se ca specialişti în disciplinele de bază, nutrind dorinţa sinceră de a se aşeza, cu toate cunoştinţele asimilate, în slujba „luminării" neamului lor, primii bursieri români la studii în Occident, odată reîntorşi în patrie, vor contribui – fiecare cu posibilităţile proprii – la dezvoltarea învăţământului şi culturii naţionale.

*

Deşi de o mai mică însemnătate decât ale bursierilor Şcolii naţionale de la Sf. Sava, studiile efectuate de alţi tineri români – fii de boieri – la Paris în perioada 1821-1831 merită să fie reţinute şi ele în contextul mişcării de redeşteptare naţională din această perioadă.

Despre starea de spirit a studenţilor români aflaţi la Paris la sfârşitul deceniului al treilea ne vorbeşte, între altele, o scrisoare cu data de 4 octombrie 1829, adresată lui I. Heliade-Rădulescu, cu prilejul apariţiei „Curierului românesc", semnată de opt dintre ei: „De prisos ni se pare să-ţi descriem câtă bucurie am simţit toţi când am văzut că se tipăreşte şi în Patria noastră o Gazetă: destul este să ştii că prin vinele noastre circulează sânge rumânesc şi este cu neputinţă să nu ne bată inimile de bucurie când vedem şi auzim că se fac lucruri şi aşezământuri mântuitoare pentru Patria noastră, şi care înlesnesc a să răvărsa luminile şi cunoştinţele care contribuiesc spre fericirea şi folosul Rumânilor"[108]. Între alţii, semnau: I. Vlădoianu, Dumitrache Golescu, C. N. Brăiloiu, Costache Filipescu, Alexandru şi Constantin Leng, Nicolae Băleanu şi Coleschi Soveatnic Mărgeală, ultimul aproape necunoscut[109]. Numărul tinerilor aflaţi la Paris în anul 1829, în orice caz, era apreciabil şi „Curierul românesc" al lui Heliade nu pierde prilejul să sesizeze însemnătatea acestui fapt. Elogiind pe părinţii care au înţeles să-şi trimită fiii la studii în Apus, nr. 25 din 6/17 iulie 1829 găseşte necesar „a-i număra spre cunoştinţa şi celorlalţi rumâni ce lăcuiesc afară din hotarele Ţării Rumâneşti": marele logofăt Const. Golescu, marele ban Grigore Băleanu, marele vornic Grigore Filipescu, marele vornic Gh. Golescu, hatmanul Nicolae Filipescu, paharnicul N. Brăiloiu şi alţii. „Şi peste tot fac 24. Afară de alţii care nu-i

[107] Şederea lui P. Poenaru în Anglia a fost de scurtă durată, căci la 13 martie 1831 el se mai afla la Paris (Cf. G. Potra, *op. cit.*, anexe, p. 280).

[108] „Curierul românesc", 28 octombrie 1829, nr. 58, p. 247. O scrisoare similară este publicată şi de „Albina românească" din 3 nov. 1829, p. 181-182. Text reprodus, defectuos, şi de V. A. Urechia, în *Istoria şcoalelor de la 1800-1864*, t. I, p. 126.

[109] De fel, basarabean, acest Mărgeală lucra în 1827, cum spune N. Iorga, la o gramatică. Cf. *Istoria învăţământului românesc*, ed. cit., p. 109.

cunosc", încheie înştiinţarea din „Curierul"[110], referindu-se la numărul fiilor de boieri din Ţara Românească aflaţi la studii în Occident.

Desigur, pe lângă obiectivul principal al acestor studii, instruirea, ca şi în cazul bursierilor de la Sf. Sava, o deosebită importanţă o avea contactul realizat de tinerii fii de boieri cu ideile înaintate din Apus. Era imposibil, observă pe bună dreptate I. C. Filitti, ca tinerii boieri aflaţi la studii în Occident să nu influenţeze asupra „bătrânilor" rămaşi în ţară[111]. Un fiu de boier ca C. N. Brăiloiu, de pildă, aflat la studii în Franţa în ultima perioadă la care ne-am referit[112], şi el câţiva ani mai târziu profesor la Sf. Sava, în 1828, scriind tatălui său, se referea la necesitatea ca boierii să acţioneze „pentru fericirea sărmanilor ţărani, [pentru] a întocmi legi bune şi a aşeza pe dreptate o nouă administraţie"[113]. Însă aceştia din urmă, tinerii fii de boieri, reprezentau, cum observă acelaşi istoric, concepţia aristocratică „a rezolvării chestiilor sociale numai prin luminile clasei superioare, singura pregătită (n.n. N.I., după ei, tinerii boieri) pentru un astfel de rol educativ"[114]. Unei asemenea concepţii i se opunea, subliniază Filitti, concepţia tinerilor care, ca E. Poteca, de pildă, proveneau din rândurile claselor de jos ale societăţii[115].

Din câte s-a putut observa, este cert că marea majoritate a studenţilor români în această perioadă s-a îndreptat în direcţia studiilor umaniste, mai puţin spre studiile tehnice sau de medicină. Rămâne totuşi remarcabil începutul făcut şi în domeniul ştiinţelor tehnice, aşa după cum în domeniul medicinei nu lipsesc exemplele de tineri proveniţi din Principate[116].

Important ni se pare de subliniat faptul că aceste studii sau călătorii de studii – fie ale bursierilor, fie ale fiilor de boieri – efectuate în Franţa în primele decenii ale secolului al XIX-lea au dus la formarea unei importante pleiade de dascăli, oameni de şcoală, cărturari, specialişti în importante domenii ale ştiinţei, meniţi să

[110] „Curierul românesc", 5/17 iulie 1829, nr. 25, p. 103. Să adăugăm, după V. Grozav, deşi informaţia nu ne este clară, că în iunie 1830, Obştească Adunare a Ţării Româneşti discuta chestiunea acordării unei sume de 500 franci (!?) pentru prelungirea studiilor la Paris a doi tineri români. Cf. V. Grozav, *Ştiri noi privitoare la bursierii români în străinătate (1820-1877)*, în „Revista arhivelor", an XLVII, vol. XXXII, 1970, nr. 1, p. 121.

[111] I. C. Filitti, *Frământări politice şi sociale*, p. 144.

[112] Despre el, şi N. Iorga, *Istoria învăţământului românesc*, ed. cit., p. 91.

[113] Cf. P. Eliade, *Histoire de l'esprit public*, II, p. 268.

[114] Cf. I. C. Filitti, *Frământări politice şi sociale*, p. 144.

[115] În seria bursierilor până la 1834 trebuie să adăugăm şi numele lui Dimitrie Pavlidis, căruia la 16 aprilie 1833, Eforia Şcolilor naţionale hotărăşte să-i acorde 5000 lei din Casa Şcolilor, „ajutor ce cere pentru a să înlesni la învăţăturile ce are a mai urma în Academia din Paris până la luna lui iulie viitor". Cf. Maria Stan, *Tineri bucureşteni plecaţi la studii în străinătate în secolul al XIX-lea*, în „Bucureşti. Materiale de istorie şi geografie", IX, 1972, p. 176.

[116] Cf. Pompiliu Eliade, *Histoire de l'esprit public*, I, p. 252-253. Este vorba de Constantin Bubuchi, care îşi trece teza de licenţă la 12 martie 1827, Constantin Estiotul – la 21 sept. 1827; Nic. Dim. Gussy – 25 apr. 1827; Vas. Formion – mai târziu, la 18 aug. 1831, toţi greci de origine.

aducă o importantă contribuție în procesul de formare a culturii române moderne. Pe de altă parte, aceste studii şi călătorii de studii au avut o deosebită însemnătate în ceea ce priveşte realizarea unei importante deschideri spre cultura şi ideologia franceză, în direcția receptării ideilor înaintate din Franța. Mai ales studiile din această perioadă au cultivat şi pregătit calea studiilor viitoare în Franța, care, începând mai ales din anul 1834, cunosc o deosebită amploare şi vor avea o deosebită însemnătate nu numai în dezvoltarea culturii române moderne, ci şi în formarea ideologiei revoluționare de la 1848.

Din deceniul al III-lea, Parisul devine principalul centru al studiilor româneşti în străinătate, depăşind cu mult din acest punct de vedere însemnătatea altor centre europene[117]. Factorii care făceau mai avantajoase studiile tinerilor români în Franța ies tot mai mult în evidență. Uşurința de însuşire sau de perfecționare în limba franceză, prestigiul instituțiilor de învățământ şi al profesorilor francezi, accesul în biblioteci şi instituții, vechi legături stabilite încă de acasă, climatul cultural, dar şi politic pe care îl ofereau Franța şi Parisul, la care se adaugă afinități de origine şi aspirații, toate acestea impun în mod absolut preferința tinerilor, dar în cele mai multe cazuri şi a vârstnicilor, pentru studiile la Paris. O preferință pe care unii dintre ei o mărturisesc deschis[118], ca, de pildă, Ioan Filipescu-Vulpache, aflat la Paris după 1830, cel care, adresându-se unui prieten, cu sfatul de a-şi trimite fiul la studii în Franța, avea să scrie: „Nu există oraş, nu există țară, în care el (fiul) să poată, dacă doreşte, să aibă mai multe avantaje şi să găsească mai multe mijloace pentru a se instrui. Cât priveşte ceea ce se spune că Parisul este un loc de pierzanie, aceasta nu poate fi adevărat decât pentru cei care nu vor să facă nimic şi se dau cu totul, ca animalele, plăcerilor materiale"[119].

După anul 1834 – odată cu sfârşitul ocupației ruse în Principate – vor veni la Paris o bună parte a tinerilor români care urmau să ajungă reprezentanți de seamă ai culturii române moderne şi totodată fruntaşi ai revoluției române de la 1848[120]; ei aveau să se organizeze aici, în ajunul revoluției, într-o Societate menită, între

---

[117] Pentru cele mai vechi studii în alte centre europene, vezi Elena Siupiur, *Die Intellektuellen aus Rumänien und den südosteuropäischen Ländern in den deutschen Universitäten (19 Jahrhundert)*, partea I, în „Revue des etudes sud-est européennes", XXX, 1-2, 1995, p. 83-99; partea a II-a, *Ibidem*, 3-4, 1995, p. 251-265;, Idem, *Etudiants de l'espace roumain dans les Universités allemendes au XIXe siècle*, în „Revue roumaine d'histoire", 3-4/1977, p. 299-314; Stelian Mândruț (Cluj), *Die künstlerische Intellektualität in Rumänien und das deutsche Kulturmilieu. Das Beispiel Münchens* (1808-1935), în „Revue roumaine d'histoire", 3-4/1977, pp. 227-297; *Uve Dathe (Jena), Studenten aus Rumänien an der Universität Jena in den Jahren 1801 bis 1918*, în „Revue roumaine d'histoire", 1-2/1997, pp. 49-56.

[118] El îşi dădea licența în drept, odată cu Nicolae Cantacuzino – Paşcanu, la 30 decembrie 1834, şi se mai afla la Paris în iunie 1836, când scria rândurile de mai jos.

[119] Cf. *Biblioteca Academiei Române*, Serv. Msse. S 11(1) CXXIX.

[120] Pentru acest al doilea val de tineri români la studii în Franța, vezi, mai ales, Dan Berindei, *Tinerii români la Paris înainte de 1848*, în vol. *Românii şi Europa în perioadele premodernă şi modernă*, Edit. Enciclopedică, Bucureşti, 1997, p. 136-155.

altele, să cultive spiritul de unitate națională, o Societate ale cărei premise le aflăm în chiar studiile românești din perioada anterioară, la care ne-am referit.

4. Școala de la Sf. Sava sub conducerea lui I. Heliade-Rădulescu și E. Poteca (1822-1831)

Așa cum se știe, Școala națională întemeiată de Gheorghe Lazăr nu a fost întreruptă de evenimentele din anul 1821 decât pentru un răstimp relativ scurt[121]. Noua eforie a școlilor, numită la 11 noiembrie 1822, de noul domnitor Grigore D. Ghica – din care făceau parte, pe lângă episcopul Gherasim al Buzăului, o serie de boieri cu sentimente patriotice și pricepuți în treburile școlare, cum erau mai vechii Constantin Bălăceanu, Iordache Golescu, juristul Nestor ș.a. – luând în cercetare starea școlilor din Țara Românească, remarcă în mod deosebit existența Școlii lui Gheorghe Lazăr. Eforia propunea, cu acest prilej, ca cea mai mare parte din bugetul școlilor naționale să fie repartizată pentru funcționarea ei: „fiindcă școala cea românească ot Sfântul Sava am găsit-o în oareșicare ființă, încă și cu dascăli și ucenici nerisipiți"[122]. Erau prevăzute în această anafora pentru anul școlar 1822-1823 (socotit până în aprilie 1823, la Sfântul Gheorghe) cheltuielile pentru bursierii „ot Biza" (Pisa), pentru „dascălul Lazăr, cei dintâiu de la școala Sfântului Savii", pentru „dascălul latin Ladislau (Erdeli)", pentru al doilea și al treilea dascăl"[123].

Noua eforie urma să aibă un rol important în așezarea școlilor pe baze naționale. Academia de limbă greacă de la București, discreditată în cursul evenimentelor de la 1821, avea să rămână definitiv desființată[124], în timp ce mișcarea de renaștere socială și națională pe care o constatăm în Principate după 1821 își propunea, în primul rând, întemeierea de școli în limba națională. Eforii, cunoscuți ca adepți ai învățământului național încă din vremea domniei lui Caragea, și-au luat, se pare, în serios atribuțiile, așa cum arată și anaforaua lor din 20 noiembrie 1822. Greutățile însă, printre care lipsa de dascăli[125], erau deosebit de mari.

---

[121] Vezi, în această privință, și concluzia lui Gh. Pârnuță, *Istoria învățământului și gândirea pedagogică din Țara Românească. Sec. XVII-XIX*, Edit. didactică și pedagogică, București, 1971, p. 195-196.

[122] *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. III, Edit. Academiei Române, București, 1960, p. 182.

[123] *Ibidem*, p. 183.

[124] Desființarea școlilor de limbă greacă era confirmată și de Turcia. În firmanul pentru îndepărtarea grecilor din slujbele eclesiastice, dat la cererea boierilor români, printre altele se prevedea „să lipsească cu totul și școlile de învățătura apostasii, pentru care aceasta s-au făcut poruncă și către patriarh după a lor cerere". Cf. *Arh. Naț. Centrale, A. N.*, dos. 2430, rez. Nr. 303.

[125] „Lipsa ce avem de dascăli într-această vreme aici în țară – scria din Craiova, Nicolae Brăiloiu, la 5 noiembrie 1822 –, ne-au silit să depărtăm copii(i) de lângă noi". Cf. *Bibl. Academiei Române*, Msse, pach. DCCXLVII, doc. Nr. 69. Pentru trimiterea copiilor săi la școala de la Sibiu, „Clostăr",

Şcoala întemeiată de Lazăr nu a fost întreruptă nici de retragerea lui Gh. Lazăr, bolnav, în Avrigul natal, şi apoi de moartea sa (1823). Bugetul Casei Şcolilor muntene pentru perioada aprilie 1824-aprilie 1825 consemnează la venituri suma de peste 149.000 lei[126]. Pentru anul şcolar precedent, 1823-1824, nu dispunem de buget, însă, aşa cum observa V. A. Urechia[127], menţionarea unei sume drept „restanţă" în lista veniturilor pentru anul 1824-1825 indică existenţa unor venituri care s-au consumat şi în anul şcolar 1823-1824. Lefurile cu care figurează în bugetul pe anul şcolar 1824-1825 dascălii Ioan Heliade-Rădulescu, continuatorul lui Gheorghe Lazăr, şi Răducanu-Măinescu[128], între altele, indică funcţionarea fără întrerupere a Şcolii de la Sf. Sava după moartea lui Gh. Lazăr.

În acest interval, de la moartea lui Lazăr[129] şi până la reîntoarcerea în patrie, în 1825, a unora dintre bursierii aflaţi la studii în Occident – E. Poteca şi C. Moroiu – rolul principal în conducerea Şcolii de la Sf. Sava a revenit lui Ion Heliade-Rădulescu. De fapt, după indiciile izvoarelor, din cursul anului 1822, Gh. Lazăr îmbolnăvindu-se, conducerea a fost preluată de Heliade. Ajutoare preţioase i-au fost acestuia dascălii Daniil Tomescu şi Teodor Palade. Daniil Tomescu, înaintea lui Teodor Palade, care i-a succedat, de fapt, a tradus tablele lancasteriene în limba română[130]. Sunt anii în care se plămădesc începuturile cunoscutei gramatici a lui Heliade. Numărul crescut de elevi impunea de la sine, pe de o parte, simplificarea alfabetului limbii române, pe de altă parte, răspândirea sistemului de învăţământ monitorial[131]. Dintre elevii acestor ani mulţi vor ajunge dascăli de prestigiu ai şcolilor din Principate: Grigore Pleşoianu, Stanciu Căpăţâneanu ş.a.

Rolul lui Heliade-Rădulescu în conducerea activităţii şcolare de la Sf. Sava în anii 1823-1825 este incontestabil. „Succedând lui Georgiu Lazăr, după departul lui din Bucuresci – notează el –, dideiu singur lecţiuni de gramatică, geografie şi matematici. După vre-o doi ani mai fură numiţi D. I. Popp, profesor de gramatică

---

el se adresa încă din 18 septembrie 1822 prietenului său Hagi C. Pop *(Ibidem*, doc. Nr. 57). În primăvara anului următor, 1823, copiii erau la şcoală; părintele le comanda haine noi, nemţeşti, „fiindcă numai iei sântu cu haine turceşti şi le vine cu greutate la umblet" (*Ibidem*, doc. nr. 123).

[126] V. A. Urechia, *Istoria şcoalelor*, t. I, p. 111.

[127] *Ibidem.*

[128] *Ibidem.*

[129] Despre ultima parte a activităţii lui Gh. Lazăr şi moartea sa, mai vezi N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti în veacul al XIX-lea*, vol. I, p. 53.

[130] În această privinţă, despre Heliade, Tomescu şi Palade, vezi şi C. Moscu, *Istoria Didacticei la români*, Bacău, 1938, p. 39-40; de asemenea, G. Bogdan-Duică şi G. Popa-Lisseanu, *Viaţa şi opera lui Gheorghe Lazăr*, p. 266-267.

[131] Metoda lancasteriană fusese introdusă, mai întâi, la Bucureşti în şcoala greacă sub direcţia lui Vardalahos, în 1820, de către Dimitrie Vilios, din Chios. De aici ea este preluată de dascălii români. Vezi în această privinţă, A. Camariano, *Academiile domneşti de la Bucureşti şi Iaşi*, p. 92, 93-94.

şi reposatul Theodor Paladi, de clasile începătoare după methodul lancasterian"[132]. Meritele continuării Şcolii nu pot fi limitate însă în mod strict numai la figura lui Heliade. După cum actul întemeierii Şcolii în anul 1818 de către Gh. Lazăr, aşa cum am văzut, nu ar fi fost posibil fără concursul unor importanţi factori de şcoală şi cultură ai vremii, tot astfel continuarea Şcolii de la Sf. Sava nu poate fi concepută decât în contextul unui curent asemănător. De la Şcoala lui Lazăr la „Şcoala lui Heliade" (am adăuga, apoi, la „Şcoala lui Poteca") un factor de continuitate l-a constituit acelaşi grup de oameni, sprijinitori, în anumite limite, atât ai lui Lazăr, cât şi ai lui Heliade: domnitorul însuşi, Grigore D. Ghica[133], marele ban Constantin Bălăceanu, marele vornic Iordache Golescu[134], Dinicu Golescu, marele logofăt Nestor şi alţii. Eforia numită de domn în noiembrie 1822, alcătuită din asemenea oameni, oferea ea însăşi, în bună parte, o anumită garanţie a continuării Şcolii de la Sf. Sava după moartea lui Gheorghe Lazăr.

Dintre efori, rolul cel mai important l-a avut, în continuare, după cum indică o serie de izvoare, Constantin Bălăceanu. El a fost adevăratul conducător al Eforiei şi în perioada domniei lui Grigore D. Ghica, la care ne referim.

Înlăturarea egumenilor greci de la conducerea mănăstirilor din ţară[135], înfăptuită în primăvara anului 1823[136], cu aprobarea Porţii, precum şi chemarea ierodiaconului Grigore de la Căldăruşani în scaunul mitropolitan[137], în condiţiile repetatului refuz al lui Dionisie Lupu de a se întoarce în ţară[138], a constituit un moment de o anumită importanţă în evoluţia mişcării de renaştere culturală şi

---

[132] Cf. I. Heliade-Rădulescu, *Issachar sau Laboratorul. Scriere socială, politică şi literară*, Bucureşti, 1859, p. 62.

[133] În privinţa domnitorului, o cronică atribuită lui Arsachi remarcă ca unul din meritele sale principale atenţia acordată dezvoltării şcolii naţionale (Cf. M. Regleanu, *O cronică necunoscută cu privire la domnia lui Grigore D. Ghica*, în „Revista arhivelor", 1971, nr. 1, p. 55). În acelaşi sens se exprimă I. Heliade-Rădulescu (Issachar, p. 62) sau, mai târziu, Iosif Genilie, în manualul său, *Geografie istorică*, Bucureşti, 1835, p. III-IV.

[134] Despre acesta, vezi N. Bănescu, *Marele vornic Iordache Golescu*, f.a., Bucureşti; Idem, *Viaţa şi scrierile marelui vornic Iordache Golescu*, Vălenii de Munte, 1910.

[135] Hurmuzaki, *Documente*, vol. X, mai ales, p. 210-212, 219; rapoarte ale lui Kreuchely către Miltitz.

[136] Vezi şi Gh. I. Moisescu, *Mănăstirile închinate din Ţara Românească în vremea păstoriei mitropolitului Grigore Dascălul*, extras din „B.O.R.", 52, 1934, p. 422-456.

[137] Despre activitatea culturală a acestuia, vezi mai ales, C. N. Tomescu, *Mitropolitul Grigore IV al Ungro-Vlahiei*, Chişinău, 1927; N. M. Popescu, *Viaţa şi faptele părintelui Grigore Dascălul, mitropolitul Ţării Româneşti*, Bucureşti, 1934; I. Ionaşcu, *Mitropolitul Grigore IV şi întrebuinţarea unor venituri în vremea păstoriei lui (1824-1834)*, Bucureşti, 1949; Idem, *Ştiri noi despre mitropolitul Grigore Dascălul*, în „B.O.R.", 56, 1938, p. 18-29; Idem, *Mitropolitul Grigore IV*, în „Raze de lumină", 10 (1938), p. 270-301.

[138] Cu privire la perioada şederii acestuia la Braşov, vezi I. Corfus, *Ştiri noi din timpul pribegiei mitropolitului Dionisie Lupu (1821-1825)*, în „Mitropolia Olteniei", X, 1958, nr. 3-4. În general, despre Dionisie Lupu, vezi studiul lui Radu Mihail, *Dionisie Lupu*, în „Mitropolia Olteniei", XI, 1959, nr. 5-6, p. 255-285.

națională din Țara Românească. Atât din punctul de vedere al unor tradiții izvorâte din condițiile istorice speciale, dar mai ales din punctul de vedere al surselor de venituri, școala de limbă națională continuă a fi legată în bună parte, la această dată, pentru încă o scurtă perioadă de timp, de biserică. Stagnarea scurgerii peste graniță a veniturilor numeroaselor mănăstiri închinate urma să aibă drept consecință, în sensul măsurilor preconizate, printre alții, de Dinicu Golescu[139], returnarea unei părți a veniturilor acestor mănăstiri în fondul pentru întreținerea școlilor naționale[140]; din acest fond, o parte urma să fie destinat, în continuare, pentru întreținerea bursierilor în străinătate.

*

Din anul 1825, odată cu întoarcerea de la studii din străinătate a lui Eufrosin Poteca și Constantin Moroiu, Școala națională de la Sf. Sava intră într-o nouă fază. În bugetul pentru anul școlar aprilie 1825 – aprilie 1826, cei doi foști bursieri ai Eforiei figurează ca dascăli, fiecare cu o leafă de 250 lei pe lună[141]. În afară de Heliade mai figurează, în aceeași calitate, Ioan Pop, primul dintre dascălii transilvăneni pe care îi găsim la Sf. Sava[142].

Pe lângă doctorul Panaiotache, care figura și în bugetul anului precedent, apare în bugetul pe anul școlar 1825-1826 – ca urmare a creșterii numărului de elevi – un al doilea doctor, Hariton. Sunt prevăzute în acest buget, de asemenea, bursele pentru Simion Marcovici la Paris și pentru Petrache Poenaru la Viena, precum și o sumă de aproape 4000 lei pentru tipăritul „împrumutatei învățături", pentru instrumentele didactice, pentru zece gramatici românești[143]. Continuă, în această perioadă, să fie subvenționați din bugetul școlilor dascălii de biserici din București, în frunte cu Macarie Psaltul, „întocmitorul cântărilor românești al sistemei nouă", cum îl numește Urechia și Ierotei, dascălul de la „Antim". La școala de la „Sf. Gheorghe" continuă să funcționeze bătrânul dascăl Chiriță[144].

Conducerea Școlii de la Sf. Sava a fost preluată, foarte probabil, din anul 1825, de Eufrosin Poteca. Documentele nu atestă cu certitudine calitatea lui

---

[139] Dinicu Golescu, *Însemnare a călătoriei mele făcută în anii 1824, 1825 și 1826*, ediție P. V. Haneș, București, 1915, p. 54-55.

[140] Problema mănăstirilor închinate, eșuând în cele din urmă în timpul domniei lui Grigore D. Ghica, avea să fie rezolvată definitiv, mai târziu, în vremea lui Al. I. Cuza. Vezi Constantin C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, Edit. Științifică, București, 1966, p. 193-217 (cap. „Secularizarea averilor mănăstirești"); Idem, *Suprafața moșiilor mănăstirești secularizate la 1863, în „Studii", XII, (1954), nr. 2.*

[141] V. A. Urechia, *Istoria școalelor*, t. I, p. 113.

[142] Pentru rolul pe care l-au jucat în cultura românească dascălii ardeleni stabiliți în București, mai ales începând cu această perioadă, vezi Constantin C. Giurescu, *Transilvania în istoria poporului român*, București, 1970, p. 115-116.

[143] V. A. Urechia, *Istoria școalelor*, t. I, p. 113.

[144] *Ibidem.*

oficială de director[145], dar nici în privința lui I. Heliade-Rădulescu o asemenea funcție pentru anii 1825-1828 nu este atestată. Heliade, căruia nu-i scapă de obicei prilejul de a-și scoate în evidență meritele, nu face nici o precizare cu privire la acești ani. Foarte probabil că va fi fost afectat, după reîntoarcerea lui Poteca în țară, de prestigiul acestuia – incontestabil mai mare la acea dată – și că un asemenea fapt i-a ponderat elanurile în ce privește activitatea școlară propriu-zisă. Oricum, documentele ni-l prezintă pe Eufrosin Poteca drept principalul animator de la Sf. Sava în acești ani. Mai în vârstă decât Heliade, cu o bogată experiență în problemele școlare, având în plus, în urma studiilor de la Pisa și Paris, aureola de „filosof" – contemporanii în numesc frecvent „Efrosin filosoful"[146] – Poteca va ridica în acești ani școala întemeiată de Gheorghe Lazăr la semnificația ei majoră, de „focar al luminilor" din Principatele Române.

Calitatea lui Eufrosin Poteca de conducător și organizator al centrului de cultură și gândire națională de la Sf. Sava, oficială sau nu, reiese, printre altele, din poziția lui de profesor de filosofie. Tradiția consacrase, mai întâi, în Academia grecească, apoi în Școala condusă de Lazăr, principiul ca directorul școlii să fie titularul filosofiei, disciplină concepută până în această perioadă ca știință totală, suprapusă celorlalte. Însuși Gh. Lazăr văzuse, se pare, în Eufrosin Poteca pe omul cel mai capabil ca, după absolvirea studiilor necesare în Occident, să introducă definitiv studiul filosofiei în limba națională[147]. În acest sens, Lazăr indicase în persoana lui Poteca pe unul dintre continuatorii operei sale. În cadrul mișcării pentru cultivarea limbii naționale, introducerea definitivă în limba română la Sf. Sava a disciplinei socotită cea mai înaltă dintre învățături, filosofia, constituia într-adevăr unul din factorii esențiali[148]. În sensul acestui rol care i se atribuie în epocă lui Eufrosin Poteca în cadrul Școlii de la Sf. Sava se exprimă, la 1826, și corespondentul său din Moldova, Voicu Perieșeanu, care îl privea pe profesorul de filosofie de la București, „ca pe un Socrat al Românilor", pentru că își asumase îndatorirea, așa cum indica cuvântul său inaugural de la 1 octombrie 1825, de „a da" filosofia în limba română „iubiților patrioți"[149].

---

[145] Mai târziu, în toamna anului 1831, când, după o întrerupere de trei ani, școala se redeschidea, Poteca nu avea, în orice caz, această calitate; profesorii, printre care însuși Poteca, la 31 noiembrie, cereau Eforiei numirea ca director a unuia dintre ei. Cf. *Arhivele Naționale Centrale, Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, Țara Românească*, Ds. 4129/1831, f. 2.

[146] De pildă, Naum Râmniceanu: „filosoful nostru cel de la Franța" (*Biblioteca Academiei Române*, Msse, Ms. Grec, nr. 1330, cu o anexă în limba română, un concept de scrisoare, f. 143 verso); Stolnicul Voicu Perieșeanu: „Înțeleptul filosof... profesorul școalelor Bucureștilor" (Cf. N. Isar, *Școala națională de la Sf. Sava*, anexe, p. 152).

[147] Cf. Andrei Vizanti, *Abecedarul lui G. Lazăr*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie", Iași, vol. II, 1883, p. 455.

[148] Despre primele cursuri de filosofie în limba națională de la Sf. Sava, vezi Gh. Adamescu, *Primii profesori de filosofie ai Școlii de la Sf. Sava*, București, 1927, p. 16 (extras din „Revista generală a învățământului").

[149] Cf. N. Isar, *Școala națională de la Sf. Sava*, anexe, p. 151.

Din acelaşi an, 1825, Şcoala de la Sf. Sava a beneficiat şi de luminile celui de-al doilea bursier la studii în Occident, întors în patrie la această dată ca profesor de drept, Costache Moroiu. Din păcate, ne lipsesc informaţiile despre activitatea şi cursurile sale din acest răstimp, al anilor când şcoala s-a aflat sub conducerea lui Eufrosin Poteca. Ca primul profesor de drept cu pregătire superioară de la Sf. Sava, el va fi întâmpinat, odată cu inaugurarea cursului său, serioase dificultăţi pentru că, aşa cum avea să menţioneze P. Poenaru, la moartea sa, în 1847, „nu avea şcolari pregătiţi pentru această ştiinţă cu învăţături preliminare". Treptat, prin „înţeleapta dispoziţie a cursului ce-şi întocmise"[150], an de an, avea să impună în şcoală valoarea disciplinelor de drept, începând cu dreptul roman, îndrumând în această direcţie prima serie de ucenici[151]. Mai târziu, după reorganizarea Şcolii, în lumina prevederilor Regulamentului Organic, el avea să introducă, între disciplinele de drept, dreptul penal şi dreptul comercial[152], având concursul altor câţiva tineri dascăli cu studii în străinătate.

Al treilea dintre bursierii de la Sf. Sava, plecat în 1820 în Apus, S. Marcovici, cum am văzut, rămas în continuare la Paris pentru a urma şi cursuri de matematici, după cele de literatură făcute la Pisa, se întoarce în ţară în 1827, la 15 septembrie inaugurându-şi cursul de matematică la Sf. Sava cu un „Cuvânt" introductiv[153].

Însărcinat de Eforia Şcolilor să predea „matematica elementară cu aplicaţiile ei", el face aici o retrospectivă a studiilor efectuate la Pisa şi Paris de el şi de către bursieri, pentru a insista în mod deosebit asupra rosturilor Şcolii naţionale de la Sf. Sava[154]. Se referă, pe rând, la „ştiinţele trebuincioase în şcoala naţională", la rostul lor; nu numai la disciplinele exacte, începând cu matematica, ci şi la cele umaniste, ca unul destinat iniţial a se forma în sfera acestor discipline din urmă.

Referindu-se la o altă disciplină şcolară, el defineşte rolul educativ al istoriei: aceasta, spune el, zugrăvind atât faptele bune, când şi cele rele din

---

[150] Vezi cuvântul lui P. Poenaru la înmormântarea lui Moroiu, în „Universul", III, 1847, nr. 16 din 20 aprilie, p. 60-61.

[151] Cf. C. Bosianu, „Vestitorul românesc", an XVII, 1852, din 3 iunie, p. 207.

[152] Despre începutul predării acestor discipline în Şcoala naţională de la Sf. Sava, vezi Ovid Stănciulescu, *Cercetări asupra regimului penitenciar în veacul al XIX-lea.* Cu un studiu necunoscut al lui C. Moroiu, Cluj, 1933; A. Rădulescu, *Primele încercări de doctrină comercială în Ţara Românească*, Bucureşti, 1930.

[153] Vezi *Cuvânt ce s-au zis la deschiderea Şcoalei Naţionale din Bucureşti, în 1827, sept. 15, de D. Simeon Marcovici, profesor de matematică în numita şcoală*, în „Biblioteca Românească", 1834, partea a III-a, p. 25-31.

[154] Sub raportul ideilor socio-politice, în comparaţie cu alte texte ale autorului, acest „cuvânt" a fost analizat de I. Verbină (I. Pervain), în remarcabilul studiu, *Simeon Marcovici, traducător şi teoretician al problemelor sociale şi literare*, în „Studii literare", vol. IV, Cluj, 1948, p. 3-4, 10-11, 13 ş.a. Sub raportul istoriei matematicii, pentru prima dată el a fost analizat de cunoscutul matematician Tr. Lalescu, într-un scurt articol, *Unul dintre primii profesori de matematică munteni: Simeon Marcovici*, în „Gazeta matematică", XXIX, 1923, p. 41-42.

trecutul neamurilor, precum şi cauzele lor, ne învaţă „a urma cu căldură cele dintâi, fiind pricinuitoare de laudă şi cinste, şi a fugi cu urâciune de celelalte, fiind aducătoare de necinste, de căinţă şi mai ales de mare stricăciune soţietăţii"[155].

Se încumetă S. Marcovici să definească şi filosofia, şi o face în spiritul titularului ei, colegul său, E. Poteca. Aceasta este – spune el – „ştiinţa moralului şi a adevărului, care ne face destoinici a cunoaşte fericirea noastră şi cum să ne străduim a o dobândi"[156].

Despre o altă disciplină umanistă, predată de colegul C. Moroiu, dreptul, spune că „este o aplicaţie a filosofiei, adică regule rezumate asupra dreptăţii, prin care oamenii ce trăiesc în politică să ştie de ce fapte să se ferească, ce trebuie să facă şi pentru ce"[157].

Evident, prestigiul Şcolii naţionale de la Sf. Sava în aceşti ani îl dădeau, în primul rând, aceşti cunoscuţi dascăli: E. Poteca, C. Moroiu, S. Marcovici.

Alături de ei au funcţionat cu siguranţă în acest răstimp şi alţi câţiva dascăli, despre care însă nu dispunem de informaţii concludente. Foarte probabil că din aceşti ani datează venirea în Şcoala de la Bucureşti a câtorva dascăli ardeleni, ca I. Genilie şi fraţii Pop, care-şi desfăşoară activitatea mai ales în perioada regulamentară, şi la care nu este cazul să ne oprim aici.

În ceea ce-l priveşte pe I. Heliade-Rădulescu, cum am menţionat, foarte probabil, el s-a retras în acest interval de timp, odată cu luarea conducerii Şcolii de către E. Poteca. În orice caz, în anii anteriori de profesorat în această Şcoală s-a plămădit cunoscuta sa *Gramatică*, tipărită în 1828, dascălii de aici, cum spune el, fiindu-i „tovarăşi, curăţitori gândurilor şi judecători"[158].

Şcoala de la Sf. Sava a fost în aceşti ani în atenţia altor cărturari ai epocii, în afara dascălilor ei. Şi, în orice caz, idei despre rosturile acestei Şcoli, despre speranţele care se puneau în ea, sunt proprii nu numai dascălilor ei, ci şi altor iluminişti care nu se numără printre dascăli. Dinicu Golescu, Iordache Golescu, poetul Barbu Paris Mumuleanu, episcopul Grigore al Argeşului şi alţii îşi scriau în răstimpul domniei lui Grigore Dimitrie Ghica numele în lupta pentru şcoală şi cultură naţională, sprijinind din punct de vedere moral Şcoala de la Sf. Sava şi pe dascălii săi.

În plină afirmare, cu o serie de dascăli de reală valoare, pregătind an de an elevi care aveau să devină la rândul lor dascăli în diferite localităţi ale ţării, cum am văzut, cu vii ecouri şi în celelalte provincii româneşti, Şcoala de la Sf. Sava, sub conducerea lui E. Poteca, stârnea mari speranţe în rândurile tineretului, ale cărturarilor, ale tuturor patrioţilor. Dar, brusc, din toamna anului 1828, ea îşi întrerupe cursurile, odată cu declanşarea războiului ruso-turc şi noua invazie a

[155] S. Marcovici, *Cuvânt, loc. cit.*, p. 27.
[156] *Ibidem*, p. 27-28.
[157] *Ibidem*, p. 27-28.
[158] I. Heliade-Rădulescu, *Scrieri politice, sociale şi lingvistice*, Craiova, f.a., p. 25.

trupelor ruse. În timp ce localul ei este rechiziționat de comandamentul rus, directorul Școlii, E. Poteca, îndurerat, în noiembrie 1828, se îndreaptă spre Buda[159], pentru a pune sub tipar traducerea cursului său de filosofie.

În condițiile elaborării Regulamentului Organic, Școala națională de la Sf. Sava intră într-o nouă etapă a existenței sale. Principiile generale de organizare a învățământului înscrise în Regulamentul Organic – necesitatea predării cunoștințelor în limba națională și obligația statului de a se ocupa de instrucția publică – erau în deplină concordanță cu misiunea de interes național căreia îi fusese destinată Școala de la începuturile sale, cu aspirațiile și ideile înaintate ale dascălilor săi.

După o întrerupere de aproape 3 ani, datorită războiului ruso-turc și ocupației militare care i-a urmat, Școala își va relua activitatea, în aceste condiții noi, în toamna anului 1831[160], în prealabil, fiind reînnoite angajamentele dascălilor[161].

La data redeschiderii cursurilor – septembrie 1831 – se aflau aici dascălii mai vechi, în primul rând bursierii la studii în Italia și Franța, Eufrosin Poteca, Costache Moroiu, Simion Marcovici, acesta din urmă angajat acum pentru retorică. De asemenea, din anii anteriori se găseau aici – unii dinainte de 1828 – profesorii ardeleni: I. Pop, de gramatică, Gh. Pop, de matematică, și Al. Pop, de caligrafie, precum și Iosif Genilie, profesorul de geografie și „hronologie". Din anul reînceperii cursurilor era angajat și profesorul de limbă greacă, Gheorghe Ioanid.

După un an de la începerea cursurilor, în locul lui Eufrosin Poteca, care părăsește Școala, în toamna anului 1832 era numit în funcția de director, totodată inspector al Eforiei Școlilor, Petrache Poenaru; întors de curând de la studii de științe matematice și tehnice în Apus, în prealabil, în ianuarie 1832, acesta fusese angajat ca profesor de matematică[162]. Din toamna aceluiași an, 1832, vor fi angajați în Școală și alți reputați profesori[163].

Cu denumirea de Colegiu național, vechea școală a lui Gh. Lazăr, în perioada următoare, în raport cu spiritul timpului, avea să-și aducă o contribuție esențială la mișcarea de redeșteptare națională din epoca pașoptistă, la procesul formării culturii române moderne[164].

---

[159] Cf. C. Rădulescu-Motru, *Din autobiografia lui E. Poteca*, p. 29.

[160] Vezi V. A. Urechia, *Istoria școalelor*, t. I, p. 138 și urm.

[161] Într-o listă a cadrelor didactice de la Sf. Sava, existente la data de 1 iunie 1840, găsim consemnate datele angajării (sau reangajării) atât a vechilor dascăli, cât și a celor noi. Vezi *Arhivele Naționale Centrale, Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, Țara Românească*, ds. 6056/1838, f. 130.

[162] G. Potra, *Petrache Poenaru, ctitor al învățământului*, p. 70-73.

[163] Este vorba de Scarlat Walenstein, pentru desen, George Hill pentru latină, Florian Aaron pentru istorie, Constantin Aristia pentru limba franceză, angajați, pe rând, între 1 august – 1 noiembrie. Cf. *Arhivele Naționale Centrale, Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice*, ds. 6056/1838, f. 130.

[164] Vezi pentru perioada care urmează, 1831-1848, N. Isar, *Școala națională de la Sf. Sava*, cap. II.

IV. CIRCULAŢIA VALORILOR OCCIDENTALE ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE ŞI INTERFERENŢELE SALE CU PROCESUL AFIRMĂRII ŞCOLII ŞI CULTURII NAŢIONALE

Aşa cum am subliniat şi în *Introducere*, receptarea marilor valori occidentale pe diferite căi a fost o condiţie esenţială a constituirii culturii române moderne, a afirmării ideilor care marchează mişcarea de redeşteptare naţională a românilor în epoca modernă. Înainte de a se ajunge la creaţii originale în diferite domenii ale culturii – istoriografie, filosofie, filologie, literatură ş.a. –, trebuia să se ia contactul cu marile spirite europene, traducându-se masiv din operele lor. Astfel pe calea traducerilor, pe de o parte, se asigurau bazele dezvoltării şi afirmării limbii naţionale, pe de altă parte, traducătorii români, prin receptarea ideilor iluministe din Occident şi adaptarea lor la realităţile din Principate, se transformau, ei înşişi, în factori activi ai mişcării de redeşteptare naţională din ţările lor.

În fond, cum se ştie, traducătorul recreează într-o anumită măsură opera tradusă. Mai ales într-o epocă de tranziţie spre modernitate, cum este aceea la care ne referim, nu numai lucrările originale – altfel, puţine la număr –, ci şi traducerile se constituie în importante acte de cultură, ele afirmând anumite opţiuni şi tendinţe ideologice. Mai mult decât atât, prefeţele unor numeroase traduceri se constituie adesea în texte originale prin ele însele, ca să nu mai vorbim de numeroasele situaţii în care traducătorul intercalează în opera tradusă propriile sale opinii, „metamorfozând" într-un fel textul original.

Desigur, prin intermediare greceşti sau după originale, unele capodopere ale iluminismului francez au circulat în Principate cu mai multe decenii înainte ca tinerii români să ajungă la studii în Occident, dar, atunci când acest fenomen se va produce, contactul cu ideologia şi cultura occidentală va intra într-o nouă etapă.

Însuşirea deplină a limbii franceze în răstimpul acestor studii, stabilirea unor legături personale cu cărturarii sau oamenii de şcoală din Occident, accesul în biblioteci străine, au accelerat trecerea la faza traducerilor directe după originalele franceze.

Opţiunea pentru originalul francez se manifestă înainte de începutul seriilor de studii la Paris, în răstimpul când, inevitabil, intermediarul grecesc era predominant în sfera traducerilor. Semnificativă în această privinţă este împrejurarea că o operă fundamentală a iluminismului francez, *Enciclopedia*, a

fost cunoscută în Principatele Române şi tradusă la scurtă vreme de la apariţia sa după originalul francez.

Primul cărturar român care a cunoscut şi chiar tradus din această lucrare a fost episcopul din Ţara Românească, Chesarie de Râmnic. Aşa cum s-a demonstrat, comentariile sale din prefeţele la cunoscutele *Minee*, pe lunile decembrie, ianuarie şi februarie 1779 – care se referă la semnificaţia acestor luni în vechea cronologie romană – nu sunt altceva decât traduceri după articolele din *Enciclopedie*: *Ère, Époque, Janvier, Février*, redactate de Lechevalier de Jeaucourt, unul dintre colaboratorii de seamă ai *Enciclopediei,* apreciat şi de Voltaire[1].

Din cunoscuta corespondenţă a prelatului român cu negustorul Constantin Hagi Pop din Sibiu, care relevă efortul lui pentru procurarea celebrei opere franceze, ne parvine şi informaţia – una dintre cele mai vechi de acest gen în cultura română – privind interesul lui pentru o revistă franceză, „Mércure littéraire et politique"[2], pe care, de asemenea, dorea să şi-o procure cu orice preţ[3].

În diferitele domenii ale culturii din Principate – începând cu istoriografia şi filosofia şi sfârşind cu literatura beletristică sau ştiinţele exacte –, locul lucrărilor originale a fost suplinit de circulaţia operelor autorilor străini, în primul rând francezi.

Într-un domeniu specific culturii româneşti din epoca Luminilor – cum a fost *istoriografia* –, dar şi în alte domenii ale culturii româneşti din această epocă, autorul care s-a bucurat de cea mai largă circulaţie a fost Voltaire. Aşa cum s-a demonstrat în mod erudit, opera acestuia – cel mai important gânditor iluminist francez din secolul al XVIII-lea – a cunoscut o largă circulaţie în lumea greacă, dar şi în Principate[4]. Este vorba în primul rând – şi nu întâmplător – de lucrările cu conţinut politico-istoric ale marelui gânditor francez.

Motivele care explică această largă circulaţie sunt multiple; între altele, este vorba nu numai de o circulaţie directă, vizând interesul mai ales pentru scrierile istorice, literare sau teatrul lui Voltaire, ci şi de o circulaţie indirectă, promovată de cercurile ortodoxe constantinopolitane[5] şi care viza ideile filosofice ale marelui gânditor.

---

[1] Al. Duţu, *Coordonate ale culturii româneşti în secolul XVIII (1700-1821)*, Bucureşti, 1968, p. 149.

[2] Vezi corespondenţa sa cu negustorul sibian, publicată de N. Iorga, în *Contribuţii la istoria literaturii române în veacul al 18-lea şi al 19-lea. Scriitori bisericeşti*, Bucureşti, 1906.

[3] Preţuind asemenea lucrări, în schimb, cum aflăm din această corespondenţă, el nu aprecia deloc lucrarea lui J. L. Carra, *L'Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, apărută de curând şi de care avea cunoştinţă, respingând, probabil, unele dintre aserţiunile autorului francez (despre lucrarea acestuia, vezi mai departe, p. 205, 206 ş.a.).

[4] Asupra acestui aspect, în primul rând, vezi A. Camariano-Cioran, *Spiritul revoluţionar francez şi Voltaire, în limba greacă şi română*, Bucureşti, 1946.

[5] Idem, *Spiritul filosofic şi revoluţionar francez combătut de Patriarhia ecumenică şi Sublima Poartă*, Bucureşti, 1941.

În Principate, prima fază a unei circulații intense a lucrărilor lui Voltaire, cu conținut politico-istoric, s-a corelat cu propaganda pan-ortodoxă rusă din răstimpul războiului ruso-turc din 1768-1774. Interesul pentru lucrările lui Voltaire, datând din acești ani, se explică prin adeziunea marelui gânditor francez la aspirațiile de independență ale popoarelor aflate sub dominație otomană, adeziune pe care propaganda rusă înțelegea s-o folosească în interesul ei. Cum se cunoaște, solidaritatea cu lupta de independență a popoarelor asuprite împotriva Turciei a făcut obiectul celebrei corespondențe a filosofului francez cu țarina Rusiei, Ecaterina a II-a, care se afirma la această dată drept o adeptă a doctrinei absolutismului luminat.

Primele lucrări ale lui Voltaire, traduse în limba greacă, sunt realizate înainte de acest război[6], dar prima serie importantă datează din răstimpul acestuia. Este vorba de două lucrări, *Traduction du poéme de J. Plokof* și *Le tocsin des rois*, în care se pledează pentru eliberarea de sub dominația otomană, a grecilor și, implicit, a românilor. Ele au fost traduse în greceşte, în anii 1770 și 1772, de cărturarul grec, stabilit un timp la București, Evghenie Vulgaris. Că aceste lucrări, cu spiritul lor antiotoman, interesau pe români, o dovedește faptul că ele au fost traduse și în limba română, nu prin intermediar grecesc, ci direct după textele franceze; sunt cele mai vechi traduceri după Voltaire în limba română, în același timp, unele din primele traduceri directe (după originalul francez), datând din anul 1772 și realizate de un anonim[7].

Traduse din ordinul țarinei Ecaterina a II-a, ele circulă împreună cu o a treia scriere a lui Voltaire, *Epitre à l'imperatrice de Russie, Chaterine II*[8], precum și cu o scriere aparținând scriitorului italian Giovanni del Turco, ambele aceste scrieri fiind traduse și ele în limbile greacă și română[9]. Ca și Voltaire, scriitorul italian amintit pleda, prin aceste lucrări, pentru înlăturarea dominației otomane; în plus, el participa efectiv la luptă ca voluntar în războiul ruso-turc, sub conducerea generalului rus Orlof[10].

---

[6] Unul dintre primii traducători ai lui Voltaire, cărturarul grec Evghenie Vulgaris, traduce și publică, în 1766, *Memnon ou la sagesse humaine* (după ce prima dată această lucrare – prima traducere în limba greacă – fusese publicată în 1750, la un an de la apariția ei, de către un anonim, probabil Schiades). Cf. A. Camariano-Cioran, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire*, p. 77.

[7] Sunt păstrate în manuscris sub denumirile de *Tălmăcire a facerii lui J. Plokof* și *Toaca împăraților*. Cf. *Ibidem*, p. 88; 131-138.

[8] Tradusă mai întâi în greceşte de Evghenie Vulgaris, în 1771, iar apoi în româneşte, textul acestei scrisori se constituia într-un veritabil elogiu adus de Voltaire țarinei, privită ca salvatoare a popoarelor subjugate de Turcia.

[9] Sunt păstrate în manuscrise, sub denumirile: *Scrisoare către împărăteasa Rusiei, Ecaterina a II-a*, și, respectiv, *Suplică a neamului românesc*; aceasta din urmă, opera lui Del Turco, era tradusă la porunca țarinei, după varianta grecească a aceluiași Evghenie Vulgaris. *Ibidem*, p. 94-95; 140-142.

[10] Pentru detalii, A. Camariano-Cioran, *Voltaire și Giovanni del Turco, traduși în limba română pe la 1772*, București, 1944 (în volumul omagial „C. Giurescu", p. 175-182).

O altă serie importantă de scrieri, aparţinând lui Voltaire, care circulă în rândul grecilor şi românilor, o constituie scrierile istorice propriu-zise. Este vorba, în primul rând, de *Histoire de Charles XII*, tradusă mai întâi în limba română, în 1792, din îndemnul boierului Darie Dărmănescu, de către arhimandritul Gherasim de la Mitropolia din Iaşi[11], în limba greacă, prima traducere din această operă, în circulaţie la noi, datând din 1795.

Alte lucrări istorice ale lui Voltaire circulă numai în limba greacă. Un remarcabil traducător a fost Nicolae Caragea, domnitorul Ţării Româneşti din anii 1782-1783; anume, el a tradus: *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*[12]; *Le siècle de Louis XIV*[13]; *La philosophie de l'histoire*[14].

Pe lângă opera lui Voltaire, o circulaţie apreciabilă a avut, în epoca Luminilor, opera istorică şi filosofică a lui Montesquieu. Lucrarea acestuia, despre cauzele măririi şi căderii Imperiului Roman, a cunoscut trei traduceri în limba greacă: în 1795, a unui anonim; în 1796, o traducere publicată în Veneţia; mai târziu, în 1836, o traducere publicată în Viena[15].

În limba română, această lucrare a fost tradusă şi publicată în 1830, de dascălul craiovean Stanciu Căpăţâneanu. Fondator al Şcolii Centrale din Craiova, alături de Grigore Pleşoianu, cum se ştie, acesta a fost un veritabil promotor al ideilor iluminismului francez în Principatele Române[16]. Între altele, el este primul traducător al celebrului *Contract social* al lui Jean Jacques Rousseau, din păcate o traducere rămasă necunoscută[17]. A tradus nu numai din Rousseau, ci şi din Montesquieu şi Voltaire, şi, din fericire, a publicat aceste traduceri punând în circulaţie la noi ideile acestor mari gânditori. Evident, ne interesează aici spiritul în care el a realizat aceste traduceri.

Traducând şi tipărind, în 1830, opera lui Montesquieu, sub titlul *Mărimea Romanilor sau Pricinile înălţării şi căderii lor*, el considera că o asemenea lucrare

---

[11] Tradusă probabil după originalul francez, *Istoria lui Carol al XII-lea*, ca şi alte câteva traduceri din această operă a lui Voltaire, a rămas în manuscris. Vezi Al. Duţu, *Explorări în istoria literaturii române*, Bucureşti, 1969, p. 72-73.

[12] Operă impozantă a lui Voltaire, apărută în 7 volume, ed. I, 1756; ed. II, 1769; traducerea lui N. Caragea, rămasă în manuscris, a fost făcută pe la 1777, după ediţia din 1769,

[13] În original, ediţii din 1751 şi 1775, traducerea grecească fiind făcută după ediţia din 1775.

[14] Este lucrarea dedicată de Voltaire Ecaterinei a II-a, publicată în 1769, iar apoi, în 1777, împreună cu celebrul *Essai sur les moeurs*, traducerea lui N. Caragea fiind făcută după ediţia din 1769. Pentru detalii, vezi A. Camariano-Cioran, *Spiritul revoluţionar francez şi Voltaire*, p. 105-106.

[15] Pentru precizările de rigoare, vezi D. Popovici, *La littérature roumaine*, p. 65; A. Camariano-Cioran, *Spiritul revoluţionar francez* şi Voltaire, p. 39.

[16] Între altele, vezi, N. Isar, *Stanciu Căpăţâneanu. De la spiritul „Luminilor" la ideea naţională*, în „Timpul istoriei", Universitatea Bucureşti, t. I, 1997, p. 308-313.

[17] Pentru precizări privind această traducere şi semnificaţia ei, vezi Al. Duţu, *Ecouri rousseau-iste în cultura română*, în „Viaţa românească", XV, 1962, nr. 7, p. 79-80; Idem, *Completări la ecourile rousseau-iste în cultura română*, în „Viaţa românească", XXII, 1964, nr. 3, p. 179-182.

este de o indiscutabilă utilitate pentru contemporanii săi. Era momentul potrivit – momentul reformelor – pentru a pune în circulație o lucrare ale cărei idei ofereau sugestii pentru renașterea patriei. „În nici o altă vreme până acum, n-ar fi fost lucru de om cu minte, în țara noastră – scrie el –, d-a da la lumină această traducere, sau d-a vorbi pentru dreptate și fericirea de obște; pentru întocmirile politicești prin care se ridică și se renaște un neam"[18].

El considera că într-un asemenea moment – în care se alcătuia „o dreaptă constituție din care se va naște tot binele ce se așteaptă" – era de datoria lui morală să-și exprime „părerea la cetățeni, arătând cum s-ar putea întâmpina un rău, și prin ce mijloace s-ar putea introduce un bine în patria noastră". Și calea cea mai bună pentru a-și îndeplini această datorie era de a apela la înțelepciunea marilor gânditori francezi, pusă în cărțile lor: „mă mărginesc arătând băgările de seamă ce-au făcut alții asupra politicii strămoșilor noștri romani, care, aplecându-se și la noi sau dând pricina cetitorilor d-a se gândi, vor scrie și vor vorbi și dumnealor acelea ce-ar fi vorbit un *Monteschiu* sau un *Russo* când ar fi trăit acum în patria noastră"[19].

Să adăugăm că dintre toate lucrările tipărite, traduceri din literatura franceză efectuate de St. Căpățâneanu, traducerea din 1830, după lucrarea de istorie a lui Montesquieu, la care ne-am referit, s-a bucurat de o circulație apreciabilă. Știm că mai târziu, în anul 1842, cu prilejul reproducerii a două capitole din această traducere, în revista de la Brașov, „Foaie pentru minte, inimă și literatură", Gh. Barițiu, odată cu prezentarea textelor reproduse, aprecia că „o carte trebuincioasă ca aceasta, pe bună dreptate nu s-a tipărit pentru Români"[20].

*

Din sfera științelor umaniste, domeniul cel mai important al valorilor occidentale l-a reprezentat *filosofia*. Și în acest domeniu locul lucrărilor originale a fost suplinit de circulația operelor marilor iluminiști francezi, precum și ale unor filosofi iluminiști germani – opere circulând în limba greacă, dar și în limba română; acesta este însă și domeniul în care tendințele de originalitate sunt mai evidente, mai ales după constituirea Școlilor naționale de la București și Iași.

Se poate aprecia că pentru lucrări originale de filosofie nu existau condiții în această epocă; filosofia își menține statutul propriu de disciplină de predare în Academiile de limbă greacă de la București și Iași, precum și în Școlile naționale întemeiate de Gh. Asachi și Gh. Lazăr. În Academiile grecești, filosofia se preda după autori francezi (în primul rând, *Logica* lui Codillac) și obiceiul este perpetuat

[18] *Mărimea Românilor sau Pricinile înălțării și căderii lor*, București, 1830, p. 3.
[19] *Ibidem*, p. 4.
[20] *„Foaie pentru minte, inimă și literatură"*, 1842, nr. 45, p. 353.

în Şcolile naţionale, în ciuda faptului că la Bucureşti, după înfiinţarea Şcolii de la Sf. Sava, Gheorghe Lazăr încearcă să impusă în cadrul orelor de filosofie autoritatea lui Kant.

Mai mult decât în alte domenii, poate, în cel al filosofiei circulaţia autorilor străini a fost de o deosebită însemnătate. Este domeniul care vizează, de fapt, circulaţia celor mai de seamă valori ale culturii şi gândirii europene. Circulaţia textelor unor mari filosofi din Occident – ca, de exemplu, Condillac, la care ne vom referi mai departe – stârneşte uneori preocupări interesante. Încercările de traducere a unor texte de notorietate, uneori făcute ca simple exerciţii de însuşire a limbii franceze, merită să fie şi ele reţinute ca manifestări ale unui remarcabil interes pentru marile valori ale filosofiei occidentale.

Dacă în domeniul istoriografiei, autorul de cea mai largă circulaţie în Principate, cum am văzut, a fost Voltaire, în domeniul filosofiei propriu-zise, autorul care se bucură de cea mai largă circulaţie în epoca Luminilor este Condillac. Interesul pentru Condillac priveşte, deopotrivă, opera filosofică a marelui gânditor francez, dar şi opera de ideologie literară. Este vorba, în primul rând, pe de o parte, de *Logica* sa; pe de alta, de *Gramatica* sa.

Începând cu prima sa operă filosofică, *Tratatul despre senzaţii* apărut la Paris, în 1747, marele filosof francez aducea contribuţii originale în domeniul cunoaşterii filosofice, depăşind nivelul predecesorilor săi. Pe linia ideilor lui Descartes, concluzia sa, „totul porneşte din senzaţii, nimic nu este înnăscut", sugera noi deschideri în sfera cunoaşterii filosofice[21]. Împreună cu opera amintită, doctrina senzualistă a lui Condillac a avut o largă circulaţie în limba greacă în sud-estul Europei[22].

Însă lucrarea care a circulat în mod deosebit în Principatele Române, propagând ideile filosofului francez, a fost *Logica* sa.

La Academia de limbă greacă de la Bucureşti, la începutul secolului al XIX-lea, studiul sistematic al lui Condillac cădea în sarcina profesorului grec Vardalahos, în timp ce la Iaşi specialistul în filosofie era profesorul grec Dimitrie Gobdelas[23]. *Logica* lui Condillac[24] circulă în limba greacă datorită traducerii

---

[21] Între altele, vezi aprecierea lui D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des Lumières*, Sibiu, 1945, p. 44-45; 99.

[22] Cu privire la valoarea ideilor lui Condillac, vezi Dan Bădărău, *Introducere* la *Tratatul despre senzaţii*, traducere din limba franceză, Bucureşti, 1962.

[23] Despre acest din urmă cărturar grec, un cunoscut contemporan francez, Barbié du Bocage, într-o scrisoare din 4 mai 1804, de la Paris, nota că „este unul dintre oamenii cei mai de merit pe care i-am avut aici" (Al. Ciorănescu, *Correspondance,* anexe, p. 106-107). Despre rolul lui Gobdelas în şcoala de la Iaşi, vezi şi A. Camariano-Cioran, *Academiile domneşti de la Bucureşti şi Iaşi*, p. 104.

[24] Despre circulaţia *Logicii* lui Condillac, ca şi a altor lucrări de logică în ţările române, vezi A. Camariano-Cioran, *Academiile domneşti de la Bucureşti şi Iaşi*, p. 145-153.

efectuată de învățatul grec Daniil Philippide[25], autorul cunoscutelor lucrări, *Istoria României* şi *Geografia României*. Totodată, învățatul grec, cum vom observa şi mai departe, era şi traducătorul *Gramaticii* lui Condillac. Cultul pentru Condillac a fost atât de puternic în Academia de limba greacă de la Bucureşti, încât el continuă şi în Şcoala națională întemeiată în anul 1818 de Gheorghe Lazăr, unde profesorul Erdeli, ardelean şi el, preda filosofia după *Logica* lui Condillac, unele idei ale gânditorului francez fiind preluate, în continuare, şi de Ion Heliade-Rădulescu.

Deşi încercarea lui Gheorghe Lazăr de a introduce pe Kant în Şcoala națională va eşua, influența franceză având deja, la începutul secolului al XIX-lea, o puternică tradiție, acest moment este semnificativ în ceea ce priveşte capacitatea culturii române de receptare a valorilor europene.

Aşa cum s-a demonstrat, dascălul ardelean era format în spiritul raționalismului german, dar nu a rămas străin de ideologia franceză[26]. În direcția filosofiei morale, el studiase lucrarea lui Fr. Karpe, *Institutiones philosophiae moralis*, având la bază dreptul rațiunii; în planul filosofiei sociale şi politice, studiase colecția de lucrări aparținând regelui Frederic al II-lea, care îl trimitea şi la ideologia franceză, la corespondența lui d'Allembert, Fontenelle şi Voltaire[27]. Printre cărțile din biblioteca dascălului ardelean, cum a demonstrat D. Popovici, găsim şi lucrarea unui cunoscut gânditor francez, Lanjuinais, *Le monarque accompli ou prodige de bonté, de savoir et de sagesse, qui font l'éloge de sa Majesté imperiale, Joseph II,* lucrare care se constituie într-o sinteză a ideilor secolului al XVIII-lea[28]. Lucrarea trimitea la înțelegerea existenței lui Dumnezeu nu numai prin lectura cărților religioase, ci şi prin studiul adânc al legilor naturii; totodată, monarhiei îi era contestată originea divină, rezervându-i, în schimb, importante rosturi decurgând din raporturile contractuale cu mulțimea supuşilor. Or, scrie D. Popovici, această lucrare, dacă acceptăm că ideile ei fuseseră receptate de Gheorghe Lazăr, „defineşte concepția studentului în teologie, Lazăr, mai bine decât toate studiile teologice elaborate cu grijă de către biografii săi cei mai devotați" (aluzie la G. Bogdan-Duică)[29].

Încercând să facă, la Bucureşti, lecții după Kant, odată cu deschiderea Şcolii naționale de la Sf. Sava, apreciază D. Popovici, este de acceptat că Gheorghe Lazăr se putea ridica la nivelul criticismului kantian (mediat şi prin operele lui Wolf şi Leibnitz), fără însă ca lecțiile sale să poată schimba opțiunile elevilor

[25] Pentru a-şi susține teza în cadrul discuțiilor despre limbaj, acesta face apel la filosoful francez: „cum observă judicios celebrul Condillac" (Cf. Al. Ciorănescu, *op. cit.*, anexe, p. 114).
[26] D. Popovici, *La littérature roumaine*, p. 314-322.
[27] Vezi G. Bogdan-Duică, *Gheorghe Lazăr*, p. 31-32.
[28] D. Popovici, *La littérature roumaine*, p. 45-56.
[29] *Ibidem*, p. 320.

pentru filosofia franceză (pentru operele lui Condillac şi Destutt de Tracy); eşecul se putea explica nu numai prin tradiţia influenţei franceze, preluată din şcoala greacă, ci şi datorită împrejurării că – în mod efectiv – la începutul secolului al XIX-lea vocabularul limbii române nu putea oferi terminologia filosofică necesară, astfel încât lecţiile dascălului să capteze, în mod deosebit, interesul elevilor. Dar pentru istoria culturii române, în general, a istoriei filosofiei române în special, experimentul lui Gheorghe Lazăr, la care ne referim, nu rămâne mai puţin important!

Filosofia, aşa cum se preda ea la Bucureşti la sfârşitul deceniului II al secolului al XIX-lea, ne sugerează, într-un fel, orientarea complexă în direcţia ideologiei europene. Se făceau, de fapt, trei cursuri în paralel de filosofie. La Academia grecească, aflată, în anii 1816-1818, sub conducerea eruditului Neofit Ducas, dascălul de origine română Ladislau Erdeli preda filosofia după Condillac, iar după trecerea sa la Şcoala naţională, disciplina este predată aici după un alt autor francez, Destutt de Tracy. La Şcoala naţională condusă de Gheorghe Lazăr, acesta preda logica după Kant şi trece mai departe la metafizică, lăsând logica pe seama lui Erdeli, care o predă însă după Condillac[30].

Unele preocupări pentru opera filosofică a lui Condillac, constatăm şi la unii iluminişti moldoveni, ca, de pildă, Nicolae Rosetti-Roznovanu. Contactul pe care tânărul moldovean l-a realizat în cursul călătoriei sale de studii din anul 1818, la Paris şi la Londra, cu unii cărturari de renume, încadraţi în mişcarea lancasteriană a timpului, a constituit un moment hotărâtor în privinţa orientării sale în direcţia preocupărilor legate de învăţământ şi, de aici, în direcţia unor preocupări filosofice. Cadrul învăţământului, de care s-a simţit legat la un moment dat, a fost acela care l-a determinat pe Roznovanu să se oprească, în mod deosebit, asupra studierii operei lui Condillac[31].

Preocupările pentru ideologia franceză i-au fost sugerate lui Roznovanu, foarte probabil, mai întâi în familie, de profesorul său francez, Flury, acelaşi pe care mai târziu, în 1819, într-o scrisoare, îl admira numindu-l „Filosoful”[32]. Un rol important în cultivarea gustului pentru ideologia franceză – pentru Condillac, în primul rând – l-a avut, fără îndoială, mediul cercurilor filoelenice de la Paris, pe care tânărul moldovean le frecventează. Preferinţele sale ideologice sunt lesne de înţeles dacă avem în vedere legăturile sale cu un cărturar de mare prestigiu, grec de origine, Adamantie Coray, „omul secolului”, cum îl numeşte Roznovanu; cu savantul francez Barbié du Bocage şi, mai ales, cu marele pedagog francez Marc-Antonie Jullien de Paris, fondatorul revistei „Revue Encyclopédique”. Din revista

[30] *Ibidem*, p. 330.

[31] Mai pe larg, vezi N. Isar, *Condillac şi ideologia franceză în preocupările lui Nicolae Rosetti-Roznovanu*, în „Revista de filosofie”, t. 19, 1972, nr. 5, p. 671-679.

[32] *Arhivele Naţionale Centrale, A. N.*, pach. CCLIII, doc. 61, ciornă, f. dată /1819/.

acestuia, Roznovanu şi-a însuşit, fără îndoială, o serie de idei înaintate. Aici, de pildă, publicase Sismondi unul dintre remarcabilele sale studii, într-un număr despre care ştim că a trecut, foarte probabil, prin mâinile lui Roznovanu[33].

Temeiul unor preocupări de natură filosofică, în cazul lui Roznovanu, ne este sugerat, pe de altă parte, de însuşi conţinutul bibliotecii sale de la Stânca, la care ne vom referi ceva mai departe.

O serie de manuscrise aflate în arhivele româneşti, aparţinând lui Nicolae Rosetti-Roznovanu, şi care au ca izvor de inspiraţie opera lui Condillac, oferă o dovadă în plus în privinţa influenţei filosofului francez în cultura română.

Dacă pentru începutul secolului al XIX-lea, circulaţia unor lucrări ale lui Condillac, prin intermediar grecesc, ne apare ca un fapt demn de subliniat, cu atât mai important pentru aceeaşi perioadă ni se pare contactul direct al unor cărturari români – cum este cazul lui Roznovanu – cu opera lui Condillac. Deşi cunoştea limba greacă, omul de şcoală moldovean preferă să studieze lucrările lui Condillac în limba franceză, iar nu variantele lor în limba greacă, după cum, în mod obişnuit, el foloseşte în corespondenţa şi scrierile sale limba franceză. El foloseşte, de pildă, *Logica* lui Condillac în ediţia franceză, iar nu în traducerea greacă, realizată de D. Philippide[34], învăţatul grec stabilit o perioadă în Moldova şi pe care Roznovanu îl cunoştea, foarte probabil, personal[35].

Dintre manuscrisele lui Nicolae Rosetti-Roznovanu, cu conţinut ideologic, la care ne referim, cel mai important – singurul, de altfel, care alcătuieşte o lucrare de sine stătătoare, concepută anume, şi, totodată, cel mai cuprinzător, peste 50 de pagini – este manuscrisul indicat sub titlul: *Annotations sur la sensibilité des êtres et sur l'analyse du discours ou l'art de raisonner réduit à une langue bien faite*[36].

Indicaţia de la sfârşitul acestei lucrări, de pe ultimă pagină, este foarte preţioasă: „J'ai fait ce travail lorsque je faisai des annotations sur la grammaire de Condillac en apprenant la langue française. N. R. Roznovanu"[37]. Această indicaţie poate fi interpretată în sensul exprimării convingerii lui Roznovanu că a elaborat o lucrare a sa, într-un anumit sens, iar nu a reprodus, pur şi simplu, o lucrare străină. Nu este vorba, în cazul acestui manuscris – spre deosebire de altele –, de o

[33] Este vorba de studiul lui Sismondi, *Coup d'oeil sur le progrès des connassances humaines*, tom. XXV, 1825, p. 7-8.

[34] La 7 mai 1801, D. Philippide îl anunţa pe B. du Bocage de tipărirea în limba greacă (Al. Ciorănescu, op. cit., p. 57), iar la 7 iunie, peste o lună, cel din urmă îşi exprima dorinţa de a avea un exemplar (*Ibidem*, p. 60).

[35] Geograful francez Barbié du Bocage, în scrisoarea din 2 mai 1819, adresată lui Roznovanu, se referă la abatele D. Philippide ca la o cunoştinţă comună. Cf. *Arhivele Naţionale Centrale, Achiziţii Noi*, pach, CCLX, doc. 7.

[36] Ibidem, pach. CCLXXXVII, doc. 7a, din care unele fragmente sunt publicate în anexă la studiul nostru, *Condillac şi ideologia franceză*, loc. cit., p. 676-678.

[37] *Ibidem*, p. 678.

compilație propriu-zisă sau, în orice caz, de o compilație integrală. E drept, Roznovanu reproduce textual, din una sau alta dintre lucrările lui Condillac, unele fragmente – cuprinzând definiții, demonstrații, titlul însuşi al lucrării –, dar asamblarea într-o lucrare aparte, „a sa", precum singur subliniază, îi aparține.

Referințele pe care ni le dau titlul şi nota de la sfârşitul lucrării ne sugerează să căutăm sursele de inspirație ale autorului manuscrisului în trei dintre lucrările lui Condillac: *Tratatul despre senzații; Despre arta de a raționa* şi *Gramatica*. Procedând la o confruntare, constatăm că într-adevăr aceste lucrări – fără a fi vorba de o traducere sau, pur şi simplu, de o compilație – sunt folosite de Roznovanu. Urmărind, de pildă, textul manuscrisului, la p. 19 găsim un paragraf pe care îl putem identifica – e vorba de o demonstrație algebrică – la Condillac, dar nu în una din cele trei lucrări, ci în alta, anume, în *Logica* sa[38]. Constatăm, în acest caz că, într-un anumit punct al lucrării sale, cărturarul moldovean ia de la filosoful francez o demonstrație algebrică pe care o încadrează în cursul propriei sale expuneri.

Concluzia că autorul român, în momentul redactării lucrării sale, se lasă inspirat nu numai de una sau de câteva din lucrările lui Condillac, ci de aproape toate lucrările acestuia – inclusiv de *Logică* – o dovedeşte şi analiza celorlalte manuscrise cu caracter ideologic aparținând lui Roznovanu, având ca izvor de inspirație diferitele lucrări ale lui Condillac (pe lângă cele trei de mai sus, să adăugăm *Essai sur l'écrire, L'art de penser, L'art de raisonner, Le commerce et le gouvernement*).

Un alt manuscris al tânărului moldovean – mai corect, fragment de manuscris – are ca titlu următoarea notă: *Considération sur l'analyse du discours relativement à la formation des mots, qui reunit les sensations comme représentatives et comme agréables ou désagréables et forme par là connexion des opérations de l'entendement et de toutes les facultés de l'âme*[39]. Cuprinzând nouă pagini de text dublu – în franceză şi traducerea în limba română –, acesta reia o serie de formulări din manuscrisul anterior, cu sursele respective, pentru ca, la sfârşit, să insereze o serie de termeni filosofici, cu echivalența lor în limba română, în genul *Dicționarului* de termeni sinonimi al lui Condillac.

Alte manuscrise, de dimensiuni reduse, se referă la diverse chestiuni de filosofie[40], între care o „considerație" despre metafizica cuvântului[41]. Câteva din manuscrisele eruditului moldovean privesc preocupările sale economice; unul dintre acestea, sub titlul *Du change*[42], îşi află sursa în capitolul cu acelaşi titlu, din lucrarea lui Condillac, *Le commerce et le gouvernement*[43].

[38] Condillac, *Oeuvres philosophiques*, ed. G. de Roy, vol. II, p. 408.
[39] *Arhivele Naționale Centrale, A. N.*, CCLXXXVII, doc. 7 b, 9 p.
[40] *Ibidem*, 7 1, 5 p.
[41] *Ibidem*, 7 m, 1 p.
[42] *Ibidem*, 7 c, 4 p.
[43] Condillac, *Oeuvres philosophiques*, II, p. 277-283.

O altă serie de manuscrise ale lui Nicolae Rosetti-Roznovanu, păstrate în arhivă, privesc în mod deosebit sfera ideologiei literare, în afară de *Gramatică*, dintre lucrările lui Condillac îl preocupă în mod deosebit, *Arta de a scrie* (fragmentele enumerate de noi cu literele d, e, f, h, se pot uşor identifica în această operă)[44].

Toate aceste manuscrise aparţinând lui Roznovanu se adaugă altora mai vechi. După cum este ştiut, sub formă de manuscris, una din operele lui Condillac, *Logica*, a cunoscut o traducere parţială în limba română încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Aşa cum arată manuscrisul de la Biblioteca Academiei Române, indicat cu nr. 3738, în care se păstrează partea a II-a a *Logicii*, traducătorul anonim cunoştea şi alte lucrări ale lui Condillac, din care traduce diferite fragmente, într-un capitol de „însemnări" pe marginea unor titluri de capitole din *Logică*. Astfel el semnalează *Langue des calculs*, precum şi lucrările din ciclul *Cours d'Etudes pour l'instruction du Prince de Parme; Art de penser* şi *Art de raisonner*. Este vorba, în cazul manuscrisului 3738 de una dintre primele traduceri în limba română din domeniul ideologiei iluministe franceze, realizată după o ediţie franceză, înainte ca *Logica* lui Condillac să fi fost tradusă şi tipărită în anul 1801, în limba greacă, de Daniil Philippide. Mai târziu, în februarie 1825, un alt moldovean, Vasile Vârnav, dădea o traducere integrală în limba română din *Logica* lui Condillac, însă după o ediţie în limba greacă. După acest traducător, lucrarea filosofului francez, tradusă în limba română, trebuia, aşa cum arată el în precuvântarea adresată cititorilor, „să arate copiilor modelul învăţăturei"; ea trebuia să ofere bazele „pentru întâile cunoştiinţi ce să cade să dăm copiilor"[45].

Circulaţia operelor lui Condillac, atât de veche la noi, în limba greacă şi în limba română, îşi poate găsi, în parte, explicaţia tocmai în împrejurarea că cele mai multe dintre lucrările filosofului francez au fost concepute ca manuale şcolare şi au fost folosite ca atare şi în mişcarea de renaştere naţională şi culturală din ţările române, în cadrul căreia învăţământul avea un rol principal.

Lucrările cu caracter filosofic ale unui alt ilustru reprezentant al iluminismului francez, Jean Jaques Rousseau, cunosc traduceri care depăşesc cadrul epocii Luminilor; să amintim numai aici că celebrul *Contract social* al lui Rousseau era proiectat a se tipări în 1830 de St. Căpăţâneanu, împreună cu alte lucrări franceze, prima traducere în limba română a acestei capodopere urmând a se tipări efectiv mult mai târziu (în 1861, de Petru Borş); şi o altă capodoperă a gânditorului francez, *Émile*, se traducea în limba română mai târziu (în 1844).

Trebuie subliniat că tendinţa de adaptare a valorilor filosofice occidentale la realităţile româneşti este mai evidentă spre sfârşitul epocii Luminilor şi o găsim manifestată în mod deosebit în Şcoala naţională de la Sf. Sava, prin cursurile

[44] *Ibidem*, I, p. 547-549; 580-590.
[45] Cf. *Biblioteca Academiei Române, Serv. Msse*, Mss. Rom. 425, *Tălmăcitorul către cetitori*, f. 4.

profesorului de filosofie, Eufrosin Poteca. Din considerații vizând cerințe ale dezvoltării societății românești și ale educației civile a tineretului român, acesta alegea, după 1825, ca bază a cursurilor sale, opera filosofului german I. G. Heineke, intitulată *Elementa Philosophiae rationabilis et moralis*[46], căci „după stare și după vreme altă sistimă filosoficească nu putea să fie așa potrivită și folositoare"[47]. De altfel, admirația lui pentru Heineke[48], filosof german de mare renume în vremea sa, trebuie înțeleasă tocmai sub raportul utilității principiilor acestuia pentru societatea românească. Mai târziu, când tipărea lucrarea acestuia, tradusă în limba română[49], el arăta din nou că a ales acea lucrare „nu pentru numele cel strălucit, ce avea în frunte, ci pentru că este cu adevărat folositoare[50]. Astfel, această admirație nu răpește lui Eufrosin Poteca independența de gândire; dată fiind erudiția sa, el încearcă să-i înțeleagă pe filosofii străini, iar nu să preia mecanic teoriile lor.

În această privință, este semnificativă analiza cursului de filosofie ținut de el la Sf. Sava în primul an școlar, 1825/1826, după revenirea de la studii din Occident. Manuscrisul cursului păstrat în Biblioteca Academiei Române[51], în bună parte a fost publicat în vremea din urmă[52] și supus unei analize menită să lărgească sfera surselor de inspirație ale profesorului român. Astfel, se constată că dacă partea de început a cursului, privind istoria filosofiei, are la bază textul filosofului german Heineke – ceea ce nu era greu de constatat –, partea de curs cuprinzând *Elementuri de filosofie*, așa cum a demonstrat P. Costinescu, are la bază ca izvor lucrarea lui Francesco Soave, *Instituzioni di Metafisica*, Pisa, 1814[53], „pe care Poteca o compilează destul de fidel", în parte traducând, în parte

[46] Lucrarea aceasta fusese tipărită de autor în anul 1729 la Amsterdam; în Țara Românească, banul Grigore Brâncoveanu o traduce în limba greacă veche, iar învățatul Neofit Duca, în 1808, o tipărește la Viena; Eufrosin Poteca o traduce apoi în limba română, folosind-o în manuscris, până în 1829, când o tipărește la Buda.

[47] E. Poteca, *Cuvinte panighirice și moralnice*, p. 28.

[48] Johann Gottlieb Heineccius (Heineke) s-a născut la 11 septembrie 1681 în Eisenberg și a murit la 31 august 1741. A fost profesor la Universitățile din Halle și Frankfurt pe Oder.

[49] Lucrarea lui Heineke, *Elementa Philosophiae rationabilis et moralis*, în traducerea lui Eufrosin Poteca în limba română are următorul titlu: *Filosofia cuvântului și a năravurilor, adică Loghica și Itica elementare, cărora se pune înainte Istoria filosoficească.*

[50] I. G. Heineccius, *Filosofia cuvântului și a năravurilor*, prefața lui E. Poteca, p. IV.

[51] Cf. *Biblioteca Academiei Române*, Ms. Rom. 1175, la sfârșit cu indicația: „În București, în școala Sf. Sava, 1826, iunie 14".

[52] Vezi *Scrieri literare inedite (1820-1845)*, ediție de Paul Cornea, Andrei Nestorescu, Petre Costinescu, Edit. „Minerva", București, 1981 [de fapt, ar fi vol. IV al seriei „Documente și manuscrise literare"], p. 284-298, unde se publică partea din manuscris, cuprinzând *Elementuri de metafizică*, cu cele 4 subcapitole: *Psihologia, Ontologhia, Cosmologhia, Teologhia naturalnică* (în mss, f.38 r. – 53 r.).

[53] P. Costinescu, *Eufrosin Poteca*, studiu introductiv la textul publicat, în *Scrieri literare inedite*, p. 281.

rezumând, dar introducând şi comentarii proprii[54]. Contactul cu lucrările autorului italian[55] fusese realizat de Eufrosin Poteca, foarte probabil, în răstimpul studiilor la Pisa, în anii 1820-1823, după care a urmat stagiul de studii la Paris în anii 1823-1825. Aşa cum am arătat şi în altă parte[56], cert este că pornind de la o lucrare a lui Heineke – pe care ulterior o aprofundează şi o traduce integral –, dar şi de la opera lui Francesco Soave[57], acest curs ţinut de Eufrosin Poteca în anul şcolar 1825-1826[58] cuprinde numeroase comentarii personale, interpretări originale, mergând pe linia adaptării la o viziune proprie asupra lumii şi existenţei umane, în care spiritul laic de ordin ştiinţific se împleteşte cu cel religios[59]

Importantă a fost circulaţia valorilor occidentale în *sfera filologiei, ideologiei literare şi literaturii propriu-zise*. De la preocupările pentru elaborarea gramaticii limbii române – marcate în primul rând de activitatea lui I. Heliade-Rădulescu – şi până la traducerile de romane sau piese de teatru, din nou, opţiunile cărturarilor români s-au îndreptat cu prioritate spre autorii francezi.

Desigur, intermediarul grecesc a jucat şi în domeniul preocupărilor lingvistice sau literare un rol important.

Un exemplu edificator în privinţa influenţei franceze şi rolul intermediarului grecesc îl poate oferi analiza conţinutului de idei a cunoscutei gramatici a lui I. Heliade-Rădulescu, tipărită în 1828. Asupra acesteia, aşa cum s-a demonstrat de multă vreme, s-au exercitat două serii de influenţe din afară: pe de o parte, influenţa directă a unor scriitori greci asupra prefeţii elaborată de Heliade[60], pe de alta, o remarcabilă influenţă franceză asupra conţinutului propriu-zis al lucrării. Sub al doilea aspect, este vorba de influenţa marelui gânditor francez Condillac, a cărui gramatică circulă în Principate. Unele idei din această operă i-au parvenit lui

---

[54] Între acestea, cum observă P. Costinescu, s-ar număra, ca o abatere de la textul lui Soave, paragraful privind împărţirea în cele trei elemente fundamentale existenţiale: trup, suflet şi minte. Cf. *Ibidem*, p. 282.

[55] Francesco Soave (1743-1806), profesor la mai multe universităţi italiene, autor al unei cunoscute sinteze de filosofie, *Instituzioni di logica di metafisica e di etica*, tradusă în greceşte în 1804, lucrarea prefaţată de Poteca, în ea spiritul critic raţionalist împletindu-se cu spiritul religios. Cf. P. Costinescu, *Eufrosin Poteca, loc. cit.*, p. 281-282.

[56] Vezi N. Isar, *Şcoala naţională de la Sf. Sava*, p. 32-34.

[57] Despre circulaţia operei lui Fr. Soave în limba greacă şi română, vezi şi A. Camariano-Cioran, *Academiile domneşti de la Bucureşti şi Iaşi*, p. 153, 165, 195 ş.a.

[58] O aceeaşi parte a manuscrisului, privind metafizica, a fost publicată, fără un studiu de rigoare, de Preot Alexe Stănciulescu-Bârda, sub *titlul, Eufrosin Poteca inedit. Elementuri de metafizică*, în B.O.R.", XCIX, 1981, nr. 5-6, p. 675-689.

[59] Ni se pare semnificativă, în această privinţă, concluzia lui P. Costescu, la capătul analizei textului publicat din cursul în discuţie: „Originalitatea lui Poteca e că acceptă, în liniile fundamentale, discursul filosofilor, asumându-şi în acelaşi timp, fără reticenţă, postura de slujitor al bisericii" (*loc. cit.*, p. 283).

[60] Vezi Nestor Camariano, *Influenţa greacă asupra gramaticii lui I. Heliade Rădulescu*, în „Revista istorică română", vol. XIV, fasc. IV, 1945, p. 453-495.

Heliade, într-o primă etapă, prin intermediul profesorului grec Constantin Vardalahos şi prin intermediul manualului antologic al lui Levizac; într-o a doua etapă, aşa cum considera D. Popovici, Heliade a cunoscut direct gramatica lui Condillac, pe care a încercat s-o traducă în limba română[61]. Totodată, cum am observat, el a cunoscut şi cealaltă operă importantă aparţinând lui Condillac, *Logica* sa, din care, de asemenea, a tradus, în manuscris.

Să adăugăm aici că preferinţa lui Heliade pentru ideologia franceză, la rândul ei, atât de adânc pătrunsă în cultura greacă, reiese în evidenţă cu mulţi ani înainte de data publicării gramaticii sale; în anii de început ai profesoratului său de la Sf. Sava, obligat, în lipsa altor profesori, să predea şi matematica, el a folosit în acest scop manualul matematicianului francez Francoeur, în timp ce Gheorghe Lazăr va prefera manualul învăţatului german Chr. Wolf. Este vorba aici, în cazul lui Heliade, de un al doilea exemplu semnificativ pentru epoca Luminilor – pe lângă cel din domeniul filosofiei, privind pe Gheorghe Lazăr şi L. Erdeli, la care ne-am referit mai sus – care atestă orientarea categorică a iluminiştilor din Principate spre cultura şi ideologia franceză.

Orientarea lui I. Heliade-Rădulescu din anii de tinereţe spre opera lui Condillac şi interesul manifestat de el pentru ideologia franceză – în strânsă legătură cu cerinţele elaborării gramaticii limbii naţionale şi cu preocupările lui şcolare –, evident, sunt semnificative pentru bogata sa activitate din deceniile următoare în direcţia traducerilor din literatura franceză.

Preocupări pentru limba naţională – sub inspiraţia unor izvoare occidentale – găsim şi la un alt dascăl de la Sf. Sava, I. Pop, continuatorul lui Heliade la predarea gramaticii, după 1825[62], primul din seria cărturarilor ardeleni veniţi în Şcoala de la Bucureşti după moartea lui Gheorghe Lazăr. Rezultatul lecţiilor predate aici s-au concretizat mai târziu în tipărirea unei gramatici; ceea ce ar fi interesat de relevat în cazul acestor lecţii – respectiv, al manualului de gramatică publicat peste ani[63] – ar fi aceeaşi constatare a influenţei ideologiei franceze asupra unui „gramatic" român.

Analiza acestui manual pune în evidenţă influenţa pe care a avut-o asupra dascălului ardelean un alt gânditor francez, mai apropiat în timp, Marc-Antoine Jullien de Paris, cunoscut la noi şi ca prieten al cultivatului boier moldovean N. Rosetti-Roznovanu. Nu s-a făcut până acum această legătură întrucât pentru partea de sfârşit din manual, la care ne referim, I. Pop făcea trimitere la una din sursele principale ale lui M. A. Jullien, D. Sablier, cu ale sale *Extracte din epistolele lui Seneca* (Paris, 1770). Or, cercetarea comparativă ne duce la concluzia că p. 171-180 din manual nu reprezintă altceva decât traducerea în limba română a unui capitol

[61] D. Popovici, *Ideologia literară a lui I. Heliade-Rădulescu*, Bucureşti, 1935, p. 14-15, 20-25, 250-254 ş.a.

[62] I. Heliade-Rădulescu, *Issachar sau Laboratorul. Scriere socială, politică şi literară*, Bucureşti, 1859, p. 77.

[63] I. Pop, *Lecţii de analiză logică*, Bucureşti, 1840; ediţia a II-a, 1848.

din lucrarea lui M. A. Jullien de Paris, *Essai sur l'emploi du temps*, ediția din 1829, p. 456-466, lucrare de largă circulație în epocă, pe care autorul i-o trimitea în 1818, în prima ediție, cu dedicație, lui N. Rosetti-Roznovanu[64].

În privința lucrărilor de teorie literară, atât de importante pentru faza de început a literaturii române moderne, trebuie subliniată aceeași influență franceză. Din 1815, prin lucrarea în limba greacă, *Arta retorică*, a lui Const. Vardalahos, pentru prima dată sunt puse în circulație la noi ideile literare din secolul al XVIII-lea, pe care le găsim la autori celebri: francezii Boileau, Marmontel, Fénélon, La Harpe, Montesquieu, Rousseau, Voltaire, precum și italianul Filangieri; același autor grec, în lucrarea citată, a introdus la noi și texte din lucrarea scriitorului englez Hugh Blair, *Lecții de retorică și literatură*, care, la rândul ei, trimitea la ideile altor mari scriitori și gânditori, Condillac, abatele Girard, Adam Smith, Wartburton (iar de la acesta din urmă, mai departe, la ideile celebrului italian Giambatista Vico)[65]

În mod deosebit, lucrarea lui Const. Vardalahos, *Arta retorică*, trimitea la lucrarea cu titlu asemănător, *Arta poetică*, a lui Boileau. Acesta este unul dintre marii teoreticieni ai literaturii, a cărui lucrare circulă în rândul grecilor, dar și al românilor. Ion Heliade-Rădulescu, „părintele literaturii române", cum, pe bună dreptate i s-a spus, a tradus în limba română, pe la 1823, fragmente din opera lui Boileau, recomandată de Const. Vardalhos în lucrarea sa (traducere rămasă în manuscris).

Interesul pentru lucrarea clasicului Boileau l-a făcut pe D. Popovici să pună problema convergenței între clasicism și romantism în cazul lui Heliade[66] – ca și al altor scriitori români din epocă –, acesta fiind în același timp și unul dintre primii traducători din lucrările scriitorilor romantici (Lamartine, Byron ș.a.)[67].

Un alt mare teoretician al literaturii franceze – dar și romancier –, a cărui operă cunoaște o largă circulație în Principatele Române a fost Marmontel. Reprezentant de seamă al *Enciclopediei*, importanța acestuia în sud-estul Europei ca teoretician al literaturii a fost, după D. Popovici, chiar mai mare decât a lui Boileau. Lucrarea sa, *Elemente de literatură*, circulă în limba greacă prin traducerea lui Levizac, prin intermediul căreia îi este cunoscută și lui Heliade[68].

---

[64] Găsim această veche lucrare, cu dedicația la care le referim, în colecțiile Bibliotecii Academiei Române, de unde am consultat-o.

[65] Vezi această excelentă demonstrație de transmitere a ideilor, în serie, pe calea lecturilor indirecte, la D. Popovici, *La littérature roumaine*, p. 64-66; Idem, *Ideologia literară a lui I. Heliade-Rădulescu*, p. 13-45; 250-256.

[66] Idem, *Ideologia literară a lui I. Heliade-Rădulescu*, p. 297-303.

[67] Vezi M. Anghelescu, *Preromantismul românesc până la 1840*, Edit. Minerva, București, 1971, p. 130-132; 255-256 ș.a.

[68] D. Popovici, *Ideologia literară a lui I. Heliade-Rădulescu*, p. 28-32; în problema convergenței, mai vezi Al. Duțu, *Iluminism și preromantism*, în vol. *Cultura română și civilizația europeană modernă*, Edit. „Minerva", București, 1978, p. 182-199.

Nu este locul să ne oprim aici asupra unui alt aspect al receptării valorilor occidentale în Principate, anume, acela care se raportează la circulația operelor reprezentative ale literaturii beletristice occidentale. Sunt convingătoare în această privință datele pe care ni le oferă lucrările lui D. Popovici, A. Camariano-Cioran, P. Cornea, Mircea Anghelescu și alții; cum un asemenea aspect nu intră în preocupările noastre speciale, aici vrem numai să sugerăm proporțiile acestui fenomen și semnificația sa sub raportul gândirii social-politice din Principatele Române.

Cum se știe, de o largă circulație s-au bucurat în epoca Luminilor romanele franțuzești de factură moralizatoare aparținând marilor scriitori iluminiști, Fénélon și Marmontel. *Les aventures de Télémaque*, opera lui Fénélon, de pildă, era tradusă în limba greacă încă din 1746 de Schiades, în timp ce în limba română era tradusă, mai întâi, în Transilvania de Petru Maior, în anul 1818[69]. Romanul lui Marmontel, *Belizarie*, aducând în prim-plan figura generalului bizantin, era tradus în limba română de Costache Conachi (dar rămâne în manuscris) și de S. Marcovici, mai târziu (în 1843)[70]. O circulație deosebită va avea în Principatele Române, spre sfârșitul epocii Luminilor, dar mai ales în perioada următoare, scriitorul francez Volney, cu ale sale celebre *Ruinuri*, traduse mai întâi în românește de I. Tăutu. De o apreciabilă circulație se bucură în rândul grecilor romanul lui Chesterfield, *Filosoful indian*, tradus în greceşte de Vendotis, dar circulând și la noi. De asemenea, în rândul grecilor, precum și al românilor, circulă literatura cu tematică sentimental-lacrimogenă și moralizatoare, aparținând unor scriitori francezi „minori": Louvert de Couvray (cu opera sa *Les aventures de Chevalier de Faublas*, pe care o găsim în bibliotecile românești și pe care o traduce mai târziu Heliade); M-me de Cottin și M-me de Genlis (prima cu romanul *Matilde*, tradus mai târziu de C. Conachi); Dorat, Parny, Piron, poetul Delille. Din literatura italiană circulă lucrările scriitorului și gânditorului Francesco Soave.

Evident, în domeniul traducerilor ne interesează în mod deosebit spiritul în care acestea sunt realizate. Din conținutul lor, traducătorii vor să tragă învățăminte, asupra cărora atenționează pe cititori. Cu alte cuvinte, vor să facă educație civică și patriotică. Multe dintre aceste traduceri sunt corelate cu realități sau evenimente din Principate și, în această privință, *prefețele* elaborate de traducători sunt deosebit de semnificative, ele completând în mod fericit operele propriu-zise traduse.

Semnificative pentru spiritul traducătorilor sunt, în mod deosebit, traducerile de factură antologică din literatura franceză, împreună cu prefețele lor, de genul

[69] D. Popovici, *La littérature roumaine*, p. 64; A. Camariano-Cioran, *Spiritul revoluționar francez*, p. 13.
[70] D. Popovici, *La littérature roumaine*, p. 97.

traducerii tipărită de Stanciu Căpățâneanu, în 1830, *Biblioteca desfătătoare şi plină de învățătură*, ca să dăm un exemplu. Aceasta este o traducere din diferiți autori francezi care cuprinde, între altele, texte din Boileau şi Pascal, voind a oferi cititorilor pilde moralizatoare şi, totodată, să le facă, în spirit moralizator, educație civică. „Până când fapta rea este trecută cu vederea şi nedefăimată de obşte – scrie traducătorul în *Precuvântare* – cea mai bună rămâne necăutată şi necinstită". Cât timp năravurile rele „nu sunt condamnate de societate – subliniază el –, povățuirile cele pentru buna educație sunt ca ale Sf. Ioan în pustie"[71]. Aceasta se întâmplă mai ales acolo unde şcoala nu funcționează, acolo unde nu există grijă pentru „buna şi obştească educație", acolo unde părinții trimit puțin copiii lor la şcoală. Dar, aşezămintele politiceşti tocmai de aceea sunt întocmite, „ca să nu lase pe oameni a trăi dobitoceşte şi de capul lor, ci să-i îndatoreze a se face buni unii pentru alții şi toți pentru Stat". Pilda statelor europene, unde părinții care nu-şi trimit copiii la şcoală sunt pedepsiți, sugerează el, constituie un exemplu de urmat şi la noi[72].

Într-o altă traducere, de data aceasta o scriere a lui Voltaire, *Sadâc* sau *Ursitoarea*[73], tipărită în anul următor, 1831, în prefață[74], acelaşi traducător găseşte prilejul să facă elogiul oştirii naționale, ale cărei temeiuri se puneau la această dată, în baza actului adițional al tratatului de la Adrianopol. Traducătorul scrie în acest sens: „Oştirea este cel mai de căpetenie temei al unui Stat; este dregătoria cea mai cinstită", pentru care se zice, adaugă el, „că cine nu cinsteşte pe ostaş, acela arată adevărat că este vrăjmaş liniştii şi siguranței obşteşti".

Acelaşi spirit animă şi traducerile primelor piese de teatru în limba română. O deosebită circulație au avut tragediile lui Voltaire, traduse fie în limba greacă, fie în limba română sau în ambele limbi. În anii 1819-1820, teatrul grec înființat la București, din inițiativa Domniței Ralu, fiica lui I. Caragea, joacă printre primele piese tragediile lui Voltaire, *Brutus* şi *Oreste*; din cele două piese ale repertoriului acestui teatru, cinci aparțineau operei lui Voltaire[75].

În limba greacă, prima piesă de teatru tradusă în 1790 şi rămasă în manuscris a fost *Brutus*; apoi a fost tradusă şi publicată la București de către Mihail Hristaris, în 1820 (când se publica, tot în greceşte, şi o a doua piesă a lui Voltaire, *Meropa*, tradusă de Gh. Sernios). Prima tragedie voltairiană, *Oreste*, tradusă în limba română de Al. Beldiman, a fost publicată în 1820, la Iaşi (împreună cu traducerile după Gessner şi Florian: *Moartea lui Avel* şi *Muma Pompilie*), în timp ce una dintre cele

[71] *Biblioteca desfătătoare şi plină de învățătură*, tradusă din franțuzeşte de S. Căpățâneanu, București, 1830, *Precuvântare*, p. 3.
[72] *Ibidem*, p. 4.
[73] *Sadâc* sau *Ursitoarea. Istorie asiaticească* de M. Voltaire, tradusă şi dată în tipar cu cheltuiala dumnealui I. Ioniță Ciupagea, Comandir de Ploton, 1831, p. V.
[74] Este, de fapt, o dedicație către Ioniță Ciupagea, „comandir de ploton", cel ce suportase cheltuielile de tipar şi căruia traducătorul îi mulțumeşte.
[75] D. Popovici, *La littérature roumaine*, p. 66-67.

mai importante tragedii voltairiene, *Brutus*, va fi tradusă în limba română de Daniil Scavinschi, înainte de 1830, rămânând însă în manuscris. Alte tragedii voltairiene vor fi traduse şi publicate în limba română în deceniile următoare (între ele, *Mahomet*, publicată de Heliade în 1831, care va fi şi prima piesă jucată în teatrul naţional în cadrul programului societăţii „Filarmonica", în 1834). Pe lângă piesele de teatru ale lui Voltaire, circulă piesele lui Gessner şi Florian, înainte amintite, precum şi piesele italienilor Goldoni şi Alfieri[76].

*

În sfârşit, trebuie subliniat că numeroasele opere reprezentative ale culturii şi gândirii europene care circulă în Principatele Române în epoca Luminilor – şi la care ne-am referit în acest capitol –, în marea lor majoritate, cum era firesc, şi-au găsit locul în *bibliotecile româneşti* constituite în această epocă. Aceste biblioteci, de fapt, ne oferă o imagine de ansamblu asupra circulaţiei marilor valori occidentale în Principatele Române.

Nu ne vom opri aici asupra bibliotecilor clerului ortodox român, aparţinând mitropoliilor sau diferitelor mănăstiri, nici asupra categoriei bibliotecilor publice care iau fiinţă destul de târziu, odată cu Regulamentele Organice, ci ne vom opri în treacăt asupra categoriei bibliotecilor particulare, întrucât în legătură cu ele dispunem de date mai concludente privind circulaţia marilor valori ale culturii europene. În Ţara Românească s-au constituit o serie de importante biblioteci, cum au fost cele aparţinând marelui ban Grigore Brâncoveanu şi marelui vistier Dumitrache Ghica, tatăl viitorilor domni, Grigore Ghica şi Alexandru Ghica[77].

În Moldova sunt cunoscute bibliotecile aparţinând mitropolitului Leon Gheuca (bibliotecă separată de cea a mitropoliei), poetului Costache Conachi, familiei Canta, boierilor Sturzeşti sau boierilor Balş; în sfârşit, marea bibliotecă de la Stânca, de lângă Iaşi, aparţinând lui Iordache şi Nicolae Rosetti-Roznovanu. Ne vom opri mai ales asupra acesteia din urmă, deoarece ea ne oferă exemplul modului de formare a unei biblioteci particulare, prin achiziţionarea treptată de cărţi şi completarea colecţiilor, în strânsă legătură cu sursele de aprovizionare.

Cum am menţionat mai sus, informaţiile privind sursele de aprovizionare cu cărţi sunt deosebit de interesante pentru orizonturile culturii româneşti. Deja din această perioadă, partea de bază a fondurilor diferitelor biblioteci este formată din cărţi de limbă franceză, iar sursa lor principală de aprovizionare o constituie librăriile din Paris, între cele din urmă numărându-se Librăria regală.

[76] *Ibidem*, p. 68; de asemenea, în general, pentru circulaţia tragediilor lui Voltaire în limba română, A. Camariano- Cioran, *Spiritul revoluţionar francez*, p. 145-157.
[77] *Istoria României*, vol. III, Edit. Academiei, Bucureşti, 1964, p. 1061-1062.

De pildă, biblioteca lui Iordache şi Ioan Balş din Moldova se aproviziona la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea cu cărţi franţuzeşti trimise din fondurile Bibliotecii şi librăriei regale condusă la această dată de Barbié du Bocage, savant geograf binecunoscut în epocă[78]. Date preţioase despre biblioteca boierilor Balş ne oferă corespondenţa dintre Barbié du Bocage şi savantul grec Daniil Philippide[79]. În anul 1776, în fondurile acestei biblioteci existau deja lucrări fundamentale ale iluminismului francez, în primul rând, celebra *Enciclopedie*. La această dată, Iordache Balş cerea de la Paris alte importante lucrări, între care: *Discours sur l'histoire universelle*, opera abatelui Bousset, un exemplar din *Logica* lui Condillac şi *Essai sur les moeurs*, a lui Voltaire[80]. La această dată, cum observa Nicolae Iorga, în aceeaşi bibliotecă se aflau şi alte lucrări ale lui Voltaire[81].

Sub succesorul lui Iordache Balş, la cererea acestuia, se trimiteau în anii 1806-1811[82], din aceeaşi sursă, cărţi reprezentative ale iluminismului francez, cum erau lucrările lui d'Allembert şi Condillac[83].

Date mai numeroase dispunem despre biblioteca de la Stânca, aparţinând boierilor Iordache şi Nicolae Rosetti-Roznovanu, ea constituindu-se la începutul secolului al XIX-lea într-una dintre cele mai importante biblioteci româneşti, imaginea ei trimiţând şi la alte biblioteci din această epocă.

Număra această bibliotecă peste 1900 volume, între ele aflându-se lucrări reprezentative ale ideologiei „luminilor" şi gândirii europene. Găsim aici, de pildă, între altele, ediţia completă apărută la Paris, în 1785, a operelor lui Voltaire, în 70 de volume, operele lui Montesquieu, J. J. Rousseau, Condillac[84], d'Allembert,

---

[78] C. I. Karadja, *Un bibliophile moldave au début du dix-neuvième siècle. Le grand écuyer Ioan Balş* (extras din „Bulletin de la Section Historique", 1947.

[79] Al. Ciorănescu, *Corespondance de Daniel Démétrius Philippidès et J. D. Barbié du Bocage (1794-1819)*, Institute for Balkan Studies, 1965, anexe, p. 27.

[80] *Ibidem*.

[81] Găsim numele vistiernicului Iordache iscălit, alături de alţi membri ai familiei, pe o altă lucrare a lui Voltaire, *Deux poèmes avec pièces relatives à l'épopée*, ediţie 1774, exemplar care aparţinuse părintelui său, Gheorghe Balş. Cf. N. Iorga, *Alte note despre cultura şi viaţa socială românească sub vechiul regim*, în „Analele Academiei Române", Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXIX, p. 13. Vezi şi A. Camariano, *Spiritul revoluţionar francez*, p. 76.

[82] În aceşti ani, cărturarul grec Daniil Philippide, autorul *Istoriei României*, se afla în casa marelui vistier moldovean, Ioan Balş, la Iaşi, de unde el scrie la Paris prietenului său francez, B. du Bocage, relatându-i, între altele, despre componenţa bibliotecii gazdei sale. Cf. Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 27.

[83] C. I. Karadja, *op. cit.*, p. 8.

[84] Vezi Cornelia Papacostea, *O bibliotecă din Moldova la începutul secolului al XIX-lea. Biblioteca de la Stânca*, în „Studii şi cercetări bibliografice", V, 1963, p. 215-220. Catalogul

Diderot, Helvétius ş.a. De asemenea, găsim aici unele lucrări cu conţinut politic ca, de pildă, cele aparţinând lui Mirabeau. O categorie importantă este aceea a lucrărilor literare, aparţinând scriitorilor francezi: M-me de Genlis (colecţia de 33 volume), Bernardin de Saint-Pierre, M-me de Stäel, Molière, Boileau.

Pentru procurarea cărţilor, N. Rosetti-Roznovanu întreţinea în anii 1818-1821 corespondenţă cu conducerea aceleiaşi biblioteci regale din Paris – acum aparţinând fraţilor de Bure –, precum şi cu o serie de savanţi francezi, cunoscuţi personal, cu prilejul călătoriei sale, de mai multe luni, la Paris, în cursul anului 1818[85]. După această dată, reîntors în ţară, bibliofilul moldovean, de pildă, primea o frumoasă ediţie a operei lui Fénélon, *Les aventures de Télémaque*[86]; se interesa de unele lucrări de istorie, dorind să le aibă în biblioteca sa: „opera prinţului Cantemir" (*Descrierea Moldovei*)[87], lucrarea lui J. Barret ş.a.[88]; se interesa, de asemenea, de unele lucrări de istorie naturală şi anatomie[89].

Ar fi de menţionat că uneori savanţii străini, cunoscuţi personal de boierul moldovean, trimit acestuia propriile lor lucrări în numele cunoştinţei sau amiciţiei lor[90].

Sunt trimise bibliofilului moldovean nu numai cărţile noi care apar la Paris, ci şi unele reviste, cum a fost cazul, în anii 1818-1821, a cunoscutei „Revue Encyclopédique", revista „Societăţii pentru instrucţiune elementară" din Paris, pe care o găsim în biblioteca de la Stânca[91].

---

bibliotecii de la Stânca, aici, analizat, se află la *Arhivele Naţionale Centrale. Achiziţii Noi*, pach. CCLIV/16.

[85] Despre acest aspect al legăturilor bibliofilului moldovean cu cărturarii francezi, vezi şi studiul nostru, *Les relations de N. Rosetti-Roznovanu avec les érudits français et la culture française* , în „Revue roumaine d'histoire", XVIII, nr. 4, 1979, p. 679-702.

[86] *Arhivele Naţionale Centrale, Achiziţii Noi*, pach. CCLIV/100.

[87] *Ibidem*, pach. CCLIV/112, ciornă, scrisoare din 3 aprilie 1820, adresată celor doi librari parisieni, fraţii de Bure, cu rugămintea de a face „toate cercetările" posibile pentru procurarea lucrării; la această cerere cei doi răspundeau: „Noi suntem asiguraţi că opera lui D. Cantemir nu a fost tradusă din germană în franceză" (*Ibidem*, CCLIV/111), ceea ce, de fapt, nu era adevărat.

[88] Este vorba de lucrarea *Histoire des troubles de Moldavie*, Paris, 1620, pe care librarii francezi i-o trimit cu promptitudine. Cf. *Ibidem*, CCLIV/40; CCLIV/113.

[89] Este vorba, de pildă, de lucrarea de anatomie a doctorului Gall, trimisă odată cu lucrarea lui Barret, în 1820. Cf. *Ibidem*, CCLIV/114.

[90] Între alţii, de pildă, este cazul eruditului francez M. A. Jullien de Paris, care a întreţinut corespondenţă cu boierul moldovean şi care trimite acestuia o lucrare proprie, împreună cu dedicaţia de rigoare: „A Monsieur de Rosetto Roznovano, grand-maître de Police de Moldavie, souvenir de la part de l'auteur", pe coperta interioară a lucrării *Essai général d'éducation physique, morale et intelectuelle*, Paris, 1808, lucrare existentă în fondurile Bibliotecii Academiei Române

[91] Este revista la care bibliofilul moldovean era invitat să colaboreze. Este de menţionat că în paginile acestei reviste – din care unele numere se păstrează în fondurile Bibliotecii Academiei Române – au apărut unele note despre români (de pildă, an III, tom. IX, ianuarie 1821, p. 18).

Se poate spune că prin conținutul său, biblioteca boierilor Roznovanu, la care ne-am referit aici, sugerează cum nu se poate mai bine locul important pe care cultura și ideologia franceză îl ocupă în preocupările elitei din Principatele Române; implicarea profundă a ideilor franceze în evoluția societății românești la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea constituia pentru această societate, cum s-a scris, „o nouă treaptă pe calea integrării în spiritul european"[92].

[92] Cf. Gh. Platon, *Societatea românească și ideile revoluției franceze. Reconsiderarea unor relații*, în culegerea de studii *„De la constituirea națiunii române la Marea Unire"*, vol. I, Edit. Universității „Al. I. Cuza", Iași 1995, p. 84. De asemenea, pentru cadrul general al influenței franceze, între studiile de dată recentă, vezi Dan Berindei, *Revoluția franceză și resurecția românească*, în vol. *Românii și Europe în perioadele premodernă și modernă*. Edit. Enciclopedică, București, 1997, p. 96-113, precum și Al Zub, *La sfârșit de ciclu. Despre impactul revoluției franceze*, Inst. European, Iași, 1994, mai ales p. 71-95.

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

V. PROBLEMA CULTIVĂRII LIMBII ROMÂNE ŞI IDEALUL "LUMINĂRII" CU AJUTORUL ŞCOLII NAŢIONALE

1. *Necesitatea cultivării limbii naţionale în preocupările cărturarilor*

Un element esenţial al ideii naţionale, care se afirmă în epoca Luminilor, pe care îl aflăm nu numai în Transilvania, ci şi la sud şi răsărit de Carpaţi, l-a constituit conştiinţa necesităţii cultivării limbii naţionale.

Dacă ideea unităţii politice a românilor, ca element important al conştiinţei naţionale, avea să se afirme cu vigoare numai pe o anumită treaptă de evoluţie a societăţii româneşti şi în împrejurări istorice specifice, necesitatea imperioasă a cultivării limbii naţionale, la nivelul comunităţilor româneşti aflate de o parte şi de alta a Carpaţilor, se constituia într-un important factor de definire şi individualizare a acestor comunităţi, cu alte cuvinte, de individualizare şi diferenţiere a lor în raport cu alte comunităţi etnico-istorice. Dacă în Transilvania sau Bucovina cultivarea limbii române era un răspuns al cărturarilor la tendinţele de supremaţie ale limbii maghiare sau germane, în Ţara Românească şi Moldova, apelul iluminiştilor la cultivarea limbii naţionale se năştea în confruntarea cu tendinţele de supremaţie ale limbii şi culturii greceşti.

Circulaţia cărţii în limba română, în limba populaţiei majoritare din aceste provincii, precum şi instituţiile care mediau această circulaţie – biserica şi şcoala – urmau să se constituie în elemente de natură să pregătească afirmarea ulterioară a ideii unităţii politice, a ideii statului naţional. Înainte de a vorbi, deci, de ideea unităţii politice, trebuie să vorbim de ideea cultivării limbii naţionale ca o componentă esenţială a conştiinţei naţionale, a ideii naţionale.

Un rol important în epoca Luminilor în ceea ce priveşte cultivarea limbii naţionale a revenit bisericii.

Activitatea de tipar din Principatele Române, în cea mai mare parte, s-a desfăşurat sub patronajul bisericii, cartea de religie în limba română dominând sub raport numeric toate celelalte categorii. Cum am menţionat mai sus, din tipografia de la Râmnic, prin grija episcopului Chesarie de Râmnic, au ieşit în anii 1776-1780 cunoscutele *Minee*. Aici s-au tipărit însă nu numai cărţi de cult, ci şi importante lucrări cu conţinut laic, una dintre acestea fiind cunoscuta gramatică a lui Ienăchiţă Văcărescu, *Observaţii sau băgări de seamă asupra regulelor şi orânduielilor gramaticii româneşti*, tipărită în anul 1787.

În rândul prelaților ortodocși care și-au adus contribuția la afirmarea limbii naționale, o mențiune aparte trebuie făcută pentru mitropolitul moldovean Veniamin Costachi, nu numai pentru activitatea sa de tipărire de carte religioasă în limba română, ci și pentru ideile sale privind însemnătatea limbii naționale.

Pe linia tradiției marcată de predecesorii săi, Leon Gheuca și Iacob II Stamate, a fost un mare tipăritor și traducător de cărți. Adept al răspândirii științei de carte în rândurile celor mulți, a muncit neobosit pentru a da la tipar cât mai multe cărți în limba română, limbă care – spune el – "luminează pre minte [...], deșteaptă pre sufletul cititorului către lucrarea faptelor bune"[1].

Încă din 1804, el a reorganizat tipografia din Iași[2], unde se vor tipări la începutul secolului al XIX-lea numeroase lucrări. Nu numai că a stimulat activitatea tiparului prin îndrumarea sa, ci a fost el însuși unul dintre cei mai neobosiți traducători[3].

Pentru opera de tipărire a cărților religioase, mitropolitul, așa cum credea autorul dedicației la volumul din 1807, cu care începea seria din *Viețile Sfinților*, avea să fie socotit "mare făcătoriu de bine la tot neamul românesc, nu numai la cest din patrie, ci și la cel din Valahia[4].

Concepția lui Veniamin Costachi despre luminarea straturilor de jos ale societății prin școală și prin răspândirea de cărți releva cu pregnanță necesitatea afirmării caracterului național al limbii și culturii. Așa cum spunea el, era nevoie de lumina învățăturilor tocmai pentru că cei neînvățați "din ignoranță să fac dușmanii nației lor românești"[5].

Merite deosebite revin mitropolitului și în domeniul învățământului. Ca promotor al școlii naționale în rândul românilor de pretutindeni, Veniamin Costachi, cronologic, premerge lui Gheorghe Lazăr, așa după cum prima școală națională din provinciile românești de la sud și răsărit de Carpați, Seminarul de la Socola, întemeiat în 1803, premerge cu un deceniu și jumătate Școala națională întemeiată de Gh. Lazăr la București. Cu ajutorul mitropolitului cărturar ia ființă apoi Școala națională de la Iași condusă de Gheorghe Asachi, și tot el este acela

---

[1] I. Gheorghiță, *Un veac de la moartea mitropolitului Veniamin Costachi*, M. Neamț, 1946, anexe, p. 142.

[2] Vezi hrisovul lui Al. Moruzi din 15 februarie 1804, la C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei*, București, 1888, p. 44-45.

[3] Vezi listele lucrărilor sale, la Arhim. Nestor Vornicescu, *Literatura patristică și preocupările Mitropolitului Veniamin Costachi*, în "Mitropolia Moldovei și Sucevei", 1967, nr. 1-2; de asemenea, Ierom. Prof. Epifanie Norocel, *Mitropolitul Veniamin Costachi și tipografia din Iași*, în "Mitropolia Moldovei și Sucevei", 1967, nr. 1-2.

[4] Din dedicația lui Dositei, ieromanah la mănăstirea Neamțului și Secul (Cf. I. Bianu, N. Hodoș, D. Simonescu, "*Bibliografia românească veche*", II, p. 512). Vezi această subliniere și la N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. VIII, București, 1938, p. 145-146.

[5] I. Gheorghiță, *op. cit.*, anexe, p. 187.

care, după închiderea acesteia, întreține trează, în împrejurări tulburi, ideia școlii naționale în Moldova.

În planul ideilor se observă la Veniamin Costachi încercarea de depășire a gândirii tradiționale, influența spiritului Luminilor fiind de necontestat. Avem în cazul lui un exemplu de adaptare a spiritului Luminilor la ingerințele mișcării de redeșteptare națională.

În lupta pentru afirmarea școlii și culturii în limba națională, în activitatea de tipărire și traducere, Veniamin Costachi, încă de la începutul activității sale de mitropolit, reușise să atragă o serie de călugări harnici, mulți ucenici ai starețului Paisie de la mănăstirea Neamțului, printre care, Grigore, viitorul mitropolit al Țării Românești[6].

În sprijinul prelatului, între clerici de rang inferior, s-a aflat protopopul Leon Asachi[7], tatăl lui Gheorghe Asachi, cleric erudit, cu importante merite culturale și autor al unor interesante scrieri, puse în circulație cu un timp în urmă[8]; mai ales s-au aflat episcopii moldoveni, de Roman și Iași. Între aceștia din urmă, un colaborator mult prețuit a fost episcopul de Roman, Gherasim Clipa. Erudit de seamă, discipol al lui Leon Gheuca, acesta și-a adus și el contribuția la afirmarea curentului pentru școală și cultură în limba națională. Semnificativă, pentru meritele în această direcție, a fost numirea lui – simultan cu a lui Veniamin Costachi – ca membru al "Societății pentru învățătura elementară" din Paris[9].

Cum am menționat, activitatea cărturărească a lui Veniamin Costachi s-a desfășurat, precum însuși subliniază, "uneltind limba potrivit vremii și neamului românesc și zicerii de obște uneltite și cunoscute întru amândouă țări[10]. Nu

---

[6] În anul 1806, acesta împreună cu un alt călugăr, Gherontie, dădea la iveală traducerea după Ioan Damaschin, *Descoperire a pravoslavnicei credințe* (Cf. "Bibliografia românească veche", II, p. 482). De observat că și acești doi traducători credeau că activitatea lui Veniamin Costachi – și, implicit, a lor – este "pentru folosul patriei" și că filosofia, dar mai ales "teologia", este "mare lucru cu adevărat și minunat și vieții omenești prea de folos este" (*Ibidem*, p. 484). Să adăugăm aici că N. Iorga identifica în persoana viitorului mitropolit al Țării Românești – la această dată, aflat în Moldova, între colaboratorii lui Veniamin Costachi – pe autorul de prin 1800 al unei vechi lucrări de pedagogie. Cf. N. Iorga, *Un pedagog moldovean pe la 1800*, extras din "Analele Academiei Române", Mem. Secț. Ist., S. III, t. XIII – o identificare respinsă de A. Camariano-Cioran (*Academiile domnești din București și Iași*, Edit. Academiei Române, București, 1971, p. 252).

[7] Bucovinean de origine, protopopul a venit și s-a stabilit în Moldova, chemat probabil de Veniamin Costachi, în orice caz ajutat de acesta, care îl numea, după suirea sa pe scaunul mitropolitan, "protopresviter a toată Moldova". (Cf. N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. II, București, 1901, p. 512).
Mai târziu, îl însoțește pe mitropolit în peregrinajul său determinat de evenimentele din 1821 (Cf. *Bibl. Acad. Române*, Serv. Msse, pach. DCXLIX, doc. nr. 131-132, din 15 iunie și 9 august 1822).

[8] Vezi Mitropolit Antonie Plămădeală, *Lazăr Leon Asachi în cultura română*, Sibiu, 1945, 524 p.

[9] Numirea sa poartă aceeași dată cu a mitropolitului, 15 noiembrie 1818. Cf. *Arhivele Naționale, Achiziții Noi*, pach. CCLX/5.

[10] I. Gheorghiță, *op. cit.*, p. 153.

întâmplător în scrierile acestui prelat găsim comentarii clare în privința însemnătății limbii naționale. După el, afirmarea acesteia se impunea ca o condiție a luminării celor mulți, a celor care "pre la țară să află cam slabi spre citire și cam grei la înțelegere"[11]; această necesitate a luminării celor de rând impusese de la sine în ultima vreme, subliniază el, înlocuirea tiparului slavonesc, apoi cel grecesc, cu cel românesc. Mai mult, pentru prelatul cărturar afirmarea limbii române era o condiție esențială a "nației noastre", cum se exprimă el.

Pledând pentru îmbogățirea limbii naționale, dar și pentru "curățenia" ei în fața invaziei cuvintelor străine, în 1824 el va lua o poziție remarcabilă, în acest sens avertizând: "Dacă nu se va pune stavilă întrebuințării cuvintelor străine [...] și dacă în locul acestora nu se vor înapoia cuvintele adevărate românești părăsite și uitate, care se păstrează parte pentru cărțile și documentele vechi, parte prin gura poporului, și dacă nu vom întrebuința pe aceste în locul celor străine, precum au făcut toate națiile ce au voit a să cultiva, apoi să va împresura graiul național din an în an până ce va lipsi și prin aceasta va peri nația românească, precum au perit toate națiile ce ș-au părăsit limba lor"[12].

Și un alt cleric din Moldova – de data aceasta din rândul clerului mărunt –, protopopul Leon Asachi, tatăl lui Gheorghe Asachi, își afirmă interesul pentru cultivarea limbii naționale; în prefața la una dintre traducerile sale, el saluta curentul pentru cultivarea limbii naționale, în acest sens scriind, înainte de 1821: "Vedem astăzi treziți și pe români cu multe opinteli sângerându-se în toate trei țări, ca să aducă limba lor la căzuta ei stare, prin care să se lumineze compatrioții întru relighioase și politicești învățături"[13].

Afirmarea învățământului național, opera de "luminare" a poporului, în general, erau condiționate în primele decenii ale secolului al XIX-lea de victoria deplină a limbii naționale. Ca și mitropolitul Veniamin Costachi în Moldova, Gheorghe Lazăr, prin întemeierea în 1818 a învățământului superior în limba națională, cu ajutorul altor patrioți, dăduse un puternic avânt mișcării pentru școală și cultură națională. Apelul său la originea latină a neamului, la gloria strămoșilor romani, avea menirea să canalizeze spiritele, într-o primă etapă de renaștere culturală, în primul rând, în direcția cultivării limbii naționale prin mijlocirea școlilor. La cultivarea limbii naționale se referă el, în cunoscuta *Înștiințare* din august 1818, când subliniază necesitatea pentru poporul român de a avea o școală superioară, o "Academie cu știință" în limba română, "în limba maicii sale"[14].

---

[11] *Ibidem*, p. 143.

[12] *Ibidem*, p. 187.

[13] Din "Cuvântul" către cititori la *Bordeiul indienesc*, apud "Bibliografia românească veche", vol. III, p. 383. Tot acestui cleric învățat îi aparține o a doua traducere, tipărită la Iași, în 1816, *Jucăria norocului sau Istorisirea pentru Prințipul Mencicov*.

[14] G. Bogdan-Duică, G. Popa-Lisseanu, *Viața și opera lui Gheorghe Lazăr*, București, 1924, p. 19-20.

Cum am arătat, întemeierea învățământului superior în limba națională la Iași și București fusese rezultatul unei dispute aprinse între două curente: unul, susținător al limbii și culturii grecești, altul, susținător al limbii și culturii române. În această dispută, clericii ortodocși, și după 1821, au avut un rol important. Așa cum arăta Macarie Ieromonahul, în prefața la lucrarea sa, *Irmologhion*, tipărită la Viena în 1823, când la București începuse a se "paradosi" în limba patriei, dușmanii limbii române cu "limbi pline de otravă" au încercat, fără succes, să oprească prin tot felul de "turburări" acțiunea lui Gh. Lazăr și a celorlalți "pricinuitori"[15].

În plan psihologic, numeroasele traduceri din domeniul literaturii religioase – dar și din alte domenii – care se realizează în primele decenii ale secolului al XIX-lea stau sub semnul aceluiași imperativ: înlăturarea vechii mentalități după care limba românească, spre deosebire de limba greacă, în primul rând, nu ar fi fost capabilă să se facă purtătoarea unor învățături înalte, să vehiculeze idei adânci, proprii la acea dată unor culturi aflate pe un stadiu superior de dezvoltare. Episcopul Grigorie al Argeșului, traducând în limba română *Logica* lui Damaschin, își propunea un țel care exprima, de fapt, latura esențială a programului mișcării culturale a epocii, anume, să înlăture prejudecata după care "cu neputință iaste a să muta filosofia și în limba românească, pentru sărăcia zicerilor și a numirilor"; el voia, împreună cu ceilalți traducători contemporani de cărți religioase, ca o asemenea părere "să rămâie greșită și deșartă", dovedind în schimb, "cum că toate limbile fără osebire sunt îndămânatice la toate științele"[16].

Acest autor a terorizat, de fapt, într-un mod mai pregnant decât alții, înainte de data apariției gramaticii lui Heliade, necesitatea cultivării limbii române, privită înainte de toate ca expresie a limbii poporului. Pentru a demonstra că succesul limbii naționale constituie o condiție a "luminării" neamului, el recurge la experiența culturală din trecut a țărilor apusene. Și în aceste țări – arată el, referindu-se la limba latină – progresul nu a fost posibil cât timp literatura, știința și arta au rămas "închise în mănăstiri și în palaturi, numai la aceia cari avea vreme și mijloace, ca prin limba latinească să le câștige", când însă, de la straturile subțiri ale societății, cunoscătoare de limba latină, învățăturile, printr-o luare în considerare a limbii "ceia ce să vorbiia", s-au răspândit în popor, abia atunci s-a ajuns la un remarcabil progres[17]. Ca atare, și la noi, dezvoltarea învățăturilor și "luminarea" nu erau posibile decât pe calea folosirii limbii naționale, limba

[15] Macarie Ieromonahul, *Irmologhion*, Viena, 1823, prefață în "Bibliografia românească veche", vol. III, p. 424.

[16] Grigorie, Episcopul Argeșului, *Logică*, București, 1826 [traducere din limba greacă după Sf. Ioan Damaschin], prefață în "Bibliografia românească veche", vol. III, p. 503. Despre traducător, vezi și D. Alexandru, *O luminoasă figură de monah cărturar: Grigore Râmniceanul*, în "Mitropolia Olteniei", 9, 1957, p. 615-633.

[17] Grigorie, episcopul Argeșului, *Logică, prefață*, loc. cit., p. 503-504.

vorbită de popor, care numai ea înlesnea dorința de învățătură în păturile largi ale populației: "fără limba Patriei – arată același, referindu-se în general la cultura greacă de la noi – nu numai puțin folositoare s-au arătat școale[le] și cărțile, ci și fără nici un spor"[18].

În general, aportul clerului ortodox din Principatele Române la cultivarea limbii naționale în epoca Luminilor constituie un aspect important al mișcării culturale, insuficient subliniat, ca atare, în diferitele cercetări. Se pierde din vedere adesea influența pe care biserica o avea la acea dată mai ales în lumea satelor și, în acest sens, aportul pe care ea putea să-l aducă – și l-a adus – în acel stadiu de dezvoltare istorică a societății în direcția cultivării limbii naționale. Traducerea de cărți religioase din limba greacă în limba română în Țara Românească și Moldova, mai ales în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea, servea un principiu adoptat de multă vreme de cercurile clericale – și după 1821, reactualizat –, principiu pe deplin încadrabil în aspirațiile naționale ale epocii, anume că limba națională, așa cum arată Ieromonahul Macarie în prefața sa la *Irmologhion*, se potrivea mai bine în biserică decât o limbă străină[19]. În acest sens, același Macarie sublinia regula ca dascălul de biserică să slujească și să cânte "românește în limba patriei", să se facă și el astfel iubitor de neam și folositor patriei, iar dușmanii săi să fie lăsați "să se tot laude cu proforaoa lor"[20].

Ideea originii latine, ideea contrastului dintre prezentul decăzut și trecutul glorios al strămunilor, enunțate la București de către Gh. Lazăr, cu prilejul inaugurării Școlii de la Sf. Sava, au stimulat în intervalul următor inițiativele în direcția cultivării limbii naționale. Traducătorul lui Domairon, Egumenul Grigorie de la "Sf. Ioan" mărturisește în acest sens în prefața traducerii: am vrut cu această traducere "să mă arăt cu o mică slujbă către neamul meu", să mă pot numi "vrednic strănepot al Romanilor"[21].

Insistând asupra necesității cultivării limbii naționale, Macarie apelează, în 1823, la comparația dintre prezent și trecut în termeni apropiați de cei ai lui Lazăr; neamul românesc, acum "surpat" din pricina părăsirii treptate a "slovelor strămoșești" într-o "desăvârșită prostie și ticăloșie", nu este altul decât "neamul cel mai slăvit oarecând, cel mai iscusit și mai înțelept întru științe și cel mai puternic și nebiruit întru arme"[22].

Apelul adresat contemporanilor de a se scrie mai mult, cu orice preț, numai să se scrie, căruia avea să-i dea autoritate I. Heliade-Rădulescu, înaintea acestuia, era afirmat de Egumenul Grigorie. În starea de înapoiere în care ne aflăm, recomandă acesta, avem datoria să scriem, fără a ține seama de eventualele

[18] *Ibidem*, p. 503.
[19] Macarie Ieromonahul, *Irmologhion, prefață*, loc. cit., p.424.
[20] *Ibidem*.
[21] Atanasie Staghiritul, *Prescurtare istoriei universale*, tradusă de Grigorie Egumenul, prefață, "Bibliografia românească veche", vol. III, p. 498.
[22] Macarie Ieromonahul, *Irmologhion, prefață*, loc. cit., p. 418.

greşeli; "să scrie fieşcare precum ştie, precum poate şi precum i se va părea mai cu cuviinţă"[23]. Nu este vremea, după el, ca autorii să se teamă de "osânda altora, căci nimenea nu este rob părerilor altuia". Datoria de a judeca "fundamentul părerilor fieşcăruia" aparţine "celor după noi"[24], observa clericul. În acest spirit, mărturiseşte el în prefaţa traducerii după Atanasie Staghiritul, se desfăşurase munca lui de traducător, pledând, totuşi, pentru "curăţenia" limbii şi adaptarea ei la înţelegerea celor mulţi; "m-am silit precât am putut – notează el – ca să scriu precum înţeleg şi precum vorbesc, fără să amestec vorbe şi cuvinte streine neobicinuite [...], să scriu desluşit, să înţeleagă fieşcare"[25]. "Momentul lucrului" îl intuise – tot înaintea lui I. Heliade-Rădulescu – şi Macarie Ieromonahul, când invită pe cititorul *Irmologhion*-ului său, oricare i-ar fi "talantul", să lucreze cu toată silinţa "spre folosul, buna sporire şi podoaba neamului"[26].

✱

Cum era firesc, un rol important în cadrul mişcării pentru afirmarea limbii naţionale l-au avut oamenii de şcoală. În afară de Gh. Lazăr, la care ne-am referit mai sus, între dascălii de la Sf. Sava sunt de amintit aici Eufrosin Poteca, Stanciu Căpăţâneanu şi, în mod deosebit, I. Heliade-Rădulescu. La E. Poteca, rolul limbii naţionale este corelat – după modelul lui Gh. Lazăr – cu îndemnul la renaştere naţională, "în numele slăviţilor acelora romani"; dar îndemnul este corelat, în acelaşi timp, cu raportarea la "fraţii noştri europeni"[27], la progresul inevitabil al omenirii, în ansamblul ei.

Interesul lui I. Heliade-Rădulescu pentru cultivarea limbii naţionale a fost afirmat mai întâi, în calitatea acestuia de profesor de gramatică în Şcoala naţională de la Sf. Sava, apoi, peste ani, experienţa lui în predarea acestei discipline concretizându-se în cunoscuta *Gramatică*, a doua importantă lucrare de acest gen din Principatele Române, după aceea a lui Ienăchiţă Văcărescu, apărută cu câteva decenii în urmă. Tipărirea *Gramaticii* lui Heliade în anul 1828 – prima dintre lucrările importante ale cunoscutului cărturar – a marcat un moment semnificativ în lupta pentru cultivarea limbii naţionale. Opera se născuse, aşa cum afirmă Heliade, în Şcoala naţională de la Sf. Sava; profesorii de aici o cercetaseră şi-i fuseseră autorului "tovarăşi îndreptători, curăţitori gândurilor şi judecăţilor"[28].

Principiile înscrise în această operă sintetizau învăţămintele unor numeroase preocupări în domeniul "lucrării" limbii naţionale. Simplificarea alfabetului,

[23] Atanasie Staghiritul, *op. cit.*, loc. cit., p. 498.
[24] *Ibidem.*
[25] *Ibidem.*
[26] Macarie Ieromonahul, *Irmologhion*, loc. cit., p. 425.
[27] Cf. I. G. Heinecius, *Filosofia cuvântului şi a nărăvurilor*, traducere de E. Poteca, Buda, 1829, anexe, p. 361.
[28] I. Heliade-Rădulescu, *Scrieri politice, sociale şi lingvistice*, f. a, Craiova, p. 6.

suprimarea vechilor slove, fuseseră dictate de însuşi "glasul societăţii", cum spune Heliade. Dând expresie dezideratului constituirii unei limbi accesibilă înţelegerii celor mulţi, el notează în prefaţa lucrării: "Scriem pentru cei care trăiesc, iar nu pentru cei morţi"[29]. În acest spirit, Heliade avertizează împotriva exagerării împrumuturilor din alte limbi. De la "maica noastră", latina, sau de la surorile noastre, italiana şi franceza, notează el, "trebuie să luăm numai acelea ce ne trebuie şi de acolo de unde trebuie şi cum trebuie"[30].

În aceeaşi prefaţă a gramaticii sale, I. Heliade-Rădulescu înţelege să aducă un bine-meritat elogiu fraţilor cărturari din Transilvania şi Banat pentru "acele osteneli şi silinţa ce pun pentru literatura românească"[31].

Opţiunea pentru şcoală şi cultură în limba naţională în rândurile marilor boieri şi înaltului cler, ca şi în rândurile unor straturi sociale mai modeste, este confirmată de scrieri istorice şi literare, dar şi de alte categorii de izvoare, cum ar fi, de pildă, corespondenţa personală. "Am luat bine seama – scria Stolnicul Voicu Perieţeanu, din Iaşi, la 1826, referindu-se la starea de spirit din Ţara Românească dinainte de 1821 – că prea iubiţii mei patrioţi nu putea[u] niciodată a să lumina, până când învăţa[u] că *masă* să cheamă *trapeza* şi *uşă*, dura[32]. Şi, mai scrie el, mai departe, referitor la dorinţa de afirmare a limbii naţionale, care cuprinsese pe contemporanii săi: "Această cunoştinţă aprindea în mine un cuptor vavilonesc; nu mai puteam răbda, o ceream de la Dumnezeu, îndemnam pe oameni, o vorbeam şi o scriiam cunoscuţilor, că, a prinde vârful dorinţii, a ne arăta naţie pre faţa pământului nu să poate, fără numai îmbrăcând musele şi pre cinstita filosofie în veşmântul graiului românesc. Şi prin aceasta vor veni la noi toate fericirile [...]"[33].

Din rândul scriitorilor, în înţelesul propriu al cuvântului, poetul Barbu Paris Mumuleanu şi prozatorul Dinicu Golescu şi-au adus şi ei o contribuţie apreciabilă la afirmarea limbii naţionale.

Pentru Mumuleanu, cultivarea limbii naţionale constituia un important factor al regenerării neamului. Înăbuşirea ei în trecut, afirmă el, ne-a făcut să uităm datoriile naţionale; copleşiţi de ideea că limba noastră "nu să poată aduce la desăvârşire," uitasem chiar, subliniază acelaşi, că avem o limbă şi că suntem un neam[34]. Convins că "toate neamurile au naţională mândrie", că toate acordă o deosebită atenţie limbilor lor, că numai noi, românii, "necunoscând această naţională mândrie am lăsat de tot în nebăgare de seamă limba noastră", Mumuleanu

[29] *Ibidem*, p. 14.
[30] *Ibidem*, p. 25.
[31] *Ibidem*, p. 14.
[32] N. Isar, *Şcoala naţională de la Sf. Sava şi spiritul epocii (1818-1859)*, Ed. Universităţii Bucureşti, 1994, anexe, p. 151.
[33] *Ibidem*.
[34] B. P. Mumuleanu, *Caracteruri*, Bucureşti, 1825, prefaţă, p. 68-69.

îndeamnă pe "romanii strănepoți": "râvnă numai de patriotism şi mândrie naţională să intre între noi ş-atunci toate nevoile ni se vor părea lesnicioase"[35].

Redescoperirea romanităţii limbii sugera poetului – ca şi altor iluminişti români – soluţia menită să ducă la îmbogăţirea ei: împrumutarea de la "maica noastră", latina. Nimic nu ne poate opri în dezvoltarea limbii noastre, arată Mumuleanu, când ştim că "maica ei, latina, este izvorul de unde s-a adăpat toate limbile Evrop[i]". Poetul are meritul de a se număra între primii cărturari iluminişti care au subliniat pericolul exagerării împrumuturilor din alte limbi. A adopta pur şi simplu limba latină, arată el, ar fi "o nebunie", ca altădată folosirea limbii slavone sau greceşti. Trebuia, deci, înainte de toate, preciza el, "să lucrăm limba cea vorbitoare" şi să împrumutăm numai ceea ce într-adevăr ne lipseşte, expresii pe care, treptat, vremea "le va face cunoscute de obşte în neam"[36]. Este avertismentul împotriva eventualelor exagerări reluat şi impus de Heliade-Rădulescu, cum am văzut, în gramatica din 1828.

Îndemnul adresat compatrioţilor pentru lucrarea limbii naţionale îl aflăm şi la Dinicu Golescu. Şi în textele sale constatăm accentul pe "momentul lucrului", pe aspectul cantităţii, mai puţin al calităţii. Dintre cei capabili, "cine va şti mai mult, va scrie mai mult şi mai bine, şi cel ce va şti puţin, va scrie puţin şi mai prost", deoarece, după el, "norodul nu va răsplăti numai multa ştiinţă, ci şi bunăvoinţa, buna cugetare ce va avea fieşcare, după a sa putere, să slujească patriei"[37], toţi urmând a fi socotiţi de către generaţiile viitoare drept "începători".

Trebuie precizat aici că, în bună măsură, preocupările marelui boier-scriitor pentru cultivarea limbii naţionale sunt legate de activitatea lui în cadrul "Societăţii literare", înfiinţată la Bucureşti, în 1827, al cărui fondator era împreună cu I. Heliade-Rădulescu. Alături de înfiinţarea şcolii de toate gradele, un obiectiv principal al societăţii era cultivarea limbii naţionale prin "încurajarea de traducţiuni în limba Patriei şi tipărirea acestora"[38].

Societatea, în viziunea unora dintre membrii săi, avea şi scopuri ascunse[39], dar scopurile culturale legale – între care, afirmarea limbii naţionale – au fost acelea care au atras nu numai pe Dinicu Golescu, ci şi pe alţi mari boieri.

Gestul adeziunii unor mari boieri la programul societăţii de la această dată se înscria pe linia atitudinii manifestată anterior, cu mai mulţi ani în urmă, în

[35] *Ibidem.*

[36] *Ibidem*, p. 57-58. Asupra acestei probleme, vezi şi Elisabet Close (Australia), *Neologismele în opera lui B. P. Mumuleanu*, în "Limba română", XVII, 1968, no. 3, p. 241-249 şi XVIII, 1969, nr. 1, p. 49-56, cu concluzia că poetul este "unul dintre cei care au pus bazele dezvoltării ulterioare a limbii române", proporţia mare a neologismelor sale indicând orientarea spre cultura occidentală.

[37] Dinicu Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, ediţie P. V. Haneş, Bucureşti, 1915, p. 90.

[38] I. Heliade-Rădulescu, *Issachar sau Laboratorul. Equilibru între antithesi sau Spiritul şi materia*, Bucureşti, 1859, p. 78.

[39] *Ibidem.*

cadrul "Asociației literare" înființată la Brașov, în 1821, de marii boieri aflați în emigrație (fondatorii acesteia fiind Nicolae Văcărescu, Grigore Băleanu și Constantin Câmpineanu). Pe lângă unele scopuri politice secrete, în cadrul acestei asociații marii boieri munteni refugiați își propuneau să sprijine acțiunea de cultivare a limbii naționale. "Cei mai bătrâni – scrie Heliade mai târziu, referindu-se la această societate – cunoșteau secretele politice, cei mai tineri sau neîncercați încă era invitați spre traduceri de cărți din limba hellenică, sau familiară pe atunci, și spre formarea unui dicționar român"[40].

Pe linia acestei tradiții, societatea din 1827 a avut unele realizări; ședințele ei, cum relatează Heliade, se țineau în casa lui Dinicu Golescu și una dintre primele scrieri destinate tiparului și dezbătută în cadrul lor a fost *Gramatica* lui Heliade, la care ne-am referit. Tot aici a fost dezbătută și lucrarea de gramatică, publicată mai târziu, aparținând unui alt mare boier-scriitor, Iordache Golescu[41], fratele celui la care ne referim.

În cadrul societății din 1827 a prins contur ideea unei Societăți academice destinată în special încurajării cultivării limbii naționale. Este, de fapt, ideea pe care o afirmă Dinicu Golescu înainte de data înființării societății, în *Însemnare a călătoriei mele*. El sublinia aici necesitatea constituirii unui fond din veniturile mănăstirești drept "ajutor pentru o înfrățire de 7-8 oameni învățați în limbi străine ca să tălmăcească cărți trebuincioase în limba națională"[42]; constituia acest proiect un "lucru mare", cum se exprimă Dinicu Golescu, pe care spera că cel puțin urmașii "negreșit" aveau să-l realizeze[43]. Este ideea pe care, după moartea lui Dinicu Golescu, o va duce mai departe I. Heliade-Rădulescu.

Adeziunea la curentul pentru cultivarea limbii naționale – mai ales dacă ne referim la deceniul Luminilor – o aflăm și în rândul unor mari boieri luminați din Moldova, scriitori sau mai ales autori de proiecte de reforme. O găsim la scriitori ca Alexandru Beldiman, Vasile Pogor-tatăl, Costache Conachi ș.a.; de asemenea, în textele de gândire politică elaborate în deceniul al III-lea de N. Rosetti-Roznovanu, M. Sturdza ș.a.

Cvasi-unanimitatea cărturarilor români din epoca Luminilor, în general – nu numai din deceniul al III-lea –, aparținând diferitelor domenii ale culturii, după câte observăm, s-a înscris în această amplă mișcare pentru cultivarea limbii naționale. De la istoriografi, clerici și oameni de școală, până la poeți, traducători și autori de proiecte reformatoare, toți aceștia au pledat pentru afirmarea limbii naționale, pe care au considerat-o o condiție preliminară a unei mișcări mai ample

[40] *Ibidem*, p. 77.
[41] Este vorba de lucrarea intitulată *Băgări de seamă asupra canoanelor gramaticești*, apărută în 1840.
[42] D. Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, ed. cit., p. 59.
[43] *Ibidem*, p. 90.

de redeşteptare naţională în Ţara Românească şi Moldova; totodată, eforturile lor în această direcţie s-a conjugat, cum am subliniat pe alocuri, cu eforturile similare ale cărturarilor români din Transilvania şi din alte provincii istorice locuite de români[44].

Ideea necesităţii cultivării limbii naţionale, afirmată de iluminiştii din Principate, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, dar mai ales în primele decenii ale secolului al XIX-lea, se constituie într-un important element de afirmare a conştiinţei comunităţii naţionale, de edificare a ideii naţionale; nu este lipsită de semnificaţie, în acest sens, aşa cum am mai observat, folosirea de către unii iluminişti a termenului de "naţiune" – aceasta, cu mai multe decenii înainte de 1848.

2. Concepţiile privind rolul "învăţăturilor" în transformarea societăţii româneşti şi "luminarea" neamului

Conceptul predominant care circulă în textele epocii, sinonim în bună măsură cu cel de "luminare", este acela de "învăţătură". Ideea de "luminare" s-a interferat în Principatele Române în epoca Luminilor cu aceea de instruire, de însuşire de cunoştinţe în instituţiile de învăţământ; luminarea a vizat într-o primă etapă rolul şcolii în general, apoi într-o a doua etapă – mai ales în primele decenii ale secolului al XIX-lea – rolul şcolii naţionale.

Ca şi în cazul cultivării limbii naţionale, problema rolului şcolii în limba naţională s-a aflat în atenţia majorităţii cărturarilor epocii. Pentru ei "luminarea" prin şcoală constituia o condiţie a transformării societăţii, a renaşterii neamului.

Şi în sfera învăţământului, cum am observat, rolul clerului cult ortodox a fost extrem de important, şcoala aflându-se pe tot cuprinsul epocii Luminilor – ca şi în secolele anterioare – sub patronajul bisericii.

Şcolile de pe lângă episcopii sau vechile mănăstiri au constituit – până la întemeierea Şcolilor naţionale de la Iaşi şi Bucureşti, în deceniul al II-lea al secolului XIX – mici focare de rezistenţă a limbii naţionale şi culturii tradiţionale; odată cu întemeierea acestora, iar apoi – din 1821 – cu sfârşitul Academiilor de limbă greacă din capitalele celor două principate, curentul pentru afirmarea şcolii naţionale capătă noi proporţii şi fenomenul este reflectat, cum vom vedea, în planul circulaţiei ideilor.

În rândul mitropoliţilor şi episcopilor cărturari din epoca Luminilor constatăm preocupări remarcabile, cum am observat, nu numai pentru tipar, ci şi

[44] Despre caracterul unitar al preocupărilor cărturarilor munteni, moldoveni şi ardeleni, în privinţa cultivării limbii naţionale, vezi A. Marino, *Iluminiştii români şi problema cultivării limbii*, în "Limba română", an XIII, 1964, nr. 5, p. 467-482 şi nr. 6, p. 571-586.

pentru învățătura viitorilor slujitori ai altarului sau chiar a tineretului laic. Mitropolitul luminat Iacob al II-lea Stamate a fost, cum am observat în alt loc, autorul unui proiect de dezvoltare a Academiei de la Iași, menit, pe de o parte, s-o racordeze mai mult la spiritul european al timpului, pe de alta, s-o facă într-un grad mai mare accesibilă tineretului român[45].

Saltul de la rolul școlii și instrucțiunii prin școală, în general, la rolul școlii naționale, în special, în planul social-politic, îl observăm însă la urmașul lui Iacob Stamate, marele mitropolit cărturar Veniamin Costachi.

Să observăm de la început că punctul de plecare al activității lui Veniamin Costachi în promovarea școlii și culturii naționale în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea, în condițiile existenței unei excesive influențe a limbii și culturii grecești, l-a constituit contactul său cu ideologia Luminilor, din care a receptat, așa cum vom observa și mai departe, numai ceea ce nu avea să-i contrazică esența concepției sale religioase; a receptat, așa cum vor face și alți contemporani ai săi, clerici-cărturari, ideea necesității ridicării celor mulți prin cultură, a difuzării științei de carte prin școală în lumea satelor, în rândurile straturilor de jos ale societății[46]. Chiar în formulările ei cele mai generale, pledoaria sa pentru iradierea "luminilor", pentru răspândirea științei de carte în rândurile celor mulți, va fi în sine o pledoarie pentru școală și cultură în limba română, căci numai ele puteau să asigure, în realitate, succesul operei de "luminare"; ca pretutindeni, nu o limbă sau o cultură străină, ci numai limba națională și cultura în limba națională puteau să garanteze accesul celor mulți la binefacerile "luminării".

Pentru Veniamin Costachi, însușirea științei de carte era o condiție indispensabilă a progresului societății românești. Învățătura, arată el, nu era dată omului odată cu nașterea sa. Dar, omul era înzestrat cu capacitatea reală de a și-o însuși pe parcursul vieții[47]. După el, omul are capacitatea de a se cunoaște pe sine și de a lupta pentru sine; el, omul, spune Veniamin Costachi, "poate a să preface, poate a să simți ceea ce iaste și a-și cunoaște datoriile în ce chip să cade a fi, poate să-și cunoască starea de ceea ce stă și să-și aleagă pre aceea în care să cade să

[45] Pentru circulația ideilor la sfârșitul secolului al XVIII-lea în Moldova, vezi Al. Duțu, *Mișcarea iluministă din Moldova în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în "Studii. Revista de istorie", 1966, nr. 6; Idem, *Les lumières en Moldavie et le context sud-est européen*, în "Revue roumaine d'histoire", VI (1967), nr. 2.

[46] Vezi, în acest sens, articolul nostru, *Trăsături iluministe în gândirea și activitatea lui Veniamin Costachi*, în "Revista de filosofie", t. 15, 1968, nr. 4, p. 445-452.

[47] Omul, scria prelatul moldovean, nu se naște învățat ca paianjenul care își împletește pânza sa; "învățând însă și îndeletnicindu-se, covârșește pe firească această știință..., alcătuind țesături atât de subțiri încât la cei fără știință aceasta cu greu a crede este că sunt lucrate de mâini omenești"; și tot astfel – spune el – cântărețul "nu se naște cântând cu bună armonie ca privighetoarea, învățătura însă și îndeletnicirea i-au putut ajuta să-și canonisească și pogorârea gâtlejului său mai meșteșugos decât toate binecuvântătoarele păsări". Cf. A. Vizanti, *Veniamin Costachi, mitropolit al Moldovei și Sucevei. Epoca. Viața și operele sale*, Iași, 1881, anexe, p. 124.

rămâie totdeauna[48]. Dată fiind propria capacitate de a se dezvolta, omul este obligat, determinat, să meargă pe această cale, căci, observă el, "este cu neputință a câștiga cineva vre-o știință sau vr-un meșteșug fără a-l învăța mai întâi[49]. Dacă învățătura, adică lupta omului pentru a se dezvolta sub raport intelectual, este o condiție principală a existenței sale, inversul ei, inactivitatea, ignoranța, "neînvățătura", cum se exprimă cărturarul, constituie una dintre cele mai grave greșeli pe care o ființă omenească le poate săvârși. "Pe cât învățătura – arată el – înalță și proslăvește pe om, cu atât neînvățătura-l înjosește și-l nimicește mai mult decât pe necuvântătoarele vietăți"[50]. Un asemenea om, vinovat de ignoranță și inactivitate, care nu merge pe calea pe care propria lui natură i-o indică, nu poate fi vrednic, arată mitropolitul moldovean, decât de "slugă vicleană și leneșă"; un asemenea om este inutil în viață, "nu poate sluji un alt decât de o zadarnică greutate a pământului"[51].

Dacă "neînvățătura" este pentru om, în general, o gravă eroare, cu atât mai mult, după Veniamin Costachi, părinții acelor copii care nu înțeleg necesitatea științei de carte, măcar pentru fiii lor, săvârșesc cu adevărat o crimă: "ucigași cu adevărat se pot socoti părinții aceia ce nu se îngrijesc de a da vre-un fel de învățătură la fiii lor"[52]. Este de remarcat că această formulare, foarte clară sub raportul caracterului său iluminist, accentuează înțelegerea largă a conceptului de "învățătură"; prin expresia "vre-un fel de învățătură", Veniamin Costachi avea în vedere nu numai învățătura Scripturilor, ci și știința de carte în general.

Învățătura în concepția mitropolitului are un aspect dublu: pe de o parte, ea servește omului în desăvârșirea existenței sale sociale; omul poate ajunge "zugrav bun, astronom bun, fizic(ian) bun, pe toate cu învățătura le pătrunde, toate le pricepe, toate le învață"[53]; pe de altă parte, prin învățătură, omul se desăvârșește din punct de vedere etic, căci "năravurile oamenilor să împodobesc și sufletul mai la săvârșire vine"[54].

Ideea lui Veniamin Costachi privind necesitatea științei de carte, cum am văzut, a fost confirmată pe planul activității propriu-zise desfășurată de prelat în domeniul învățământului. După propriul său exemplu, el considera că știința de carte, odată însușită prin școală, ea urma să fie tradusă în practică sub forma activităților economico-sociale, menite să contribuie, la rândul lor, la progresul societății.

Știința de carte este o necesitate imperioasă, dar ea trebuie, neapărat, finalizată în practică și, în acest sens, prelatul afirmă: "Fieștecare știință sau

[48] Cf. I. Gheorghiță, *op. cit.*, anexe, p. 180.
[49] Cf. Al. Vizanti, *op. cit.*, anexe, p. 125.
[50] *Ibidem*, p. 124.
[51] *Ibidem.*
[52] *Ibidem.*
[53] *Ibidem*, p. 124.
[54] I. Gheorghiță, *op. cit.*, anexe, p. 103.

meşteşug se câştigă prin teorie sau praxis [practică]. Şi de a se face desăvârşit cinevaşi în vr-una dintre aceste trebuie să fie şi teoreticos, şi practicos"[55]. În spiritul acestei concepţii, cărturarul moldovean impunea multă exigenţă în direcţia faptelor, a celor morale şi sociale. Învăţătura, dublată de activitate, de practică, arată el, trebuie pusă în serviciul societăţii, al oamenilor. "Înmulţindu-se cărţile şi ştiinţa în limba naţiei, dacă nu eu, dar urmaşii mei", subliniază el, vor avea un "cler învăţat", iar poporul va fi "un popor luminat"[56]. Ideea unui cler învăţat este legată la el de aceea a unui popor luminat. În vremurile de atunci, cu nivelul cultural atât de scăzut, preoţii – preoţii învăţaţi, aşa cum îi vedea el – urmau să-şi aducă o contribuţie importantă la opera de luminare a celor mulţi. Este ideea pe care, cum vom observa mai departe, o regăsim şi la alţi cărturari din epoca Luminilor, clerici sau laici.

În Ţara Românească, contemporanii prelatului moldovean, mitropolitii Dionisie Lupu şi Grigore Dascălul, la rândul lor, au fost susţinători ai Şcolii naţionale de la Sf. Sava, dar nu dispunem de comentarii ale lor privind rolul ştiinţei de carte în "luminarea" contemporanilor.

Unii colaboratori subalterni, cum ar fi Ieromonahul Macarie sau fratele acestuia, Stolnicul Voicu Perieţeanu, dau o semnificaţie deosebită momentului instalării pe scaunul mitropolitan, în 1819, a lui Dionisie Lupu, pe care îl corelează cu triumful curentului pentru şcoală naţională. "Român dintre fiii patriei – scrie Macarie, despre Dionisie Lupu –, blagorodnic cu neamul şi înfocat cu râvnă spre folosul şi podoaba patriei, îndată au şi aşăzat şcoale întru care să se predea toate ştiinţele filosofiei româneşti pe graiul patriei"[57].

Clericii cărturari din deceniul al III-lea, precum episcopul Grigore Râmniceau sau Ieromonahul Macarie, amintit aici, se referă în textele lor mai ales la limba naţională, dar au unele referinţe şi la şcoală şi la "luminarea" legată de instrucţia prin şcoală.

Relevând însemnătatea "învăţăturii", aceşti clerici – aşa cum fac şi unii gânditori laici – pun în evidenţă primordialitatea ei în raport cu bogăţia. Pentru Egumenul Grigorie, de la mănăstirea "Sf. Ioan" din Bucureşti, traducătorul istoriei universale a lui Domairon[58], învăţătura, precum şi "curăţenia sufletului" (virtutea) stau la baza fericirii individuale. În lume, spune el, oamenii sunt fericiţi şi lăudaţi de cei din jur "nu prin bogăţie şi slavă", ci numai "prin înţelepciune şi prin

[55] A. Vizanti, *op. cit.*, anexe, p. 125.
[56] *Ibidem*, p. 134.
[57] Macarie Ieromonahul, *Irmologhion*, Viena, 1823, prefaţă, apud "Bibliografia românească veche", vol. III, p. 419.
[58] Lucrarea istoricului francez a fost tradusă în limba greacă de Atanasie Staghiritul, după care s-a făcut traducerea în limba română. Cf. At. Staghiritul, *Prescurtare a istoriei universale*, traducere de Grigorie, egumenul mănăstirii Sf. Ioan, Bucureşti, 1826-1827 (4 vol.); prefaţa lui Grigorie, în "Bibliografia românească veche", vol. III, p. 497.

curăţenia sufletului"[59]. La rândul său, Macarie Ieromonahul ştie, de asemenea, că "alt nu ridică neamul şi desrugineşte realele obiceiuri decât pedeapsa învăţăturii bunelor moravuri şi iscusul ştiinţelor"[60].

*

Este evident că mai mult decât la clerici, comentarii asupra rolului şcolii naţionale şi învăţăturilor găsim la oamenii de şcoală, în primul rând la dascălii de la Sf. Sava.

În afară de Gh. Lazăr, unul dintre continuatorii acestuia, E. Poteca, a subliniat în cuvântările sale, în corespondenţă sau în diferite alte texte, necesitatea imperioasă a promovării ştiinţei de carte, a "luminilor" în societatea românească. Între altele, el subliniază necesitatea încurajării şcolii şi învăţăturilor de către autorităţile de stat. "Toate ofichiile – cere el într-o cuvântare din decembrie 1825 – să se dea numai la cei pregătiţi în învăţăturile cele trebuincioase"[61]. Pentru dascălul de filosofie de la Sf. Sava, opera de luminare a celor mulţi urma să ducă la emanciparea politică şi la o altă poziţie în rândul popoarelor europene. "A zecea parte din toţi românii – spune el – de am fi învăţat ştiinţa legilor şi a moralului, toate neamurile vecine, în loc de a ne cere ceva ne-ar cinsti, cerând prieteşugul nostru"[62].

Cum şcoala naţională era instituţia esenţială care trebuia să materializeze ideea de "învăţătură" şi să stea la baza operei de luminare a neamului, dascălul de filosofie de la Sf. Sava a avut unele preocupări speciale privind organizarea învăţământului din Principate. El este autorul unui proiect de reorganizare a învăţământului cu data de 16 decembrie 1827, proiect care nu a ajuns, foarte probabil, în discuţia stăpânirii din Ţara Românească[63]. Două principii stăteau la baza acestui proiect: pe de o parte, o contribuţie generală "la cheltuielile care se vor urma la învăţătura de obşte"[64], pe de altă parte, impunerea obligativităţii învăţământului de stat pentru toate categoriile sociale. Se preconiza, deci, un învăţământ democratic şi unitar. Toţi copiii de boieri urmau să fie obligaţi să frecventeze şcolile statului în limba naţională; predarea cunoştinţelor în şcoli trebuia "să insufle patriotism şi unire"[65]. În concepţia lui Poteca, reforma urma să

[59] *Ibidem*, prefaţă, p. 496.
[60] Macarie Ieromonahul, *Antologhie*, tom. II (Utrenier), Bucureşti, 1827, prefaţă, în "Bibliografia românească veche", vol. III, p. 541.
[61] E. Poteca, *Cuvinte panighirice şi moralnice*, Bucureşti, 1826, p. 20-21.
[62] Gh. I. Moisescu, *Două cuvântări ale Arhimandritului Eufrosin Potece, stareţul mănăstirii Gura-Motrului*, în "Mitropolia Olteniei", VI (1954), nr. 4, p. 252.
[63] Ep. Iacov al Huşilor, *Un manuscris cu două scrieri rătăcite ale învăţatului Arhimandrit Eufrosin Poteca*, în "Buletinul Episcopiei Huşilor", an II, 1926, nr. 9, p. 79-82.
[64] *Ibidem*, p. 80.
[65] *Ibidem*.

fie dirijată de "un om de stat, un bărbat luminat carele ştie ce este stat politicesc"; avea în vedere, desigur, o funcţie exclusivă pentru domeniul învăţământului, deci un ministru al instrucţiei publice.

Acest proiect era rezultatul unor mai vechi preocupări ale lui Poteca. Pentru prima dată în această epocă, cu trei ani în urmă, în cunoscuta scrisoare din 15 septembrie 1824, adresată de la Paris Eforiei din Ţara Românească, el preconizase înfiinţarea în mod organizat de şcoli în lumea satelor cu ajutorul preoţilor, care urmau, pentru un stadiu de început, să îndeplinească la sate rolul de învăţători. În acest sens, pe de o parte, el cerea ca statul să scutească de dări pe preoţi, pe de alta, să le asigure o leafă pentru ca ei să îndeplinească în mod efectiv atribuţiile de învăţători, să poată astfel "să înveţe copiii prin toate satele"[66].

Folosirea preoţilor în calitate de dascăli în şcolile publice de la sate ca o soluţie benefică pentru o anumită etapă de evoluţie a societăţii româneşti era ideea pe care am constatat-o la mitropolitul Veniamin Costachi şi pe care o vom afla, de asemenea, şi la alţi cărturari români.

În acţiunea de dezvoltare a învăţământului naţional, iluminiştii aşează datorii importante pe seama "celor mari", a domnitorului însuşi şi a boierilor. Îndatoririle puse pe seama domnitorului în această epocă sunt strâns legate de concepţia generală a iluminiştilor privind rolul monarhiei luminate. După Eufrosin Poteca, una dintre calităţile morale pe care trebuia să le îndeplinească orice conducător de stat era "iubirea de învăţătură"[67]. Din această aplecare pentru învăţătură a monarhului luminat urmau să ia naştere măsuri concrete: în cazul domnului din Ţara Românească, înfiinţarea de şcoli, "aşezarea" profesorilor, traducerea autorilor străini pentru a servi opera de educaţie şi instruire a tineretului[68]. Pentru profesorul de filosofie de la Sf. Sava, ca atare, "cea mai mare faptă care ar pricinui un bun prinţ la fiii norodului său" trebuia să fie "educaţia bună a fiilor"[69]. În acest spirit, el îşi permite, cu fiecare ocazie, să sfătuiască pe domnitor să depună toată "osârdia" pentru "introducerea ştiinţelor şi a filosofiei, nu numai în Bucureşti, ci şi în toată ţara"[70].

Consideraţii interesante asupra rostului învăţăturilor în şcoala naţională găsim la un alt dascăl de seamă de la Sf. Sava, Simion Marcovici. Subliniind însemnătatea "învăţăturii", în "Cuvântul" inaugural al cursului său din 1827, el afirmă: "Precum hrana cea trupească este negreşit trebuincioasă la tot omul ca să-şi ţie viaţa, aşa şi învăţătura sau mirarea minţii este hrana moralicească ca să

[66] I. Bianu, *Întâii bursieri români în străinătate. Scrisori ale lui Efrosin Poteca*, în "Revista nouă", I, 1888, p. 428.
[67] E. Poteca, *Cuvinte panighirice*, p. 18 (Discursul din decembrie 1825).
[68] *Ibidem*.
[69] *Ibidem*, p. 11-12 (Discursul din 18 aprilie 1826).
[70] I. G. Heineccius, *Filosofia cuvântului şi a năravurilor*, p. 364 (Discursul din 20 iunie 1827).

petreacă întru fericire şi ca să să deosebească de celelalte dobitoace"[71]. El vedea în Şcoala naţională de la Sf. Sava "un focar de lumină", un "templu al ştiinţelor şi al săvârşirii duhului tinerimei"[72]. Convins că tineretul studios era "nădejdea patriei", ca şi E. Poteca, el preconiza unele măsuri de ordin administrativ pentru încurajarea acestuia; între altele, referindu-se la absolvenţii Şcolii naţionale, el considera că aceştia, pe baza unor "diplome doveditoare", urmau, în mod efectiv, "să aibă dreptul de a fi orânduiţi în slujbe obşteşti"[73].

A preconizat acest iluminist şi măsuri de ordin administrativ pentru sprijinirea morală şi materială a dascălilor. "Profesorul – spune el în "Cuvântul" din septembrie 1827 – să aibă cinste, odihnă şi tot felul de înlesniri, ca să se poată îndeletnici din toată virtutea şi cu cuviincioasă linişte numai la ştiinţa sa, fără de aş mai pierde vremea a îngriji de cerutele mijloace spre a trăi după cuviinţă"[74]. Cerând ca profesorii să fie socotiţi "întocmai ca nişte părinţi ai Patrii" şi cinstiţi ca atare, el condamna mai ales, la acea dată, lipsa unor reglementări juridice care să apere corpul didactic de insinuări venite din partea unor factori potrivnici spiritului raţionalist şi democratic în cadrul şcolii naţionale. Profesorul nu poate să-şi îndeplinească îndatoririle sale, spune el, "când nerozia are voia de a-l judeca şi vicleşugul slobozenia de a-l pârî în tot minutul ca un răzvrătit, sau ateu, fără de a fi silite să sprijinească pâra lor cu cuvinte destoinice"[75].

Pentru un alt dascăl de la Sf. Sava, ajutător al lui Heliade-Rădulescu, Teodor Paladi, principiile morale şi juridice ale neamului – concepute de el în strânsă legătură cu credinţa – nu puteau fi consolidate decât prin învăţătură. "Fieştecare neam politepsit – scrie el –, ca să trăiască cu bună regulă are trebuinţă de lege, şi fieştecare lege ca să se păzească fără greşeală, trebuie să aibă o credinţă, după cum şi fieştecare credinţă, ca să se sădească şi să se înrădăcineze bine în inimile norodului are trebuinţă de învăţătură şi de luminare"[76].

Comentarii interesante despre însemnătatea "luminării" prin şcoală găsim la admiratorul lui E.Poteca din Moldova, necunoscutul încă, Stolnicul Voicu Perieţeanu, fratele lui Macarie Ieromonahul. Comentând ideile lui E. Poteca despre însemnătatea învăţăturii, el notează: "Fericirea unui norod cu adevărat o

---

[71] S. Marcovici, *Cuvânt la deschiderea Şcoalei Naţionale*, în "Biblioteca românească", partea a III-a, 1834, p. 26.
[72] *Ibidem*, p. 25.
[73] *Ibidem*, p. 29.
[74] *Ibidem*.
[75] *Ibidem*, p. 28-29. Este aici o aluzie evidentă la insinuările făcute de mitropolitul Grigorie, de episcopul de Buzău şi de alţii la adresa "ateului" Eufrosin Poteca. Corpul didactic de la Sf. Sava, cum indică şi spusele lui Marcovici, s-a solidarizat cu dascălul de filosofie, respingând aceste acuzaţii. Pentru acest "caz", vezi C. Rădulescu-Motru, *Din autobiografia lui Eufrosin Poteca*, în "Analele Academiei Române", Mem. Sect. lit., S. III, t. XII, 1943, p. 25-27.
[76] Teodor Paladi, *Către toţi iubitorii de lumină compatrioţi*, Bucureşti, 1824, p. 1.

pricinuesc meşteşugurile, negoţul, îmbilşugarea rodurilor, buna pază a pravililor, dar mai cu osebire învăţătura ştiinţelor"[77]. Pentru acest apologet al Luminilor, "precum a cuvântului podoabă iaste adevărul, aşa a sufletului strălucire iaste învăţătura", deoarece, subliniază el, numai aceasta şterge "nălucirile" care aduc "ticăloşia omului"[78].

Iluministul din Moldova abordează rostul învăţăturii în strânsă legătură cu critica adresată de el marii boierimi, considerând că "luminarea" va aduce importante transformări în mentalităţile şi ideile acestei pături sociale. Nutrea speranţa că învăţătura va supune unei transformări profunde pe "cei mari", pe cei vinovaţi de "ticăloase sălbăticii"; aceştia, scrie el, "poate prin învăţături să vor dumestnici a pofti binele, iar nu răul, la toată lumea; a socoti pre sărac ca pre un lucru sfânt şi cu ochi lăcrimaţi a iscăli, de nevoe, osândirea aproapelui"[79]. Ca şi alţi iluminişti, opunând pretenţiilor de "neam" sau bogăţiei ideea de învăţătură, în acelaşi sens, referindu-se la boieri, el notează: "De sunt bogaţi să arată ca nişte păuni, dar învăţătura le-ar smulge peanile, ca să-şi cunoască sluţănia picioarelor"[80].

Concepţia Stolnicului Voicu asupra rolului învăţăturii şi al şcolii în viaţa socială constituie, de fapt, un aspect principal al gândirii sale şi, totodată, în ansamblul ideologiei Luminilor epocii, ea aduce, în general, unele note care merită a fi reţinute. Unică în cadrul ideologiei Luminilor, în sensul rolului acordat învăţăturii, ne apare afirmaţia lui că râvna patriotică urma să se întindă mai mult în Principate, pe măsură ce oamenii "să vor îndulci din idei"[81].

Rolul dascălilor în societate a fost definit în formule inspirate şi de Stolnicul Voicu; după el, aceştia sunt "nişte organe de folosul omenirii"[82], nişte "făclii ce luminează şcolile pornite spre lăţirea binelui"[83]. Ei merită din partea societăţii, din partea compatrioţilor, cel mai adânc respect, pentru misiunea lor nobilă de luminare a poporului, "pentru diamanturile ceale neprețuite, lumina ştiinţelor, tâlmăcirile muselor"[84].

Iluministul din Moldova este un entuziast admirator nu numai al lui E. Poteca, ci şi al Şcolii naţionale de la Sf. Sava, în care el vede un centru de luminare nu numai a tinerilor, ci şi a adulţilor neştiutori de carte; pentru el, această Şcoală este "un izvor curat de la care curg toate bunătăţile", la care, cu toţii, tineri sau vârstinici, urmează să vină "să bea, să speale pâcla necunoştinţii,

[77] N. Isar, *Şcoala naţională de la Sf. Sava*, anexe, p. 151.
[78] *Ibidem*.
[79] *Ibidem*, p. 152.
[80] *Ibidem*.
[81] *Ibidem*.
[82] *Ibidem*, p. 157.
[83] *Ibidem*, p. 156.
[84] *Ibidem*, p. 151.

să se lumineze, să înțeleagă ce sunt"[85]. Entuziasmul Stolnicului în privința Școlii este nemăsurat. "Mă crede că de s-ar putea – scrie el lui E. Poteca – n-aș mai lăsa afară din școală nici un român. Și tineri, și bătrâni, și bărbați și fămeai, i-aș băga într-însa, să mănânce hrană sufletească"[86].

Ca și E. Poteca sau alți iluminiști ei epocii, pentru dezvoltarea învățământului național, Stolnicul Voicu pune datorii importante pe seama "celor mari". Referindu-se la aceștia, cu regret constată la un moment dat, în 1826, că "miiarea cea dulce, ce o nasc musele [...], n-au îndulcit încă gâtlejul acelora cărora cerul le-a încredințat soarta patriei"[87]; speră totuși că aceștia nu se află "în gradul acei[i] nesimțiri" încât să nu vadă "folosul cel mare al învățăturilor" și să nu contribuie, ca atare, la dezvoltarea lor. Mai mult, el speră într-o emulație: "Eu nădăjduesc – se adresează el lui Poteca – că în puțină vreme văzând rodul să vor ațâța spre întărirea binelui. Interesul pentru luminarea fiilor, nepoților, rudelor, neamului, îi va îndemna"[88].

✷

Preocupări pentru școala națională și considerații privind "învățătura" – sinonimă cu "luminarea" – găsim și la scriitorii din deceniul Luminilor, mai ales la Barbu Paris Mumuleanu și Dinicu Golescu.

Pentru poetul Mumuleanu, învățătura era "o lumină a fericirii omenești", iar lipsa ei, sau "întunericul neștiinței", echivala cu "cea mai mare dintre nenorocirile neamului nostru"[89]. Analizând cauzele "întunericului neștiinței" din epoca sa, poetul își îndreaptă săgețile critice împotriva "celor mari". În cunoscuta sa lucrare, *Caracteruri*, el condamnă cu virulență pretenția boierilor la funcții înalte în administrație, bazată pe criterii de "neam", adică de noblețe sau de bogăție. Boierii și-ar putea justifica o asemenea pretenție, arată poetul, nu pe baza unor documente de "neam", ci de învățătură, adică pe baza unor atestate de specializare profesională, de pildă, de "iurist", "literator", "matematic", "himic" sau "bun fizic"[90].

Criticându-i pe marii boieri și dregători ai statului, poetul pornea de la premisa că în calitatea lor de posesori de bogății, aceștia aveau datorii deosebite pentru "luminarea patriei", altele, cu mult mai mari decât oamenii de rând. Bogățiile nefiind altceva – subliniază el – decât "agonisiri" ce stăpânii lor "au câștigat din trupul patriei", aceștia, în consecință, sunt datori să întoarcă o parte din veniturile lor patriei. Între altele, sunt datori la îngrijirea școlilor și la

[85] *Ibidem*, p. 153.
[86] *Ibidem*, p. 151.
[87] *Ibidem*, p. 155.
[88] *Ibidem*.
[89] B. P.Mumuleanu, *Caracteruri*, prefață, p. 4-5.
[90] *Ibidem*, p. 101-106, poezia "Nobilul vechi și sărac".

procurarea de "cărți de științe în limba patriei pentru luminarea neamului"[91]. Constatăm în opera poetului și unele preocupări pentru chestiuni de educație. Condamnând obiceiurile din familiile boierești de a face educația celor mai mici prin interpuși, el subliniază rolul nemijlocit al mamelor în educația copiilor, și pledează în acest sens pentru instrucția prin școală a viitoarelor mame[92].

Considerații și mai ample asupra rolului învățăturilor în luminarea neamului, conjugate cu remarcabile preocupări școlare, găsim în scrierile lui Dinicu Golescu. Odată cu reîntoarcerea din călătoria făcută în Europa, și sub influența impresiilor din țările "luminate" pe care le-a văzut, în 1826, el a redeschis și așezat pe baze noi școala de la Goleşti[93], întemeiată de părintele său, Radu Golescu, cu acest prilej, aducând aici ca profesor pe dascălul ardelean Florian Aaron[94].

În timpul călătoriei pe care o făcuse în țările "luminate" din centrul și apusul Europei, instituțiile care îl preocupaseră în primul rând pe Dinicu Golescu fuseseră cele de învățământ. Îl interesase, printre altele, școlile din sate. Adesea el notează despre diferitele țări vizitate: "școli nu au numai prin orașe, ci negreșit prin toate satele"[95]. În strânsă legătură cu ideea școlilor prin toate satele, el a reținut imaginea țăranului luminat, a țăranului care citește gazete, "vrând să știe ce curge în lume"[96], pe care îl compară cu țăranul din patria sa, aflat din pricina "tiranilor" săi într-o stare de incredibilă ignoranță[97].

Pentru înlăturarea stării de înapoiere din țara sa, în raport cu țările apusene, Dinicu Golescu subliniază rolul important al propovăduitorilor de lumină, de la care în viitor poporul urma să audă "cum să cuvine să se poarte către stăpânitor și în toate datoriile lui, sau toți cei mari către cei mici, și cei mici către cei mari, sau bogați către săraci"[98]. Școala trebuia să formeze, în primul rând, pe acești "luminători" ai poporului.

În raport cu noile condiții create odată cu instaurarea domnului pământean, Grigore Ghica, Dinicu Golescu preconizează și el unele măsuri pe plan administrativ menite să ducă la întemeierea de școli. Bun cunoscător al regimului fanariot, el critică unele practici din trecut în privința școlilor și, în primul rând,

---

[91] *Ibidem*, p. 26-27.
[92] *Ibidem*, p. 14, 16-17.
[93] Vezi *Înștiințare pentru Școala din satul Goleşti*, București, 1826: "Către Părinții cei ce vor să învețe copii[i] Dumnealor Limba Românească, Nemțească, Grecească, Latinească și Italienească" (apud "Bibliografia românească veche", vol. III, p. 495).
[94] Despre reînființarea școlii de la Goleşti, unele date și la I. Heliade-Rădulescu, *Issachar*, p. 78.
[95] D. Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, ed. cit., p. 158.
[96] *Ibidem*, p. 143.
[97] *Ibidem*, p. 54-55, 80-83 ș.a.
[98] *Ibidem*, p. 54.

întrebuințarea fondurilor școlare "în alte lucruri, nu spre folosul patriei"[99]. El acuză vechiul regim de a fi pus o stavilă întemeierii de școli, "spre a nu să lumina neamul"[100]. Nu poate să-i acuze pentru o asemenea politică școlară numai pe "streini", deoarece știe că "aceia au avut ajutoare de la pământeni"[101].

În vederea încurajării frecventării școlii naționale și a absolvenților ei, marele boier luminat se alătură și el criticilor vizând sistemul numirii în funcții prin dare de bani sau pe baza considerentelor de "neam", pledând pentru înlocuirea lui cu sistemul devenit obișnuit în Europa, al ocupării funcțiilor pe baza "atestatelor de învățătură"[102].

Pledând pentru o condamnare definitivă a vechilor practici, Dinicu Golescu preconizează o ridicare considerabilă a veniturilor școlilor naționale pe baza reconsiderării rosturilor mănăstirilor închinate. El este, ca atâția alți boieri cu sentimente patriotice, un partizan al înlăturării călugărilor greci de la conducerea acestor mănăstiri, în vederea valorificării veniturilor lor în interesul țării. Aceste venituri, în loc să iasă peste granițe sau să satisfacă setea de chiverniseală a unor călugări trândavi, urmau să fie folosite în primul rând pentru plata dascălilor "ce trebuie la toate județele"[103]. Pe lângă întreținerea spitalelor care, de asemenea, "trebuie să fie în fieșcare județ", din aceleași venituri era necesar să fie asigurate și fondurile pentru trimiterea de tineri la studii în Occident "spre învățătura dohtoriei", urmând ca apoi, după câțiva ani, aceștia "să învețe pe alții în patria noastră" și cu ajutorul lor să se deschidă – este, poate, prima propunere de acest gen – o școală superioară pentru medicină, o "Academie"[104].

Ca și alți iluminiști contemporani, D. Golescu a intuit misiunea deosebită care revenea dascălilor în opera de luminare a poporului și, ceea ce este mai important, rolul pe care trebuia să-l aibă statul în sprijinirea lor. Statul urma să asigure dascălului drept leafă "cât să cuvine unuia ce nu poate a mai face altă speculație, ci numai a căuta spre folosul luminii"[105].

Om preocupat direct de educația fiilor săi[106], Dinicu Golescu insistă în mod special pentru o nouă orientare în privința educației copiilor, referindu-se,

---

[99] *Ibidem*, p. 55.

[100] *Ibidem*.

[101] *Ibidem*. Această referire este de un deosebit interes pentru a stabili fizionomia morală a marelui boier Dinicu Golescu, care denunță el însuși unirea dintre fanarioți și marii boieri pământeni, "unire" pe care o condamnase în termeni categorici Tudor Vladimirescu, conducătorul revoluției din 1821.

[102] *Ibidem*, p. 85-86, 143 ș.a.

[103] *Ibidem*, p. 59.

[104] *Ibidem*.

[105] *Ibidem*.

[106] În cursul călătoriei sale lasă la München pe doi dintre fiii săi, Radu și Alexandru (*Însemnare a călătoriei mele*, ed. cit., p. 177), iar la Universitatea din Geneva, pe Ștefan și Nicolae (*Ibidem*, p. 205).

bineînțeles, în primul rând, la familiile boierești. În locul educației cu profesori străini în casă, el preconizează sistemul trimiterii copiilor la studii în străinătate. Se convinsese de utilitatea acestui sistem cu prilejul călătoriilor sale în diferite țări "luminate", unde constată că o bună parte dintre familiile nobile, în fiecare din aceste țări, își trimite copiii la studii în institute dintr-o țară vecină, "că așa au găsit că este mai spre folos"[107]. Mai ales pentru tinerii din țara sa, studiile în străinătate, prin natura lor, dublau, după Dinicu Golescu, eficiența instrucției, "căci și această vedere de felurimea obiceiurilor a fiecăreia națiune nu este mică școală măcar pentru orcare om"[108]. În vederea pregătirii tinerilor prin studii în Occident, D. Golescu insistă asupra necesității ca din fragedă vârstă copiii să fie învățați "în limba națională a citi și a scrie", oferindu-li-se în același timp noțiuni pentru limba străină din țara unde urmau să meargă pentru a-și însuși "tot cursul învățăturilor"[109]. În general, Dinicu Golescu vede în specializarea tinerilor la studii în Occident o cale "prin care putem să dobândim și multe tălmăciri de cărți în limba națională, și mijloace spre folosul luminii, podoabei și bunelor orânduieli a patriei noastre"[110].

Preocupat, în ipostaza de om de școală, ca unul care se îngrijea de buna funcționare a școlii de la Goleşti, Dinicu Golescu urmărește și apreciază activitatea dascălilor de la Sf. Sava și, în primul rând, a lui Eufrosin Poteca, "profesorul filosofiei, ale căruia osârdii ne dau foarte bune nădejdi"[111]. Cu încredere și un oarecare entuziasm el privește "focarul de lumină" de la Sf. Sava ca pe un simbol al mișcării de redeșteptare națională a românilor. Luminarea celor mulți – pornită din Școala de la Sf. Sava, precum și din celelalte școli naționale în curs de întemeiere – constituia pentru el, ca și pentru alți contemporani ai săi, o condiție a dezvoltării societății românești pe plan intern și extern. Convins că "învățăturile de tot felul" aduc în primul rând strălucirea unui neam, în prefața traducerii sale după lucrarea despre români a lui Thomas Thornton[112], ținea să sublinieze încrederea sa în rezultatele acestei opere de luminare; românii când "să vor lumina cu învățături", scrie el, jefuitorii poporului – interni și externi – "nu vor mai găsi un norod orb să-l jupoaie de pele și el gemând și suspinând să tacă, neștiind ce să vorbească, [...] neștiind ce să facă"[113].

---

[107] *Ibidem*, p. 208.
[108] *Ibidem*, p. 207.
[109] *Ibidem*, p. 209.
[110] *Ibidem*, p. 4.
[111] *Ibidem*, p. 5.
[112] T. Thornton, *Starea Valahiei și a Moldovei*, Buda, 1826, prefață în "Bibliografia românească veche", vol. III, p. 520. Cu privire la identificarea traducătorului, vezi P. V. Haneș, *Un călător englez despre Români. O scriere englezească despre Principatele Române*, tradusă în românește de Const. Golescu, București, 1920. Scrisă mai întâi în limba engleză, lucrarea a fost tradusă în limba franceză în 1812, la Paris, variantă după care s-a făcut traducerea în limba română (cf. *Prefață*, loc. cit., p. 519).
[113] *Ibidem*, p. 520.

Referințe la rostul important al învățăturii găsim și la un remarcabil gânditor politic, cum a fost iluministul moldovean I. Tăutu, la diferiți autori de proiecte de reforme; le găsim în texte cu conținut social-politic de tot felul.

Într-o scrisoare, din 1828, adresată de la Constantinopol unui nepot al său care se afla la acea dată la învățătură în capitala otomană sub supravegherea sa, în spirit iluminist, I. Tăutu făcea elogiul învățăturii. "Învățătura este cea mai temeinică avere însuși a celui bogat", scrie el; cu atât mai mult ea este de preț pentru cei săraci. "Prin învățătură numai este pomăzuit omul a fi fericit pe pământ! Și dacă pă alocurea să află învățați ticăloșiți, aceia este sămn că acolo omenirea este departe încă de treapta în care îi pomăzuită a agiunge într-o zi. Și este adevărat că sunt noroade astăzi care să află cu veacuri înapoia altora, dar aceia este o dovadă mai mult a trebuinței ce au de învățătură"[114].

Desigur, ideea luminării prin școală o aflăm cu mult înainte de 1821 în diferite acte cu caracter politic, mai ales în proiectele de reformă. De pildă, în cunoscutul proiect din 1802, atribuit marelui logofăt Dimitrie I. Sturdza, privind organizarea unei republici "aristo-democraticeşti". Între altele, se sublinia aici ideea necesității școlilor, "făcute pentru ca creşterea tinerilor, atât de parte bărbătească, cât și parte femeiască, să poată fi îndestul pentru a săvârși la toate obrazile ce vor face, din neamu în neamu, lăcuitori buni răpublicii"; în acest sens, boierii, alcătuind departamentul I al Divanului mare – instituția cea mai importantă, preconizată a se înființa –, "vor avea și putere de a sili veri pă ce părinți, fără deosăbire, să dea fiului său creştere bună"[115]. Cu asemenea idei, acest proiect își relevă pe deplin însemnătatea, chiar dacă datarea și paternitatea lui suscită încă unele controverse[116].

Mai ales în proiectele de reforme și în apelurile la redeşteptare națională din anii 1821-1822, ideea întemeierii de școli în limba națională era pusă în legătură cu exigențele afirmării boierimii mici și mijlocii, se constituia într-o condiție a "unirii neamului". "Toată silința să se puie – se arată într-un document – pentru întemeierea școalelor țării, cu dascăli de tot felul la învățături, ca să [să] lumineze fiii patrii"[117]. Școlile urmau să descopere și să ajute pe tinerii talentați – indiferent de clasele cărora aparțineau – pentru a putea sluji în "ocolul țării"[118]. O speranță deosebită, în sensul preconizării acestei măsuri, cum am văzut, se pune în seama

[114] Ionică Tăutul, *Scrieri social-politice*, ediție E. Vârtosu, Edit. Științifică, Bucureşti, 1974, p. 254.

[115] E. Vârtosu, *Napoleon Bonaparte și proiectul unei "republici aristo-democraticeşti" în Moldova, la 1802*, ediția a II-a, Bucureşti, 1947, anexe, p. 33.

[116] S-a formulat în vremea din urmă ipoteza plasării acestui document în anul 1791 și a atribuirii lui marelui boier moldovean Ioan Cantacuzino. Vezi I.C. Ciubotariu și N.A. Ursu, *Un proiect românesc de republică din secolul XVIII*, în „Anuarul Instit. de istorie și arheologie «A.D. Xenopol»", Iași, 24, 1987, p. 181-196.

[117] E. Vârtosu, *1821. Date și fapte noi*, Bucureşti, 1932, p. 166. ("Pentru unirea blagorodnicilor").

[118] *Ibidem*, p. 196-199 ("Îndemn pentru unire").

Şcolii de la Bucureşti întemeiată de Gheorghe Lazăr, care trebuia să fie un centru de educaţie a tineretului român, indiferent de originea lui socială.

Trebuie subliniat, în finalul acestui capitol, că opera de luminare prin "învăţături", prin însuşirea ştiinţei de carte în şcolile naţionale este raportată în cele din urmă – în scrierile iluminiştilor români, ca şi în diferitele proiecte de reforme – la fenomenul redeşteptării naţionale, în ansamblul său.

Ca şi E. Poteca sau B. P. Mumuleanu, un iluminist ca Stanciu Căpăţâneanu[119], în "întunericul neştiinţei" de carte vedea cauzele suferinţelor contemporanilor săi: "Patria noastră şi neamul românesc – spune el într-un "Cuvânt" din 2 aprilie 1827 –, dacă atâta vreme [a fost] împilat, dacă atâţia ani [a fost] deşirat şi sfâşiat", "pricina a fost singură neînvăţătura". "De învăţăm – spune el mai departe –, negreşit era să cunoaştem că *suntem naţie şi era să râvnim cinstea şi dreptul naţional*" (s.n., N.I.)[120].

În spirit critic, autorul se referă la unii dintre compatrioţi, care uitaseră de "faptele strămoşilor noştri Romani, şi chiar ale celor mai dincoace bărbaţi români din a cărora vrednicii poate şi acum ţinem privileghiuri"; îi condamnă pe "cei mari" care, în trecutul apropiat, uitaseră "că ajutorul, dragostea şi cinstea trebuie să dăm numai Patrii noastre şi lucrătorului pământului ei, sau mai bine a zice numai fratelui nostru Rumân, iar nu să-l nesocotim în tot minutul"[121].

Dar, critica lipsei de solidaritate dintre compatrioţi în trecut, cu relele ei urmări, sau raportarea la virtuţile strămoşeşti, servesc autorului la care ne referim, precum serveau cu un timp în urmă lui Gh. Lazăr, drept pretext pentru a adresa compatrioţilor săi chemarea la redeşteptare naţională; şi încrederea sa în binefacerile "epocii noi", în triumful spiritului patriotic, înfăţişează, ni se pare, un accent mai puternic decât la alţi iluminişti contemporani. "Se bucură acum neamul şi patria – scrie el –, văzând că cei mai bine cătaţi fii ai săi, căindu-se de nesocotinţa ce-i arătase pă vremile amăgirii, se-ntorc cu omilinţă şi-o îmbrăţişază aprinşi de patriotism şi dragoste naţională". Şi definind sentimentul care uneşte pe membrii uneia şi aceleiaşi comunităţi naţionale, raportându-se, de fapt, la dimensiunea socială a ideii naţionale, el scrie: "Numele [de] Rumân e mai mult decât acela de rang; toţi nobili[i] cunoscându-se Rumâni se ruşinează şi compătimesc de ticăloşia compatrioţilor ce-i înconjoară, nu mai priimesc cinstea d-a sta îmbrăcaţi în aur înaintea unui norod deşirat şi putrezit în beznă şi amarul ticăloşiei"[122].

---

[119] În mod deosebit la Stanciu Căpăţâneanu se referă I. Heliade-Rădulescu, menţionând că a fost elevul său şi, anterior, al lui Gh. Lazăr, şi pe care l-a iniţiat în activitatea Societăţii Literare întemeiată la Bucureşti în 1827. Cf. *Issachar*, p. 78.

[120] *Biblioteca Academiei Române, Serv. Msse*, ms. rom. 4235, f. 73.

[121] *Ibidem*, f. 82.

[122] *Ibidem*, f. 74.

Într-o notă optimistă – caracteristică şi altor iluminişti, în anii primei domnii pământene, după 1821 – pe "cei mari" Stanciu Căpăţâneanu îi vede angajaţi în mişcarea de regenerare naţională, căci aceştia, scrie el, "cunosc acum prea bine că slava căpeteniei lor stă în fericirea şi podoaba supuşilor, precum şi-a negingaşului cioban în frumuseţea turmei ce păzeşte"; îi îndeamnă, ca atare, pe boieri să conlucreze la "fericirea neamului", să se silească "a-i înlesni toate mijloacele spre înaintarea învăţăturilor, unii ajutând şcoalele din însuşi avutul propriu, alţii scriind, alţii cheltuind la tipărirea cărţilor şi alţii pe la moşii şcoale deschizând"[123].

"Luminarea neamului" prin învăţături, aşa cum o vedeau iluminiştii, se constituia într-o importantă ipostază a redeşteptării naţionale[124]; desigur, ca să prindă viaţă, ideea naţională, aşa cum vom vedea mai departe, într-un alt capitol, trebuia să treacă prin filtrul spiritului critic în ordine socială, să se definească mai exact, prin raportare la necesitatea reformelor social-politice menite să ducă la importante restructurări în viaţa societăţii.

[123] *Ibidem.*

[124] Trebuie subliniat aici că relaţia "luminare"-"redeşteptare naţională" a fost amplu relevată de Paul Cornea în monumentala sa lucrare, *Originile romantismului românesc*, Edit. "Minerva", Bucureşti, 1971, mai ales în partea a III-a, cu trimitere, bineînţeles, şi la cărturarii ardeleni. De asemenea, asupra aceleiaşi relaţii, amintim aici de studiul mai vechi al lui Adrian Marino, *Iluminiştii români şi idealul "luminării"*, în "Iaşul literar", 1965; nr. 3, p. 42-64; nr. 4, p. 29-40. În sfârşit, adăugăm aici, şi studiul nostru, *Ideologia generaţiei din epoca de la 1821 (I)*, în "Revista de istorie", t. XXXIV, 1981, nr. 3, p. 417-440.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

VI. AFIRMAREA IDENTITĂŢII ISTORICE. DE LA ORIGINI LA EVALUAREA STATUTULUI POLITIC INTERNAŢIONAL

1. *Scurtă privire asupra istoriografiei – domeniu important al gândirii istorice şi social-politice*

Departe de a se ridica la nivelul celei ardelene, istoriografia din Ţara Românească şi Moldova, din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea şi primele decenii ale secolului al XIX-lea, ocupă un loc important în istoria culturii din această epocă.

Ca şi istoriografia din Transilvania, ea era chemată să răspundă exigenţelor societăţii, să reflecte într-un fel sau altul aspiraţiile acestei societăţi. Găsim şi la istoriografii munteni şi moldoveni caracteristici proprii marilor istorici ardeleni: preocuparea pentru originile neamului şi trecutul său de luptă, spiritul critic la adresa realităţilor vremii, aspiraţiile de emancipare politică şi socială. Evident, conţinutul social şi politic al lucrărilor istorice din Principate, cum vom vedea, este ancorat în realităţile specifice acestor provincii, aflate sub suzeranitatea Porţii Otomane, iar de la 1774, sub protectoratul Rusiei.

Mărturisind responsabilitatea pentru adevărul istoric, unele dintre aceste lucrări relatează evenimentele în mod cronologic, în stilul vechilor cronici din secolul al XVII-lea; însă, accentul pe comentariul critic al evenimentelor este tot mai vizibil pe măsură ce ne apropiem de 1821.

Prezentarea situaţiei Principatelor Române în timpul războiului din 1768-1774 face obiectul cronicii redactată de biv-vel Stolnicul Dumitrache, rămasă în manuscris şi editată de V. A. Urechia, sub titlul *Istoria evenimentelor din Orient cu referinţe la Principatele Moldovei şi Valahiei din anii 1769-1774*[1]. Scrisă la scurtă vreme după încheierea păcii, probabil în 1775, lucrarea relatează fapte binecunoscute de autor, ca unul care participase la evenimente.

Şi mai importante pentru relatarea evenimentelor din răstimpul acestui război, ca şi din intervalul premergător şi imediat următor, sunt lucrările banului Mihai Cantacuzino, unul dintre marii boieri din Ţara Românească, cu roluri importante în desfăşurarea evenimentelor. Alături de fratele său, Pârvu Cantacuzino, el a fost un adept activ al luptei antiotomane, alături de Rusia,

[1] În "Analele Academiei Române", seria istorie, t. X, 1888.

BCU CLUJ / UNIVERSITY LIBRARY

redactând, aşa cum s-a presupus[2], principalele memorii de reforme adresate diplomaţilor străini la congresele de pace de la Focşani şi Bucureşti din cursul anului 1772.

După sfârşitul războiului, retras în Rusia, Mihai Cantacuzino a redactat, în 1787, cunoscuta lucrare, *Genealogia Cantacuzinilor*. Aceasta este o adevărată istorie a Ţării Româneşti, de la descălecat până în 1787, cu accentul pe ultimele patru decenii, cunoscute profund de autor. Rămasă mult timp în manuscris, ea a fost publicată de Nicolae Iorga în 1902.

De asemenea, banul Mihai Cantacuzino a elaborat şi o a doua lucrare istorică, *Istoria Ţării Româneşti, politică şi geografică*, în limba greacă, tipărită mai târziu, în 1806, la Viena, de fraţii Tunusli. Aceasta se constituie într-o istorie a Ţării Româneşti în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi are la bază, aşa cum indică şi titlul, o prezentare geografico-statistică; cuprinde şi o cronologie a domnilor Ţării Româneşti, cu amănunte interesante mai ales pentru evenimentele din deceniile VI-VIII, cunoscute direct de autor[3].

Un alt boier cu preocupări istorice, implicat în evenimentele care s-au succedat păcii de la Kuciuk-Kainargi, a fost Ienăchiţă Văcărescu. După Dimitrie Cantemir, în ordine cronologică, acesta este al doilea cărturar care redactează o istorie a Imperiului Otoman, sub titlul, *Istorie a preaputernicilor împăraţi otomani*, redactată în 1788, pe când se afla la Nicopole, unde fusese surghiunit din ordinul lui Nicolae Mavrogheni[4]. Relatarea evenimentelor în această lucrare porneşte de la profetul Mahomed şi ajunge până în zilele autorului, din loc în loc acesta făcând raportări la istoria românilor. Ca şi Mihai Cantacuzino, el a invocat ideea capitulaţiilor încheiate în trecut cu Poarta, încercând să argumenteze astfel statutul unei cât mai largi autonomii pentru Principatele Române.

De asemenea, Ienăchiţă Văcărescu este autorul cunoscutei *Gramatici*, din 1787, tipărită la Râmnic, în prefaţa căreia găsim ideea descendenţei latine (vezi mai departe).

De o valoare deosebită sunt lucrările în limba greacă despre români, aparţinând cunoscuţilor cărturari stabiliţi un timp în Principate, Daniil Philippide şi Dionisie Fotino.

---

[2] Vlad Georgescu, *Ideile politice şi iluminismul în Principatele Române. 1750-1831*, Edit. Academiei Române, Bucureşti, 1972, p. 141, 144-145, 153, 159 ş.a.; Idem, *Mémoires et projets de réforme dans les Principatés Roumaines. 1769-1830*, Bucarest, 1970, din Inventarul memoriilor, nr. 11-14; 16; 18-19.

[3] Pentru amănunte privind această lucrare şi autorul ei, vezi: G. M. Ionescu, *Generalul maior al Rusiei, Mihai Cantacuzino, fost mare vistier al Valahiei*, Bucureşti, 1905, 36 p.; Ilie Corfus, *În legătură cu opera lui Mihai Cantacuzino*, în "Revista istorică română", vol. XVI, 1946, fasc. II, p. 129-141.

[4] A scris această lucrare, nota el, "afundat în valurile întristărilor şi pentru patimile ce sufere iubiţii miei simpatrioţi, neputând afla eu acum vreun mijloc spre a le tămădui". Cf. Al. Papiu-Ilarian, *Tesaur de monumente istorice*, t. II, 1863, p. 245.

Primul dintre ei a redactat în limba greacă, *Istoria Românei*, tipărită la Lipsca (Leipzig), în 1816. Tot el a publicat, la aceeaşi dată, *Geografia României*, ca o continuare a celei dintâi. Este vorba de primele lucrări ştiinţifice menite să pună în circulaţie numele viitorului stat naţional român, prin termenul de "România", D. Philippide subînţelegând toate teritoriile locuite de români, indiferent de graniţele politice care le despărţeau[5].

Al doilea istoric grec, Dionisie Fotino, este autorul unei istorii a românilor, mult mai importantă, şi ea cu titlu semnificativ, *Istoria vechii Dacii*, apărută în 3 volume la Viena, în anii 1818-1821[6]. El face o prezentare istorică a Transilvaniei, Ţării Româneşti şi Moldovei, insistând cu date interesante asupra perioadei de după tratatul de la Kuciuk-Kainargi.

*

O serie importantă de scrieri istorice, cele mai multe elaborate înainte de 1821 – şi care, spre deosebire de lucrările de limbă greacă amintite mai sus, au rămas în manuscris, unele până în zilele noastre –, aparţine câtorva autori români proveniţi din rândurile unei pături sociale modeste, alta decât a marii boierimi. Ne referim la scrierile lui Dionisie Eclesiarhul, Zilot Românul şi Naum Râmniceanu. Aşa cum vom mai observa, sunt scrieri de mare valoare documentară, mai ales sub raportul ideologiei social-politice şi structurii psihologice.

Cronograful Ţării Româneşti, scris de Dionisie Eclesiarhul, redă cronologic evenimentele dintre 1764-1815[7] în stilul vechilor cronicari, punctând însă pe alocuri aceste evenimente cu observaţii critice şi comentarii care merită reţinute.

Mult mai amplă, şi cu un conţinut ideologic mai bogat, este opera lui Zilot Românul, constituită din mai multe scrieri, care de care mai interesante, nu de

[5] Cărturarul a locuit mai mult în Moldova, dar un timp s-a aflat şi în Bucureşti; de asemenea, a călătorit şi prin Transilvania şi, mai ales, prin Occident. Pentru mai multe date, vezi N. Bănescu, *Viaţa şi opera lui Daniel (Dimitrie) Philippide. Cartea sa despre pământul românesc*, Leipzig, 1816, Bucureşti, 1924 (extras din "Anuarul Institutului de Istorie Naţională"). De asemenea, C. Erbiceanu, *Câteva cuvinte despre Filipid*, în "B.O.R.", XXVII, 1903-1904, p. 1096-1100; de adăugat că acest exeget a reeditat în "B.O.R.", în traducere românească, o bună parte a *Istoriei României* ("B.O.R.", vol. XXVIII-XXX). Pentru o privire critică asupra operelor istoricului grec, vezi şi Olga Cicanci, *Daniel Philippidi: Verité et fiction dans redaction de l'histoire*, în "Revue des études sud-est européennes", t. XXI, 1983, nr. 2, p. 195-201.

[6] Titlul întreg, *Istoria generală a Daciei, sau a Transilvaniei, Ţării Româneşti şi Moldovei*, sub care este tradusă în româneşte şi publicată în 1859, după dubla alegere a lui Al. I. Cuza, de către G.Sion, vorbeşte de la sine de concepţia acestei lucrări.

[7] Folosim aici ediţia mai veche, din 1934, a lui C. S. Nicolaescu-Plopşor, *Cronograful Ţerei Rumâneşti de la 1764 până la 1815*, Rm. Vâlcea, 1934.

mult apărută într-o ediție completă[8], prefațată de un remarcabil studiu critic, în care se identifică autorul anonim cu Ştefan Fănuță[9].

Zilot Românul se dovedeşte a fi cel mai important analist al societății româneşti în intervalul de timp care a marcat sfârşitul domniilor fanariote. Prima sa scriere istorică, în ordinea descoperirii şi editării – şi una dintre cele mai importante – este dedicată analizei Principatelor Române în primele două decenii ale secolului al XIX-lea; ea a fost publicată de Bogdan Petriceicu Haşdeu în 1884, sub titlul *Ultima cronică din epoca Fanarioților*[10]. Următoarea scriere importantă, analizând starea Țării Româneşti sub ultimul domnitor fanariot, a fost descoperită şi publicată de Grigore G. Tocilescu, în anul următor, 1885, sub titlul *Domnia a treia a lui Alexandru Vodă Suțu, ce i se zicea şi Dracache*[11].

Mult mai târziu, după manuscrisul lui Zilot[12], cercetat de Haşdeu şi Tocilescu, a publicat o altă scriere, Gh. T. Kirileanu, sub titlul *Dăsluşire. O scriere inedită a lui Zilot Românul*[13]. Este o scriere literară, în versuri, însă cu un conținut social-politic şi istoric, aşa după cum şi culegerea de versuri, *Adunare de stihuri* – cu piese elaborate mult mai târziu –, publicată, încă în 1885, de Gr. G. Tocilescu[14], are la bază realitatea social-politică din Principatele Române.

Deosebit de importante pentru cunoaşterea stărilor de lucruri din Principate, înainte de 1821 – dar şi după această dată –, sunt scrierile protosinghelului Naum Râmniceanu, şi ele rămase mult timp în manuscris. În mare parte, ele au fost descoperite şi publicate de cunoscutul exeget al istoriei Bisericii Ortodoxe Române, Constantin Erbiceanu, începând din anul 1888. Erau publicate la această dată, două dintre scrierile mai importante, sub titlul, *Cronicul protosinghelului Naum Râmniceanu de la 1768-1810* şi *Despre originea românilor*[15]. Ulterior,

---

[8] Zilot Românul (Ştefan Fănuță), *Opere complete*, ediție Marcel-Dumitru Ciucă, Edit. "Minerva", Bucureşti, 1996.

[9] Împreună cu ediția, studiul a făcut obiectul unei remarcabile teze de doctorat susținută de dl. M. Ciucă, sub conducerea d-lui academician Ştefan Ştefănescu. În ceea ce ne priveşte, cum am menționat într-un loc, întrucât la data apariției ediției domnului Ciucă, lucrarea noastră era redactată, am preferat să lăsăm trimiterile de la subsol în forma în care se aflau – la vechile ediții ale textelor cărturarului, pe care le cunoşteam de multă vreme (cu atât mai mult cu cât şi în textul lucrării am făcut unele referințe la vechii editori).

[10] Pe coperta interioară având indicat şi un subtitlu: *Înainte de Tudor Vladimirescu. O cronică a Țerei Româneşti dintre 1800-1821*, Bucureşti, 1884, 118 p.

[11] Este publicată în „Revista pentru istorie, arheologie şi filologie", vol. V, 1885, p. 65-88, ca anexă la studiul savantului, *Scrierile inedite ale lui Zilot Românul*, p. 58-64. Tot în acelaşi volum al revistei, Tocilescu publică şi o culegere din versurile istoriografului, sub titlul, *Adunare de stihuri*, p. 331-358.

[12] Este vorba de mss. cu nr. 868, păstrat la *Biblioteca Academiei Române. Serv. Msse.*

[13] În „Revista istorică română", t. 11-12, 1941-1942, p. 288-388.

[14] Vezi mai sus, nota 11.

[15] La această dată, ele erau încorporate de editor, în mod impropriu, în valoroasa culegere, *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă. Textul grecesc şi traducerea*

același C. Erbiceanu atribuie lui Naum Râmniceanu, și publică în "B.O.R.", alte câteva manuscrise în original, nesemnate, abordând problematica anilor 1821-1822, și anume: *Izbucnirea și urmările zaverei din 1821 din Valahia*[16], precum și *Tratat important*[17].

Diferite texte disparate, aparținând lui Naum Râmniceanu, a publicat același C. Erbiceanu, încercând să reconstituie viața și activitatea cărturarului[18].

Mult mai târziu, o scriere importantă a cărturarului, a publicat Ștefan Bezdechi, sub titlul *Cronica inedită de la Blaj a protosinghelului Naum Râmniceanu*, partea I, Cluj, 1944; era vorba de o scriere tratând problema originii românilor și a limbii române, anunțată de editor anterior într-un studiu[19], cu precizări de natură să stârnească un viu interes[20].

Interesul pentru opera lui Naum Râmniceanu – în ciuda faptului că s-a trimis la autorul ei, adesea, ca la un scriitor minor[21] – a mers până în epoca noastră, dacă avem în vedere, de pildă, atenția pe care i-a acordat-o G. Călinescu[22], mai ales că Naum Râmniceanu a fost, între altele, și poet[23].

---

românească, București, 1888 (impropriu fiind intercalate aici, pentru că Naum Râmniceanu nu este grec, ci român!).

[16] Vezi "B.O.R.", nr. 5 și 6, din 1899.

[17] Vezi, mai exact, C. Erbiceanu, *Naum Râmniceanu. 1822. Tratat important*, în "B.O.R.", an. XXVII, 1903, nr. 1, p. 11-27. Ulterior, E. Vârtosu a republicat această scriere, fără trimitere la C. Erbiceanu, între apelurile anonime la unirea neamului din anii 1821-1822, sub titlurile: *Îndemn la Unire* și *Pentru unirea blagorodnicilor* (în volumul: *1821. Date și fapte noi*, București, 1932, p. 161-167; 187-197). Republicând textul, E. Vârtosu a trimis direct la cunoscutul mss. 322 de la *Biblioteca Academiei Române* care, într-adevăr, nu are indicată semnătura lui Naum Râmniceanu. Or, trecând peste "scăparea" nemenționării lui C. Erbiceanu, ar fi de făcut ipoteza că pasiunea lui Erbiceanu pentru opera lui Naun Râmniceanu l-a făcut, poate, la un moment dat, să atribuie protosinghelului unele texte anonime – cum este și cazul *Tratatului important* –, fără o analiză critică riguroasă; vrem să spunem că s-ar impune o nouă exegeză critică privind paternitatea acestor texte, prin comparație cu numeroase alte texte anonime din anii 1821-1822, din care ar rezulta, cu siguranță, concluzii mult mai exacte.

[18] C. Erbiceanu, *Viața și activitatea literară a protosinghelului Naum Râmniceau*, București, 1900 (discurs de recepție la Academia Română cu răspunsul lui D. A. Sturdza). De asemenea, mai vezi, Idem, *Material pentru istoria contemporană, politică și bisericească a românilor. Condica mea de casă, de Naum Râmniceanu*, în "B.O.R.", nr. 7, 1888, p. 548-549.

[19] Ștefan Bezdechi, *Protosinghelul Naum Râmniceanu despre originea neamului și a limbii noastre*, în "Transilvania", 1943, nr. 3-4, p. 231-237.

[20] Între altele, se făcea precizarea că era vorba de o cronică românească "pe care a văzut-o Nicolae Bălcescu, a avut-o Timotei Cipariu și a foiletat-o superficial N. Iorga". Cf. *Ibidem*, p. 231.

[21] Vezi, despre el și paginile lui N.Iorga, *Istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea*, vol. II, p. 344 și urm.

[22] G. Călinescu, *Naum Râmniceanu*, în "Studii și cercetări de istorie literară", an IX, 1960, nr. 2, p. 335-337 (la rubrica "Material documentar").

[23] Ipostază pusă în lumină mai întâi de același C. Erbiceanu când a publicat *Poeziile protosinghelului Naum Râmniceanu*, București, 1890.

Am insistat mai mult asupra ultimilor doi istoriografi, tocmai pentru că operele lor, rămase multă vreme în manuscris, sunt mult mai valoroase decât se crede îndeobşte; ele sunt valoroase, cum vom vedea şi mai departe, prin ideile politice şi sociale pe care le conţin, prin mesajul şi spiritul naţional care le animă.

Un tablou complet al istoriografiei din Principatele Române în epoca Luminilor, ne-ar fi obligat să trimitem aici şi la alte scrieri, importante pentru informaţiile lor de ordin istoric, dar mult mai modeste sub raportul ideilor sau al structurii lor psihologice; ne referim aici, de pildă, la cronici insipide, precum cronica pitarului Hristache, cronicile anonime despre Nicolae Mavrogheni şi Constantin Hangerli[24], cronica lui Ioniţă Canta sau Pseudo-Enache Kogălniceanu[25]. De asemenea, ar fi să ne referim aici la lucrările relatând evenimentele de la 1821, aparţinând lui Mihai Cioranu, Ioan Dârzeanu, Chiriac Popescu, C. Izvoranu şi altora, apropiaţi sau adversari ai lui Tudor Vladimirescu; pentru mişcarea eteristă din Moldova, lucrarea în versuri, *Tragodia sau, mai bine a zice, jăluirea Moldovei*, aparţinând vornicului Alecu Beldiman, sau satirele aparţinând lui Vasile Pogor-tatăl, *Vedenia schimnicului Varlaam de la Secul* şi *Eteriada*.

Importante ca izvoare pentru evenimentele de la 1821, acestea sunt modeste sub raportul ideologiei social-politice şi, oricum, la ele ne referim implicit când abordăm problematica politică din anii 1821-1822.

2. *Problema originii românilor şi a limbii române*

Problema originii românilor – şi odată cu ea a limbii române – este abordată în majoritatea scrierilor din epoca Luminilor. O găsim la clerici, istoriografi, oameni de şcoală, scriitori, autori de gramatici, autori de proiecte de reformă ş.a.

O trecere în revistă a numeroaselor texte din epoca Luminilor atestă faptul că şi în Principatele dunărene, deşi cu o mai mică amploare decât în Transilvania, conştiinţa etnică a fost, totuşi, afirmată cu vigoare. O asemenea analiză, cum vom observa, pune în lumină concluzia că ideile privind originea românilor nu au fost pur şi simplu "importate" din Ardeal, ci ele se înscriu, înainte de toate, pe linia filonului tradiţiei cronicăreşti din epoca anterioară, influenţa Şcolii Ardelene având numai darul de a impulsiona acest proces de conştientizare a originii etnice. Aspectul la care ne referim este important, deşi, cum se ştie, conştiinţa naţională nu se reduce nicidecum la conştiinţa etnică, aceasta din urmă fiind numai temelia pe care se edifică celelalte elemente ale conştiinţei naţionale.

---

[24] Acestea trei sunt publicate de Dan Simonescu, în *Cronici şi povestiri versificate*, Bucureşti, 1967.

[25] Acestea două au fost publicate mai întâi de M. Kogălniceanu, în *Cronicile României*, t. III, 1874, p. 183-193; 197-274.

Cronologic, în epoca Luminilor, ideea originii poporului român şi a limbii române, o constatăm mai întâi în rândul clericilor. Anume, ea este afirmată cu toată claritatea de episcopul Chesarie de Râmnic, în prefaţa la *Minei*-ul, pe ianuarie 1779. Aici, citându-l pe Cassius Dio ("Dion") şi pe Meletie "gheograful", el scrie: "Traian împăratul, după ce au supus pre dachi, cu piarderea lui Dicheval, au trecut mulţime de râmleni în părţile acestea, făcându-i pe unii proşti lăcuitori, pre alţii, stăpâni[i] lăcuitorilor"[26].

Apoi, subliniind ideea că împăratul Constantin cel Mare, ca un continuator al Imperiului Roman, a stăpânit teritoriul Ţării Româneşti, întărind obiceiurile moştenite de la romani, episcopul notează: "Ci, ori de la Traian sau de la marele Constantin, de să trag ca urmare aceste obiceiuri, nu fac filonichie. Însă eu dintru acestea descopăr lucruri minunate, aflu linia neamului rumânesc, din vechi trăgându-se din slăvit neam al romanilor (valahi numindu-se după limba slavonească), a cărora slavă au strălucit împreună unde ş-au întins şi soarele razele"[27].

Astfel de idei, privind originea latină a românilor, parveneau episcopului prin filieră autohtonă, ca unul care cunoscuse opera Stolnicului Constantin Cantacuzino, precum şi Letopiseţul Cantacuzinesc. În prefeţele la *Minee*, el notează ca izvoare nu numai pe clasici (Dio Cassius, Zonares), ci şi pe unii autori moderni; citează, de pildă, pe Meletie Geograful (Meletie din Janina), cărturar grec cu studii la Padova şi Veneţia, autor al unei *Geografii* de largă circulaţie în secolul al XVIII-lea, precum şi al unei *Istorii bisericeşti* care avea să fie tradusă de mitropolitul Veniamin Costachi[28]. Dar, el apelează mai ales la lucrări contemporane, în primul rând la cunoscuta *Enciclopedie*[29].

Câteva decenii mai târziu, în diferite scrieri ale sale, mitropolitul Veniamin Costachi afirmă şi el originea latină a limbii române, "patrioticeasca limbă", cum o numeşte el. "Limba noastră – scrie el – este fiica limbii latineşti, care au fost limba romanilor, strămoşilor noştri, cei ce la 105 [...] ne-au adus din Italia, vechea patrie, şi ne-au lăcuit aice în Moldova, Ţara Românească, Ardealul şi Banatul, care ţări se numea pe atunci Dachia"[30].

Abordată în majoritatea scrierilor din epoca Luminilor, cum este firesc, această problemă îşi află comentarii mai ample în lucrările istorice. De la banul Mihai Cantacuzino la Ienăchiţă Văcărescu până la Naum Râmniceanu şi Zilot Românul, într-un fel sau altul, problema a fost abordată.

---

[26] Cf. prefaţa *Minei*-ului pe ianuarie 1779, al 4-lea volum, apud, Al. Duţu, *Coordonate ale culturii româneşti*, anexe, p. 181.
[27] *Ibidem*, p. 182.
[28] *Ibidem*, p. 125.
[29] Vezi mai sus, p. 84.
[30] Cf. I. Gheorghiţă, *Un veac de la moartea mitropolitului Veniamin Costachi*, Mânăstirea Neamţului, anexe, p. 185.

Ienăchiță Văcărescu a afirmat această concepție în prefața la *Gramatica* sa din 1787. Așa cum a demonstrat de mult D. Popovici, la data când apărea, în 1780, cunoscuta capodoperă a Școlii Ardelene, *Elementa linguae daco-romanae sive Valahicae*, manuscrisul gramaticii lui Ienăchiță Văcărescu era elaborat în forma în care se va publica[31]. Prin urmare, conchidea, pe bună dreptate, acest exeget al epocii Luminilor, nu era vorba de influența lucrărilor ardelene asupra cărturarului muntean, ci izvorul ideilor lui Ienăchiță Văcărescu trebuie căutat într-un filon intern, din Țara Românească, altfel spus, în tradiția păstrată în Principate și care venea direct de la cronicari.

Cum am anticipat, exemplul și mai clar ni-l oferă cazul lui Chesarie de Râmnic, ale cărui texte, atestând originea latină a poporului român, datează din anii premergători apariției lucrării lui Samuil Micu și Gheorghe Șincai, amintită mai sus[32].

Faptul că lucrările Școlii Ardelene au influențat numai procesul de clarificare a conștiinței naționale la sud și răsărit de Carpați, iar nu au căzut pe un teren gol, este ușor de înțeles. Demonstrația a fost făcută de mult în cultura română. Ne-am referit mai sus la D. Popovici, dar ne putem referi la o serie de cărturari dinaintea sa, de pildă, la V. A. Urechia sau B. P. Hașdeu.

Ultimul, subliniind însemnătatea cronicii lui Zilot Românul, publicată de el în 1884, scria la această dată: "Citind-o, oricine va înțelege pe deplin că nu dascălul Lazăr din Ardeal a redeșteptat pe malurile Dâmboviței ideea românească. Ea nu încetase niciodată a fi deșteaptă"[33]. La rândul său, mai târziu, în 1941, Gh. T. Kirileanu, editorul altei lucrări a lui Zilot Românul, combătea o afirmație a lui N. Iorga[34], trimițând la opinia citată a lui B. P. Hașdeu[35].

Înainte de a analiza aici comentariile ample ale lui Zilot Românul și Naum Râmniceanu asupra originii poporului român și limbii române, este necesar să ne oprim mai întâi asupra ideilor celor doi istorici greci, Daniil Philippide și Dionisie Fotino, autori ai cunoscutelor lucrări de istorie a românilor. Ar fi cazul să facem, din nou, câteva precizări privitoare la acești autori care au scris, într-un spirit pe deplin românesc, cu căldură și simpatie despre noi. Cum am anticipat, ei trebuie incluși în istoriografia română, chiar dacă au scris în limba greacă; nu este vorba numai de faptul că au scris despre noi ca și cum ar fi fost români[36], ci de faptul că,

---

[31] D. Popovici, *La littérature roumaine á l'époque des Lumières*, Sibiu, 1945, p. 162-164.
[32] Vezi și mai sus, p. 23.
[33] B. P. Hașdeu, *Ultima cronică*, p. XXV.
[34] N. Iorga, *Istoria literaturii române*, ed. I, vol. II, p. 351.
[35] Gh. T. Kirileanu, *op. cit.*, p. 292.
[36] De altfel, într-un loc, C. Erbiceanu făcea ipoteza că, în ciuda apartenenței declarate, nu era exclus ca la origine D. Philippide să fie român-macedonean; altfel, credea el, nu ar fi putut să scrie așa de frumos despre români. Vezi C. Erbiceanu, *Câteva cuvinte despre Filipid*, în "B.O.R.", XVII, p. 1098.

o bună parte din viață, ei au trăit în Principate, mai puțin în Grecia. A accepta să fie revendicați în exclusivitate de cultura greacă ar fi nedrept, mai ales în postura lor de autori ai lucrărilor despre români – lucrări care au stârnit vii reacții în lumea greacă[37]. Considerăm că avea dreptate eruditul C. Erbiceanu, când, în 1907, referindu-se la *Istoria României*, a lui Daniil Philippide, aprecia că aceasta "este pentru noi românii de o imensă importanță". Și adăuga, în raport cu ceea ce se cunoștea la acea dată despre epoca Luminilor: "Nimeni altul, afară de acest autor, n-a scris și n-a dezvoltat această cestiune grea, a vechii istorii a Daciei lui Traian și a vieței și rezistenței românilor în ea". Iar mai departe aprecia că D. Philippide "era un filoromân mare și a trăit mult între români, a cutreierat toată țara Daciei și cunoștea limba țărei. Este cu totul filoromân și recunoaște multe calități: politice, economice și militare, Românilor"[38].

Cei doi istorici greci s-au referit pe larg la originea românilor, și faptul trebuie remarcat pentru că lucrările lor tipărite aveau darul de a informa străinătatea asupra originii și vechimii poporului român[39]. Aceasta cu atât mai mult cu cât cei doi cărturari au circulat des în Occident, stabilind numeroase relații personale cu cărturarii occidentali.

Prima parte a *Istoriei României* a lui D. Philippide tratează "Istoria veche a românilor, de la Traian până la al doilea descălecat"; raportând "România" la spațiul vechii Dacii, autorul se referă la originea latină a românilor și continuitatea lor pe spațiul provinciilor istorice românești: Țara Românească, Moldova, Transilvania. Excluzând teoria emigrării la sud de Dunăre sau a dispariției în fața popoarelor migratoare, el scrie: "Se vede că cei mai mulți locuitori ai teritoriilor acestora au rămas în vechea Dacie, în *Romania*, și care se întinde acum mai mult. Era foarte greu pentru cei ce posedau turme și animale și case, locuind în pământ civilizat, având proprietăți și pământurile lor, și nefiind niciodată ambulanți ori *schinoviți**, ca, cu toții, să se strămute în altă parte"[40].

---

[37] Este știut că *Istoria României* a lui D. Philippide nu a fost bine primită de compatrioții greci, ceea ce l-a mâhnit pe autor (cu toate că lucrarea era dedicată țarului Alexandru I, pe care îl felicita pentru că încorporase Basarabia). Cf. N. Bănescu, *Viața și opera lui D. Philippide*, loc. cit., p. 146; 151; 152-155. Referitor la această "primire" făcută de greci lucrării lui D. Philippide, nu este lipsită de interes și aprecierea lui C. Erbiceanu: grecii, spune el, simțeau că *Istoria României* este favorabilă românilor, că ea "îi va împinge spre renașterea și deslipirea lor de greci ca popor aparte"; această operă, adăuga învățatul, contravenea planurilor unor greci de refacere a unei Grecii Mari – incluzând și Principatele – în condițiile eventualei înfrângeri a turcilor. Cf. C. Erbiceanu, *Note*, în "B.O.R.", XXX/906-7, p. 926-927.

[38] Notă a lui C. Erbiceanu, drept comentariu la texte traduse din *Istoria României*, "B.O.R.", XXX, 1906/7, p. 925.

[39] Considerăm discutabilă aprecierea făcută într-un studiu de istoricul Vasile Maciu, că termenul de "România", vehiculat în lucrările lui D. Philippide, a fost pierdut în neant, el urmând a fi redescoperit de cărturari români în deceniile IV-V ale secolului trecut. În orice caz, chestiunea trebuie reluată astăzi, fără prejudecăți de o natură sau alta.

* Explicație la C. Erbiceanu, adică trăind în corturi și umblând din loc în loc.

În timpul migrației popoarelor, spre deosebire de multe alte popoare, românii reușesc să reziste: "Iar Românii noștri – scrie el –, retrăgându-se dinaintea năvălitorilor și nebuneștilor invaziuni, s-au conservat și s-au înmulțit"[41].

Odată precizând că este vorba de un popor *romanic*, care își are o continuitate neștirbită pe vechea vatră dacică, autorul invocă aici teoria originilor străvechi ale acestui popor, mai corect, ale populației *romanizate* în decursul mai multor veacuri. Astfel, el scrie: "Acest popor, ce viețuia între Nistru și Prut, Dunăre și Tisa, trebuie socotit o mixtură ori conglomerat din mai multe popoare [...]; dintre cele mai vechi, cimerieni, sciți și slavi; din geți; din bastarni; din gepizi; goți etc.; toți aceștia din urmă s-au *romanizat*, stabilindu-se definitiv pe locurile lor[42]. Fără îndoială, această teorie, luată în ansamblu, este confuză; trebuie însă reținută o anume idee pe care ea o conține, aceea vizând fenomenul asimilării de către masa populației stabile, romanizate, a elementelor alogene[43].

Referindu-se la toate provinciile locuite de români, la Transilvania și Banat, Moldova și Bucovina, Țara Românească, istoricul nu uită și de românii sud-dunăreni, "răspândiți dincolo de Dunăre, în Bulgaria, în Serbia, în Macedonia și prin înnăuntrul Tessaliei și Epirului, ca o insulă între Bulgari, Sârbi și Greci, cu cari s-au amestecat, și se numesc pe dânșii până astăzi, Români, în limba lor românească, în care s-au introdus multe cuvinte și expresii și idiotisme ale neamurilor vecine"[44].

Nu numai *Istoria României*, ci și *Geografia României* este scrisă cu multă simpatie pentru români; autorul scrie despre fertilitatea solului și bogățiile naturale pe care el le ascunde, și are cuvinte de compasiune pentru țărănime, "partea cea mai prețioasă a populației, temelia întregului popor"[45]. Consideră și el, la fel ca unii călători străini, că numele poporului român s-a păstrat în numele țăranului – "rumân" –, și are cuvinte critice la adresa marilor boieri care "se rușinează" cu acest nume, în loc să se fălească: "Să se rușineze, auzind că fac parte din poporul marelui Traian"[46], scrie el cu ironie.

---

[40] D. Philippide, *Istoria României*, trad. de C. Erbiceanu, în "B.O.R.", XXVII, p. 967.

[41] *Ibidem*.

[42] Vezi și comentariul lui C. Erbiceanu, care acceptă teoria lui D. Philippide privind impuritatea rasei, valabilă și pentru popoarele moderne, occidentale. Cf. C. Erbiceanu, *Note*, în "B.O:R.", 1906/1907, p. 967-980.

[43] Este vorba, de fapt, de explicația pe care o găsim și la autori mai apropiați de zilele noastre, care subscriu la părerea că nu există populație daco-romană pură, ci una care are capacitatea permanentă de a asimila elemente ale populației migratoare. Vezi, de pildă, I. I. Rusu, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romanică*, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1981, p. 232-233.

[44] N. Bănescu, *Daniel Philippide, Geografia României*, loc. cit., p. 160.

[45] *Ibidem*, p. 172-173.

[46] *Ibidem*, p. 193-194.

Dionisie Fotino, al doilea remarcabil istoric al românilor de limbă greacă, aşa cum s-a observat[47], datorează lui Daniil Philippide o parte din bogăţia de informaţii a lucrării sale. Titlul întreg al acesteia vorbeşte de la sine de concepţia autorului: *Istoria generală a Daciei sau a Transilvaniei, Ţării Munteneşti şi a Moldovei*[48], iar la sfârşitul textului, pentru a nu lăsa vreun dubiu, precizează: "Sub numire de Dacia se cuprinde Moldova de astăzi, ţeara Muntenească, Transilvania şi o parte din Ungaria"; va explica într-o notă că prin aceasta din urmă înţelegea Banatul Timişoarei.

După ce caracterizează pe vechii locuitori ai Daciei, dacii şi geţii ("oameni simpli, drepţi, sobri şi iubitori de libertate")[49], face apoi istoria Daciei preromane, referindu-se în mod deosebit la Burebista şi la Decebal; pe larg tratează războaiele dintre daci şi romani, subliniind eroismul dacilor conduşi de Decebal, înfrângerea şi colonizarea romană. Despre formarea poporului român are o concepţie foarte clară, în spiritul istoriografiei moderne de mai târziu: "Coloniile, aduse din tot Imperiul Roman, au umplut Dacia şi, corcindu-se (sâc!) între sine Romanii şi Dacii, s-a format un popor amestecat şi distinct [...]. După ce s-au statornicit atâtea colonii în Dacia, Romanii s-au numit Daci şi Dacii, Romani, încât şi un nume şi altul tot una înseamnă"[50].

După retragerea aureliană, adică a autorităţilor romane, explică autorul, grosul populaţiei a rămas pe loc. Odată cu migraţiile barbarilor, "daco-romanii s-au mărginit a locui şi a petrece sub azilul munţilor Carpaţi". Aceasta este şi cauza, arată istoricul, că timp de mai multe secole izvoarele tac despre poporul român; nemaifiind în contact cu romanii, ei au rămas în afara interesului istoricilor romani, dar, totuşi, ulterior, ştiri bizantine, sârbeşti şi maghiare, vorbesc de existenţa lor, organizaţi în formaţiuni proprii, cu "domni naturali şi autonomi"[51]. Migraţia slavilor şi aşezarea lor în Dacia, mai scrie istoricul, dusese la noua denumire de vlahi, pentru populaţia daco-romanică, deşi vechile denumiri de daci sau romani s-au păstrat[52]. Odată cu migraţia popoarelor şi cu asimilarea de elemente ale acestora şi limba localnicilor a primit numeroase împrumuturi: de la slavi, de la care au preluat alfabetul, "neavând literele lor proprii", mai ales de la italieni (prin negustorii genovezi), astfel încât "limba moldo-vlahă de astăzi este mai mult fiică a limbii italiene decât a celei latine". Deşi "necanonisită", deşi greu

[47] L. Boia, *Evoluţia istoriografiei române*, Bucureşti, 1976, p. 92.

[48] Lucrarea a fost publicată de G. Sion, în 1859, după dubla alegere a lui Cuza, şi în continuare folosim această ediţie, în lipsa uneia mai apropiată de noi; s-ar reclama, credem, cu stringenţă, o nouă traducere şi reeditare completă a acestei lucrări, tradusă după original, aşa cum ar merita o nouă traducere şi cele două lucrări ale lui D. Philippide, la care ne-am referit mai sus.

[49] D. Fotino, *Istoria generală a Daciei*, traducere de G. Sion, tom. I; Bucureşti, 1859.

[50] *Ibidem*, p. 45.

[51] *Ibidem*, p. 64.

[52] *Ibidem*, p. 98.

întrebuinţabilă, datorită amestecului cu "multe cuvinte ilirice, turceşti, greceşti şi altele", conchide istoricul, aducând problema la zi, limba românilor "totuşi nu este neprimitoare de îndreptare la înfrumuseţare", ceea ce s-ar putea realiza prin voinţa "bunilor patrioţi", procedându-se la acoperirea lipsurilor cu cuvinte italiene sau latine[53]; citează autorul, în acest context, *Gramatica* lui Ienăchiţă Văcărescu.

*

Doctrina originii daco-romane a poporului român, pe care am urmărit-o în lucrările lui D. Philippide şi D. Fotino, şi-a găsit un adept de marcă în opera învăţatului călugăr român Naum Râmniceanu. El dedică acestei probleme o scriere specială, amintită mai sus, pe care a studiat-o şi publicat-o Ştefan Bezdechi.

Concepţia despre originea poporului român şi limbii române este prezentată pe larg, într-un mod convingător; având asemenea preocupări, Naum Râmniceanu avea conştiinţa însemnătăţii lor în contextul dezbaterilor din epocă pe această temă; elaborând lucrarea, el voia – cum făceau şi contemporanii săi ardeleni – să respingă "mincinoasele defăimări" ale autorilor străini contemporani; voia să demonstreze, în acest context, teza continuităţii autohtonilor în Dacia şi, odată cu ea, teza caracterului latin al limbii române. Prin lucrarea lui, la care ne referim, el voia, pe de altă parte, să corecteze exagerările latiniste ale corifeilor Şcolii Ardelene[54], ca unul care cunoştea lucrarea lui P. Maior, tipărită în 1812, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, operă care a avut, cum se ştie, dintre lucrările corifeilor Şcolii Ardelene, cea mai largă circulaţie la sud şi răsărit de Carpaţi.

Teoria privind originea românilor nu numai din romani, ci şi din daci, şi-a aflat sub condeiul lui N. Râmniceanu formulări dintre cele mai inspirate, ca de pildă: "Rădăcina Românilor este Roma, dar altoită cu Daci"; sau, şi mai pe larg: "Dacii romanizează, Romanii dacizează. Dacă ne vei numi pe noi Romani, ai mărturie limba lor, iar dacă ne vei zice Daci, şi sângele şi limba în parte (mărturisesc). Suntem colonii de a lui Traian, dupe însuşi a lui mărturie în inscripţia Zarnei (n.n., N.I. Sarmisegetuzei)... Iar dacă ne numim şi Vlahi, este denumire italică; căci pe italieni s-a deprins a-i numi Europa Volohi"[55].

N. Râmniceanu insistă asupra celor două războaie dintre daci şi romani, scoţând în evidenţă vitejia dacilor, iar apoi se opreşte la colonizarea romană şi simbioza daco-romană. Treptat, după cucerire, arată el, dacii învaţă limba

[53] *Ibidem*, p. 128.

[54] Vezi aprecierile lui Ştefan Bezdechi, *Protosinghelul Naum Râmniceanu despre originea neamului şi a limbii noastre*, în "Transilvania", 1943, nr. 3-4, p. 231-237.

[55] N. Râmniceanu, *Despre originea românilor*, *loc. cit.*, p. 245.

romanilor[56], propria limbă pierzându-se, iar "neamul lor cu romanii petrecând s-au rumânit"[57].

Referindu-se la teritoriul dacilor, cucerit de romani, el observă marea lui întindere, "de la Pont până la Tisa"[58]. Pentru partea de istorie veche, pe lângă autorii antici, în multe rânduri, el citează un autor modern, pe Meletie Geograful[59], iar în sprijinul continuității dacilor la nord de Dunăre, după retragerea aureliană, citează pe "mult învățatul domn Ienache Văcărescu" care, în gramatica sa, adusese ca mărturie pe Voltaire, cu afirmația sa că strămoșii noștri romani primiseră creștinismul sub împăratul Constantin cel Mare[60].

Cum am amintit, în spirit polemic, N. Râmniceanu respinge "mincinoasele" defăimări ale străinilor cu privire la originea românilor; critică cu vehemență pe autorii străini – unguri, după el – "care au scos nume de hulă Romanilor celor supuși lor în Dachiia", cum că ar fi fost aduși din temnițele Romei; "cine poate să crează nişte bârfeli de nimic ca acestea?", se întreabă el[61]. Și, totodată, critică și pe cronicarii moldoveni din secolul al XVII-lea care au preluat asemenea "ungurești bârfeli", scriind "cum că Rumânii sunt din neam de hoți și tâlhari din părțile Romei"; atunci, scrie Râmniceanu, ne-am putea întreba: "Cum că hoții și tâlharii cei robiți s-au putut învrednici a fi Domni și oblăduitori Dachiei? Și cum au îndrăznit în nenumărate rânduri a da dese războaie cu crai[i] ungurești?". Și, în continuare: "Ci știm că sabia Domnilor noștri și soarta acestui neam defăimat, precum îl socotește Ungurii, de multe ori au străbătut inima Ungurilor și Tătarilor, de câte ori s-au ispitit ei să răpească slobozenia patrioților noștri, și pururea vrăjmașii noștri s-au întors înapoi biruiți și împuținați"[62].

Se resimte, în aceste rânduri, spiritul cărturarului de origine ardeleană, trecut în împrejurări excepționale la sud de Carpați, mai ales când el îi apostrofează pe adversarii continuității neamului: "Iar celor ce zic că suntem goniți din loc în loc, acest răspuns le dăm: O, patrioții noștri niciodată n-au ieșit din hotarăle patriei noastre, Dachiei, carea din Marea Neagră începându-se, precum am arătat, și până în apa Tisa întinzându-se, coprinde în mijlocul acestei părți Transilvania, Banatul, ținuturile Craiovei, Țara Rumânească și Moldova"[63]. Iar cât privește insinuarea că limba română "ar fi izvorâtă din alte neamuri străine", el răspunde că "noi mai întâi din limba noastră ne dovedim adevărați Râmleni de neam", iar dacă limba

[56] St. Bezdechi, *Cronica inedită de la Blaj a protosinghelului Naum Râmniceanu*, Cluj, 1944, p. 76-84.
[57] *Ibidem*, p. 84.
[58] N. Râmnceanu, *Despre originea românilor*, loc. cit., p. 246; vezi și *Ibidem*, p. 74-75.
[59] Vezi și mai sus, p. 135.
[60] St. Bezdechi, *Cronica inedită*, p. 87.
[61] *Ibidem*, p. 88.
[62] *Ibidem*.
[63] *Ibidem*, p. 90.

vorbită de strămoşi s-a modificat, fenomenul este firesc. "Judece fieştecine cât de departe sunt Grecii de limba elinilor!"; dar, pentru aceasta, "nici Grecii nu se pot lepăda de Elini", după cum nici Românii de limba latină!. "Deci noi – conchide el – de la alte limbi străine n-am învăţat limba noastră, ci de la părinţii râmleni, şi această limbă să vorbeşte de la cel mai de sus neam până la cel mai prost Român"[64]. În alt loc, referitor la acelaşi subiect, el nota că "limba dacilor de acum" s-ar compune din 10 părţi: patru, latine; două, italiene, "deşi corupte"; două, ale vechilor daci; o parte şi jumătate, din limba bulgarilor şi sârbilor, datorită contactului cu ei, "coruptă şi ea", o jumătate de parte, din diferite alte limbi, privind mai ales termenii de comerţ[65].

Aşa cum am mai menţionat, Naum Râmniceanu era ardelean şi a păstrat, aproape sigur, contactele lui cu Transilvania. La un moment dat, a intervenit pe lângă mitropolitul Ţării Româneşti pentru ca lucrările de ritual din Transilvania să fie primite cu atenţie, ele putând fi străine ortodoxiei. El, care citise pe Maior, propunea ca din Transilvania să fie chemaţi 2-3 oameni culţi, cu recomandarea lui I. Piuariu-Molnar, că "aceştia sunt şi credincioşi patriei şi împodobiţi cu învăţătură în limba latinească şi de neam firesce Dachi şi peste tot pravoslavnici adevăraţi, ca şi eu să mă încredinţez lor şi să le descoper prin viu glas cele ce prin condei nu pot să le arăt"[66]. Se pare că acest inimos scriitor şi gânditor, care voia a se numi pe sine "Dacul", avea în sângele său spiritul mesianic şi se voia promotor al redeşteptării naţionale. Cel puţin aşa ni-l prezintă principalul biograf şi analist al operei sale, Constantin Erbiceanu. Prin anii 1818-1819 era profesor la Ploieşti într-o şcoală întemeiată de el şi aici, după datele pe care ni le oferă C. Erbiceanu, cu prilejul unui examen public, a ţinut o cuvântare despre starea românilor şi originea lor; de data aceasta ar fi spus că noi, Românii, nu suntem "nici curat Romani, nici Valachi, ci chiar şi într-adevăr firesce Dachi, însă amestecaţi cu sânge râmlenesc şi elinesc, despre mărturia pisaniilor patriei" (cu sânge grecesc, fiind vorba, după el, de greci colonizaţi în Italia, iar apoi aduşi în Dacia, sub Traian, drept colonişti (n.n. N. I.[67]). În acelaşi discurs, el ar fi spus, în spiritul naţionalismului de mai târziu, că, aşa cum tătarii au fost distruşi de strămoşii noştri, dacii din Moldo-Valahia, "asemenea, fiecare în propria sa patrie, trebuie să-şi arate vitejiile sale, curăţind, de-i posibil, ciulinii săi"[68]. În ajunul revoluţiei din 1821, în răstimpul acesteia şi mai ales în perioada imediat următoare, el se va face, cum vom observa în alte capitole ale lucrării noastre, purtătorul curentului de edificare etnică în raport cu grecii, adesea condeiul lui alunecând spre o xenofobie greu de comparat în epocă.

[64] *Ibidem*, p. 91.
[65] N. Râmniceanu, *Despre originea românilor*, loc. cit., p. 250.
[66] C. Erbiceanu, *Viaţa şi activitatea lui Naum Râmniceanu*, p. 16.
[67] *Ibidem*, p. 16-17.
[68] *Ibidem*, p. 17.

Şi al doilea mare istoriograf din epoca de la 1821, Zilot Românul (Ştefan Fănuţă), s-a ocupat în scrierile sale de problema originii şi continuităţii românilor. Şi el este un adept al doctrinei daco-românismului, considerând că ambii factori, dacii şi romanii, trebuie să fie luaţi în consideraţie când este vorba de formarea poporului român şi a limbii române. "Daco-romanii – scrie el – se numesc locuitorii vechei Dachie, adică Transilvanii, Românii sau Vlahii şi Moldavii", căci, după el, „marele Traian, împăratul Romei, au biruit pe craiul Dachilor, Decheval, amestecându-se Romanii cu Dachii şi rudindu-se, s-au născut acest neam numit cu nume de Daco-romani în istorie"[69]. A susţinut asemenea idei şi în alte scrieri ale sale cu subiecte istorice sau literare. Ca şi Naum Râmniceanu, prezentarea originii romane capătă sub condeiul său accente polemice. Strămoşii noştri sunt romanii şi noi le păstrăm limba, scrie el; şi răspunzând la defăimarea străinilor, că "am fi varvari şi neluminaţi în învăţăturile cu cari ei se fălesc că ar fi îndestulaţi", ripostează: "Aţi văzut pe strămoşii noştri că poartă aceeaşi numire, *Roman*; suntem noi, Românii într-aceste trei ţări: Rumânească, Moldova şi Transilvania! Ce ne ponosluiţi dar, voi, numitele astăzi neamuri luminate?"[70]. Referindu-se la vatra dacică, el trimite mai ales la Transilvania, care "este o parte din vechea Dachie, şi acum se stăpâneşte de împărăţia Austriei, iar mai înainte s-au stăpânit de domnii Ţării Româneşti, cum istoria mai pe larg arată"[71].

Ca şi Naum Râmniceanu, Zilot se referă nu numai la Romani, ci şi la Daci, şi pentru el excluderea unuia din cei doi factori în prezentarea originii poporului român putând duce la confuzii. Dacii – notează el – sunt vechii "locuitori ai acestor trei ţări, adică < Transilvania >, Valachia şi Moldavia, care atunci era una"[72]. Aşa cum vom observa mai departe, prin trimitere la istoria dacilor înainte de cucerirea romană, el va da pilde contemporanilor de unire şi vitejie!

O altă serie de preocupări privind originea românilor şi limbii române – mai modeste, evident, în comparaţie cu cele ale istoriografilor – aparţine oamenilor de şcoală.

La Gheorghe Lazăr, cum am văzut deja, raportarea la originea latină se face prin prisma comparaţiei între starea de decădere a românilor la începutul secolului al XIX-lea şi gloria strămoşilor romani. La unul dintre continuatorii operei sale, Eufrosin Poteca, ideea latinităţii limbii române o găsim enunţată cu toată claritatea încă din 1818, în prefaţa uneia din primele sale traduceri; limba română, scrie el aici, este "una din fetele limbii latineşti"[73].

---

[69] B. P. Haşdeu, *Ultima cronică*, p. 104.

[70] Gh. T. Kirileanu, *Dăslușire. O scriere inedită*, loc. cit., p. 306-307.

[71] B. P. Haşdeu, *Ultima cronică*, p. 105.

[72] *Ibidem*, p. 103.

[73] D. Darvari, *Mai înainte gătire spre cunoştinţa de Dumnezeu, prin privirea celor ce sunt*, tâlmăcită din limba grecească, de smeritul între ieromonahi, Eufrosin Poteca, Buda, 1818, prefaţa traducătorului, p. XXVI, par. 17.

Comentarii speciale privind originea românilor găsim la dascălul de la Sf. Sava, Simion Marcovici. Ca şi alţi iluminişti, acesta era convins că patria sa, cum se exprimă el, este „fiică a slăviţilor romani"[74]. În problema originii românilor, el se plasează, se pare, pe poziţia proprie corifeilor Şcolii Ardelene, accentuând ideea originii latine pure a poporului român[75].

În rândul iluminiştilor moldoveni cu preocupări politico-istorice sunt de reţinut şi referinţele lui Ionică Tăutu. În replică la viziunea defăimătoare a unor „cercetători" străini, el atrage atenţia asupra vechimii şi originii poporului român, unele dintre observaţiile sale asupra acestui subiect fiind deosebit de interesante. Discută, de pildă, într-un loc, despre valoarea limbii române ca mărturie a originii noastre latine. Nu ştim, scrie el, la 1828, în ce proporţie sub stăpânirea romană, în urma victoriei lui Traian asupra lui Decebal, s-au păstrat obiceiurile dacilor. Însă, despre originea latină, în acest labirint de date incerte, ne rămâne „un moment respectuit de şaptăsprezece veacuri", anume limba română, căruia Tăutu îi aduce un fierbinte elogiu. „Limba norodului dintr-aceste locuri, neîndreptată niciodată de nici-un gramatic, nestrecurată de nici-un lexicograf, nepoliită de nici-un scriitor, izgonâtă în curs de doă veacuri din canţilariile ocârmuirii de către limba slavonicească, din pricina dijghinării bisăricii lui Hristos, ne înfăţoşază încă o mare asămănare cu limba latină, şi o analoghie destul de apropiată cu toate fiicele aceştii maice plodoasă"[76].

Într-un alt loc, adresându-se unui corespondent străin, cu privire la acelaşi subiect, Tăutu scrie: „Această ţară nu este decât un pământ clasic", un pământ al dacilor, care ascultau de Zamolxis, „discipol al lui Pitagora"; „de o sută de ori devastată, depopulată, învingătoare sau învinsă în defensivă, şi foarte adesea teatru de războae străine, de la Traian până în zilele noastre, această ţară merită poate o atenţie plină de înţelegere din partea istoricilor, a oamenilor politici, a oamenilor în general"[77].

Ar fi de adăugat aici că problema originii românilor şi a limbii române, dată fiind semnificaţia sa, nu poate să nu fie abordată în diferitele documente cu caracter

---

[74] Vezi S. Marcovici, *Cuvânt ce s-au zis la deschiderea Şcoalei Naţionale din Bucureşti, în 1827, sept. 15*, în "Biblioteca românească", partea a III-a, 1834, p. 31.

[75] Într-o notă explicativă din subsolul paginii la "Cuvântul" său din 1827, publicat în "Biblioteca Românească" – dacă nu cumva ea aparţine lui Zaharia Carcalechi, redactorul gazetei – găsim o precizare interesantă în această chestiune, care merită a fi relevată. "Unii s-au îndeletnicit să arate – citim aici – că suntem cu adevărat strănepoţi ai Romanilor; alţii iar şi-au căznit mintea în tot chipul ca să dovedească că suntem Daci: muncă zadarnică! căci limba, numele, năravurile şi chiar portul nostru sunt dovada netăgăduită pentru cea mai proastă şi ticăloasă fiinţă că ne tragem cu adevărat din Romani". Cf. *Ibidem*.

[76] Ionică Tăutul, *Scrieri social-politice*, ediţie E. Vârtosu, Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1974, p. 198.

[77] *Ibidem*, p. 200 [1828-1829]. Scrisoare către un „Milord" despre starea Moldovei şi punerea în valoare a bogăţiilor ei).

politic, cu deosebire în proiectele reformatoare şi scrierile politice anonime din anii 1821-1822; în acestea, comentariile privind originea românilor sunt corelate, ca şi la Gheorghe Lazăr, cu apelul la redeşteptare naţională adresat contemporanilor.

Conştiinţa originii romane este privită ca un factor stimulator al renaşterii naţionale, căci „sângele oare românesc nu au avut strămoş, acel sânge al Romanilor?"[78]. De aceea, o cinste şi o datorie, chiar şi pentru cel mai mare dintre români, arată autorul „Ithiconului" de la 1822, este „de a stimarisi ca pe un fiu adevărat şi pă cel mai prost din Români"[79]. Înarmat cu conştiinţa originii nobile latine, neamul românesc ar putea realiza unirea în sânul său, căpătându-şi astfel dreptul de a se numi „nepot al neamului aceluia de Romani"[80], în timp ce „intrigile străinilor – aluzie, în primul rând, la greci! – vor dispare"[81].

Chiar sublinierea elementului dac în formarea poporului român – atunci când ea se face – urmăreşte aceeaşi scoatere în relief a virtuţilor strămoşeşti. După autorul unui „Îndemn la unire", din 1822, vitejia dacilor şi spiritul lor de libertate ofereau contemporanilor exemple dintre cele mai frumoase. Recunoscând dificultatea subiectului, în ce priveşte primatul elementului roman sau dacic, autorul acestui apel arată că, în fond, „pizmaşii străini", or „din neamul dachilor, or din neamul romanilor de vor zice că ne tragem tot să arată neamul nostru cu bună dovadă mai cinstit şi mai slăvit decât neamul pizmaşului împotrivitor ce însuşi s-au făcut defăimare şi ocară neamului elinesc, din care să fălesc că să trag"[82]. Indignarea împotriva grecilor – după sfârşitul evenimentelor din 1821 –, în textele de ideologie social-politică, îşi face loc, de obicei, în acelaşi cadru cu sublinierea virtuţilor poporului român şi a originii sale. În acelaşi timp, sublinierea originii latine a limbii şi a poporului român implică, de obicei, raportarea la popoarele din Occident: „Cea dintâi datorie a Românilor este îndreptarea prea blagorodnicii limbi pre calea maicii sale, adică a limbii latineşti şi a surorilor ei, a limbilor italeneşti, franţuzeşti, ispaniceşti, şi îndată vor avea Românii deplină învăţătură care au cele mai strălucite neamuri ale Evropei"[83].

3. *Trecutul de luptă şi problema capitulaţiilor*

Un aspect important în opera cărturarilor din epoca Luminilor, nu numai la istorici şi istoriografi, se referă la prezentarea evoluţiei istorice a poporului român şi, în acest context, la evoluţia statutului politic internaţional al Principatelor Române.

---

[78] E. Vârtosu, *1821. Date şi fapte noi*, Bucureşti, 1932, p. 204 ("Ithicon").
[79] *Ibidem*, p. 205.
[80] *Ibidem*, 204.
[81] *Ibidem*, p. 205.
[82] *Ibidem*, p. 189 ("Îndemn la unire").
[83] *Ibidem*, p. 204 ("Ithicon").

După cum am observat, banul Mihai Cantacuzino este primul dintre gânditorii din Principate care relansează ideia capitulațiilor, în memoriile adresate marilor puteri în cadrul Congresului de pace de la Focșani și București din 1772. Prezentarea trecutului în conexiune cu această teorie a capitulațiilor se întrevede și în lucrările lui istorice, la care ne-am referit.

La fel, Ienăchiță Văcărescu, în *Istoria prea puternicilor împărați otomani*, așa cum am arătat, în diferite note intercalate în paginile lucrării, face referințe la vitejia din trecut a românilor, punctând mai ales ideea capitulațiilor încheiate cu Poarta, prin care aceștia rămâneau, sub raport juridic, într-o stare de deplină autonomie, conservându-și instituțiile și legile proprii.

În mod deosebit, comentarii asupra trecutului istoric și teoriei capitulațiilor găsim la Dionisie Fotino, Daniil Philippide, Zilot Românul și Naum Râmniceanu.

Dintre istoricii greci aici amintiți, comentarii mai ample privind trecutul de luptă al românilor face Dionisie Fotino. Efortul românilor pentru realizarea unui statut de independență, în contextul raporturilor cu marile puteri din vecinătate, este sesizat de autor chiar pentru perioada premergătoare constituirii statelor medievale. De pildă, referindu-se la constituirea regatului maghiar la începutul secolului al XI-lea, istoricul grec observă că aceasta nu a afectat decât în mică măsură, la acea dată, independența românilor, așa după cum Bizanțul, la nord de Dunăre, nu reușise să triumfe!; iar apoi, la sfârșitul secolului al XII-lea, în timp ce românii de la nord de Dunăre conviețuiau cu cumanii, asimilându-i în cele din urmă, la sud de Dunăre, românii se răsculau, împreună cu bulgarii, sub conducerea lui Petru și Asan, pentru ca împreună cu cei din nord, ulterior, să constituie un Imperiu al românilor și bulgarilor[84]. Mongolii, observă el mai departe, trecuseră ca „un uragan", jefuind și pustiind numeroase țări, dar românii s-au putut salva! „Iar Daco-Romanii – scrie el –, când autonomi, când supuși, uneori scăpând cu fuga de năvăliri, uneori susținând cu eroism loviriile dușmănești, existau și se înmulțeau în țeara lor, între Tisa, Dunăre, Nistru și Marea Neagră[85].

Istoricul scrie despre descălecatul lui Dragoș la sud de Carpați, unde supune pe toți stăpânitorii plaiurilor, unificând întregul teritoriu, apoi, despre urmașii acestuia, până la Mircea cel Bătrân, despre care notează că s-a închinat, angajându-se să plătească tribut, 3000 de „bani roșii", însă cu condiția „ca țeara să fie autonomă, Turcii să nu aibă nici-o putere sau amestec în ea"[86].

Istoricul subliniază momentul unirii celor trei țări române sub conducerea lui Mihai Viteazul, condamnând uciderea sa „infamă"[87]. Apreciază ca nefirească

[84] D. Fotino, *Istoria generală a Daciei*, t. I, p. 109-112.
[85] *Ibidem*, p. 123.
[86] *Ibidem*, t. II, p. 17.
[87] *Ibidem*, p. 74-76.

lupta de la jumătatea secolului al XVII-lea între cei doi domni români, Matei Basarab şi Vasile Lupu: „Era într-adevăr un spectacol straniu să vază cineva un resbel civil între Munteni şi Moldoveni, între Români de aceeaşi familie"[88]. Acuză apoi, în acelaşi spirit, intrigile contemporanilor care au contribuit la pierderea domnitorului Constantin Brâncoveanu[89].

Epoca fanarioților – la sfârşitul căreia scrie şi istoricul – este pentru acesta o stare de decădere politică, socială şi morală a românilor, care contrazice spiritul vechilor capitulații.

Cauzele decăderii trebuiau raportate, în primul rând, la Turcia şi la instrumentele ei, domnii fanarioți. Odată cu instaurarea fanarioților, Turcia anulase un vechi drept înscris în vechile capitulații, dreptul de alegere de domni pământeni; prin unele dintre reformele lor, domnii fanarioți au dus mai departe acest proces de anulare a vechilor privilegii ale Principatelor. Este drept, scrie autorul, turcii lăsaseră Principatelor unele privilegii, formal angajându-se „a nu se amesteca făţiş şi direct în administrarea interioară", dar, în realitate, ei îşi făceau „toate nevoile prin deasa schimbare a Domnilor" şi, implicit, prin modul acestora de administrare a Principatelor. Este foarte interesant de observat cum, sub acest unghi, apreciază istoricul reformele lui Constantin Mavrocordat, „carele, cu toate că aşăzase oarecare bune orânduieli în domnia sa cea dintâiu[90], a făcut mai mult rău ţerei decât toţi ceilalţi Domni; căci la relile cele profunde şi învechite ale ţerei el n-a întrebuinţat decât nişte paliative mângâietoare"[91]. Mai mult, subliniază autorul, cu două dintre reformele sale el a adus două noi rele: primul, a fost acela că a desfiinţat oştirea pământeană, reformă începută de tatăl său, Nicolae: „şi astfel nu numai că a îndeplinit scopul Turciei, lăsând ţeara la descreţiunea sa, dar a deschis calea tuturor Turcilor vecini de peste Dunăre ca să facă tot felul de eccesuri şi supărări lăcuitorilor în ţeara Românească"[92]; năvălirile lui Pazvan-Oglu, de la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea, nu aveau să fie, adăuga el, decât „consecinţa funestă a dezarmării bravilor ostaşi care apăra ţeara". Al doilea rău făcut de Constantin Mavrocordat fusese creşterea tributului cu 1000 de pungi peste tributul obişnuit. „Această faptă necugetată a cufundat nu numai ţeara într-un haos de ticăloşii; dar fu şi însuşi Domnului fatală, şi cauză de nevoe şi cădere"[93]; adăugirea tributului a servit turcilor ca pretext la deasa schimbare a domnilor, obiceiul acesta devenind lege. A fost această iniţiativă a domnului „îndoit fatală, căci şi ţeara s-a împovărat cu cheltuieli

[88] *Ibidem*, p. 95.
[89] *Ibidem*p. 142.
[90] Referinţă, de fapt, nu la prima, ci la primele domnii ale lui C. Mavrocordat, în special la cea de a treia, în Ţara Românească, din anii 1735-41, la sfârşitul căreia, între altele, a efectuat reforma militară prin care a fost desfiinţată oastea de ţară.
[91] D. Fotino, *Istoria generală a Daciei*, t. III, p. 212.-213.
[92] *Ibidem*, p. 213.
[93] *Ibidem*.

nesuferite, şi demnitatea domnului s-a făcut nulă: s-au pus dări nemăsurate pe clasa lăcuitorilor de pământ, încât au ajuns în cea mai mare ticăloşie, şi când se succeda un domn, dările se împrospătau şi se adăugau după gustul şi voinţa domnului"[94].

Iată o imagine despre reformele „domnului luminat" Constantin Mavrocordat, care poate să şocheze pe unii istorici din zilele noastre, specializaţi în istoria absolutismului luminat![95].

Domnii fanarioţi, ca instrumente ale Porţii, cu clientela lor, dornică să se îmbogăţească cu „desbrăcarea săracilor"[96], cu o administraţie coruptă şi abuzivă[97], aveau un mare rol în starea de decădere a ţării, aşa cum demonstrează autorul. Dar, se adăugau şi alte cauze – implicite – care explicau decăderea: războaiele ruso-turce şi ruso-austro-turce, cu suferinţele pe care le aduceau pentru marea majoritate a locuitorilor; comportarea duplicitară a marilor boieri pământeni ş.a. Decăderea, observa autorul, era generală: politică, social-economică, dar şi morală. „Sub despotismul în care se află, poporul nu poate nici să se înavuţească, nici să prospereze. Schimbările cele dese ale domnilor, neînţelegerile dintre împărăţii, războaiele dintre străini urmate pe pământul acesta au adus ţeara în asemenea stare. Asemenea mizerii au însuflat frică şi lipsă de simţăminte în sufletele unui popor, carele din afară n-are nici-un sprijin şi înăuntru nici-o putere; aceste mizerii au făcut din ţeara aceasta o vită umilită şi fricoasă"[98]. Şi autorul se explică, recurgând la asemenea metafore. Referindu-se la „ursita şi schimbarea lucrurilor omeneşti", care fac ca „strănepoţii faimoşilor daci şi romani" să ajungă la o asemenea decădere, el ţine să sublinieze că lipsa sentimentului libertăţii nu venea de la natură, „ci de la servitutea cu care au fost apăsaţi şi de la dominarea de care au fost umiliţi"[99]. În culpa lor s-ar afla lenevia, dacă nu ar fi justificată prin aceea că ei „nu caută a se îmbogăţi, văzând că tot ce dobândesc li se răpeşte sub diverse pretexte"[100].

Concluzia generală a autorului, anticipată de el din primul volum al *Istoriei* sale, trimiţând la trecutul „eroic" în raport cu prezentul decăzut, era una care

---

[94] *Ibidem*, p. 213-214.

[95] Cât priveşte ideea unor istorici din zilele noastre de a identifica pe cărturarii de limbă greacă din Principate – mai ales când este vorba de epoca de la 1821 – cu imaginea domnilor fanarioţi, sub consideraţia că sunt de acelaşi sânge, ni se pare una dintre cele mai teribile aberaţii în materie de ştiinţă din zilele noastre.

[96] D. Fotino, *Istoria generală a Daciei*, t. II, p. 186.

[97] *Ibidem*, t. III, p. 136.

[98] *Ibidem*, p. 144.

[99] Că natura era una pozitivă, cu alte cuvinte, că de la natură oamenii erau buni, o dovedea lui D. Fotino următoarea constatare: "Rar s-aude în Ţeara Românească, notează el, de hoţii, ucideri şi alte rele; dacă chiar se întâmplă câteceva fapte rele, ele se comit de Bulgari, de Sârbi şi de Ţigani". Cf. *Ibidem*, p. 137.

[100] Adaugă el, aici, despre români, o constatare care ar trebui să dea de gândit, dacă luăm în considerare frecvenţa cu care este afirmată de călătorii străini în Principate, în această epocă, ca şi în altele: "Ei din natură sunt beţivi şi simţuali" (senzuali). Cf. *Ibidem*, p. 138.

subînțelegea zorile renașterii. Tocmai acest trecut, dovedind virtuțile naturale ale neamului, oferea șansa renașterii: "Românii din aceste țeri – scrie el – n-au arătat mai puțină virtute decât Elenii și Romanii întru susținerea neatârnării și a libertății lor; ei precât au avut Domni capabili și drepți, arhierei adevărați păstori și apărători și boieri cu zel patriotic, cu puterea armelor au fost în stare a-și susține drepturile chiar înaintea puterei care a stat cea mai mare din lume, adică a puterii Otomane [...]. Prin urmare, existența lor politică de astăzi și privilegiurile de care se bucură (ar trebui să se bucure, n.n., N.I.) le-au căpătat cu caracterul lor eroic"[101].

Un loc important în ceea ce privește analiza evoluției istorice a Principatelor Române și analiza evoluției statutului lor politic internațional îl ocupă Zilot Românul.

Referindu-se la trecutul istoric, el omagiază dinastia Basarabeștilor în răstimpul căreia Țara Românească trăise momente de glorie și reușise să se păstreze într-o deplină autonomie în raport cu Turcia; mai ales, "Mircea-Vodă cel Bătrân și Laiotă-Vodă, amândoi Basarabești, încheiară și legară așa pace cu Turcul atunci, că rămase țara atunci slobodă ca nici-una alta"[102]. La capitulația din vremea lui Mircea, revine el, în alte câteva rânduri; de pildă, când, pe marginea unei poezii dedicată domnului-erou, notează că acesta, văzând "toate vecinele stăpâniri de peste Dunăre, călcate și robite de Turc, și pe toată Europa spăimântată, au legat pace cu dânsul, ca să-i dea câte trei mii de bani roșii spre semn de plecăciune, pe an, și alt nimic, și Turcul la stăpânirea și obiceiurile țării nici-un amestec să nu aibă"[103]. Și mai departe, istoricul scrie că, de fapt, Mircea, înfrângând pe turci, care nu respectau înțelegerea, le-ar fi impus recunoașterea independenței: "Pre care așezământ neținându-l Turcul la urmă și deschizând el război cu pricinuiri de alte cereri, l-au bătut Mircea Vodă cu românii, gonindu-l până la Andrianopoli. Și așa a rămas țara iar slobodă de tot ca și mai nainte, precum istoria mai pe larg arată"[104].

Istoricul, care era și poet, în alt loc, pune ideea capitulațiilor în versuri, care au în zilele noastre o valoare ideologică, mai puțin estetică[105].

"Daco-romanii
Bez Transilvanii
Din Valahia
Și Moldavia
Ei își păstrară
Și nu lăsară
Puterea care (Turcia)
Cu pohtă mare
Pe lângă alte
Să izbutească
Ca să-și păzească
Și legea bine,
Și pentru sine
De tot să fie
În slobozie,
Cu obiceiuri,

[101] *Ibidem*, t. I, p. 125-126.
[102] B. P. Hașdeu, *Ultima cronică*, p. 113.
[103] Zilot Românul, *Adunare de stiluri*, p. 333.
[104] *Ibidem*.
[105] B. P. Hașdeu, *Ultima cronică*, p. 104-105.

Silia să-i facă Cu privileiuri,
Şi să-i prefacă Cu rânduială
Din slobozie Şi cu croială
Întru robie. Ca tot-d'auna,
Şi fu minune Lipsă niciuna
Vestită-n lume Numai c-o dare
Şi-au fost şi este Mică, nu mare,
Ca o poveste: La cea Înaltă
Un neam mic foarte Turcească Poartă".

Ca şi D. Fotino, Zilot condamnă intrigile Cantacuzinilor care ar fi dus la pierderea lui Constantin Brâncoveanu, din osul Basarabeştilor, şi odată cu el, pierderea de către Principate a vechiului drept de alegere a domnilor dintre pământeni. Zilot Românul consideră că în ajunul bătăliei de la Stănileşti, din 1711, după ce fusese sfătuit în prealabil de Cantacuzini să încheie alianţa cu Rusia, a conştientizat pericolul pentru ţară în eventualitatea înfrângerii Rusiei: "Atunci ce se poate alege de dânsul şi de ţară? Negreşit că va pierde slobozirea ce au câştigat Românii odinioară cu gârle de sânge şi va rămânea în robie ca Grecii şi celelalte neamuri"[106]; ar fi hotărât atunci, cu aceste "înţelepte chibzuiri", să desfacă "planul", dar a fost trădat de Cantacuzini[107].

Evoluţia statutului politic internaţional al Principatelor Române în epoca fanarioţilor este pe larg prezentată de Zilot Românul; analizele lui se referă la relaţiile cu Turcia, dar şi la relaţiile cu celelalte mari puteri. Multe idei politice ale sale sunt transpuse în versuri, de un oarecare lirism, în orice caz, cu valoare estetică modestă; recurgând la procedeul fabulei, el pune în gura unor fiare idei politice preţioase, marcând evoluţia statutului politic al Principatelor în contextul relaţiilor internaţionale. Fiarele, imaginând marile puteri, se sfădesc între ele pe marginea poziţiei şi intenţiilor faţă de Principatele Române, la strofele din text, autorul venind şi cu explicaţii în josul paginilor[108]. Cele cinci animale închipuiau: mistreţul – Românul; leul – Turcul; ursul – Rusul; lupul – Austriacul; vulpea – Grecul.

---

[106] *Ibidem.*

[107] Spătarul Toma Cantacuzino, apreciază istoricul grec, nu i-ar fi executat mandatul de anulare a înţelegerii cu ţarul Petru I, şi acţionând în ajutorul acestuia, l-a compromis, ceea ce ar fi dus, ulterior, la pierzania sa. Pentru o interpretare corectă a episodului, la zi, vezi acad. Ştefan Ştefănescu, *Istoria românilor. De la Mihai Viteazul la Constantin Brâncoveanu*, Editura Universităţii Bucureşti, 1996, p. 93-94; 102-105; de asemenea, pentru amănunte, Şt. Ionescu, Panait I. Panait, *Constantin Vodă Brâncoveanu. Viaţa, domnia, epoca*, Edit. Ştiinţifică, Bucureşti,1968, p. 273-275; 257-260.

[108] Manuscrisul lucrării, păstrat la Biblioteca Academiei Române, nu este datat; însă, din note rezultă că el a fost scris între anii 1819-1821, deoarece se vorbeşte de răpirea Basarabiei, dar nu sunt amintiţi domnii pământeni; este un manuscris identic în ce priveşte scrisul cu manuscrisul autograf nr. 868, publicat de Haşdeu şi Tocilescu, în anii 1884-1885. Cf. Gh. T. Kirileanu, *op. cit.*, p. 289-290.

Turcia, personificată de Leu, recunoaşte că în trecut, de-a lungul secolelor, prin luptă, românii, imaginaţi de Mistreţ, şi-au apărat fiinţa statală şi ea le-a recunoscut autonomia, cu condiţia achitării tributului.

"Mărturisesc eu către toţi c-adevărat Mistreţul,
Cu colţii şi unirea lui ş-au apărat coteţul*
Are şi vultur* ajutor purtând un semn în gură*,
Şi să topesc vrăjmaşii lui ca ceara de căldură.
Şi eu văzând, m-am învoit cu dânsul să am pace,
Pădurea, câmpul, apa lui, laba mea să n-o calce,
Decât să-mi dea ceva prisos* spre-a puilor mei hrană
Să nu mai fie între noi în veci vrajbă şi rană"[109].

Pe de altă parte, ar reieşi din sfada celor două fiare, Ursul şi Lupul, imaginând Rusia şi Austria, că ele recunosc sprijinul pe care Românii (Mistreţul) l-au oferit în luptele cu Turcii (Leul); şi crede poetul, cum comentează într-o notă, că e bine că s-a făcut aşa, ceea ce recomandă românilor şi pentru viitor, "cât va fi aşa goli dă putere".

Lupul (Austria):
"Lasă acestea, Ursule, că ai toată dreptatea,
Ş-adevărat singur Mistreţ ş-au purtat greutatea,
Că el şoimanul au ajuns de la o vreme-n coace,
Să poarte sarcina la mulţi, că n-are nici ce face**
Că şi eu când mă învrăjbiiam cu Leul mai nainte
De multe ori găsiam odihnă şi-l ţin minte,
Precum şi el m-au mângâiat la valurile mele".

Dar, recunoştinţa celor două mari puteri, Rusia (Leul) şi Austria (Lupul), pentru ajutorul dat de Români (Mistreţul) nu s-a făcut simţită, dimpotrivă: "Să mâhnesc ţările asupra acestor vecine puteri, care să fălesc că le-ar fi răsplătit facerile de vreme", în timp ce, în realitate, "ele să văd scăzute din dreptăţile lor şi privileghiurile ce au avut mai înainte [...] şi din vreme în vreme scad din pricina interesatelor cugetări".

Să-l ascultăm pe Mistreţ, aducând reproşuri Ursului şi Lupului:

"Ce mi-aţi făcut voi doi după atâta bine
Ce singuri îl mărturisiţi că aţi avut la mine
Cerul singur va judeca, dar eu mă văz în curse,
Şi iar cerul va judeca pre ce le-are puse"[110].

---

* Explicaţiile lui Zilot: coteţ = patrie; vultur = "semnul tăriei"; semn în gură = cruce; prisos = "mica dare de bani", tributul.

[109] Gh. T. Kirileanu, *op. cit.*, p. 294.

** Explicaţiile lui Zilot: *Nu are ce face*: "A să apăra cu arme nu poate, ce să facă? Să fie prieten cu vecinii, să dea lor din fireştile lor daruri, ca la vreme de nevoie toţi să fie datori a-l ajutora". *Ibidem*, p. 290.

În notă, Zilot Românul, comentându-şi propriile versuri, face observaţia că după pacea de la Şistov, din 1791, chiar dacă Principatele Române şi-au păstrat privilegiile, "dar în multe chipuri s-au bântuit de Turci, mai vârtos Valahia cu călcările de către tâlharii cârgealii, pre care Istoria pre larg le arată"[111].

La afirmaţia pe care o face Ursul, imaginând Rusia, că el este chemat în ajutor în ţară de Mistreţ (Principatele Române), cel din urmă ripostează:

"Ei!... Ursule, grozavule! Cine ştie ale tale,
Să vede că alăturea, iar nu mergi drept pe cale.
Şi bine fii încredinţat că, cât vei gândi rele
Celui ce bine ţi-au făcut, cerci piedici şi mai grele[112].
Ce auzii, grozavule Urse? Ce grăişi, frate?
De câte ori n-ai venit, singur ai dat năvală,
Cu toate-acestea iar ţ-am dat până şi de la gură
Ca unii heare groaznice (astăzi) preste măsură"[113].

Invocarea ajutorului solicitat de către Rusia, va explica poetul în "Note", nu era justificată, după el, decât în cazul lui Dimitrie Cantemir; în celelalte cazuri, scrie el, nu au fost chemări, "ci mai mult intrări întru putere, cu care, prin buna găzduire la noi, şi-au săvârşit ale lor interesuri cu Turcul". Şi adaugă: "Cerce şi fără găzduirea şi ajutorul nostru şi vază atunci cât ne sunt datori!"

Şi Lupului (Austria), Mistreţul i se adresează:

"Te ştiu eu că eşti nesăţios, şi zisa ta
mă-nvaţă,
Au nu făţiş m-ai mursicat, trei hălci*
ai rupt din mine?
(Bez coastele ce mi le-ai rupt din stânga**,
vai de mine,
Până în greabăn*** mai de mult,
şi zac şi-acum supt tine)
Şi alte cinci**** au rupt pieptiş şi Ursul
după tine"[114].

[110] *Ibidem*, p. 298.
[111] *Ibidem*.
[112] *Ibidem*.
[113] *Ibidem*, p. 300.
* Adică, cf. explicaţiei lui Zilot, cele trei judeţe din Bucovina de Nord.
** Adică, "Transilvania ce ţinea tot de vechea Dacie, în care au lăcuit şi lăcuiesc fraţi ai noştri Români".
*** Adică, "Cumpăna munţilor Carpaţi care despart Transilvania de Valahia şi Moldova".
**** Adică, partea din Moldova, Basarabia, "stăpânită acum de Muscali".
[114] *Ibidem*.

BCU CLUJ CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Principatele (Mistreţul), apărându-şi drepturile, se adresează astfel celor două mari puteri, Rusia (Ursul) şi Austria (Leul), avertizându-le:

"Lăsaţi-mă, cu foc mă rog, lăsaţi-mă în pace
Feriţi-mi codrul de pământ, nimeni să
nu mi-l calce,
Că este al meu dela părinţi păstrat cu
prea scump sânge,
Şi când mă voi năpusti şi pietrile
vor plânge"[115].

În sfârşit, cuvinte de condamnare are Mistreţul şi asupra Vulpii, aceasta imaginând pe greci, mai exact, pe fanarioţi; deşi sub stăpânire otomană, prin domnii fanarioţi, din ale căror rânduri proveneau, grecii au adăugat, crede autorul, un plus răului existent.

Zilot Românul condamnă cu virulenţă, nu numai în scrierea literară la care ne referim, ci în toate scrierile sale istorice, pe domnii fanarioţi şi clientela lor, îi condamnă înainte de toate pentru singura lor reformă reuşită pe deplin – desfiinţarea oştirii de ţară. El deplânge lipsa oştirii de ţară ca o adevărată calamitate pentru români. "Ce mai rău la un pământ sau la o stăpânire decât să fie fără putere de arme ale ei şi fără bogăţie a caselor boereşti, precum ajunsese ticăloasa Ţara Românească dela o vreme încoace din zavistia Grecilor"[116].

Ca şi Dionisie Fotino, Zilot Românul aprecia că desfiinţarea oştirii naţionale, începută de Nicolae Mavrocordat, a fost continuată de fiul său, Constantin; scopul turcilor, slujit de aceste "reforme", fusese acela "ca să golească ţara şi de puterea armelor, pentru ca, cu toate chipurile slăbind puterea ei, să nu mai poată bieţii români a mai rădeca cap la scaunul Domniei", astfel, cu "mijlocul Domnilor greci să golească ţara de privileghiuri şi să o facă roabă ca pe Greci şi alte neamuri"[117]. Consecinţele desfiinţării oştirii de ţară se constată, observă Zilot, cum observa şi D. Fotino, în fapte abominabile care se petrec la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea, când, sub Alexandru Ipsilanti, în domnia a doua, sau sub Alexandru Moruzi, oştile turceşti, chemate în ţară pentru a o apăra de bandele de cârjalii ale lui Pazvan-Oglu, se uneau cu acestea, arzând sate şi oraşe, făcând prădăciuni de tot felul, spre disperarea locuitorilor[118].

Altfel, precizează autorul, românii dovediseră în trecut multă destoinicie la arme, o arătaseră în "nenumărate vitejii"; pierderea acestor deprinderi se datora

[115] *Ibidem*, p. 299. În notă, la această strofă, Zilot menţionează că după războiul din 1806-1812, Principatele Române au rămas sub Turcia, fără Basarabia care a fost încorporată de Rusia.
[116] B. P. Haşdeu, *Ultima cronică*, p. 118.
[117] *Ibidem*, p. 116-117.
[118] *Ibidem*, p. 30-31.

vremurilor de împilare din timpul domnilor fanarioți; numai împilarea i-a desbrăcat de "mărimea inimei care naşte vitejia şi îndrăzneala şi i-a îmbrăcat cu spaima şi cu frica"[119].

Trebuie adăugat că, în finalul scrierii literare la care ne referim, neiertate de Zilot mai sunt alte trei "gadine", imaginând Franța, Anglia şi Prusia, şi ele vinovate, prin indiferența lor, de soarta Principatelor Române.

"Mai văz trei gadine, le cunosc, dar nu
le am vecine,
Clonghesc şi ele, cârduri țin, de să
hrănesc din mine.
Şi după ce se satură, în loc de mulțămire,
Stau de mă gârâesc*, că sunt heară
Proastă din hire"[120].

În "Note", Zilot Românul găseşte să comenteze astfel strofele, vizând marile puteri occidentale: "Mult să mâhneşte Românul pentru defăimarea ce îi fac neamurile acestea în zadar. Şi cu drept cuvânt, căci chivernisindu-să în patria lor şi îndăstulându-să de toate stau de îl clevetesc. Judece lumea această *Itică* a luminatelor neamuri"[121].

Comparația între prezentul decăzut şi trecutul de glorie îl trimite pe Zilot la strămoşii daco-romani, făcând să-şi exprime tot în versuri, într-un alt loc, încrederea în legitatea istorică care poate schimba soarta românilor:

"De vei răspunde
Că acum unde,
Dakii s-ascunde?
Ei-ar răspunde:
Unde-s Romanii,
Lumii tiranii?
Aşa sunt toate:
Nasc, cresc, au moarte.
Vezi, primăvara
Urmează vara,
Apoi vezi toamna,
Iatăşi şi iarna;
Ca iarba, toate
Resar, au moarte

Astăzi Rusia
Şi cu Nemția
Astăzi Turcia
Şi cu Anglia.
Ele croieşte
Ele vorbeşte
Supt ele ohtează
Şi lăcrămează
De ele teme,
Supt ele geme
Cele căzute
Neamuri perdute
Nu e mirare,
Ş-acestea care

Azi sunt slăvite,
Puternicite,
Aşa să scază
Atât să cază
[.....]
Încât să fie
Şi supt robie,
Şi să plătească
Şi să slujească
Celor care
Le au sub dare"[122].

[119] *Ibidem.*
* Adică, *mă defăimează.*
[120] Gh. T. Kirileanu, *op.cit.*, p. 304.
[121] *Ibidem.*
[122] B. P. Haşdeu, *Ultima cronică*, p. 103-104.

Ideea capitulațiilor este afirmată nu numai în scrieri istorice sau literare, ci și în numeroasele proiecte sau memorii de reforme, elaborate înainte de 1821, dar mai ales în anii 1821-1822; o găsim consemnată, de asemenea, în apelurile la "unirea neamului" din acești ani, în diferite alte texte cu conținut social-politic. În astfel de documente găsim afirmată ideea capitulațiilor în strânsă corelare cu alte idei majore: independența și unitatea națională, protectorat european ș.a.

Constantă rămâne, în această categorie de documente, preocuparea pentru asigurarea autonomiei țării în relațiile cu Turcia. Dominația Porții asupra "neamului românilor și moldovenilor" – se spune într-un apel la unire din 1822 – a fost "cu chip de protecție", așezată pe bază de "contracturi"; de aceea, era necesar ca aceste țări să-și aibă "oblăduirea prin căpeteniile lor, prin pravili și obiceiuri ale pământului"[123]. Pentru apărarea statutului de autonomie se preconiza aici ideea pregătirii militare a tuturor locuitorilor țării din fragedă vârstă: "o blagorodnică obicinuire, de la copilul de cinci ani și până la cea mai adâncă vârstă, și de învățat și de plugar, și cu un cuvânt de orice treaptă și stare de om, tot Românul lăcuitor în Valahia, atât drept dinadinsu și drept lui cea dintâi treabă, cât și drept glumă și drept iubită petrecere de vreme să nu aibă nici altă treabă, nici altă jucărie, decât întrebuințarea armelor"[124].

Așa cum vom vedea în continuare, semnificativă pentru evoluția ideilor privind statutul politic internațional al Principatelor Române, după 1821, este opera gânditorului moldovean Ionică Tăutu.

4. *Critica domniilor fanariote și actualitatea teoriei capitulațiilor – după 1821 – în viziunea lui Ionică Tăutu*

Preocuparea pentru asigurarea și dezvoltarea autonomiei politice a Principatelor în raporturile cu Puterea suzerană se constituie într-o latură esențială a gândirii politice a lui Ionică Tăutu, care conferă acestuia, înainte de toate, calitatea de veritabil gânditor politic[125]. Asigurarea acestui statut de autonomie, pe baza vechilor capitulații, era pentru gânditorul moldovean o condiție de bază a dezvoltării societății românești.

Opiniile lui Ionică Tăutu privind evoluția raporturilor cu Poarta și modalitățile de asigurare a unei autonomii politice cât mai largi oferă un exemplu

[123] E. Vârtosu, *1821. Date și fapte noi*, p. 192 ("Îndemn la unire").

[124] *Ibidem*, p. 204 ("Ithicon, adică, moral").

[125] Calitatea lui I. Tăutu de gânditor politic poate fi astăzi mai bine cunoscută, după ce cu un timp în urmă prof. Emil Vârtosu a strâns într-un volum diferitele sale scrieri, unele vechi, altele inedite, punând astfel la dispoziția cercetătorilor un valoros tezaur documentar (Ionică Tăutul, *Scrieri social-politice*, Edit. Științifică, București, 1974).

de ceea ce însemna în epocă capacitatea de adaptare la realităţile timpului. Calea luptei pentru emancipare politică, în condiţiile unei ţări atât de mici, cum era Moldova – şi judecata, evident, era aplicabilă şi Ţării Româneşti –, nu putea fi alta decât aceea a acţiunii paşnice, politico-diplomatice, în vederea lărgirii autonomiei politice în raporturile cu puterea suzerană.

În epoca de la 1821, Ionică Tăutu este gânditorul politic care a dezvoltat ca nimeni altul teoria capitulaţiilor, pusă în circulaţie cu o jumătate de secol în urmă; el a dat acestei teorii nuanţe noi, decurgând din experienţa evenimentelor din anii 1821-1822. Aceste evenimente subliniau pentru el oportunitatea acestei teorii, necesitatea unor noi argumente pe linia demonstrării vechilor drepturi pe care Principatele Române le-ar fi obţinut de la Poartă în trecut, iar aceasta – prin capitulaţiile încheiate – le-ar fi recunoscut.

Analizând trecutul istoric al Principatelor, I. Tăutu demonstra că închinarea către Poartă s-a făcut cu titlu de protecţie, iar nu de supunere necondiţionată. Găsim această demonstraţie, în primul rând, într-unul dintre cele mai importante pamflete ale sale, elaborat în perioada imediat următoare evenimentelor de la 1821, *Strigare norodului Moldavii către boierii pribegiţi şi către Mitropolitul*. Înainte de "închinare", Moldova fusese pe deplin independentă şi numai împrejurări nefericite – atacurile "neastâmpăraţilor tătari" – i-ar fi făcut pe moldoveni, scrie el, să se închine de bunăvoie turcilor, solicitând protecţia lor împotriva tătarilor. În acest spirit, urmaşul lui Ştefan cel Mare, Bogdan al III-lea, a încheiat cu Poarta "aşezământuri" care asigurau "buna odihnă şi statorniciie lăcuitorilor aceştei ţări"[126].

Privilegiile aşezate atunci au fost un timp urmate, dar apoi, în condiţiile luptelor interne dintre boieri pentru scaunul domnesc, turcii nu le-au mai respectat, în cele din urmă ei văzându-se siliţi să facă ordine "cu punire pe scaun a naţii greceşti", deci, cu instaurarea domnilor fanarioţi. La rândul lor, domnii fanarioţi vor acţiona în sensul stricării vechilor privilegii, câte mai existau: "atâta au schimbat aşăzatile priivleghii, încât statul Moldavii acum – scrie el – nu este decât un scheletru a grozăviei, pre cari dacă ar fi cu putinţă a-l vide acel vechiu erou al acestui pământ, voevodul Ştefan cel Mare, ar veni în cel de pe urmă năcaz şi deznădăjduire"[127].

Aşezaţi la conducerea Principatelor, fanarioţii s-au făcut instrumente ale distrugerii vechilor obiceiuri şi instituţii ale ţării; şi sub acest unghi de vedere, Ionică Tăutu recurge la o critică virulentă la adresa domnitorilor fanarioţi, precum şi – cum vom vedea mai departe – la adresa marilor boieri pământeni care au colaborat cu ei. Este criticată politica fanarioţilor de desfiinţare a oştirii pământene şi transformarea chiar a redusei oşti de pază internă într-o oaste de

[126] Ionică Tăutu, *Scrieri social-politice*, p. 80.
[127] *Ibidem*.

străini (albanezi). Dar, cunoscutele vicii din epoca fanarioților – sistemul vânzării dregătoriilor statului și deasa lor schimbare, jafurile care le însoțesc, privilegiile fiscale – sunt puse în vina domnilor fanarioți, precum și a marilor boieri pământeni care au înțeles să colaboreze cu ei.

Sub domnii fanarioți, scrie Tăutu, ocârmuirea s-a transformat în "orândă" (arendă), "slujbele patriei în neguțătorii, cinurile în venit și toate în jac (jaf)". Numiți numai prin cumpărarea slujbelor, dregătorii trebuie să-și recupereze prin jaf banii cheltuiți: "Și cari dintru aceștie au împlinit datoriile slujbii sale fără să nu jăcuiască, ca să puie la loc banii ce au dat?... Răspundeți, boieri – exclamă Tăutu – și, de este vreunul, arătați-l, căci obștie pre unul nu cunoaște!"[128]. Odată cu vânzarea slujbelor este criticată deasa lor schimbare, odată pe an, sau chiar în cursul anului, în timp ce altădată, după părerea autorului, slujbele se dădeau pe timpul unei domnii și se schimbau odată cu aceasta; și deasa schimbare ține "de când slujbele patriei au început a să numi schivernisăli".

În ordinea "schimbărilor" nefericite aduse de domnii fanarioți se numără, după Ionică Tăutu, și schimbarea vechilor pravile din vremea "voevozilor independenți" cu pravile străine. Astfel, pravila lui Vasile Lupu care cuprindea obiceiurile pământului a fost ignorată treptat, așezându-se în vremea din urmă "condicul" lui Scarlat Calimachi: "bun, drept, cuprinzător", dar înzestrat cu două mari greșeli: prima, "neînsemnarea" vechilor obiceiuri, ceea ce prilejuia libera voință a judecătorilor, și a doua, că este "necunoscută de cea mai mare parte a norodului"[129]. Astfel, Moldova, scrie cu ironie Ionică Tăutu, "are toate pravilile lumii afară de a ei, ori, spre a zăci mai bine, nu are niciuna".

Referindu-se la abuzurile din sistemul judecăților, autorul scoate în evidență contradicția dintre textele noii legiuiri și funcționarea instituției; într-un cuvânt, scrie el, "pravilele sunt în theorii, iar în lucrare interesul și mita și părtinire, de un chip cât vai de acel ce să giudecă și nu știe dizlega sofizmile ce i să dau prin hotărâri sau mai bine a zăci, vai de acel ce să giudecă și nu are bani să-și cumpere dreptul său!"[130]. Evident, critica adresată de Tăutu condicii lui Scarlat Calimachi, în comparație cu aprecierea dată pravilei lui Vasile Lupu, era exagrată, dar ceea ce interesează aici este maniera gânditorului de a plasa această critică în ansamblul condamnării sistemului domniilor fanariote.

Problematica statutului politic internațional al Principatelor este abordată de Ionică Tăutu, pe de altă parte, în contextul criticii pe care el o adresează marilor boieri moldoveni, refugiați după evenimentele din 1821 în Basarabia și Bucovina. Condamnând plângerile acestora la adresa noului domn, Ioniță S. Sturdza, el ține să-i atenționeze asupra naturii raporturilor cu Poarta, reamintindu-le de existența

[128] *Ibidem*, p. 82.
[129] *Ibidem*, p. 84.
[130] *Ibidem*, p. 85.

unor privilegii care asigurau autonomia internă, lăsând deschisă calea renaşterii societăţii româneşti. "Eu vă pun înainte – scrie el – că pământul nostru din învechime este închinat la Pre-Înalta Poartă cu privileghiurile noastre – ce sunt desăvârşit priincioase şi folositoare; că supt umbra ei ne adăpostim cu toată ticna şi liniştea, şi nu avem răie, decât numai pre acele între noi, ce ne facem unul altuia; că Pre-Înalta Poartă nu cere dela noi decât numai birul şi supunirea [...]"[131]. Condiţia renaşterii se afla în unirea tuturor stărilor sociale, şi scrisoarea-pamflet a lui Ionică Tăutu, din 2 martie 1824, la care ne-am referit, după un potop de acuzaţii, se încheia, în cele din urmă, cu un apel la unire adresat marilor boieri refugiaţi peste hotarele Moldovei: "[...] să dischidem cugetul către o dreaptă judecată, care ne cheamă din toate părţile, ca *să ne adunăm supt cortul unirei* (s.n., N.I.) şi cu toţii, cu pas potrivit, să mergem pre calea datorielor noastre! Această dreaptă judecată ne strigă, căci un norod nu poate gusta ticna decât numai când, cu toţii, ascultători ocârmuitorilor, să vor împărtăşi fieşticările analogos şi din bunătăţile şi din nevoile ţării. [...] Atunci, dar, când fişticare îşi va pute cunoaşte şi dreptăţile şi datoriele sale, numai atuncia mila împărătească şi grijile ocârmuitorului vor pute răzbate până la coliba plugariului şi a păstoriului, şi prin acest drum putem pune o sămânţă de fericire pentru noi şi pentru urmaşi!"[132].

✸

Asupra relaţiilor cu Poarta, Ionică Tăutu revine pe larg în iunie 1824, cu prilejul cererii de chezăşii a marelui vizir privind siguranţa ostaşilor şi neguţătorilor turci din Moldova. Cu acest prilej, Tăutu elaborează, de fapt, un adevărat proiect de organizare politică vizând raporturile cu puterea suzerană. Cererea Porţii venea ca urmare a hotărârii de reducere la jumătate a neferilor turci din Moldova, ceea ce stârnea teama ca neferii rămaşi, precum şi negustorii turci, ar putea fi expuşi nesiguranţei şi riscului vre-unui "fel de răzvrătire". În această "socotinţă" privind chezăşia cerută de Poartă, Tăutu opinează de la bun început că cererea trebuie satisfăcută, în interesul Moldovei; căci, satisfacerea ei presupunea, în bună măsură, angajamentul de a asigura noi înşine "paza marginii", ceea ce însemna restabilirea unui vechi privilegiu; "Căci, a ne păzi noi singuri ţara, este a fi un stat însemnat. Iar a ne-o păzi alţii, este a fi un norod din cele de clasurile de jos"[133].

Autorul imaginează această chezăşie cerută de turci – dată verbal, nu în scris, pentru a evita orice risc – în opt "ramuri", adică serii de puncte, axate pe unul principal.

---

[131] *Ibidem*, p. 132.
[132] *Ibidem*, p. 133.
[133] Vezi "Socotinţa" privitoare la chezăşia cerută de marele vizir pentru siguranţa ostaşilor şi neguţătorilor turci din Moldova, în *Scrieri social-politice*, p. 135-136.

Prima ramură a chezăşiei se referă la durata ei, subînţeleasă "a fi pentru totdeauna"; în această privinţă, deşi nu formulează o revendicare expresă, autorul atenţionează asupra "gingăşiei" chestiunii, asupra necesităţii unirii şi colaborării celor chemaţi să vegheze la soarta patriei. "Deci, ca să ne putem noi a ne feri de rău – scrie el –, şi ca să nu ne huliască ei (urmaşii) pe mormântul nostru, trebue a ne dezbrăca de toată *particularitatea* la o pricină aşa de gingaşă, şi de pe lucrurile de astăz, de pe lucrurile vremii trecute, să socotim bine pre cele viitoare [...]. Iar a alege şi a lucra rămâne la hotărâre mulţimii"[134]. Cu alte cuvinte, să lăsăm chestiunea pe seama viitorului, dar cu maximă grijă!

A doua "ramură" a chezăşiei privea asigurarea împotriva "năvălirilor" bandelor turceşti de peste Dunăre, de genul celor din trecut; pentru această asigurare era necesară o forţă armată proprie care să stăvilească asemenea eventuale năvăliri. Recunoaşterea de către Poartă a acestui drept de constituire a unei oştiri proprii pentru paza graniţelor, de fapt, era o condiţie de bază a chezăşiei cerută de Poartă. În legătură cu această putere armată proprie, autorul pune în discuţie mai multe aspecte, şi anume: – "numărul ei, mai mare în orice caz decât al neferilor de acum", de circa 4-5000 de oameni (aceasta şi pentru că, adaugă el, "curajul moldovenilor este nedeprins şi trebuie împlinit cu numărul"); – modul ei de organizare, prin întreţinerea de către stat, pe bază de cheltuială obştească, "bine analoghisită", pentru a evita "zădăriri" interne; – să fie pusă sub conducerea unei căpităniі, aleasă de obşte, întărită şi controlată de domn; – să fie întreţinută în exclusivitate cu lefuri[135], fără nici-un fel de alte venituri.

A treia ramură a chezăşiei privea asigurarea că străinii din ţară "nu vor face niciodată vre-o răscoală", ca grecii, asigurare în vederea căreia se impunea dreptul ţării de a cerceta pe străini, supunerea acestora la autorităţile româneşti. "A fi supuşi dregătoriilor noastre – precizează autorul proiectului – este cu toată dreptate, căci aşa urmiază pretutindene"; aceasta însemna şi buna funcţionare a dregătoriilor, "după pravile hotărâte", pentru a nu da prilej străinilor de "a cârti de nici-un fel de strâmbătate" şi a ieşi într-un asemenea caz "prin mijlocirea stăpânilor lor" de sub autoritatea românească.

O a patra ramură, legată de cea anterioară, viza supunerea străinilor la respectarea cu stricteţe a pravilelor care urmau să fie "aşezate şi hotărâte", şi anume: – pravile politiceşti (*lois politiques*), care priveau în mod direct binele obştesc; – pravile civile (*lois civiles*), care vizau raporturile dintre indivizi şi "ocârmuesc dreptăţile"; – pravile "cremenaliceşti", care privesc pedepsirea infracţiunilor de tot felul[136]; – în sfârşit, pravile de temelie (*lois fondamentales*). Acestea din urmă "cuprind trupul şi fiinţa ţării, chipul cu care lucrează putere

[134] *Ibidem*, p. 136.
[135] *Ibidem*, p. 137-138.
[136] *Ibidem*, p. 138.

opştiască", care indică[137] modul de aplicare a celorlalte pravile; cu alte cuvinte, legi constituționale.

Observăm aici cum gânditorul politic, sub pretextul unei solicitări a puterii suzerane, sugerează o reorganizare deplină, în spirit modern, a vieții de stat în Moldova.

A cincea ramură a chezăşiei cerută de Poartă privea asigurarea ("închizăşluirea") că "boierii vor fi deopotrivă supuşi şi ascultători, fără dejghinări, încât să poată aduce vre-o zădărâre pricinuitoare de turburare"; deci, o asigurare nu numai din partea străinilor că nu vor fi tulburători ai ordinei publice, dar şi din partea boierilor pământeni. În acest context, Tăutu se referă la necesitatea unei uniri "în idei" a diferitelor categorii sociale, căci, altfel, comentează el, în ipostaza unui veritabil filosof, o "unire este peste putință, pentru că organul, duhul, chipul de [a] gândi nu poate fi la doi deopotrivă", este în firea lucrurilor; este vorba de o unire convențională în idei politice generale, care se putea observa în diferite state şi s-ar fi putut realiza şi la noi.

Căutând "adevărata pricină a ne-nvoelilor" de la noi, el o găseşte în primul rând în sistemul veniturilor din slujbe care, prin urmare, trebuia desființat cu desăvârşire. Desființarea acestuia urma să aibă importante consecințe; – ar anula pricina vrajbei dintre boieri şi a tulburărilor lor, le-ar aduce tihna; – ar uşura poporul de o "sarcină grea", de asupriri de tot felul; – ar determina orientarea boierilor nu spre dregătorii, ci spre activități economice: "fiiştecine va alerga a-ş căuta trebuințele cele casnice, plugărie şi negustorie, şi să va începe îmbelşugare şi învoioşare, căci numai aceste sunt răzoarele mulțămirii"[138].

La această a V-a ramură a chezăşiei, vizând contribuția boierimii la ordinea publică, pe lângă înlăturarea veniturilor din slujbe, Tăutu indică şi a doua cale de realizare a unirii factorilor politici în viața de stat. După modelul altor state, unde există un Senat, care "înfățoşează nația", care "chipzuieşte toate trebile opşteşti", care "face, aşază şi întocmeşte pravilele", în colaborare cu ocârmuitorul, Tăutu propune instituirea şi la noi a unui asemenea organism reprezentativ. Un astfel de "trup", observă el, există şi la noi în forma Adunării Obşteşti, dar aceasta avea serioase deficiențe: – numărul "mădulărilor" ei nu era hotărât; – termenul exercitării mandatului era nedefinit; – numirea membrilor se făcea la întâmplare, iar ei nu aveau responsabilitate; – hotărârile nu se luau "după glasurile celor mai mulți"; – în sfârşit, Adunarea Obştească nu avea cancelarie şi arhivă"[139]. La acestea, se adaugă faptul că justiția nu era separată de puterea politică, judecătorii putând ocupa şi "trebi obşteşti". Prin urmare, vechea Adunare Obştească pentru a-şi îndeplini menirea de organ suprem al statului putea să fie reorganizată pe baze noi, după

[137] *Ibidem*, p. 139.
[138] *Ibidem*, p. 140.
[139] *Ibidem*, p. 140-141.

modelul altor state. Evident, Tăutu avea în vedere o Adunare în componența căreia ar fi trebuit să intre toate categoriile de boieri – nu numai cei mari– pe această cale urmând a se realiza, după el, dorita unire din sânul boierimii.

A șasea ramură a chezășiei privea asigurarea că pe viitor domnii nu vor mai pribegi: "căci pribegie însuși este un fel de turburare și poate pricinui și alte feliuri de turburări". Cauza acestui rău se află, după autor, în numărul mare de candidați la domnie; pentru înlăturarea acestui rău, soluția trebuia să fie reducerea la maxim a numărului candidaților, iar aceasta presupunea, demonstrează el, transformarea domniei în domnie pe viață, precum și ereditatea ei. Propune deci instituirea unei monarhii constituționale pe baze ereditare: "adică să se facă rugăminte a să hotărî ca domnia țării noastre să fie pe viiață și în diiadohie anume la cel mai mare fecior"[140]. Garanția funcționării sistemului succesiunii urma să fie lăsată pe seama viitoarei Adunări Obștești. Pentru a anula posibilitățile unor domni de a fugi, cum făcuse Caragea, acestora trebuie să li se ia grija dărilor, pe seama lor rămânând în exclusivitate veniturile domniei; dările și datoriile țării urmau a intra în atribuțiile Adunării Obștești, vistieria urmând a fi subordonată acesteia[141].

Cu aceste "ramuri" – sau condiții – chezășia cerută de Turcia constituia pentru gânditorul român un prilej de întărire a autonomiei țării, de reașezare a ei pe temeiuri favorabile în relațiile cu Poarta; sub acest unghi, după autorul "socotinței", a asigura pe turci că în țara noastră "răzvrătiri ale străinilor" nu vor mai fi, "aceasta ne este de un mare interes", aceasta înseamnă "că ne alcătuim un stat care să înceapă a figurarisi printre altele. Aciasta este de o sâmțitoare slavă pentru nație noastră și temelie de slava urmașilor"[142]. Chezășia cerută de turci nu numai că nu strică vechile privilegii, ci, dimpotrivă, le întărește. "Aciastă stare – scrie el – ne mai aduce să fim chiar un stat stăpânitor, precum am fost după privileghiile cele vechi ale țării, adică atârnat cu adevărat și birnic, dar de *sine stăpânitor* (s.n., N.I.), cu pravilele și cu puterea sa, întru toate ale țării. Aceasta este mult pentru un patriot adevărat și pentru persoanele ce știu giudeca în politică"[143].

La sfârșitul acestei "socotințe", Ionică Tăutu subliniază necesitatea prezentării acestor doleanțe Porții, odată cu chezășia cerută. "A cere asămine lucruri dela Înalta Poartă nu este dișănțare", notează el, căci ele corespund cererii de asigurări de deplină fidelitate. Punând și eventualitatea că Poarta ar refuza să întărească aceste cereri, în acest caz, crede el, trebuie să ne aratăm ascultători, dar să "nu jărtfim nimică cu iscăliturile noastre. Și de va și lua atunce Pre Înalta Poartă asupra sa paza țării noastre, aceia nu va fi după a noastră scrisoare"[144].

[140] *Ibidem*, p. 141.
[141] *Ibidem*, p. 142.
[142] *Ibidem*, p. 143.
[143] *Ibidem*, p. 144.
[144] *Ibidem*, p. 144.

Din acest proiect de organizare a Moldovei, aşa cum se vede dintr-un alt document, ieşit din condeiul aceluiaşi autor, "Obştea boierilor Moldovei" a reţinut numai câteva cereri: constituirea unui corp de oaste indigen ("câţi să vor constitui îndestui spre paza marginilor şi înlăuntrul locului"), dreptul de a cerceta pe străini (pe cei pentru care consulii nu vor da "închezăşluiri") şi de a constitui la Iaşi "o politie înadins" pentru această cercetare[145].

*

Anii 1821-1824 prin scrierile la care ne-am referit marchează o etapă importantă în evoluţia gândirii politice a lui Ionică Tăutu[145a]; în anii următori, 1825-1829, el reia aceste idei amplificându-le sau nuanţându-le, fără a fi vorba de elaborarea unor scrieri polemice cu subiect de sine-stătător, de felul celor la care ne-am referit. Este mai pronunţat, în acest răstimp, interesul lui pentru principiile ştiinţei politice, pe care încearcă să le adapteze la situaţia Moldovei, în raporturile cu marile puteri, cu Turcia şi cu Rusia, în primul rând. Acest interes pentru studiul politicii ca ştiinţă, ca şi preocupările lui istorice sau filosofice, vizau năzuinţa de emancipare politică a Principatelor Române, prin definirea statutului lor ca state pe deplin "stăpânitoare" în planul organizării interne şi impunerea recunoaşterii acestui statut de către Turcia şi celelalte mari puteri.

În lumina acestui obiectiv esenţial, care circumscrie concepţia sa politică, continuă Ionică Tăutu să analizeze în diferite texte, şi în ultimii săi ani de viaţă, trecutul istoric al românilor, oprindu-se în mod deosebit la critica domniilor fanariote.

Cum am văzut, epoca domniilor fanariote este analizată de el sub raportul decăderii vechilor instituţii. Domnia însăşi, administraţia, justiţia şi practicile legate de funcţionarea lor, demonstrează el, contraziceau flagrant spiritul vechilor privilegii ale Principatelor care asigurau acestora o autonomie deplină. Într-un text, din 1828, având ca obiect descrierea instituţiilor Moldovei, în viziunea critică din anii 1821-1822, despre domnii fanarioţi, el notează: "Aceştia, fără nici-o legătură cu locul Moldavii, [...] n-au putut să poarte nici-un interes lipit de interesul ţării, nici-o iubire pentru dânsa, nici-o tragire spre binele neamului"[146]. Sub domnii fanarioţi, spune el mai departe, instituţiile, "nu numai s-au hrenţuit şi s-au stricat, dar încă au luat o formă agiutătoare scoposului lor"[147].

---

[145] Vezi textul acestei chezăşii, *Ibidem*, p. 146-147.

[145a] Precizăm că nu am inclus aici un text atribuit cu probabilitate lui I. Tăutu, binecunoscutul *proiect de constituţie al cărvunarilor*, acesta urmând să facă obiectul unei analize speciale într-o *Istorie politică a Principatelor Române de la 1774 la 1829*, pe care sperăm s-o finalizăm în curând.

[146] I. Tăutu, *Scrieri social-politice*, p. 204 (*Descrierea instituţiilor Moldovei*).

[147] *Ibidem*, p. 205.

Administrația țării, cu dregătoriile ei, de la cele mai mari până la cele mai mici, a fost adaptată de domnii fanarioți intereselor personale; sistemul veniturilor din slujbe a fost promovat de domni în interesul lor și al clientelei din Fanar. Urmându-și propriile interese, domnii fanarioți au cointeresat în sistem și pe boierii pământeni; au "legiuit" aceste venituri din slujbe "piste lefile plătite de stat", cointeresându-i, "și [în] acest fel norodul au căzut supt o îndoită sarcină, supt un îndoit jug de înpilare"[148].

În analiza acestei calamități a sistemului veniturilor din slujbe, spre deosebire de alți analiști din epoca Luminilor, Tăutu apasă într-o mai mare măsură asupra consecințelor în plan general-psihologic ale acestei practici; ea a dus, observă el, la trândăvie, "muind răzoarele hărniciei", a dus la neglijarea lucrării pământului, totodată lăsând "neguțătoria în parăsire"[149].

Odată cu practica veniturilor din slujbe, Tăutu condamnă vânzarea slujbelor peste an, referindu-se la intrigile introduse de domnii fanarioți în rândul boierilor, pe unii favorizându-i împotriva altora, o asemenea practică stricând și ea vechile obiceiuri ale țării. Or, notează el, acolo "unde catahrisusul are începuturi legiuite, acolo el este neînfrânat și fără hotar, acolo este theatru crudelor lui isprăvi. Moldova în domniile cele de pe urmă care s-au sfârșit în anul 1821 au putut da o probă de asămine theatru"[150].

Referindu-se la justiție, gânditorul revine asupra ideii că noile coduri de legi de limbă greacă – "codul lui C. Armenopol" și "codul lui Calimachi" – introduse de domnii fanarioți, prin conținutul lor contraziceau spiritul vechilor privilegii ale țării, lăsând deschisă calea abuzurilor[151]. Referindu-se la decăderea instituției justiției, Tăutu descrie sistemul nesfârșit al proceselor, mereu reluate, odată cu schimbarea "prezidentului" divanului sau a domnului, și mereu soluționate prin cumpărarea cauzei de către o parte, prin mituire; se poate spune, arată el, că nu există în Moldova moșie care să nu aibă pricină de hotar, datorită faptului că "această giudecătorie niciodată n-au păzit o orânduială hotărâtă în lucrările sale", pentru că, în locul acesteia, judecătorii nu folosesc "alt method decât numai voința și capriția lor"[152]. Condamnând decăderea instituțiilor sub fanarioți, Tăutu pledează, în cele din urmă, pentru reformarea lor în spirit modern.

Referințele lui la trecutul istoric – mai ales la trecutul apropiat – îi oferă posibilitatea să analizeze starea Moldovei din vremea sa și să ofere soluții pentru schimbarea ei. Pe lângă încercarea elaborării unei scrieri, în 1828, având un asemenea obiect, *Starea jalnică a Moldovei și pricinile istorice ale acestei stări*,

[148] *Ibidem*, p. 215.
[149] *Ibidem*, p. 216.
[150] *Ibidem*, p. 218.
[151] *Ibidem*, p. 206.
[152] *Ibidem*, p. 122.

elemente de analiză a stării Moldovei în vremea sa găsim şi în corespondenţa sa din anii 1825-1828 cu diverşi contemporani, aşa după cum găsim în aceeaşi corespondenţă importante referinţe la preocupările lui pentru ştiinţa politică.

Este interesant şi de o evidentă originalitate unghiul de vedere din care Tăutu face analiza stării "jalnice" a Moldovei în vremea sa. Referindu-se la caracterizările sumbre făcute nu numai Moldovei, ci şi Ţării Româneşti, de "gheografi şi istorici", de "iscusiţi cercetători străini", el acuză lipsa lor de înţelegere şi de profunzime, le incumbă neglijenţa de a nu observa adevăratele cauze ale "ticăloşiilor" de care scriu. El contestă de la început aprecierea observatorilor străini după care starea de înapoiere a Principatelor s-ar datora în exclusivitate dominaţiei otomane; "toţi, ca cum s-ar copii unul pe altul – scrie el, referindu-se la publiciştii străini –, să unesc a zice că Moldavia şi Valahiia sunt ticăloase că sunt provinţii a Împărăţii Othomaniceşti"[153]. Voind să amendeze punctul de vedere menţionat al publiciştilor străini privind cauzele decăderii Principatelor, Ionică Tăutu subliniază totodată ideia unităţii dintre moldoveni şi munteni; poporul moldovean şi cel valah, "care se numesc în comun poporul român", sunt într-adevăr nefericite, copleşite de suferinţe, cum atestă descoperirile străinilor. Dar pentru aceasta este de vină guvernul turc? se întreabă el, pentru ca să răspundă: "Non, Mylord, c'est une erreur dans la quelle sont tombés la plupart de ceux qui ont essayé des descriptions et de tableaux sur ces deux provinces. En sachant qu'elles appartiennent à l'Empire Ottoman, et préocupés de l'idée des abus que les janissaires exerçaient dans d'autres provinces de cet Empire, ces écrivains, dans la ressemblance des effets et ont souvent confondu les causses, d'ailleurs bien différentes"[154].

Şi Tăutu invocă aici vechile înţelegeri încheiate cu Poarta care garantau Principatelor păstrarea domniei proprii, neamestec în administraţia internă şi în viaţa religioasă. Unele dintre aceste privilegii, precizează el, există şi astăzi, altele au fost alterate, dar cauza alterării lor trebuie căutată în frământările interne, în luptele boierilor pentru domnie, în abuzurile domnilor, în solicitările făcute în afară, care au dus în cele din urmă[155] la neîncrederea turcilor şi instaurarea domniilor fanariote, cu consecinţele lor dezastruoase.

În analiza stării de decădere a Moldovei, Tăutu încearcă să menajeze Poarta, dezvinovăţând-o chiar pentru instalarea domnilor fanarioţi şi punând accentul, mai ales, pe frământările interne care au dus la acest moment, mai apoi, pe politica nefastă a domnilor fanarioţi şi pe colaborarea iresponsabilă a boierilor pământeni. El proceda, evident, la o demonstraţie cu mare grad de exagerare, căci Turcia îşi avea un loc important bine stabilit în seria cauzelor care duseseră la starea de

[153] *Ibidem*, p. 196-197 (*Starea jalnică a Moldaviei şi pricinile istorice ale acestei stări*).
[154] *Ibidem*, p. 202.
[155] *Ibidem*, p. 202-203.

decădere; dar demonstrația autorului, așa cum vom vedea mai departe, este una a politologului, care se înscria în seria unor "măiestrii" pe care le recomanda știința politică. Pe de altă parte, nu rămâne mai puțin reală în toată demonstrația autorului ideea că puterea unui popor – ca și decăderea lui – vine din forța și unitatea lui spirituală. Din această idee trebuia să reiasă apelul la redeșteptare națională, la "unirea în idei" a factorilor politici responsabili, precum și modalitatea concretă de acțiune, în vederea înnoirii treptate a instituțiilor și vieții social-politice.

Cert este că Ionică Tăutu considera că starea "jalnică" din Principatele Române trebuia judecată nu numai prin prisma dominației otomane, cât timp acestea nu se aflau sub administrație turcească propriu-zisă precum țările care aveau statut de pașalâcuri. El apreciază că elita politică din Principate nu și-a făcut datoria, în sensul de a beneficia de privilegiile – câte erau – acordate de puterea suzerană, că aceste privilegii, din neglijență, "nu sunt lucrate înăuntru". Într-o scrisoare, din 1827, adresată unui "frate și prieten", el apreciază că "ocârmuirea politicească este slobodă în lucrările sale dinăuntru", că "împărăția stăpânitoare nu să amestecă nici decât în pravilele și obiceiurile acestui loc", că "afară de puțin lucru, neguțătoria locului este slobodă"[156], mai mult, scrie el, chiar cu prețul tributului către Poartă, dacă nu ar fi existat abuzuri și nedreptăți, dările ar fi trebuit să fie în Principate mai mici decât chiar în statele avansate și independente, care erau obligate să întrețină cu mari cheltuieli o armată și să-și asume riscurile războaielor, însoțite de numeroase pierderi de vieți omenești[157].

Trebue subliniat aici că din preocupările lui Tăutu pentru știința politică se degajă un aspect original, pe care nu putem să-l găsim la gânditori străini, clasici sau moderni, și anume aplicarea principiilor științei politice la situația Moldovei și, în primul rând, la politica externă a Moldovei. Într-o scrisoare adresată unui contemporan moldovean, Theodor Balș, la solicitarea acestuia, el explică principiile politicii externe a Moldovei, insistând asupra teoriei capitulațiilor: noi suntem supuși Porții, dând acesteia dări hotărâte "și rămânem înlăuntrul nostru slobozi despre dânsa în legea, în pravilele și în obiceiurile noastre"[158]. Această supunere este în interesul nostru; a o pierde este primejdios. În privința Rusiei, el recomandă prudență: "trebuie să cunoaștem hotare în a ei mijlociri, și încă mai mult în pasurile noastre". Știința politică, precizează el, trebuie folosită în privința raporturilor cu Turcia; trebuie să fie folosită *arta de a te arăta supus* (s.n., N.I.), de a îndepărta orice "capriții nefolositoare" sau chiar primejdioase, *de a fi un supus priceput* (s.n., N.I.)[159].

---

[156] *Ibidem*, p. 226-227.

[157] La data când Tăutu așeza pe hârtie asemenea gânduri se afla la Constantinopol, ca agent al domnitorului Ioniță S. Sturdza!

[158] *Ibidem*, p. 158.

[159] *Ibidem*.

Asuprea aplicării principiilor politicii la sarcinile Postelniciei Mari, adică ale Ministerului Pricinilor Străine, el precizează că există o analogie între "micul stat al Moldovei" şi alte state europene, în sensul unor măsuri care ar stârpi aceleaşi patimi, dar există şi deosebiri, ministrul de externe moldovean fiind limitat în puterile sale, corespunzător poziţiei juridice a ţării[160].

În problema capitulaţiilor, desigur, Ionică Tăutu face deosebire între *chestiunea de drept* şi *chestiunea de fapt*, adică el recomandă abordarea unei atitudini punând problema pe temeiul chestiunii de drept. Cât priveşte analiza modului cum au fost pierdute în timp vechile privilegii ale Principatelor, el recomandă studierea fără prejudecăţi a trecutului. Nu trebuie să dăm mereu vina pe soartă, "această himeră nelucrătoare şi nevinovată", ci, "pentru a lua nişte vii învăţături care să ne slujească măcar în vremea viitoare, ni-ar trebui să avem o *istorie dreaptă şi critică a locului nostru*" (s.n., N.I.)[161].

*

La data când Ionică Tăutu dădea sfaturi asupra principiilor politicii externe a Moldovei – în primăvara anului 1828 – se afla de câţiva ani la Constantinopol, ca agent al domnului Moldovei; se vedea silit a rămâne acolo urmărind desfăşurarea evenimentelor, aşteptând, în ceea ce-l priveşte, "deschiderea drumului de la potolirea lucrurilor". Era convins de împlinirea datoriei sale către patrie, cu conştiinţa descendenţei sale: "ca un fiiu al ei, ca unul ce mă trag dintr-o familie care în vremea veche, supt Ştefan şi supt Bogdan, au slujit-o cu atâta credinţă şi ş-au însămnat numile în istorii şi în documenturile mai a tuturor moşinaşilor noştri"[162]. Îşi întrebuinţa timpul liber în capitala otomană citind şi scriind; avea nădejdea că scrierile lui "vor putea aduce într-o zi, chiar însuş când nu voi mai fi, şi limbii noastre şi naţiei, o parte măcar din folosul ce eu i-l doresc"[163].

[160] *Ibidem*, p. 160.
[161] *Ibidem*, p. 159.
[162] *Ibidem*, p. 251 (Constantinopol, după aprilie 1828: I. Tăutu către spătarii C. Lipan, R. Botezatu şi Gr. Carp).
[163] *Ibidem*.

VII. SPIRITUL CRITIC ŞI IDEEA NAŢIONALĂ

1. *Critica "celor mari" sau dimensiunea socială a ideii naţionale*

Cărturarii din epoca Luminilor, preocupaţi de originile poporului român sau de evoluţia sa istorică, cum am văzut, au conceput analizele lor în spiritul antitezei trecutul glorios – prezentul decăzut. Între factorii care au contribuit la starea de decădere, pe lângă cei externi – politica de expansiune a marilor puteri şi sistemul domnilor fanarioţi –, ei au adăugat şi un factor pe care l-au pus în culpa elitei din Principate, anume colaborarea sa cu străinii şi neglijarea intereselor propriului popor.

În general, dacă ne referim la seria istoricilor, vom constata la cărturari ca D. Philippide şi D. Fotino, dar mai ales la Zilot Românul şi Naum Râmniceanu, o anume acuitate a spiritului critic în ordine socială. Critica la adresa domnilor fanarioţi este însoţită cel mai adesea de critica la adresa boierilor-dregători, fie ei greci, fie pământeni. Abuzurile sunt în floare, mai ales "în timpurile noastre filosofice", nota cu maliţie D. Philippide[1]; strângerea dărilor, pusă la licitaţie pe seama dregătorilor, a "negustorilor de dări", cum se exprima acelaşi, se transforma într-o odioasă povară pentru contribuabili, şi boierimea avea partea ei de vină în această privinţă. La rândul său, D. Fotino observa că "boierii români au toate simptomele despotismului" şi istoricul se referă la comportarea aspră a acestora faţă de ţărani, connaţionalii lor[2]. Critica la adresa domnilor fanarioţi este însoţită frecvent la Zilot Românul de critica la adresa boierilor pământeni, acuzaţi de laşitate şi egoism. Dacă domnitorii merită să fie defăimaţi pentru "potopul nedreptăţii", izvorât din "hrăpelnica inimă a lor" şi a sfetnicilor, nici boierii nu sunt mai puţin condamnaţi; "lătrătorii, adică boierii", scrie el, în loc să ocrotească ţara, "s-au întovărăşit cu lupii ş-o au sfărâmat"[3]. Compătimând în versuri ţara, aflată sub administraţia abuzivă a domnilor fanarioţi.

– O, amar ţie
C-o aşa Domnie!
Nu e Domnie
Ci tiranie! –

---

[1] N. Bănescu, *Daniel Philippide, Geografia României*, în "B.O.R.", t. XVIII, 1904-1905, p. 196.
[2] D. Fotino, *Istoria generală a Daciei*, trad. de G. Sion, t. III, Bucureşti,1859, p. 139.
[3] B. P. Haşdeu, *Ultima cronică din epoca Fanarioţilor*, Bucureşti, 1884, p. 161.

Zilot Românul acuză pe boierii pământeni că nu şi-au îndeplinit datoria ce o aveau faţă de ţară, că nu au apărat pe locuitori în faţa nedreptăţilor de tot felul puse la cale de fanarioţi, cu acoliţii lor; în loc să opună rezistenţă, dimpotrivă, ei au colaborat la săvârşirea acestora. Şi poetul-istoric scrie cu înverşunare, compătimind pe cei mulţi:

"Vai ţie, turmă,
Până la urmă,
Cu lătrătorii,
Cu păzitorii,
Ce-şi prefăcură
A lor natură!

Ei nu păzeşte,
Ci se uneşte
Cu verice hiară
Va vrea să sară
Să te hrăpească
Să te jertfească
Ca să apuce
Şi ei să-mbuce"[4].

Va reveni Zilot şi în alte scrieri ale sale cu versuri pe această temă, sugerând imagini vii:

"Lupul sugrumând din turmă
Se face a lăsa şi-n urmă
Lătrătorii le găseşte
Mâncându-le se-n dulceşte"[5].

Critica la adresa marilor boieri capătă sub condeiul lui Zilot Românul o virulenţă pe care rar o întâlnim la alţi contemporani. "Boierii ţării – scrie el – se unesc cu toate neamurile care calcă ţara, şi în răzmiriţă şi în pace, ca să-şi facă mână bună a-i împărtăşi şi pe dânşii din ale ţării"; şi aceasta se urmează, adaugă el, de când ţara a pierdut "puterea armelor, rămânând ca o grădină fără gard; cine trece o zburătăceşte; care au curs din zavistia şi pizma Grecilor Fanarioţi"[6]. Şi totuşi, ca şi D. Fotino, nu chiar toţi boierii sunt trădători, mai sunt şi excepţii; sau, în orice caz, cum arată autorul în mai multe rânduri, unii boieri au abateri de la comportamentul de "lătrători" şi ridică din când în când, pe faţă sau pe ascuns, glasul împotriva fanarioţilor. În cronica închinată domniei lui Alexandru Suţu, el va face referinţe valoroase în această privinţă şi, mai ales, în aprecierea evenimentelor de la 1821, va elogia pe unii boieri pământeni pentru atitudinea lor cu tentă antifanariotă.

Comentariile lui Naum Râmniceanu privind boierimea pământeană[7] cunosc o notă critică mult mai modestă decât la Zilot Românul. În orice caz, era un critic

---

[4] *Ibidem*, p. 112.
[5] Zilot Românul, *Adunare de stihuri*, ediţie de Gr. Tocilescu, în "Revista pentru istorie, arheologie şi filologie", vol. V, 1885, p. 339.
[6] B. P. Haşdeu, *Ultima cronică*, p. 143.
[7] Se ştie că pentru el a te naşte boier era o mare binefacere de la Dumnezeu şi acest cult al lui pentru boierie alterează sensibil spiritul său critic.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

al sistemului domniilor fanariote şi implicit, în acest sens, critica lui nu putea să nu atingă şi pe boierii pământeni. Critică, de pildă, sistemul vânzării slujbelor statului. "Ce vedem şi la noi? pe unii că-şi cumpără caftanele, pe alţii – slujbele, pe alţii – protecţia domnească, şi aşa mai departe [...]. Ce urmează din acestea? Greutăţi peste greutăţi, poveri peste poveri, siluiri, nedreptăţi, jafuri, pustiiri"[8]. De asemenea, critică sistemul vânzării slujbelor bisericeşti, căruia, cum notează într-un loc, i-a căzut personal victimă[9]. Atent cu condeiul său la aprecierile privind pe marii boieri pământeni[10], el va fi în relatarea evenimentelor de la 1821 de o virulenţă critică inegalabilă la adresa eteriştilor, dar şi a grecilor în general, cum am mai semnalat, pe acestă linie spiritul său critic degenerând în xenofobie.

Condamnarea comportamentului marii boierimi, a moravurilor boiereşti şi a exploatării celor de jos se intensifică mai ales după 1821, şi o găsim, bineînţeles, nu numai la istoriografi, ci şi la toate celelalte categorii de cărturari.

Una din trăsăturile importante ale ideologiei perioadei care a urmat evenimentelor revoluţionare din 1821 a constituit-o, neîndoielnic, preocuparea pentru soarta grea a ţărănimii. De pe poziţii diferite, cărturarii iluminişti îşi aruncă privirile asupra situaţiei celei mai mari părţi a populaţiei, încercând să dea soluţii de îndreptare.

Situaţia grea a ţărănimii, aflată la discreţia abuzurilor boierilor şi dregătorilor, face obiectul unei preocupări speciale în lucrarea lui Dinicu Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, tipărită la Buda în 1826. Cazul său este semnificativ, fiind vorba de un mare boier care ajunge – după 1821 – la conştiinţa responsabilităţii elitei, condamnându-i "relele" din trecut. Călătorind prin ţările apusene în anii 1824, 1825 şi 1826, cele văzute în lumea satelor în cursul acestor vizite i-au apărut boierului luminat de un contrast izbitor faţă de cele din patria sa. Făcând comparaţii la tot pasul, el îşi dă seama că "birnicul Ţării Româneşti, care lăcuiaşte într-acel bogat şi frumos pământ, este într-o sărăcie şi întru o ticăloşie atât de mare, încât un strein este peste putinţă să crează această proastă stare"[11].

Imaginile lui Dinicu Golescu despre supliciile îndreptate de aparatul administrativ împotriva "fraţilor" ţărani sunt unice în literatura noastră social-

---

[8] C. Erbiceanu, *Viaţa şi activitatea literară a protosinghelului Naum Râmniceanu*, Bucureşti, 1900, p. 17.

[9] Cum era sărac şi nu avea bani să-şi cumpere o slujbă bisericească de grad superior, nu a putut înainta în ierarhia bisericească. C. Erbiceanu notează, totuşi, că înaintarea i-a fost stopată şi datorită spiritului său critic în ordine socială, fiind şi "cam limbut". Cf. *Ibidem*.

[10] Ne oferă chiar într-un loc o listă a marilor familii boiereşti – cele mai importante familii de boieri pământeni din Ţara Românească – care ar merita să fie elogiate pentru trecutul lor. Vezi Naum Râmniceanu, *Despre originea românilor*, în "Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă", Bucureşti, 1888, p. 244.

[11] Constantin Golescu, *Însemnare a călătoriei mele, făcută în anii 1824, 1825, 1826*, ed. P. V. Haneş, Bucureşti, 1915, p. 80.

politică[12]. Pentru a fi jefuiți de ultimul ban, țăranii sunt închiși în coșare de vite și afumați, sunt țintuiți la pământ cu ochii în soare sau chiar spânzurați cu capul în jos[13]. Singura posibilitate a țăranului de a scăpa de zapciu este fuga din sat "prin păduri și pe munți, întocmai ca dobitoacele cele sălbatice, când le gonesc vânătorii cu câinii"[14]. Evident, aceste note critice ale lui Dinicu Golescu se raportează mai degrabă la perioada de dinainte de 1821, când abuzurile aparatului fiscal cunoscuseră într-adevăr o maximă intensitate, sub domnii fanarioți, dar fenomenul vizat nu încetase pe deplin nici după 1821.

Critica adresată de Dinicu Golescu regimului politic din Țara Românească pare a avea în vedere în primul rând sistemul administrativ defectuos. El recunoaște că profitorii acestui sistem sunt înșiși boierii: "Stăpânirea, cu toți cei de prin prejuru-i și făr-de deosebire, toate treptele dregătorilor, de la mare până la cel mic, necontenit și făr-de milostivire sleesc toată sudoarea norodului, făr-de a pricinui nici-unul acestui neam, acestor frați, folos măcar cât bobul de meiu"[15]. Găsește totuși o scuză marilor boieri tocmai în privința aparatului administrativ: "Domnii și noi, boierii, nu vedem pe aceștia [pe țărani] niciodată, ci îi văd numai aceia care merg să-i siluească", adică slujbașii mărunți, cei "care au suflete otrăvite și fără nici-o cunoștință de datoriile către omenire"[16]; dacă cineva, dintre cei mari, i-ar vedea pe țărani la fața locului în ce stare se găsesc – adaugă el –, fie acesta și "cel mai rău tiran stăpânitor", i s-ar muia inima și i-ar ierta de plata birului.

Autorul recunoaște însă că jafurile slujbașilor îndreptate împotriva țăranilor își au un precedent: ele "și-au luat îndemnare din cele făr-de cuvânt iraturi ale boieriilor noastre"[17]. Practica vânzării pe bani a dregătorilor, "de la cea dintâi treaptă, până la cea mai din urmă", el o socoate "nelegiuită și vrednică de blesteme"[18]. În țările vizitate el a întâlnit un alt sistem: pentru munca lor slujbașii primesc leafă, iar pentru merite deosebite există "cavalerii"[19] (decorații). Făcând o socoteală a sumei totale a acestor venituri care, după el, se apropia de aceea a birului țării, Golescu se întreabă: "Apoi cu care dreptate acest norod a fost dator să ne dea o asemenea sumă?"[20]. Al doilea "condei năpăstuitor al norodului" este,

[12] Despre Dinicu Golescu, vezi și studiile: Gh. Popp, *Dinicu Golescu. Reprezentant de seamă al iluminismului românesc*, în "Revista de filozofie", 14 (1967), nr. 4; Al. Duțu, *Un critique des normes de conduite Isocratique: Dinicu Golescu*, în "Revue des études sud-est européennes", VII (1968), nr. 3. În cadrul lucrărilor mai vechi merită a fi semnalată analiza făcută de N. Iorga în *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea*, București, 1907, vol. I, p. 87-101.
[13] C. Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, ed.cit., p. 80-81.
[14] *Ibidem*, p. 82.
[15] *Ibidem*, p. 39-40.
[16] *Ibidem*, p. 83.
[17] *Ibidem*, p. 84.
[18] *Ibidem*, p. 85.
[19] *Ibidem*.
[20] *Ibidem*, p. 84.

după calculele sale, vânzarea huzmeturilor, adică a veniturilor domneşti: dijmărit, oierit, vinărit, ocne ş.a.[21].

O altă cale de năpăstuire a poporului au constituit-o, în viziunea lui D. Golescu, "necontenitele prigoniri pentru hotarele moşiilor", pe care în călătoriile sale în străinătate, el, de asemenea, nu le-a întâlnit. El va propune în această privinţă reorganizarea sistemului de conservare a actelor de proprietate, prin păstrarea duplicatelor în scriptele stăpânirii şi mai ales prin înfiinţarea unei şcoli speciale, cu o durată de numai un an, care să pregătească "buni gheometri şi gheografi", pentru a se putea lichida astfel nedreptăţile care se fac jeluitorilor din "ignoranţă"[22].

În vederea reorganizării aparatului administrativ, D. Golescu propune schimbarea totală a sistemului de numire şi avansare în slujbele statului. Reforma avea, de fapt, consecinţe pozitive asupra ansamblului dezvoltării societăţii. Sistemul vânzării slujbelor pe bani crease de-a lungul anilor, observă Golescu, o stare de instabilitate improprie bunei funcţionări a administraţiei; datorită banilor, unii se văd "într-o clipă urcaţi la cea mai înaltă treaptă", în timp ce alţii se văd "ca un trăsnet aruncaţi jos şi săraci, fără-de nici o greşeală şi judecată, ci numai căci au contenit darea de bani"[23]. În locul unei asemenea practici, care aducea după sine, pe de altă parte, şi nesiguranţa situaţiilor materiale, Golescu propune, aşa cum văzuse el şi în ţările vizitate, aşezarea slujbelor statului pe principiile învăţăturii şi experienţei.

Noul sistem presupunea, de asemenea, înlăturarea oricărui privilegiu sau preferinţă acordate celor de "neam" la numirea în slujbe. Când "s-ar urma toate cu dreptate", adică fără discriminarea între cei mici şi cei mari, după el, ca în ţările europene, "am lua dregătoriile de la cea mai de jos treaptă, şi fiecare, după a sa învăţătură şi cunoştinţă, s-ar sui până la cea mai de sus"[24]. Ne-am mândri atunci, adaugă D. Golescu, "pentru darurile cele cu sudoare câştigate", iar nu pentru "pielea samurului şi a râsului, pentru care şi de râs am rămas"[25]. De fapt, D. Golescu – lucru deosebit de important de remarcat – se plasează în privinţa criticii boierimii de "neam" pe poziţii care depăşesc spiritul clasei sale; într-un mod nedrept, arată el, "numai că suntem fii de nobleţe, domnii fiindcă au trebuinţă de părinţii noştri, după o boierie sau două, ne fac boieri ai divanului, urcându-ne la cea dintâi treaptă"[26].

Critica adresată de Dinicu Golescu boierimii a vizat şi alte aspecte. Deosebit de critice sunt referinţele lui la luxul boierimii. În numele boierilor, din rândul

[21] *Ibidem*, p. 92-93.
[22] *Ibidem*, p. 92-93.
[23] *Ibidem*, p. 143.
[24] *Ibidem*, p. 88.
[25] *Ibidem*.
[26] *Ibidem*, p. 86.

cărora făcea parte, el ajunge la concluzia că "luxul şi luarea cea făr-de dreptate neau stins din faţa pământului, rădicându-ne din toată lumea cea mai puţină cinste ce poate avea orice naţie"[27]. Pentru îndreptare este necesară înainte de toate demascarea acestor vicii, consideră scriitorul, cu atât mai mult cu cât străinii le cunosc, ele "fiind scrise de aceia ce ne pismuiesc"[28].

Note critice deosebit de dure la adresa marii boierimi găsim în opera poetului B. P. Mumuleanu, cel care a reluat tema ilegitimităţii "blagorodiei" consacrată de ideologia anilor 1821-1822. Îngâmfarea "celor mari", sentimentul marilor boieri că se deosebesc de ceilalţi oameni datorită rangurilor, demonstrează el, nu-şi găsesc nici-un fel de explicaţie obiectivă. Poetul opune nobleţei de "neam" sau "naştere", cât şi nobleţei de "bogăţie", criteriile moralităţii şi ştiinţei de carte. După el, nobil cu adevărat nu este nici nobilul vechi, "de neam", de naştere, nici cel nou, "făcut", ciocoiul, ci omul virtuos, cel care îndeplineşte anumite calităţi morale şi intelectuale: simplitate, dreptate, cinste, vrednicie, înţelepciune. Altfel, adaugă el, "cu mii (de lei) pot şi măgarii a se face nobili"[29].

Pentru poet, luxul boierimii constituie principalul "năravˮ al vremii, cu repercusiuni asupra dezvoltării întregii societăţi; demascarea vizează, de fapt, întreaga poziţie de injustiţie şi falsă moralitate pe care se plasează marea boierime în societate. Dorinţa luxului, arată Mumuleanu, stârneşte ambiţia ca fiecare să pună pe primul plan interesele proprii, "întrebuinţând felurimi de mijloace spre lăcomia nesăţioaselor pofte"[30]. Egoismul, născut din lux, creează o falsă morală, al cărui sens este parvenirea cu orice preţ pe treapta cea mai înaltă a societăţii. Luxul boierimii noastre, acest viciu "monstruos", cum îl numeşte Mumuleanu – calificarea este identică cu cea dată de Eufrosin Poteca –, triumfând ca "steaguri pe toate ulițele oraşului în patria noastră", după cum arată poetul, nu era îndreptăţit de realităţile româneşti. Ca expresie a leneviei, într-o societate care avea nevoie mai mult decât orice de vrednicie şi vioiciune, luxul a dus, după Mumuleanu, în general, la denaturarea imaginii omului în societate. "Cinstea hainelor" a devenit totul la noi. Contează numai îmbrăcămintea; ea dă valoare omului[31]. El vede în luxul boierimii din patria sa, expresia unui sistem politic şi social bazat pe injustiţie; dacă contrastul dintre clasele sociale este vizibil la noi în diferenţa de îmbrăcăminte, în schimb, în ţările apusene lui i se pare că orice călător "nu poate cunoaşte care este din nobleţe şi care din norod sau pe bogat din sărac"[32].

---

[27] *Ibidem*, p. 51.
[28] *Ibidem.*
[29] B. P. Mumuleanu, *Caracteruri*, Bucureşti, 1825, p. 96-101 ("Nobilul făcut şi ne-nvăţat").
[30] *Ibidem*, p. 6 (prefaţă).
[31] *Ibidem*, p. 13.
[32] D.Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, ed. cit., p. 62.

Bogăția în sine, la rândul ei, după Mumuleanu, nu are nici-o valoare, deoarece, în comparație cu buna educație și învățătură, ea nu poate fi justificată nici juridic și nici moral sau umanitar. Ea aparține "vremii". Omului nu-i aparține decât virtutea prin care împlinește fapta cea bună, pe care nu o putem dobândi "decât prin învățătură și bună creștere"[33]. Dacă știința de carte oferă multiple posibilități de dezvoltare a ființei umane, bogăția, dimpotrivă, după același autor, oferă calea manifestării viciilor și în primul rând ea "ne face trântori în societate". Bogăția nu numai că aduce trândăvia, dar, mai mult, prin însăși natura ei este antiumană, căci răscolindu-i patimile latente, ea dezvoltă în om tot ce este mai rău; ea aduce cu sine trufia, mândria, fățărnicia; numai ea îl sileşte pe om "a întrebuința mijloace necinstite", a "hrăpi" de la semenul său mai slab. Bogăția, prin urmare, "bogăția cea fără moravuri", subliniază Mumuleanu, nu poate să ducă decât la "neomenie, la asprime și la nemilostivire"[34].

Referințe critice autentice la adresa "celor mari" găsim, de asemenea, la oamenii de școală din deceniul Luminilor. De pildă, la Eufrosin Poteca, ale cărui observații privind situația țăranilor au o notă de strictă autenticitate. Profesorul de la Sf. Sava vorbește de "focul în care se frig bieții rumâni neîncetat"; țăranii sunt copleșiți de dijmă și dajdii, luate "supt diferite chipuri", în timp ce boierii huzuresc din munca lor, ajutați de zapcii, care nu fac altceva decît "să stoarcă pe rumâni"[35].

Nu întâmplător, Poteca, care purtase cu sine de-a lungul anilor de studii în Occident imaginea mediului sătesc în care se născuse, va formula în epoca la care ne referim, vag, e drept, unele soluții mai radicale pentru schimbarea situației țărănimii. În discursul său din 3 aprilie 1827, el vorbea, între altele, de necesitatea întocmirii unei legi "prin care să se hotărască dreptul fieștecăruia din pământul țării"[36]. Dacă ideea împroprietăririi țăranilor nu apare clar în această formulare, în orice caz aluzia la nedreapta împărțire a pământului este evidentă. După el, țăranii, fiind adevărații "părinți hrănitori ai statului", la rândul său, acesta din urmă avea datoria să se îngrijească de soarta lor[37].

Spiritul critic al dascălului de filosofie este deosebit de virulent când el se referă la luxul marii boierimi, pe care îl numește monstruos, pentru înlăturarea lui propunând "o reformă și la îmbrăcăminte", în sensul modei existente atunci în Franța[38].

---

[33] B. P. Mumuleanu, *Caracteruri*, p. 23 (prefață).

[34] *Ibidem*, p. 24-25.

[35] Gh. Nicolaiasa, *Trei scrisori ale lui Eufrosin Poteca*, în "Convorbiri literare", LVIII, 1925, p. 816-817 (scrisoarea din 17 august 1826 adresată de E. Poteca mitropolitului Grigorie).

[36] Gh. I. Moisescu, *Două cuvântări ale Arhimandritului Eufrosin Poteca*, în "Mitropolia Olteniei", 1954, nr. 4-5, p. 242.

[37] E. Poteca, *Cuvinte panighirice și moralnice*, București, 1826, p. 21-22.

[38] Gh. I. Moisescu, *Două cuvântări*, loc. cit., p. 253.

Accente critice la adresa moravurilor "celor mari" găsim şi în textele Stolnicului Voicu Perieţeanu din Moldova. Ca şi Mumuleanu, acesta condamnă aroganţa şi pretenţiile la funcţii şi privilegii ale marilor boieri, pe baza originei şi "nobleţei"lor. "Vechimea familiei ne umflă – scrie el – încât vedem cu batjocură pre cei de cinste, fără a judeca că moralul cel bun, iar nu slava celor îngropaţi aduce blagorodia"[39]. Personaj neiertat de stăpânirea din Ţara Românească pentru vorbe incriminatorii, "să lipsească tiranăşii", Stolnicul Voicu Perieţeanu condamnă cu virulenţă luxul boierilor din provincia de baştină; mai sunt în Ţara Românească, notează el, "mulţi cu năravuri de Iscarioşi, pre care luxul pricinuindu-le neajungere şi strâmbători ascunse îi face zavistnici, intriganţi, vânzători, nădăjduind că prin surparea fraţilor s-ar noroci ei, fără a dobândi alt decât osânda cerului şi hula lumii"[40].

În rândul iluminiştilor din Moldova, cel mai virulent critic la adresa boierimii a fost I. Tăutu. În pamfletul său, semnificativ intitulat, *Strigare norodului Moldavii către boierii pribegiţi şi Mitropolitul*, aşa cum indică titlul, după ce condamnă domniile fanariote, ajungând în strictă contemporaneitate, iluministul moldovean îşi îndreaptă săgeţile critice asupra marilor boieri – în primul rând, asupra celor fugiţi peste hotarele Moldovei. Îi acuză pentru colaborarea lor din trecut cu domnii fanarioţi, ca şi pentru comportarea din timpul recentelor evenimente de la 1821. Îi acuză, în general, pentru toate relele din ţară, inclusiv pentru lipsa de interes faţă de mersul învăţăturilor; "un moldovean a învăţa şi a răzbate ştiinţele – scrie el – este a trage asupra lui ura şi prigonire din partea meghistanilor săi (n.n., N.I., mai marilor săi), cari, mărginiţi în învăţătura numai de a pute de-abiia iscăli, să tem de vrednicie ce poate arăta un mai învăţat decât dânşii"[41].

În termeni proprii gânditorului iluminist care era, Tăutu subliniază ideea că marii boieri nu şi-au îndeplinit obligaţiile morale de "întâi stătători ai patriei"; de la ei poporul de rând a aşteptat, în zadar, "îndreptarea lucrurilor", silindu-se "a da în toate vremile tot ceea ce i s-a cerut, până şi peste putinţa sa". În cele din urmă, văzându-se înşelată în speranţele ei, obştea întreagă nu mai are altceva de făcut decât, demascând nevrednicia boierilor ei, "să se adresarisască de-a dreptul, fără mijlociri, către pre puternica Poartă, să-şi plângă acolo nerânduielile, jacurile, asupririle şi împilare" şi să ceară de la ea "puneri la cale de cele spre folosul ţării"[42].

Ionică Tăutu condamnă privilegiile marii boierimi, în primul rând privilegiile fiscale, sesizând inegalitatea între diferitele trepte ale boierimii; în

[39] N. Isar, *Şcoala naţională de la Sf. Sava şi spiritul epocii (1818-1859)*, Editura Universităţii Bucureşti, 1994, Anexe, p. 152.
[40] *Ibidem*.
[41] Ionică Tăutul, *Scrieri social-politice*, ediţie de E. Vârtosu, Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1974, p. 85.
[42] *Ibidem*, p. 89.

timp ce satele marilor boieri sunt scutite de dări, observă el, satele boierilor de treapta a II-a şi a III-a "rămân sărace şi împilate supt greutatea birului şi a slujbelor stăpânirii". Abuzul cu scutelnici al marilor boieri, scrie Tăutu, constituie una din "pricinile cele mari ale împilării lăcuitorilor acestui pământ", căci dacă ar funcţiona "buna rânduială" pentru toate satele, "lăcuitorii ar da bir şi ar sluji stăpânirii îndoit decât acum, fără să sămtă"[43].

În timp ce boierii sunt acuzaţi, ca şi fanarioţii, de toate relele posibile, născute din încălcarea vechilor privilegii ale ţării, poporul Moldovei este adulat pentru răbdarea sa fără margini, pentru înţelepciunea sa de a-şi aştepta "îndreptarea" de la Înalta Poartă.

Imaginea unui popor copleşit de asupriri şi nedreptăţi de tot felul, dar capabil să sufere fără să se revolte, îl duce pe autor la comparaţia cu alte popoare ale Europei care se revoltau "cu armile în mâini, pentru pricini puţin atingătoare de adevăratul folos", care vărsau sânge "pentru interesuri părute". "Negreşit în staturile voastre – scrie el, referindu-se la acestea – nu s-au văzut nicăiure atâte dări fără pricină, atâte răli întrebuinţări în ivală, cumpărări de slujbile patriei, vânzări de cinuri, răli potriviri în rândueli, prunci-giudecători celor bătrâni, prădăciuni de către însuşi păzitorii naţiei, lipsa de istov a pravililor, giudecăţi strâmbi, hatăr, părtiniri şi mită, piedici a ştiinţii şi a învăţăturii şi câte altele!"[44].

Vinovaţi pentru relele din trecut – până la 1821 –, subliniază cu insistenţă Tăutu, au fost nu numai domnii fanarioţi, ci şi boierii pământeni. Dacă domnii fanarioţi, deşi îşi cunoşteau îndatoririle, scrie el, au făcut, totuşi, "păşiri piste vechile aşezământuri", aceasta s-a făcut numai "în unire" cu boierii, datorită goanei acestora după funcţii şi slavă. "Măguliţi de ace deşartă slavă a vă vide logofeţi mari, vornici, vistiernici şi altele – se adresează el boierilor – aţi dat, fără mustrare cugetului, tot jugul patriei dumneavoastră!"[45]. Or, aşa cum aprecia şi Zilot Românul, alta ar fi trebuit să fie atitudinea boierilor faţă de domnii încălcători de aşezăminte; îndepărtaţi de interese personale, ei ar fi fost datori să reclame Porţii asemenea încălcări! Şi aceasta urma să fie măcar de acum înainte atitudinea boierimii.

În finalul pamfletului său, referindu-se la mişcarea eteristă, Ionică Tăutu observă că aceasta oferise locuitorilor un nou prilej pentru a vedea adevărata faţă a

---

[43] *Ibidem*,p. 86.
[44] *Ibidem*, p. 83.
[45] *Ibidem*.
[45a] Încadrarea lui I. Tăutu în spiritul revoluţionar al timpului a fost făcută, între alţii, de N. Iorga (*Un "jacobin" moldave du XIX-éme siècle*, Paris, 1936; *Penseurs revolutionnaires roumaines de 1804 à 1830*, Bucarest, 1834), de Eugen Lovinescu, în *Istoria civilizaţiei române moderne*, Bucureşti, 1924, ca să citâm două nume dintre cele mai ilustre. Pe lângă numele unor autori mai vechi, ca A. D. Xenopol, Pompiliu Eliade sau D. V. Barnovschi, trebuie adăugat aici numele lui E. Vârtosu, cu studiul citat mai departe.

boierilor, căci ținând poporul "în neștiința adevărului pricinilor", ei s-au unit cu eteriștii lui Alexandru Ipsilanti în pornirea lor sângeroasă antiotomană, iar mitropolitul Veniamin Costachi, la rândul său, a sfințit oastea care urma să verse sânge turcesc!

Nu este locul să discutăm aici valoarea acestor mărturii ale lui I. Tăutu privind colaborarea marilor boieri cu mișcarea eteristă; ea trebuie privită înainte de toate ca o componentă a spiritului critic propriu gânditorului moldovean[45a]. Este un spirit critic polemic pe care sfârșitul pamfletului, la care ne-am referit, cu diatriba împotriva boierilor fugiți peste hotarele Moldovei, de frica turcilor, ni-l reliefează din plin, cu o mare forță literară: "Fugiți, nevrednicilor, fugiți!... Fugiți! Dar osânda vă gonește! Căci dreapta giudecată, pentru necredință ce ați arătat împăratului cărue ați slujit, și lacrimile celor înstrămbătiți, a celor jăcuiți, a văduvii, pe care n-ați căutat, a săracului, pe care ați asuprit, a tot norodul Moldavii, pe cari acum, în sfârșit, l-ați adus în uimiri și primejdii, vor striga răsplătiri, până la celi mai dipărtate veacuri a vremii viitoare!

Fugiți! Ruşinați-vă de voi înșuși! Tânguiți-vă; căci v-ați vândut caracterul! Înstreinați-vă, căci patrie, maica noastră, într-a cărie sân ați șezut ca puii năpârcii, mai mult nu vă cunoaște! Patrie! Patrie! Iată vrăjmașii ce i-ai hrănit în sânul tău, cu laptile nevinovății tale!"[46].

Dacă pe mitropolitul Veniamin Costachi, odată reîntors din refugiu, Tăutu încetează a-l critica, în schimb, pe marii boieri care continuă să rămână în refugiu la Cernăuți – de unde adresează plângeri la adresa "domnului cărvunarilor" – el îi condamnă într-o scrisoare-pamflet din 2 martie 1824, contestându-le plângerile, dovedind netemeinicia lor. El ține să demonstreze că refugiul celor câteva familii de mari boieri oferă lumii "o deșănțată privelişte", fiind vorba de "o bejenie de bună voe" și că aserțiunea de a reprezenta patria nu este cu nimic justificată. "Săracă-i, dar, patria, stearpă și pustie, dacă cei adevărați fii ai ei sunt numai acele vr-o patru familii a dumneavoastră!", se adresează el cu ironie marilor boieri refugiați.

Revendicarea de către marii boieri a unor drepturi decurgând din "vechimea jertfirilor" pentru țară îl face pe autor să revină asupra unei vechi acuzații, să reproșeze marilor boieri tocmai lipsa spiritului de sacrificiu, lăcomia lor pentru dregătorii, aducătoare de mari venituri, cu orice preț, "măcar cu ticăloșiea norodului"[47].

Pe rând, de pe poziția micilor boieri "novatori", autorul combate plângerile boierilor refugiați la adresa domniei lui Ioniță S. Sturdza. El respinge critica acestora la adresa noii administrații ca o "probă de egoizmos", de "sămânță de dezunire". Starea țării, admite el, nu se putea îmbunătăți ușor, semnele trecutului fiind profunde. "Ce față poate arăta, oare, un pământ rău ocărmuit în cursul unui

[46] *Ibidem*, p. 91-92.
[47] I. Tăutu, *Scrieri social-politice*, p. 112.

vac, îndoit jăcuit atât de greci, ce ţinea scaunul, cât şi de patrioţii ce-l sprâjânea, lipsit de toată lucrarea neguţătorilor, fără alte rânduele, decât braţile celor din slujbă, fără alte pravili lucrătoare decât vo[l]nicia celui puternic şi silit a cumpăra de la streini toate cele trebuincioase"[48]. Întâmplările anului 1821, cu războiul "împotriva rebelilor", au agravat şi mai mult situaţia; or, în scurtul timp de la înscăunarea lui Ioniţă S. Sturdza, subliniază el, o asemenea stare nu se putea tămădui, ea presupunând un efort de lungă durată, cum indica şi experienţa din alte ţări europene[49].

Ionică Tăutu respinge, de asemenea, critica marilor boieri în privinţa politicii fiscale a noului domn, aprecierea nedreaptă despre "înmulţirea" dărilor; el apără politica domnului şi socoate că dările erau dictate de situaţia grea a ţării, meritul domnului fiind acela de a înlătura abuzurile, de a reduce cuantumul unor dări şi a şterge pe altele[50]. În acest context, el respinge acuzaţia adusă domnului de a fi încălcat privilegiul scutirii boierilor de la plata dărilor. Domnul pusese dări pe boieri, precizează el, cu titlu de împrumuturi – pentru "a cruţa norodul cel prost" de o prea mare apăsare – şi aminteşte boierilor de împrumuturile mari pe care ei le făceau domnilor fanarioţi, nu unui "domn patriot". Altfel, presupunând că va stârni "bănuiala" boierimii, apreciază "că un stat nu poate intra în fericire, până când toţi locuitorii lui de obşte < nu > să vor împărtăşi şi de bunătăţile şi de nevoile sale"[51]. Fără un enunţ explicit, găsim în această formulare, cum se poate observa, ideea egalităţii la plata impozitelor.

La observaţia critică a boierilor despre introducerea de noi orânduieli, Tăutu răspunde: "Trebue a lua samă că toate staturile cu cât schimbă năravurile şi obiceiurile, *păşind pe scara vremii* (s.n., N.I.) cu atâta să priface pravilele şi orânduielile, pentru a le avea totdeauna potrivite cu chipul ce vrea a trăi"[52]. El revine aici asupra opiniei după care pravilele în vremea fanarioţilor "în loc a să mai îndrepta, au început a să hrănţui şi a să preface din rău în mai rău". De aceea, el pledează pentru noi pravile, pentru noi orânduieli: "Şi este vederat că pentru a cârpi pânza cea spartă a vechilor noastre rânduele, trebuesc petici nouă, luate de la o judecată sănătoasă şi nepărtinitoare care să pue în cumpănă datoriele pământului, năravurile vacului, însemnările şi nevoile locului, dreptăţile fieştecăruia şi, sprijinundu-să pe dreaptă veche legiuire a ţării – ca slujbele să fie fără venituri –, să astupe izvorul a atâtea jacuri ce au împilat ţara în cursul unui vac, să spargă pricina zavisnicelor intrige ce cu cheltueala ţării au urzit ticăloşirea

[48] *Ibidem*, p. 120.
[49] Pentru o comparaţie, el trimite la Italia, scriind: "Întâmplările revoluţiei Italiei sunt proaste cu toată trecire anilor, şi voiţi dumneavoastră ca a Moldaviei, după un an, să fie numai tămăduită?". Cf. *Ibidem*, p. 121.
[50] *Ibidem*.
[51] *Ibidem*, p. 125.
[52] *Ibidem*, p. 122.

a atâtea familii, să curme deşărtile nădejdi, ce ţin pre toţi rău deprinşi în aşteptarea a prilejurilor de jăcuit, arătându-le că parte cea bună a fieştecăruia spânzură de hărniciea cea pusă în lucrarea pământului şi în neguţitoriea şi, în sfârşit, pe aceste se statornicesc temeiurile fericirei acestei ţări"[53].

De fapt, se enunţa aici, în această amplă formulare, într-o viziune iluministă, un amplu program de reînnoire a societăţii româneşti.

Respinge Tăutu şi "socotinţa greşită" a marilor boieri pribegi privind stagnarea negoţului în Moldova sub domnia lui Ioniţă S. Sturdza. Negoţul, scrie el, este acela care duce un popor de la sărăcie la bogăţie, dar baza lui o constituie hărnicia locuitorilor: "Hărnicia porneşte negoţul, negoţul aduce bogăţiile". Or, observa el, mai departe, pentru stagnarea negoţului în Moldova vina o poartă în primul rând boierii: "Că noi, boerii, cu pilda noastră, la toţi am lăsat a pofti numai trândăvirea şi şiderea a boerimii fără nici un lucru. De aceia, nici un moldovean < nu-i > neguţătoriu, mai nici-unul nu-i iconom"[54].

Ar fi de adăugat aici că unele observaţii critice – sau mai corect autocritice – la adresa marii boierimi găsim şi într-unele din proiectele de reforme elaborate de unii boieri în intervalul de la sfârşitul domniilor fanariote. În unele se condamnă nu numai domnul fanariot, ci şi goana marilor boieri pământeni după titluri dătătoare de privilegii, abuzurile lor în administraţie, precum şi influenţa exagerată pe care ei o au asupra celorlalte clase sau categorii sociale; toate acestea, citim într-un asemenea proiect, fac ca însăşi consideraţia omului în societate "să ţină în mod esenţial de prezenţa unei Curţi care conferă titluri", în timp ce situaţia deosebit de grea a ţărănimii explică de ce "moralul ei este aproape nul"[55].

*

Conceptul de "unire" este definit în legătură directă cu "patria" şi în alte scrieri decât apelurile anonime din anii 1821-1822. Dinicu Golescu, de pildă, în lucrarea sa din 1826, defineşte conţinutul conceptului de "unire" în sensul echilibrului social, care i s-a părut că există în ţările vizitate în cursul călătoriei sale. În Elveţia, de pildă, observase că "nobil şi prost nu este, ci toţi sunt fraţi compatrioţi"[56]. De fapt, principiul de conducere politică pe care el îl descoperise în Europa consta, în esenţă, după părerea lui, în echilibrul dintre diferitele clase, echilibru economic şi social care permitea unirea locuitorilor ţării şi "întocmirea" patriei. Strâns legate între ele, cele două concepte, "patrie" şi "unire", sunt definite mai clar de Golescu sub raportul conţinutului lor economic. "Unirea" şi "patria"

[53] *Ibidem*, p. 122-123.
[54] *Ibidem*, p. 127.
[55] V. Georgescu, *Mémoires et projets de reforme*, Bucarest, 1970, p. 100-101 (Anexe).
[56] Dinicu Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, ed. cit., p. 189.

se realizează atunci când diferența de situații materiale dintre locuitorii aceleiași țări sunt cât se poate de mici. Pentru el, patria "este o maică, care îşi iubeşte pe toți fiii, care nu-i deosibeşte, fără într-atâta încât ei vor să se deosibească"[57]. De aceea, "unii pot fi mai bogați şi alții de mijloc, dar pe niciunul (patria) nu pofteşte să fie sărac"[58].

Admițând că există în mod natural o "împărțire nepotrivită" a locuitorilor, în bogați şi mai puțin bogați, într-o adevărată patrie se păzeşte totuşi "un feliu de potrivire, deschizând tuturor – măcar din punct de vedere formal – calea spre bogăție şi către cinste". Evident, Golescu nu este adept al distrugerii bogățiilor. Dimpotrivă. El caută soluția pentru conservarea lor. Atunci bogăția este statornică – notează el –, când toți "de obşte sunt fericiți", adică, explică el în continuare, "în oricare parte de loc va fi bogăția numai la câteva persoane numărate (iar toți ceilalți vor fi săraci, n.n., N.I.), acel loc este numit sărac, dimpreună chiar şi cu acei bogați"[59]; sau, şi mai clar: " < a > acelui prea bogat bogăție să înstatornicează cu cea puțină a celui mai mic"[60]. Unirea neamului însemnează, deci, unirea claselor, iar aceasta, la rândul ei, însemnează ridicarea materială a păturilor de jos ale societății printr-o serie de "renunțări" ale păturilor avute, ale marii boierimi în primul rând. În spiritul acestei concepții, pentru D. Golescu, primul pas "ce aduce toate noroadele spre fericire", care trebuie făcut şi la noi, era numai unul: "unirea spre folosul obştii"[61]. Chemând pe confrații săi boieri să renunțe la câştigurile nedrepte pe seama poporului şi să îmbrace, cum spune el, "haina milostivirii, a unirii şi a virtuții, hotărând fieştecare să slujească Patria", D. Golescu recomandă, drept "compensație" pentru pierderea acestor câştiguri, "gonirea lenevirii", "depărtarea de lux", "îmbrățişarea iconomii" ş.a.[62].

Trebuie subliniat că circulația conceptului de "patrie" atestă, în cazul iluminiştilor din Principate, existența sentimentului dragostei de patrie. În general, sentimentul patriotic animă scrierile diferiților autori. La B. P. Mumuleanu, de pildă, el se împleteşte strâns cu sentimentul de respect pentru înaintaşi. Cu gândul la patriotismul strămoşilor noştri, arată poetul, trebuie să facem totul pentru patrie; strămoşii noştri aveau, după el, mai mult spirit de jertfă pentru patrie, într-o perioadă "când învățăturile nici în Evropa nu era[u] în starea de acum"[63].

Sentimentul patriotic capătă în pana altui iluminist, Stolnicul Voicu Perieteanu, expresii dintre cele mai vii în literatura epocii. Făcând aluzie la dezvoltarea Şcolii naționale de la Sf. Sava, aflată sub conducerea lui Eufrosin

[57] *Ibidem*, p. 96.
[58] *Ibidem*.
[59] *Ibidem*, p. 142.
[60] *Ibidem*.
[61] *Ibidem*, p. 122.
[62] *Ibidem*, p. 89.
[63] B. P. Mumuleanu, *Caracteruri*, p. 74 (prefață).

Poteca, de la Iaşi, el scrie acestuia: "Închipuieşte-ţi câtă bucurie saltă în sufletul mieu auzind isprăvită dorinţa mea în draga patrie! Oare nu jărtvirea vieţii meale ar răsplăti mulţămirea mea! Nicidecum. Ci şi decât viaţa, de aş avea mai mult, aş da, şi iarăşi n-aş ajunge măsura"[64]. Dragostea de patrie îi apare acestuia independentă de orice ambiţii şi interese materiale: "sunt departe de acestea – notează el –, însă după datorie îmi iubesc pre maica patrie, o laud, mă bucur de binele ei, mă supuiu şi slăvesc pe patrichiei(i) ei şi o doresc, căci într-însa, după a mea părere, are oarece osebit, ce nu să află într-alte locuri, şi numai cei de departe o cunosc"[65]. Obligat "a să îndulci de patrie, vorbind prin glăsuitorul scris cu doi-trei fraţi" – între care şi Poteca – el aşteaptă de la aceştia cele mai bune veşti despre compatrioţii săi: "auzind binile lor, să mă veselesc şi să-mi răcoresc pojarul cel mare ce mă topeşte necontenit prin acele simţătoare gânduri, că cu nevrednicie sunt despărţit de raiul desfătării, de drăgălaşa patrie, cea mai veselitoare sufletului mieu, decât toate feaţile pământului lumii"[66].

Este vădită, în general, la Stolnicul Voicu, nota de critică la adresa marilor boieri, în spiritul acelei concepţii care îi acuză pe "cei mari", ca şi Tudor Vladimirescu, de lipsă de unire şi patriotism. Cu firea sa cea "iubitoare de dreptate şi de omenire", el condamnase încă din vremea ultimilor domni fanarioţi "neunirea" boierilor pământeni cu poporul, din pricina căreia "prigonirile glăsuite de răpitori" îi loviseră şi pe ei înşişi[67].

Necesitatea reformelor, drept condiţie a "unirii neamului", este abordată frecvent în scrierile iluminiştilor din deceniul al III-lea. Mai ales de la jumătatea acestui deceniu, ideea egalităţii în faţa legii a fost concretizată mai precis în direcţia îmbunătăţirii economice a păturilor sociale de jos. Revine lui E. Poteca meritul de a fi enunţat pentru prima dată, într-un mod clar, ideea egalităţi la plata dărilor. În scrisoarea din 15 septembrie 1824, adresată de la Paris boierilor efori, el propune întocmirea unei "legi politiceşti" care să stabilească pe viitor dajdiile asupra veniturilor tuturor locuitorilor ţării, "fără deosebire de la divaniţi şi până la plugari şi hrănitorii de dobitoace"[68].

Un alt dascăl de la Sf. Sava, S. Marcovici, în 1827, definea necesitatea egalităţii în faţa legilor în aceşti termeni: "Legile să fie deopotrivă pentru toţi oamenii pentru că nemitarnica natură au dăruit tuturor aceleaşi drepturi; deosebirea naşte nemulţămirea, nemulţămirea vrăjmăşia, şi vrăjmăşia pricinueşte foarte multe şi mari turburări, precum ne arată istoria Romanilor, a căror republică n-au fost alt în soroc de 700 de ani decât un război neîncetat între cetele

[64] N. Isar, *Şcoala naţională de la Sf. Sava*, anexe, p. 151.
[65] *Ibidem*, p. 156.
[66] *Ibidem*, p. 153.
[67] *Ibidem*, p. 154.
[68] I. Bianu, *Întăii bursieri români la studii în Occident*, în "Revista nouă", 1888, p. 429.

cetățenilor din pricina privileghiurilor hrănite de unii şi ridicate de la cea mai mare şi folositoare parte a soțietății"[69].

Dinicu Golescu, la rândul său, enunță şi el această idee. În Austria, el constatase că dările sunt aşezate altfel decât în țara sa: "fieşcare – notează el – după a sa avere şi agoniseală, răspunde şi dreptul împăratului; iar nu cel mare şi bogat nimic, căci îl ocoleşte puterea, şi cel mic şi sărac să dea tot, orice are, făr-de a mai rămânea şi pe seama lui, ca unul ce el a muncit"[70]. Politica de proporționalizare a impozitelor după avere, deşi enunțată mai vag decât E. Poteca, reprezintă pentru D. Golescu una dintre căile pentru "fericirea oamenilor proşti"[71].

Strâns legată de ideea egalității în fața legilor se află ideea de justiție, de dreptate, în general. Pentru unii dintre iluminişti conceptele de "dreptate" sau "nedreptate" – deşi strâns legate de ideea egalității în fața legilor –, au un conținut foarte larg. E. Poteca, de pildă, prin ceea ce el numeşte "legea dreptății" vizează un ansamblu de reforme care ar putea schimba societatea şi care reprezintă "interesul adevărat al tuturor"; prin "legea nedreptății", în schimb, el înțelege "vătămarea tuturor de obşte", de care fiecare om are dreptul să fugă, "căci nimeni nu poate să rămână acolo unde vede legea nedreptății, nefericirea şi ticăloşia"[72]. Delimitat strict la cadrul juridic al relațiilor dintre locuitori, conceptul de "dreptate socială" se concretizează în ideea de îmbunătățire a instituției justiției şi a administrației.

Evident, textele nu concordă cu realitatea, dar spiritul înnoitor al vremii este incontestabil. Dorința Stolnicului Voicu, de a vedea cândva "pre scaunele judecătoreşti filosofi patrioți", este semnificativă în ceea ce priveşte sensul pe care iluminiştii îl atribuiau ideii de îmbunătățire a justiției.

În acelaşi spirit, al ideii de dreptate, E. Poteca preconiza, încă din 1824, necesitatea desființării robiei țiganilor, măsură pe care cercurile înaintate ale vremii o vor adopta şi susține până la punerea ei în practică, în ajunul revoluției de la 1848.

2. *Doctrina absolutismului luminat şi apelul la redeşteptare națională*

2.1. *Domnia luminată şi îndatoririle ei în viziunea iluminiştilor români*

Gânditorul care a definit în modul cel mai explicit rosturile monarhului luminat a fost Eufrosin Poteca. Definiția dată de el monarhiei absolute ne aminteşte de "contractul" lui Jean Jaques Rousseau. "Cârmuitorul – scrie Poteca – este şi slujeşte pentru binele norodului, iar nu norodul este şi slujeşte pentru

[69] S. Marcovici, *Cuvânt la Şcoala națională de la Sf. Sava*, în "Biblioteca românească", 1834, p. 28.
[70] D. Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, ed. cit., p. 39.
[71] *Ibidem*.
[72] Gh. Moisescu, *Două cuvântări ale Arhimandritului Eufrosin Poteca*, loc. cit., p. 253.

cârmuitoriu"[73]; când acesta din urmă foloseşte puterea cu care l-a înzestrat poporul în alte scopuri decât cele proprii menirii lui, el poate fi înlocuit în mod justificat[74].

Ideea monarhiei luminate a fost formulată de Poteca imediat după reîntoarcerea sa de la studii din Paris. În discursul din decembrie 1825, prilejuit de sărbătorile de Crăciun, el îl numeşte pe domnitor "steaua cea povăţuitoare" către care se îndreaptă speranţele poporului[75]. De la acest conducător luminat poporul aşteaptă binele şi fericirea; de aceea, "cea mai mică neîngrijire" din partea sa ar fi pentru popor "ca o lipsire a soarelui"[76]. Datoria unui asemenea conducător este "să lumineze pre toţi cu lumina faptelor sale"; aceasta, prin două calităţi morale: iubirea de dreptate şi iubirea de învăţătură. Cea de a doua trebuie să ducă, printre altele, la înfiinţarea de şcoli şi "aşezarea profesorilor", la sprijinirea acţiunii de traducere a autorilor străini în limba română. Ideea monarhului, "părinte al poporului", este reluată de Poteca în discursurile din anii următori. În discursul din decembrie 1827, subliniind că "oamenii nu cinstesc pe nimeni în deşert" – şi mai ales pe domnul ţării[77] –, el arată că un adevărat conducător "nu voieşte să fie despot robilor, ci tată norodului său, un al doilea Dumnezeu"[78]; el "priveşte pe supuşi ca pe fiii săi"; el nu întrebuinţează puterea decât "numai pentru fericirea norodului său"[79].

În lumina concepţiilor sale privind absolutismul luminat, E. Poteca a elaborat un proiect de alegere a cârmuitorului ţării. Este proiectul în care el a definit, cum am văzut mai sus, raportul dintre cârmuitori şi supuşi în spiritul tezei lui J. J. Rousseau. În virtutea acestui proiect, conducătorul ţării urma să fie ales din toate straturile societăţii, în acest sens Poteca preconizând un sistem electoral cuprinzând trei stadii: alegerea în fiecare localitate, sat sau oraş, a câtorva delegaţi, apoi, din sânul acestora, alegerea de delegaţi la nivelul judeţelor, pentru ca, în cele din urmă, adunarea delegaţilor de judeţe să aleagă pe conducătorul ţării, care se recruta astfel – credea autorul – numai dintre persoanele cu cele mai mari garanţii de vrednicie, patriotism, înţelepciune şi cultură[80].

Din rândul oamenilor de şcoală, preocupări deosebite pentru organizarea instituţiilor politice – în special pentru domnia absolută – găsim la un alt dascăl de

---

[73] I. Bianu, *Întâii bursieri români la studii în Occident*, loc. cit., p. 429.
[74] Ep. Iacov al Huşilor, *Un manuscris cu două scrieri rătăcite ale învăţatului Arhimandrit Eufrosin Poteca*, în "Buletinul Episcopiei Huşilor", an. II, 1926, nr. 9, p. 61.
[75] E. Poteca, *Cuvinte panighirice şi moralnice*, p. 17-18 (discurs din decembrie 1825).
[76] *Ibidem*.
[77] I. G. Heineccius, *Filosofia cuvântului şi a năravurilor*, Buda, 1829, anexe, p. 352 (discurs din decembrie 1827).
[78] *Ibidem*, p. 354.
[79] *Ibidem*, p. 355.
[80] D. Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, ed.cit., p. 54.

la Sf. Sava, Simion Marcovici. Colaborator al lui I. Heliade-Rădulescu la întemeierea "Curierului românesc", el a publicat, în primul an al apariției acestuia, un cunoscut eseu de politologie, *Idee pe scurt asupra tuturor formelor de oblăduiri*[81]. Comentariile autorului despre tiranie, aristocrație, oligarhie, precum și despre republică, circumscriind adeziunea sa la spiritul înaintat al ideologiei Luminilor, fac din acest eseu unul dintre cele mai de seamă texte de gândire social-politică, publicate în deceniile III-IV ale secolului XIX, care au anticipat preocupările de acest gen din deceniile următoare[82].

Dintre formele de guvernare pe care le discută, autorul își exprimă clar preferința pentru "monarhia mărginită", adică pentru monarhia constituțională, bazată pe legi și organisme reprezentative (în proiectul imaginat de el, cu un senat legiuitor și un "senat săvârșitor", executiv). Imaginea monarhului, mărginit în puterile sale, este aceea proprie doctrinei absolutismului luminat; el trebuie să fie ocrotitorul tuturor, mai ales al celor săraci, "căci bogăția și fericirea supușilor săvârșesc bogăția și fericirea lui"[83]. El, monarhul luminat, între altele, are datoria de a se îngriji de lucrarea pământului, "cea mai mare și mai temeinică bogăție a vericăruia stat", în acest sens, îndemnând pe cei bogați la "lucrarea bunurilor lor", apărând pe plugari de "asupririle bogaților", învățându-i, și pe unii și pe alții, "să se cinstească și să se iubească ca niște frați ieșiți din sânul tot a unei maici"[84].

La baza acestui sistem de guvernare, în fond utopic, autorul așează principii și instituții democratice: egalitatea tuturor în fața legilor, egalitatea la plata impozitelor, "după analoghia veniturilor lor", ocuparea funcțiilor statului "după meritul și vrednicia fieștecăruia", separarea puterilor în stat, inamovibilitatea judecătorilor, libertatea tiparului, "ca să-și dea fieștecare patriot ideile sale în scris asupra stării patriei, asupra înnoirilor ce sunt să se facă și chiar asupra mișcărilor oblăduirii"; în sfârșit, existența unei armate naționale, "îndestulă spre a apăra patria de verice primejdie"[85]. De apărarea patriei leagă autorul și îndatorirea monarhului și a dregătorilor statului, de a face educația tuturor cetățenilor, "încât fieștecare să fie apururea gata a-și jertfi viața pentru patrie".

Când monarhul încalcă contractul social, subliniază Marcovici, el se poate transforma în tiran, iar sistemul lui de guvernare în tiranie, sistem pe care autorul acestei scrieri îl înfierează în termeni viguroși, demascându-i diferite forme de manifestare, între care pretenția pe care și-o rezervă, pentru a induce poporul în

[81] Vezi "Curierul românesc", an. I, 1829 (19/31 iulie), p. 125-126; nr. 30 (9 august), p. 151-154; nr. 39 (23 august), p. 171-174; textul a fost reprodus integral de P. Cornea și M. Zamfir, în *Gândirea românească în epoca pașoptistă*, t. II, Edit. pentru literatură, București, 1968, p. 230-236.

[82] Asupra semnificației acestui eseu, vezi și P. Cornea, *Originile romantismului românesc*, Edit. "Minerva", București, 1972, p. 228-229.

[83] Cf. P. Cornea, M. Zamfir, *Gândirea românească*, t. II, p. 231.

[84] *Ibidem*, p. 231-232.

[85] *Ibidem*, p. 232-233.

eroare, "că este ales şi prehotărât de Dumnezeu şi locţiitorul său pe pământ"[86]. Şi autorul respinge aserţiunea unor scriitori, după care tirania "se face legiuită, dacă supuşii o primesc şi o suferă", pentru că, scrie el, istoria, "această nemitarnică maică a adevărului", arată că nici-un norod, "măcar cât de barbar", nu poate accepta "acest fel de jertfă"[87].

Din aceeaşi serie de oameni de şcoală, preocupaţi de doctrina absolutismului luminat, face parte şi dascălul craiovean Stanciu Căpăţâneanu. Voind să sublinieze utilitatea ideilor lui Montesquieu pentru români, pe marginea uneia dintre lucrările traduse, acesta face apologia doctrinei absolutismului luminat, trimiţând nu numai la filosoful tradus, ci şi la ideea contractului social a lui Rousseau. "Soarta unii stăpâniri, fie monarhie, fie aristocraţie – comentează el –, nu poate fi alta când apasă norodul [...]. Norodul este singur toată puterea cea adevărată şi, prin urmare, mai mare decât toate *slugile* (adică dregătorii statului, n.n., N.I.) pe care el cinsteşte şi hrăneşte ca să îngrijască şi să pue în lucrare prăvilele şi constituţia ce el ş-a întocmit cu cea mai potrivită dreptate pentru to[a]te mădulările lui"[88].

În acest spirit, face el referinţe critice la adresa stărilor de lucruri din Principate, din trecutul apropiat; la fiscalitatea apăsătoare, pusă pe seama dregătorilor care, făcând abuzuri şi nedreptăţi, nu gândeau că "pierd dragostea norodului pe care nu ştia[u] cum să-l ocrotească", care nu ştiau că "pierderea dragostii supuşilor este cu mult mai păgubitoare decât aceea a visteriilor"[89]. Ideea egalităţii naturale a oamenilor, preluată de la iluminiştii francezi, o regăsim la traducător în formulări proprii, vizând realitatea din ţara sa: "Mulţime de oameni greşesc adesea şi păgubesc mult – notează el –, din pricină că nu vor să socotească pe alţii că nu i-au făcut natura mai puţin oameni decât pe ei"[90].

Pe domnitorul Grigore Dim. Ghica, Stanciu Căpăţâneanu îl vede ca pe "un adevărat părinte al neamului"; acesta din urmă, "tăind ieşirile zadarnicilor cheltuieli", prin încurajarea şcolii naţionale, prin măsuri edilitare etc., "se făcu pildă celor următori şi tuturor compatrioţilor patroni"; drept pilde îi serviseră, adaugă el, "faptele străluciţilor romani, patriotismul şi eroismul şi toate câte îi făcuseră poruncitorii lumii".

Sub patronajul unui domn luminat, autorul incumbă celor mari datoria de a îmbrăţişa "iconomia bogatelor câmpuri", iar domnului, pe aceea de a introduce în ţară, cu ajutorul compatrioţilor, "fabricile cu meşteşugurile ce ne lipsesc".

---

[86] *Ibidem*, p. 234.
[87] *Ibidem*.
[88] Cf. *Mărimea Romanilor*, notă, la p. 9.
[89] *Ibidem*, notă la p. 60.
[90] *Ibidem*, notă la p. 105.

Autorul era convins, cum se exprima el, "că neamul românesc se prinde în hora națiilor poleite ce-l cheamă cu brațe drăgăstoase să dănțuiască împreună"; era adânc convins că "întunericul, prin care nu puteam vedea datoriile noastre, acum se sparge de lumina învățăturilor ce s-au introdus chiar în limba națiii noastre", că prin ajutorul acestora ne vom întoarce cândva "la gradul strămoşilor noştri din care am căzut".

Un adept entuziast al instituției monarhiei luminate a fost Dinicu Golescu. Într-o viziune tipic luministă, el face teoria obligațiilor contractuale între stăpânitor şi supuşi, subliniind mai ales datoriile celui dintâi. Monarhul luminat, scrie el, deoarece "tot norodul să străduieşte muncind spre a-i da avere şi cinste, este dator pentru aceasta să aibă cătră turma lui dragoste şi îngrijire spre folos, mai vârtos fiindcă turma lui nu este de dobitoace necuvântătoare, ci cuvântătoare, şi tocmai deopotrivă-i; căci – adaugă el – nu va găsi nimeni vreo deosebire între cenuşa din trupul Împăratului şi dintr-a săracului"[91]. Viziunea lui asupra monarhiei luminate s-a conturat pe deplin, foarte probabil, în răstimpul cunoscutei călătorii făcută în centrul şi apusul Europei, când el avusese prilejul să observe "buna îngrijire a stăpânirii pentru fericirea norodului"[92].

Admirația lui Dinicu Golescu pentru regimul absolutismului luminat pare a fi nelimitată. Pretutindeni, în țările vizitate, boierul român vede "dreptatea şi dulcea oblăduire, fericirea, fireasca slobozenie a norodului şi îndrăzneala cea fără obrăznicie, ci numai pe cât să cuvine la omenire"[93]. În mod deosebit, el doreşte să cunoască "mijloacele cu cari stăpânirea ş-au adus pe tot norodul, mari şi mici, la o aşa bună orânduială şi liniştită viețuire, încât toți petrec ca nişte frați"[94]. Imaginea relațiilor dintre clasele sociale din patria sa îl îndeamnă la tot pasul să observe "blândețea celor mari, ce arată cătră cei mici"[95]. Îl interesează, în cursul acestei călătorii, nu numai instituțiile de învățământ, ci şi azilul pentru săraci sau nenorociți, pentru că "stăpânirea este mai mult datoare de a îngriji pentru aceştia, decât fieştecare alt orăşean de a-i ajuta cu câte o para"[96].

Deosebit de interesante sunt observațiile lui Dinicu Golescu asupra comportamentului locuitorilor țărilor vizitate, în relațiile dintre ei, indiferent de clasele sociale cărora aparțin. Îl surprinde ceea ce vede în Bavaria, anume că bogatul întâlnindu-se cu săracul se salută reciproc: "să cunoaşte – notează el – că sunt politefsiți şi luminați prin învățătură, ştiindu-şi fieşcare datoria sa"[97]. Gândul i se întoarce către patrie, unde "lăcuitorii, din multa juguire ce au avut şi neluminare,

[91] D. Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, ed. cit., p. 54.
[92] *Ibidem*, p. 61.
[93] *Ibidem*, p. 161.
[94] *Ibidem*, p. 38.
[95] *Ibidem*.
[96] *Ibidem*, p. 46.
[97] *Ibidem*, p. 162.

nu-şi cunoaşte nici datoria către altul, aducând închinăciune numai aceluia de care să teme", pentru că, adaugă el, "neînvăţătura şi înjuguirea prosteşte pe om, făcându-l şi rău"[98]. Nivelul de viaţă, comparativ mai ridicat, al locuitorilor din ţările vizitate, este pus de Golescu, de asemenea, pe seama regimului absolutismului luminat. Constatând că locuitorului din ducatul Baden "nu-i lipseşte nici-un fel de fericire", el îşi exprimă nădejdea "că patria noastră poate cu mult mai mult a să ferici, fiindu-i ţinutul mai mare şi pământul din fire bogat"[99].

Cultul lui Dinicu Golescu pentru imaginea absolutismului luminat ne apare în toate însemnările sale. Chiar şi amenajările băilor termale de la Mehadia sunt puse pe seama "luminilor" cârmuitorilor: "O! Cât să cuvine într-adevăr – se exprimă el – să-i numească noroadele adevăraţi părinţi"[100].

Fără îndoială că admiraţia lui D. Golescu pentru tot ceea ce vede în ţările vizitate este exagerată şi subiectivă, deşi nu lipsesc, în observaţiile sale, şi unele accente critice ca, de pildă, atunci când se referă la ţăranii din Transilvania şi Ungaria – aflaţi sub regimul absolutismului habsburgic – care, datorită regimului greu de muncă, la câmp, la care sunt supuşi, i se par a fi "proşti şi făr-de-nici-o învăţătură, urât şi soios îmbrăcaţi"[101]. Dar, D. Golescu, aşa cum singur mărturiseşte, priveşte totul numai în comparaţie cu realităţile din ţara sa şi ceea ce îl interesează în această privinţă, în primul rând, este forma politică de administraţie a ţării. "Am luat seama – spune el – mai mult la mijlocul cel blând şi părintesc al ocârmuitorilor şi la necurmata grijă cum să-şi fericească noroadele ce le stăpânesc"[102].

Admiraţia lui D. Golescu pentru absolutismul luminat îl face să observe, în cursul călătoriei sale la Viena, de pildă, existenţa unei preocupări de educaţie publică în privinţa drepturilor şi datoriilor monarhului luminat: "Iar pe la noi – observă el – această învăţătură nu s-au pomenit, adică de a auzi tinerimea sau de la preot, sau de la profesorul şcoalelor, cum să să poarte stăpânitorul către norodul său, pe care să-l vază tocmai ca pe nişte fii ai lui, îngrijind pentru ei, cum ciobanii pentru oi, ce le paşte şi le adapă pentru mulţumita folosului ce de la ele dobândeşte"[103].

Concepţia absolutismului luminat este comună şi altor gânditori din această perioadă. Important de subliniat este însă faptul că ideile absolutismului luminat, sugerate direct sau indirect de civilizaţia occidentală, cunosc o adaptare deplină la realităţile româneşti[104]. Speranţele pe care iluminiştii români şi le puneau în

[98] *Ibidem.*
[99] *Ibidem*, p. 158.
[100] *Ibidem*, p. 140.
[101] *Ibidem*, p. 31-32.
[102] *Ibidem*, p. 164.
[103] *Ibidem*, p. 54.
[104] Din bogata bibliografie asupra doctrinei absolutismului luminat, în afara lucrării lui Vlad Georgescu, *Ideile politice şi Iluminismul în Principatele Române. 1750-1831*, Edit. Academiei,

domnii pământeni, instaurați la 1822, coincideau, în viziunea lor, cu imaginea ideală pe care şi-o făcuseră despre monarhul luminat. În concepția iluminiştilor, restabilirea domniilor pământene însemna începutul unei "ere noi", însemna începutul domniei regimului absolutismului luminat, deoarece, aşa cum însuşi D. Golescu remarca, numai un domn pământean putea să întrunească calitățile unui "părinte al patriei"; numai la domnul pământean, notează el, "cu îndrăzneală toți putem alerga ca către (sâc!) un părinte"[105]; numai acum "vremea este a ne deştepta"[106].

2.2. *Domnia luminată şi ştiința politică în preocupările lui Ionică Tăutu*

O preocupare specială privind instituția domniei luminate constatăm la iluministul moldovean Ionică Tăutu; el a conferit de la început domniei pământene, restabilită în 1822, toate rosturile unei domnii luminate. Restabilirea domniei pământene în Moldova, în persoana lui Ioniță Sandu Sturdza, era apreciată de el ca un eveniment menit să deschidă o epocă nouă în istoria țării, un eveniment care simboliza "învierea drepturilor noastre acelor omorâte din învechime"[107]. Cu prilejul instalării domniei acestuia, el face elogiul domnului luminat, "părinte al patriei", de la care supuşii aşteaptă desrădăcinarea tuturor relelor, a cărui înscăunare marca "epoca a naşterii a doua". Adresându-se domnului, cu entuziasm, el exclamă: "Iubeşte-ne ca un părinte! Gustă şi tu plăcerea de a fi iubit de supuşi!"[108].

Noul domn, "părinte al patriei noastre", în viziunea lui I. Tăutu, urma să reorganizeze justiția şi administrația, să înlăture "interesul, mita şi părtinirea", să introducă legi noi[109], să dea slujbele pe bază de merite. Chemând pe tineri la învățătură, noul domn urma a face să înflorească ştiințele şi meşteşugurile. De asemenea, grijile noului domn urmau să se îndrepte spre țărani, "muncitorii pământului". Acestora, gânditorul iluminist se adresează astfel: "Voi, muncitori ai pământului! Sprijinitori ai opştiei! Cutezați! Ogoarele voastre nu vor mai fi udate cu lăcrimi! Voi, carii v-ați deprins a vă încujba supt asupriri, bucurați-vă!... Nimeni dar, altul, n-ar putea stârni în inimile voastre o nădejde atâta de sfântă, decât acela care, povățuit de mâna Proniei pre drumul scaunului, de mii de ori au odihnit în umilitele voastre colibi!"[110].

București, 1972, pentru cadrul general al discuției, de văzut P. Teodor, *Iluminismul politic românesc*, în vol. *Interferențe iluministe europene*, Cluj-Napoca, 1984, p. 201-234.

[105] *Ibidem*, p. 91.

[106] *Ibidem*, p. 15.

[107] Cf. I. Tăutu [1822, iunie], *Imn de bucurie cu prilejul suirii pe tronul Moldovei a lui Ioniță Sandu Sturdza Voievod*, în *Scrieri social-politice*, p. 93.

[108] *Ibidem*, p. 96.

[109] *Ibidem*, p. 98.

[110] *Ibidem*, p. 99.

Asupra îndatoririlor domnului luminat revine I. Tăutu cu prilejul urărilor de anul nou, 1823, adresate lui Ioniță S. Sturdza. Nu este suficient numai, scrie el, ca domnul să fie iubitor de dreptate, ci el trebuie să facă pe toți supușii săi a umbla "pre căile ei!"; nu este destul să-și îndeplinească datoriile proprii, ci trebuie ca prin pravile noi "să facă și pre alții a le împlini"[111]. Domnul luminat, scrie el mai departe, este răspunzător nu numai pentru răul ce ar face, "dar încă și pentru binile ce au trebuit să facă și n-au pus în lucrare. Căci, precât Dumnezeu ne înalță în treptele omenești, pre atâta noi pentru multe lucruri suntem datori a-i da samă"[112].

Speranțele în noul domn îl face pe Tăutu să se adreseze și mitropolitului Veniamin Costachi, revenit din refugiu, chemându-l la unire cu strădaniile acestuia spre fericirea patriei[113].

Așa cum era imaginată de el, domnia luminată nu intra în contradicție cu adevăratele interese ale Porții ca putere suzerană. Referindu-se la modul cum funcționase instituția domniei în trecut, sub patronajul domnilor fanarioți, Tăutu ține să precizeze că el nu tăgăduiește rațiunea de a fi a domniei, dar o "înțelege mărginită în așăzatile privileghii"; și în acest fel a înțeles-o – sau ar trebui s-o înțeleagă – și Poarta, căci aceasta "n-au voit a ave în pământul acesta un norod jăcuit peste preveleghii, rău întrebuințat în pravili, înstrâmbățit în judecăți", ci, dimpotrivă, "înalta sa voință au fost, este și va fi ca în oblastul acesta să stăpânească pravila și bunile rânduieli, și să înflorească științăle și meșteșugurile"[114]. Ne izbește în asemenea formulări identitatea de viziune cu binecunoscutul arz al lui Tudor Vladimirescu, adresat Porții la 23 ianuarie 1821[114a], cu alte texte de la 1821, după cum identică este acuzația adusă marilor boieri pentru colaborarea lor cu domnii fanarioți.

Ca replică la plângerile boierilor pribegiți la adresa noului domn, Tăutu avea prilejul să facă apologia domniei luminate în persoana lui Ioniță S. Sturdza. Acesta nu era – și nu trebuia să fie – un domn al boierilor, ci al obștii întregi, un părinte al întregului popor: "Este patriot, deci, și datoriu a să îngrijă de obșteascul bine și a nu-l lăsa să să înnăduşască de interesul celor particularnici. Este evghenist, și dar trebue a ține evghenia locului în cele adevărate hotare a ei, ca să fie de cinste și laudă neamului și a nu o lăsa să să abată în niște păreri ce povățuesc la trufia egoismului și la o mândrie vinovată [...]"[115].

În acest context, autorul condamnă pe boierii pribegiți pentru gestul lor de a se jelui Porții împotriva domnului pământean; jalba lor este socotită de autor ca "o

[111] *Ibidem*, p. 105.
[112] *Ibidem*, p. 106.
[113] *Ibidem*, p. 108-109.
[114] *Ibidem*, p. 86.
[114a] *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. I, nr. 111, p. 208.
[115] *Ibidem*, p. 128.

hulă în lume pentru boierimea noastră, cu titlul că suntem nerecunoscători de orice bine, că suntem fără judecată asupra adevăratului interes al țării, că, cu ochii închişi spre rezon, ne povățuim numai de rătăcire"[116].

Cum am observat şi în altă parte, după I. Tăutu, condițiile externe nu erau potrivnice bunei stări a Principatelor, cu atât mai mult bogățiile naturale ofereau condiții pentru fericirea locuitorilor, şi scriitorul-politolog îşi imaginează că un american, "mândru pentru bogăția şi firea ce au dat locului său", căruia i s-ar descrie bogăția şi darurile naturii în Principate, ar putea crede că în ele se află locul fericirii (Edenul!). Adevărata față a lucrurilor, din nefericire, era alta, şi ea îşi avea explicația în deficiența instituțiilor, în relele moravuri şi obiceiuri, în lipsa caracterelor şi a "luminilor". Darurile naturii locului, arată iluministul moldovean, contrastează cu starea jalnică a locuitorilor de rând. "Prostul lăcuitor, supus şi dumesnic, nu răsuflă în coliba şi bordeiul lui decât aerul ticăloşiei; când au scăpat din mâna a zece zapcii, alți zece îl aşteaptă"; "acolo nu sunt decât dări peste dări, pentru oşti şi pentru războaie; dar sunt jacuri peste jacuri şi asupriri piste asupriri despre un lăcuitor către altul", iar legea, "acest blând povățuitor a cugitului ominesc, acolo este puțin învățată de lăcuitori şi încă mai puțin urmată"[117].

În acest context, ca şi alți iluminişti, Tăutu opune prezentul trecutului glorios, "când strămoşii noştri nu să lăgăna decât între plug şi între arme". El critică părăsirea de către boieri a negoțului, precum şi a lucrării proprii a moşiilor, obicei care a lăsat loc de acțiune arendaşilor străini ("orândatori")[118]. Cu alte cuvinte, în viziunea lui Tăutu, orientarea boierilor spre dregătoriile statului care aduceau prin jaf, cu eforturi mai puține, venituri importante, şi părăsirea de către ei a activităților economice, cu adevărat productive, constituia un proces extrem de păgubos, care explica în bună măsură starea de decădere a Principatelor. Față de lipsa oricărei industrii, el va sugera la un moment, unui corespondent englez – un "Mylord", probabil un diplomat englez de la Constantinopol – interesul pe care Anglia l-ar putea avea pentru exploatarea bogățiilor miniere ale celor două Principate[119].

*

Pentru înțelegerea cauzelor care duseseră la starea de decădere a Moldovei şi, mai ales, pentru depistarea soluțiilor de depăşire a acestei stări, Ionică Tăutu s-a implicat nu numai în cercetarea trecutului istoric al Principatelor Române, ci şi în remarcabile investigații asupra ştiinței politice, el fiind printre puținii cărturari din epoca Luminilor – dacă nu singurul – cu preocupări de acest gen. Unele dintre

[116] *Ibidem*, p. 129.
[117] I. Tăutu, *Scrieri social-politice*, p. 228.
[118] *Ibidem*, p. 150-151.
[119] *Ibidem*, p. 199.

scrierile sale, din primii ani ai domniei lui Ioniță S. Sturdza, afirmau înclinația lui pentru abordarea teoretică a problemelor de organizare statală din perspectiva științei politice, dar și-a îmbogățit cunoștințele în această direcție mai ales în anii 1825-1829. Și-a completat treptat lecturile din autori clasici și moderni și a avut conștiința însemnătății acestor lecturi pentru formarea sa ca "specialist" în știința politică. La mai mulți ani de la elaborarea acelei "Socotinți" – la care ne-am referit mai sus –, el își amintea că la data elaborării acestei scrieri nu citise încă pe Montesquieu și Filangieri și nu "străbătuse" încă "Republica" lui Platon, dar în amintita scriere dezvoltase o serie de idei care – peste ani – "cer îndreptare"[120]. De atunci, afirmă el – în august 1827 –, câștigase mult în "știința lucrurilor noastre" și se îndeletnicise cu "toate ideile care alcătuiesc fericirea noroadelor"; se putea mândri, adăuga el, adresându-se unui corespondent-"prieten", că se numără măcar "între ucenicii cei mai de gios a școlii lui Solon și a lui Licurg"[121].

Un prim element în cadrul preocupărilor sale teoretice în această direcție – așa cum rezultă din textele care ne-au parvenit de la el – îl constituie încercarea de a defini știința politicii. Într-o scrisoare din 15 februarie 1826, adresată lui Th. Balș, el definește politica drept "meșteșugul cel mai mare și greu de a ocârmui oamenii"; ea cuprinde "tot ce duhul omenesc poate avea mai înalt"; după locuri, "ea este o materie cu atâta mai grea cu cât șesurile ce sunt între oameni și între lucruri se află mai împleticite"[122]. Într-un alt text, într-un concept de scriere, cu titlu semnificativ, *Zidire politicii întemeiată pe firea omului*, revine asupra definiției cu mai mare precizie; politica este "meșteșugul de a ocârmui statul (țara)"[123]. Subliniind că politica este una dintre cele mai grele științe, citează în acest sens definiția unui "scriitor nou": "Știința de a ocârmui oamenii este o mare fără fund și fără țărmuri"[124].

Și totuși, el încearcă să definească esența politicii: "Politica – scrie el – trebuie să fie unită cu glasul pravililor celor nestrămutate a firii, cărora omul nu să poată împotrivi nepedepsit"; de aceea, scrie el mai departe, în politică "cunoștința pravililor firii, și cunoștința firii omului, este cel întâi punct de purcedire, cea dintâi temelie a zidirii"[125]. Cu alte cuvinte, el face teoria drepturilor naturale pe care le consideră un aspect esențial al politicii. "Pravilile firii însămniază – explică el – pravilile pre care Dumnezău însuși au pus și au rânduit, pentru că după dânsile să urmează toate lucrurile ce i-au plăcut a zidi"[126].

---

[120] Vezi [*1827, august*], *Scrisoare către "un frate și prieten" despre starea Moldovei*, în *Scrieri social-politice*, p. 226.
[121] *Ibidem*.
[122] Vezi scrisoarea din 15 febr. către Th. Balș, în *Scrieri social-politice*, p. 156.
[123] *Ibidem*, p. 179.
[124] *Ibidem*, p. 180.
[125] *Ibidem*, p. 181.
[126] *Ibidem*, p. 185.

Frecvent, cum observăm, pentru formula "drepturile firii", el foloseşte formula "pravilile firii". "Pravilile firii" cuprind în ele însele "chezăşia păzirii" lor, prin aceea că ele răsplătesc păzirea, or pedepsesc încălcarea lor "în măsura cu care vor fi păzite sau încălcate"; temeiul lor îl constituie cumpăna, echilibrul. "Nici-o fiinţă nu le urmează fără a fi răsplătită; nici-una nu le calcă fără pideapsă, căci aceasta este a lor chizaş (garanţie)"[127].

Referindu-se la formele de ocârmuire, I. Tăutu aminteşte că primul filosof care s-a ocupat de o asemenea problemă a fost Platon, în lucrarea sa *De republica.* După unii autori moderni, sunt trei tipuri fundamentale de ocârmuire, scrie el, de care se ocupă "ştiinţa politicească", acestea fiind: republica, aristocraţia şi monarhia. Fiecare dintre aceste forme de guvernare are trăsături proprii şi chiar sub aceeaşi ocârmuire pot fi diferenţe, de la provincie la provincie. Scopul fiecărei ocârmuiri, scrie el, trebuie să fie a face "cât să poată mai bună pitrecirea fieştecăruia om din norod", deci, fericirea obştească[128]. Ocârmuirea care nu merge spre acest scop nu înseamnă că n-ar avea dorinţa s-o facă, "ci că n-au nimerit temeiurile ce ar fi trebuit să ia cercetarea", cercetarea acestor temeiuri fiind "materia ştiinţii politiceşti"[129].

Într-un alt text al său, I. Tăutu scrie despre "voinţa opştească a norodului rădicată în reghim dimocraticesc" sau a "naţiei rădicată în sistemă dimocraticească". Pe lângă aceasta, el enumeră alte şase sisteme: aristocraticească, monarhicească, despoticească, monarho-reprezentaticească, theocraticească[130]. În acest context, el face aluzie la organizarea politică a Principatelor în Evul Mediu, când "domnii cei vechi păza oarecum rânduiala unui fel de ocârmuire monarhicească", când Sfatul domnesc ar fi fost alcătuit nu numai din boierii cei mari, ci şi din reprezentanţii altor "clasuri": "boerii cei mici, ostăşeşti şi politiceşti"[131].

De la "drepturile firii" sau "poruncile firii", Tăutu ajunge la "drepturile lumii". La baza relaţiilor dintre state stau "pravilile ce sunt osăbit adunate supt titlul: *dritul oamenilor* (droit de gens)", scrie el, referindu-se la dreptul ginţilor[132].

În ordinea preocupărilor teoretice pentru ştiinţa politică, I. Tăutu îşi recunoaşte propriile limite: "Ce rămâne a să aştepta de la mine – se întreabă el –, într-o materie în care Russo şi Montesquieu însuşi au lunecat?"[133]. Cu modestie, el afirmă că, nu este un "scornitor de idei", că ideile lui sunt extrase din lucrările filosofilor străini. "Ideile mele – afirmă el – sunt din ideile celor ce li-au cules mai

[127] *Ibidem*, p. 186.
[128] *Ibidem*, p. 154 (*Scrisoare către T. Balş*).
[129] *Ibidem*, p. 155.
[130] *Ibidem*, p. 255 (*1 iunie. Tălmăcirea "enigmei"*).
[131] *Ibidem*, p. 204 (*Descrierea instituţiilor...*).
[132] *Ibidem*, p. 179 (*Zidirea politicii...*).
[133] *Ibidem*, p. 157 (*Scrisoare către Th. Balş*).

înainte şi eu aş sfătui pe tot ce ar avea trebuinţă de dânsele, ca singur să le caute în scrisurile cele clasiceşti a sute de bărbaţi vechi şi noi, carii singuri au făcut cinstia duhului ominesc"[134].

Înarmat cu temeinice cunoştinţe în domeniul ştiinţei politice, precum şi cu o experienţă practică redutabilă, ca agent al Moldovei la Constantinopol în anii 1826-1829, I. Tăutu a avut conştiinţa valorii sale şi, pe această bază, la sfârşitul scurtei sale vieţi, în 1829, considera că era cel mai potrivit pentru rolul de domn al Moldovei. A emis o asemenea pretenţie, împreună cu argumentele de rigoare, într-o scrisoare adresată unui contemporan din ţară; este vorba de un text care precizează cu mai mare siguranţă ideile lui politice, formulate în mod disparat de-a lungul anilor în diferite alte texte.

În primul rând, el face aici o clasificare a pravilelor, pe care le împarte în şapte categorii, şi anume: – *dritul oamenilor*, pe baza căruia "razămă şesurile (raporturile) ce poate avea un stat cu altul; – *pravilele de temelie*, pe care se bazează instituţiile ("aşezământurile") unui stat; – *pravilele politiceşti*, pe care se bazează raporturile cârmuirii cu supuşii; – *pravilele pârgăreşti* (civile) care vizează raporturile între "particularnici"; – *pravilele cremenaliceşti* care stabilesc datoriile între oameni şi "pedepsesc a lor încălcări"; – *pravilele* care stabilesc "formalităţile pârgăreşti şi cremenaliceşti" (adică *procedura civilă şi criminală*); – *pravilele neguţătoriei*[135] (toate sublinierile ne aparţin, N.I.).

Enumerând aceste categorii de pravile, I. Tăutu indică domnului ales această importantă misiune a elaborării de pravile care să ducă la reorganizarea din temelii a societăţii. "Noi avem trebuinţă de aşezământuri" – scrie el; aşezămintele diferitelor state se află astăzi într-un raport direct ("şhesis silit") cu poziţia lor geografică. "Învecinarea Rosiei, a Austriei, a Turchiei, nu poate primi aceliaş lucruri ce să pot aşeza în America, în Anglia, în Franţia"[136].

Şi sub acest raport, al capacităţii unui domnitor de a adapta pravilele şi instituţiile la specificul locului, I. Tăutu face o pledoarie pro-domo, socotindu-se cel mai înzestrat candidat la domnia Moldovei: "Deci, care moldovan a făcut o procetire adâncă, ca să afle unde să hotărăşte Constituţia cu Regulamentul, slobozăniia cu liberalismul? Eu am făcut acea procetire, şi ştiu ce să poate aşăza la noi, şi ce nu să poate"[137].

Odată cu aşezarea de pravile drepte şi corespunzătoare condiţiilor locului, Tăutu indică domnului luminat o altă importantă datorie, anume de a îndrepta moravurile: "De atâta vreme fără pravili şi în dijghinări – scrie el –, noi am sosit la triapta cea mai depre urmă a stricăciunii năravurilor, şi avem cea mai mare

[134] *Ibidem*, p. 153.
[135] *Ibidem*, p. 162 (1829, *Scrisoare pentru Domnie*).
[136] *Ibidem*.
[137] *Ibidem*, p. 262-263.

trebuință a le îndrepta". Or, năravurile nu se îndreaptă cu sila: "frica le strică mai mult; toate poroncile lumii ar fi în zadar"[138]. Îndreptarea lor trebuie să pornească de la pilda conducătorului și de la înțelepciunea lui. Și sub acest raport, I. Tăutu se consideră candidatul cel mai potrivit la scaunul domnesc: "Deci – întreabă el –, care moldovan m-au întrecut în procetirea temeiurilor moralului? Care au cercetat, ca mine, fiirea omului, pentru ca să poată găsi cărările inimii lui?"[139]. Și adaugă aici: "Eu și am într-aceasta făcută o ședie politico-moralicească", referindu-se la una sau mai multe dintre scrierile sale.

Altă datorie importantă a domnului viza "buna economie", conservarea și dezvoltarea bogățiilor țării. Și din nou, pro-domo, el pune întrebarea: "Care, dintre noi, oare au străbătut prințipurile Iconomiei Politicești? Care dintre noi au alăturat aceste prințipuri cu temeiurile neguțătoriei și cu îndămânările noastre?". El numai, sigur, este acela! "Eu am procetit acestea cât am putut, înadins, ca să aflu ce s-ar putea face la noi pentru ca fiiștecare să să poată scutura de giugul datoriilor, fără a-și struncina starea, încât să poată lăsa și urmașilor săi o avere"[140].

În sfârșit, o altă importantă datorie a domnului luminat trebuia să fie grija pentru învățătură. "Noi avem trebuință de învățătură, de lumini – scrie el –, fără care niciodată nu vom putea fi aceia ce ar trebui să fim. Avem trebuință de întocmirea și împodobirea limbii, de sporirea cărturăriei, de științe și meșteșuguri, de îndrăzneala și desăvârșirea plugăriei, de tot ce alcătuiește iconomia câmpească în parte și de opște; într-un cuvânt, avem trebuință și de grădină și de grădinar"[141]. Or, și în această privință, autorul se socotea cel mai potrivit: "Deci, care, oare, alt moldovan s-au străduit mai mult decât mine, a face în toate acestea cercări și a-și apleca într-însele luarea-aminte"[142].

Erau aceste datorii ale domnului luminat necesități stringente, iar nu "bagatele": "Dovadă este că dintr-un început și păn-acum, domnii noștri, atât pământeni cât și streini, au fost fără aceste științi și de aceia am venit în starea aceasta ticăloasă în care ne aflăm"[143].

Referindu-se la datoriile domnului luminat, I. Tăutu pune în discuție problema raportului dintre conducătorii statului și mulțime. Într-o viziune tipic iluministă, el consideră că "îndreptarea patriei" nu este treaba mulțimii, ci a domnului luminat. "Nici-un norod, nică[i]urea și niciodată nu s-au putut îndrepta el sângur; totdiauna câte un începător sângur au fost care au putut să îndrepte noroadele"[144]. Așa fuseseră, în antichitate, Solon și Licurg, la greci, Numa

[138] *Ibidem*, p. 263.
[139] *Ibidem*.
[140] *Ibidem*, p. 263-264.
[141] *Ibidem*, p. 164.
[142] *Ibidem*.
[143] *Ibidem*.
[144] *Ibidem*, p. 261.

Pompiliu la romani; în timpurile mai apropiate, Petru I, la ruşi. Că domnul, şi nu mulţimea, îndreaptă un popor, ar dovedi-o, după el, exemplul Franţei, scriind în acest sens: "Franţa în zilele noastre, Franţa-norod de filosofi, pentru că s-au sumeţit a să îndrepta ea singură, au trecut prin toate rălile câte pot ticăloşi un stat, şi nici au putut gusta un cias de odihnă şi de slobozănie, până când Luis al 18-lea, crescut în Anglia, deprins cu aşezământurile de acolo, i-au adus la 1814 pravilele şi săminţile fericirii"[145]. Aşa şi la noi, adaugă el, nimic bun "nu putem aştepta de la a noastre opşteşti adunări", ci numai de la domni!

Era aceasta, cum se vede, o opţiune clară pentru monarhia absolută de tip luminat. În acest context, el se referă la soarta multor conducători înţelepţi căzuţi victime ingratitudinii mulţimii, suprimaţi, iar apoi adulaţi, şi trimite din nou la personaje din antichitate: Temistocle, Aristide, Socrate şi Focion. În ceea ce-l priveşte, adaugă el, dacă ar ajunge domn, şi-ar asuma riscurile: "Oricare de ar fi în urmă soarta mea, sângură ideia că am făcut bine patriei mele mă va mulţămi de agiuns"[146]. Îşi asumă chiar angajamente în eventualitatea perspectivei de a ajunge domn; dacă în trei ani şi jumătate nu s-ar vedea "faţa ţării schimbată în bine", de bună voie va accepta să i se ceară "scoaterea din domnie".

Iluministul moldovean era profund convins că îndeplineşte toate condiţiile unui despot luminat şi se socotea, cum am arătat, cel mai îndreptăţit să ocupe scaunul Moldovei. Adresându-se, la 27 august 1829, unchiului său, Ilie Ilinschi din Moldova, în acest sens, afirma cu toată convingerea: "Nici-un moldovan nu este mai destoinic decât mine spre această trebuinţă, pentru că nici-unul nu ş-au aplecat duhul, atâta precât eu, la procetirea lucrurilor ce fac fericiria ori ticăloşiia oamenilor, în starea soţietăţii, pentru că pe cei bătrâni vremea i-au apucat neînvăţaţi, negata; cei tineri s-au lăsat mai mult la dezmerdările plăcerilor, decât la calea cea aspră a procetirilor. Eu singur, nu ştiu pentru ce, de cum m-am trezit, îndeletnicirea mea cea mai dulce au fost să cetesc istoriile, să cetesc aşezământurile şi pravilele altor neamuri, să le alăturez cu a noastre ca să le văd osăbirea, ca să găsesc izvorul rălilor supt care ne încujbăm şi ca să le aflu vindecările"[147]. El menţionează că studiile sale asupra trecutului românilor şi asupra treburilor Turciei făcuseră mari progrese în ultimii ani, "încât sunt astăzi într-acest punct de o sută de ori mai puternic decât cum eram cu câţiva ani mai înainte" şi această convingere îi sugera temeiul candidaturii sale la domnia Moldovei[148].

La această dată, la sfârşitul lunii august 1829 – când scria despre candidatura sa la domnia Moldovei –, I. Tăutu oferea corespondentului său din Moldova unele

[145] *Ibidem.*
[146] *Ibidem*, p. 266.
[147] *Ibidem*, p. 261.
[148] *Ibidem*, p. 262.

amănunte despre apropiata încheiere a tratatului de la Adrianopol. "Provinţiile noastre – scria el – rămân supt stăpânire otomanicească, precum am mai scris dumitale că ar trebui să o doriască tot românul patriot, căci numai supt această stăpânire am putea alcătui trup şi naţie, dac-am avea noroc să avem începători (domni, n.n., N.I.) precum ar trebui". Sub alte stăpâniri, adaugă el, referindu-se la Rusia, "nu ni-ar rămâne a aştepta alta decât încet-încet să ne facă un trup cu naţiia stăpânitoare, ştergându-ne şi numile ce le purtăm, şi limba însuş"[149]. De la Constantinopol, la această dată, I. Tăutu avea cunoştinţă despre lucrările de elaborare a Regulamentelor Organice care se derulau în Principate, dar nu privea cu ochi buni conducerea Comitetului de redactare de către un general rus (Minciaki), un străin care, notează el, "nu ştie cu amănuntul izvoarăle durerilor noastre; şi pământenii care au să i le arată, sunt ei, oare, destul de luminaţi?"[150]. Se îndoia, deci, că proiectatul Regulament va cuprinde ramurile de administraţie enumerate de el; mai mult, se temea că ar putea să cuprindă "greşăli politiceşti" care să stea în calea unui domn destoinic. Cu toate acestea, dacă el ar fi ales domn – ţine să menţioneze – nu s-ar teme nici de asemenea piedici: "Căci, mă bizuiesc că pân-în doi ani, aş putea deschide ochii naţiei asupra adivăratelor ei interesuri, şi atunce, prin naţie, aş face amânduror Curţilor cuviincioasăle dizvăliri"[151].

La data acestor gânduri şi speranţe, I. Tăutu era încă tânăr – şi se socotea ca atare –, urmând a împlini 34 de ani în luna noiembrie; îşi făcea socoteala că dacă acum nu ar fi ales domn, peste 7 ani[152] – când, după greşita lui apreciere, ar fi urmat o nouă alegere – cu atât mai puţin ar fi avut şanse! Nu-i va fi dat, însă, să trăiască până la data alegerii noilor domni – care, de altfel, era mai departe decât o prevedea el –, căci avea să se sfârşească curând, răpit de boală, fără să fi avut şansa să întemeieze o familie prin căsătorie sau să aibă moştenitori[153].

Nu i-a fost dat lui Ionică Tăutu să ajungă domnul luminat, imaginat în scrierile sale[154]; i-a fost dat, în schimb, a rămâne în conştiinţa posterităţii prin aceste scrieri, prin ideile sale politice, între care, cele referitoare la instituţia domniei luminate şi rolul ei în mişcarea de redeşteptare naţională a românilor ocupă un loc deosebit de important.

---

[149] *Ibidem*, p. 260-261.

[150] *Ibidem*, p. 264.

[151] *Ibidem*, p. 265.

[152] Reiese de aici că nu cunoştea, totuşi, cu precizie, conţinutul textului viitorului tratat care urma să consemneze principiul alegerii domnului pe viaţă, iar nu pe 7 ani, cum se stipula în Convenţia de la Akkerman din 1826.

[153] *Ibidem*, p. 260; 266.

[154] Asupra ipostazei lui de candidat la domnie, strâns corelată cu ideile lui social-politice, a atras atenţia, mai întâi, istoricul E. Vârtosu, neîntrecutul editor al textelor sale, în studiul *Les idées politiques de I. Tăutu, candidat au trône de Moldavie en 1829*, în "Revue roumaine d'histoire", t. IV, 1965, nr. 2.

*

În contextul spiritului critic al epocii, doctrina absolutismului luminat, la care ne-am referit, a contribuit şi ea la afirmarea conştiinţei naţionale în Principatele Române. Spiritul critic în ordine socială şi politică, în general, s-a constituit într-un important factor menit să contribuie la edificarea trăsăturilor specifice ale comunităţii naţionale.

Ideile vizând necesitatea restructurărilor sociale şi modernizarea instituţiilor politice s-au împletit strâns cu ideile de "luminare", de afirmare a şcolii şi culturii în limba naţională, de cunoaştere a trecutului istoric ş.a.; alături de acestea, ele au grăbit procesul de conştientizare a identităţii naţionale, de edificare, şi în Principatele Române dunărene, a conceptului de "naţiune română" (după ce acesta, mai întâi, fusese propulsat în Ardeal, în focul luptei de emancipare naţională[155]).

Ideile cărturarilor din Principatele Române, vizând aspecte majore ale evoluţiei societăţii româneşti – cum vom vedea în continuare, în ultima parte a acestei lucrări –, şi-au găsit o confirmare deplină în relatările călătorilor străini, cei mai numeroşi dintre aceştia fiind cei francezi.

[155] Asupra edificării conştiinţei naţionale la românii ardeleni, în afara lucrării clasice a lui David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, ediţie 1967, între multe altele, de văzut remarcabila lucrare apărută nu de mult, aparţinând lui Sorin Mitu, *Geneza identităţii naţionale la românii ardeleni*, Edit. "Humanitas", Bucureşti, 1997.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

ADDENDA
CUM NE VEDEAU STRĂINII: CAZUL CĂLĂTORILOR FRANCEZI

1. Originea românilor şi trecutul lor de luptă în viziunea călătorilor francezi

Pentru istoria românilor, scrierile sau însemnările de tot felul lăsate de străini sunt de o valoare documentară deosebită. Din ele putem afla informaţii foarte preţioase privind evoluţia ţărilor române într-o anumită perioadă, dezvoltarea societăţii româneşti pe plan politic, economic, social şi cultural-spiritual. Din ele rezultă mai ales locul pe care străinii îl conferă românilor în configuraţia popoarelor europene; cu alte cuvinte, găsim răspunsul la întrebările: cum ne văd străinii? Ce cred ei despre originile şi viaţa noastră, despre idealurile şi speranţele noastre? Despre istoria noastră? Deci, mai pe scurt, care este imaginea societăţii româneşti în aceste mărturii străine?

✸

Originea românilor s-a aflat în atenţia majorităţii călătorilor sau publiciştilor francezi din epoca Luminilor. Referindu-se mai întâi la scrierile de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, ar fi de reţinut, de pildă, afirmarea originii latine a românilor sub condeiul contelui d'Antraignes: „Moldova şi Muntenia – notează el – au fost altădată colonii romane, cunoscute sub împăratul Traian sub denumirea de Ulpia Traiana. Despărţite apoi de Imperiul Roman, aceste regiuni s-au condus prin legile proprii, sub autoritatea unui prinţ autohton"[1]. La originea latină a românilor se referă şi contele d'Hauterive. În figurile ţăranilor moldoveni el constată firea voinică a soldaţilor romani; cine vede „chipurile celor care au biruit pe Daci cioplite pe Columna înălţată în amintirea cuceririi lui Traian – scrie el –, nu fără oarecare plăcere le regăseşte în Moldova în chipul urmaşilor lor"[2]. După ce descrie luptele dintre daci şi romani, călătorul francez îşi exprimă opinia despre dispariţia dacilor şi originea pur latină a românilor. Odată învingător, notează el, Traian îi nimici cu totul pe dacii biruiţi, romanii aşezându-se într-o ţară „pe care o golise de popor"[3]. Este vorba de o interpretare pe care o găsim şi la alţi

[1] C. Gane, *Domniţa Alexandrina Ghica şi contele d'Antraigne*, Bucureşti, 1937, p. 42.
[2] D'Hauterive, *Memoriu despre starea Moldovei la 1787*, text bilingv, Bucureşti, 1902, pp. 78-79.
[3] *Ibidem*, p. 32-33. Alte referinţe, p. 34-35; 48-49 ş.a.

observatori străini, care este, cum se ştie, proprie corifeilor Şcolii Ardelene, şi care se raportează la stadiul de cercetare de la această dată a unei asemenea importante probleme istorice[4].

Pasionatul călător francez, care a fost prinţul Charles de Ligne, tratat „atât de bine" de moldovenii care îl găzduiseră, în însemnările sale îşi mărturiseşte afecţiunea pentru aceştia, dar şi pentru limba lor, care îi amintea că ei „descind din Romani"[5].

Un alt important călător francez de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, contele Salaberry, constată şi el originea latină a românilor şi, odată cu ea, unitatea de neam a locuitorilor din cele trei provincii istorice, în acest sens notând: „Muntenia ca şi Transilvania şi Moldova erau cuprinse în timpul romanilor sub numele de Dacia"[6]. La „Cernets" (Cerneţi), de unde începea traseul călătoriei sale în Ţara Românească – în 1791 –, venind din Banat, el constată resturile podului lui Traian, care se constituiau în mărturii ale luptelor dintre daci şi romani. Ca rezultat al unei masive colonizări, apreciază el, limba latină devenise în Dacia „limba generală" – limbă care şi astăzi – în 1791 – există, „puţin coruptă"[7].

Referindu-ne la o altă importantă serie de scrieri franceze despre români – cele din epoca lui Napoleon I – trebuie să constatăm că unele observaţii privind originea şi unitatea românilor găsim în rapoartele primilor consuli francezi, începând cu Émil Gaudin şi continuând cu Reinhard[8], dar mai ales în scrierile unor emisari ai lui Napoleon, ale unor diverşi călători.

Între însemnările emisarilor lui Napoleon ar fi de reţinut cele aparţinând ofiţerului francez Leclerc; referindu-se la originea locuitorilor din Principate, el afirmă că aceştia sunt descendenţi ai romanilor, cuceritori ai acestor locuri[9]. „Numele *Roman* şi limba română s-au păstrat întotdeauna în Dacia – notează el – cu toate năvălirile şi pustiirile barbarilor. Locuitorii se numesc încă *Romani*"[10]. Referindu-se la limba română de la începutul secolului al XIX-lea, el notează că aceasta este o latină coruptă, în care au intrat cuvinte ale popoarelor cu care

---

[4] Vezi în această privinţă şi aprecierea lui P. Cernovodeanu, *Les voyageurs français en présence des réalités roumaines de la période phanariote,* în „Revue roumaine d'histoire", t. XII, 1974, p. 739.

[5] *Oeuvre du Prince de Ligne,* t.II „ Bruxelles, 1860, p. 111.

[6] Cf. [Salaberry], *Voyage à Constantinople, en Italie et aux Iles de l'Arhipel, par l'Allemagne et la Hongrie,* Paris, an. VII [1799], p. 102.

[7] *Ibidem,* p. 103.

[8] Vezi Maria Holban, *Texte d'un rapport inédit du Ministre Reinhard sur la Valahie et la Moldavie,* în „Revue historique du Sud-est européen", an. XII, 1935, nr. 1-3, p. 25.

[9] Dar adaugă, poate cu puţină dreptate, că ei rămân totuşi „străini de orice sentiment de glorie" în legătură cu „strămbunii lor"; că ei, de-a lungul istoriei, devenind „sclavii unui popor barbar", au pierdut, odată cu sentimentul libertăţii, „gustul ştiinţelor, artelor şi industriei". Cf. *Arhivele Naţionale Centrale. Microfilme– Franţa,* Arch. de Minist. de la Guerre (în continuare A.M.G.), Rola 73/1, p. 555.

[10] *Ibidem,* p. 557.

românii s-au aflat în contact; în acest amestec, limba latină a prevalat, „dar ea nu a avut o mai bună soartă decât în alte locuri unde domina altădată", fiind, după el, chiar mai coruptă decât în alte țări latine[11].

Constatarea privind descendența latină a locuitorilor Principatelor – din colonia romană stabilită de Traian în Dacia – și caracterul latin al limbii române o găsim, de asemenea, la colonelul Guilleminot, emisarul lui Napoleon I la tratativele încheiate cu armistițiul de la Slobozia[12].

Un alt ofițer francez, de data aceasta un emigrant, contele Rochechouart, cum observa N. Iorga, recunoștea originea latină a românilor, „după frumusețea, regularitatea de trăsături și puternica alcătuire a populației, mai ales a țăranilor"[13]. Constatând caracterul latin al limbii locuitorilor, călătorul francez semnala pretenția acestora de a fi descendenți al coloniștilor romani în Dacia[14].

Observații interesante asupra originii românilor, descendenți ai populației romanizate colonizate de Traian[15], face și generalul Langeron, emigrant francez aflat în serviciul Rusiei.

✷

Mai ample sunt referințele privitoare la români aparținând călătorilor publiciști francezi din epoca de la 1821. Primul din seria acestora, contele Salaberry, în noua sa lucrare despre Principate, pare a sublinia de data aceasta ideea dublei descendențe daco-romane a locuitorilor Principatelor. Creionând imaginea strămoșilor geto-daci, el scrie: „Valahii și Moldovenii erau înțeleși altădată sub numele generic de Daci, popor cunoscut în antichitate ca foarte viteaz"[16]. Pe mai multe pagini el scrie despre războaiele dintre romani și daci conduși de Traian și Decebal, scoțând în evidență eroismul celor din urmă[17], reluând, completând și rectificând datele din lucrarea sa anterioară privind originea românilor[18].

---

[11] *Ibidem,* În legătură cu această apreciere, autorul consemnează intenția sa de a publica „gramatici și dicționare valahe, moldovene și franceze". Ar fi această informație un element de la care pornind, despre acest prea puțin cunoscut Leclerc, am putea să aflăm, în viitor, câteva date. Nu este exclus, după opinia noastră, să fie vorba de autorul de mai târziu al unei cărți despre Platon, anume: Victor Leclerc, carte recenzată într-o cunoscută publicație franceză („Journal de Savants", iunie 1819, p. 323-325).

[12] Cf. N. Isar, *Les Principautés Roumaines au début du XIX-e siècle, dans les recits des officiers français Guilleminot et Thomassin,* în „Analele Universității București", Istorie, an. XXX, 1981, anexe, p. 80. (Arh. Naț. Centrale, Microfilme-Franța, A.M.G., Rola 173/1, p. 620-621).

[13] Cf. N. Iorga, *Istoria românilor prin călători,* ed. II, t. III, 1929, p. 142.

[14] Cf. Marcel Émerit, *Le voyage en Moldavie du Comte de Rochechouart (1806-1807),* în „Revue historique du Sud-est européen", an. XI, nr. 1-3, 1934, p. 25.

[15] Cf. Hurmuzaki, *Documente,* Supl. I/3, p. 71-72.

[16] Salaberry, *Le Comte, Essai sur la Valachie et la Moldavie,* Paris, 1821, p. 13.

[17] *Ibidem,* p. 4-11.

[18] *Voyage à Constantinople,* 1799, p. 102-114.

Un alt călător francez din aceeaşi serie, Ch. Pertusier, în lucrarea sa despre Principate, referindu-se la originea latină a românilor, consemnează descendenţa numelui de „Valahia" şi numele locuitorilor săi din imaginarul latin Fraccus; în acest context, el aminteşte de ruinele podului lui Traian de la Severin, se referă la valurile de populaţii migratoare şi precizează că „Valahia" s-a desprins de Imperiul Roman în vremea împăratului Aurelian[19].

Cu referire la originea lor îşi începe lucrarea despre locuitorii Principatelor şi un alt publicist francez, martor al evenimentelor de la 1821, F. G. Laurençon. „Se ştie – notează el – că Valahia şi Moldova formează ceea ce se numea altădată Dacia", amintind în acest context de „viguroasa rezistenţă" a lui Decebal în faţa romanilor conduşi de Traian[20] .

Din aceeaşi serie, un mai vechi călător francez în Principate, autor peste timp – ca şi contele Salaberry – al unor însemnări despre români, Émil Gaudin, se opreşte şi el asupra originii comune latine a locuitorilor Principatelor. „Poporul moldovean, care ocupă această zonă a vechii Dacii, întinzându-se de la Nistru la Dunăre – scrie el –, dacă este să judecăm după idiomul său, este în mod evident născut din aceşti colonişti romani pe care Traian şi succesorii săi i-au adus acolo după rezistenţa lui Decebal şi distrugerea regatului său"[21]. Originea comună latină constituia pentru publicist punctul de plecare pentru afirmarea – la data publicării scrierii, 1822 – a caracterului unitar al locuitorilor celor două provincii. „Naţiunea valahă şi moldoveană – sublinia el –, cu toate că se află împărţită în două administraţii separate, este asemănătoare, formează un singur şi acelaşi popor[22].

În sfârşit, din aceeaşi serie a publiciştilor din epoca de la 1821, merită să menţionăm aici însemnările despre originea latină a românilor aparţinând contelui de Lagarde. Constatând şi el la locuitorii Principatelor conştiinţa propriei descendenţe, notează: „Valahii asigură că ei descind din Romanii exilaţi, sprijinind această pretenţie prin numele lor de *Romani* şi din care cauză Valahia se numeşte încă *Ţara Rumânească*, adică ţara romană[23]. Cât priveşte limba locuitorilor, precizează el, aceasta „provine din latină, coruptă de un amalgam de cuvinte slave, turceşti şi tătare"[24]. În pofida acestui „amalgam" lingvistic, călătorul francez acceptă şi el continuitatea dacică, deci, originea daco-romană, între altele, observând că îmbrăcămintea ţăranilor „este cu totul asemănătoare cu aceea a Dacilor reprezentaţi pe Columna lui Traian la Roma"[25].

---

[19] Ch. Pertusier, *La Valachie, la Moldavie et l'influence politique du Fanal,* Paris, 1822, p. 11-12.
[20] F. G. Laurençon, *Nouvelles observations sur la Valachie,* Paris, 1822, p.1-2.
[21] É. Gaudin, *Du soulevement des nations chrétiennes dans la Turquie européenne,* Paris, 1822, p. 48.
[22] *Ibidem,* p. 47.
[23] Cf. *Voyage de Moscou à Vienne*, Paris, 1824, p. 323.
[24] *I*

*

Începând cu J. L. Carra[26], în majoritatea lor, călătorii francezi în Principatele Române se referă la lupta pentru independență a românilor în evul mediu sub conducerea unor mari voievozi, în acest context, unii dintre ei abordând și problema capitulațiilor încheiate cu Poarta Otomană.

Între călătorii de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, contele d'Antraigne, referindu-se la lupta pentru independență desfășurată de-a lungul mai multor secole de ev mediu, admite o supunere condiționată față de turci, sub Soliman cel Mare –, o supunere condiționată în primul rând de păstrarea domnilor pământeni și a unei depline autonomii interne. „Dar, succesorii lui Soliman – precizează el – nu s-au ținut de cuvânt", ei aducând în cele din urmă în scaunele Principatelor domni fanarioți, recrutați mai cu seamă din rândul dragomanilor Porții[27].

Contele d'Hauterive, la rândul său, subliniază trecutul de glorie al Moldovei, apreciind pe Ștefan cel Mare drept „unul dintre oamenii cei mai mari ai veacului său și cel mai mare Domn pe care l-a avut Moldova"; acesta, notează el, ținuse Moldova sub „o neatârnare desăvârșită"[28], dar a transmis urmașilor săi, spre sfârșitul vieții, îndemnul unei înțelegeri condiționate cu turcii.

Interesante sunt referințele privind trecutul de luptă al românilor în scrierile lui Salaberry. În calea valurilor populațiilor migratoare, Principatele Române, cu „domnii lor", au reușit să reziste[29]. De-a lungul evului mediu ele au reușit să facă față cu succes pericolelor care veneau din partea puterilor vecine, Ungaria și Polonia, folosind rivalitățile dintre ele; apoi au făcut față pericolului otoman, până în epoca bătăliei de la Mohacs, când ajung sub dominația otomană[30].

De reținut este aprecierea pe care Salaberry o face în această schiță istorică asupra lui Mihai Viteazul, „le célèbre Michel de Valachie", cel care încearcă eliberarea de sub turci. „Tentativele sale – crede el – nu au reușit niciodată, nefiind susținute decât de curajul și geniul unui singur om pe care națiunea sa nu îl urma"[31].

---

[26] J. L. Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, Iași, 1777, p. 9-10.

[27] C. Gane, *op. cit.*, p. 43.

[28] D'Hauterive, *Memoriu*, p. 62-63.

[29] În timpul invaziei tătarilor, survenită la capătul atâtor năvăliri, se produce, după el, o situație deosebită: muntenii și moldovenii sunt obligați să se refugieze în Transilvania, punându-se sub protecția regilor unguri pentru ca, apoi, după retragerea tătarilor, ei să revină în patrie, odată cu descălecatul lui „Radolphe Noir", în Muntenia, și a lui Bogdan în Moldova. Vasale inițial regilor maghiari, curând aceste țări se declară independente. Cf. Salaberry, *Voyage à Constantinople*, p. 106.

[30] *Ibidem*, p. 106-107.

[31] Reținem din această observație recunoașterea indubitabilă a meritelor lui Mihai Viteazul; aprecierea că „națiunea" nu l-a urmat pe domnul primei uniri politice a românilor, ține de o

Ca rezultat ai luptei românilor, scrie el mai departe, turcii le-au acordat „privilegiul" domnilor pământeni, dar l-au anulat în urma acțiunilor lui Constantin Brâncoveanu și Dimitrie Cantemir; de la această dată, în condițiile instaurării domniilor fanariote, istoria românilor intră în etapa cea mai sumbră. „Astfel – notează el – Valahia și Moldova, de la monarhia independentă, au trecut apoi la oligarhia feudală și, în sfârșit, au căzut sub jugul dur și distrugător al domnilor străini, sclavi ei înșiși ai unui guvernământ revoltător și tiranic"[32].

*

Publicistul la care ne-am referit , contele Salaberry, va relua considerațiile sale asupra trecutului istoric al românilor în lucrarea sa din 1821; scrierile publiciștilor francezi din anii 1821-1822, în general, conferă un spațiu mai amplu acestei preocupări decât scrierile precedente din epoca lui Napoleon; acestea din urmă sunt scrieri care, în majoritatea lor, așa cum vom vedea, înscriindu-se în sfera unei stricte oportunități, se opresc numai tangențial asupra trecutului istoric, insistând cu deosebire asupra stărilor de lucruri contemporane lor.

Trebuie menționat că viziunea publiciștilor francezi asupra trecutului de luptă al românilor, la care ne-am referit, precum și ideea după care instaurarea domniilor fanariote pune capăt adevăratei istorii a românilor, se regăsesc în cele mai multe dintre scrierile franceze referitoare la români din epoca Luminilor. Le regăsim, de pildă, într-o altă scriere din seria la care am început să ne referim, publicată în 1822 și aparținând lui Ch. Pertusier. Amintind de Negru Vodă, „întemeietorul" principatului Țării Românești, el subliniază îndelungata rezistență față de primejdiile din afară, până când, în sfârșit, Mahomed al II-lea supune țara, dar numai în anumite condiții. „Valahia – scrie el –, cu toată condiția de tributară în care cădea, păstra domnii săi sub sancțiunea suzeranului și dreptul de a administra fără nici un amestec al Porții"[33] Turcii însă, arată el în continuare, au încălcat libertățile promise, ajungându-se astfel la război, în primul rând sub Mihai Viteazul, după restabilirea dominației otomane în secolul al XVII-lea, urmând, la începutul celui următor, instaurarea regimului fanariot și odată cu aceasta o treptată decădere.

Constatând asemănarea de ordin istoric, economic, social și politic din Țara Românească și Moldova[34], Ch. Pertusier se referă și la trecutul de luptă al moldovenilor; el trece în revistă momentele de glorie din trecut, scoțând în

---

mentalitate proprie omului modern, dacă nu cumva ea vizează o aluzie la atitudinea unor boieri din jurul domnului.

[32] *Ibidem*, p. 114.

[33] Ch. Pertusier, *La Valachie, la Moldavie*, p. 13.

[34] *Ibidem*, p.36.

evidență figura lui Ștefan cel Mare, subliniind apoi momentul supunerii Moldovei sub Bogdan al III-lea, în condițiile păstrării depline a autonomiei, a libertății religioase, a dreptului de alegere a domnilor[35]. În acest context, publicistul atrăgea atenția asupra consecințelor contemporane ale înțelegerii cu turcii din vremea lui Bogdan al III-lea[36].

Despre rezistența victorioasă a românilor în evul mediu, în fața politicii expansioniste a unor state vecine ca Ungaria și Polonia, amintește în lucrarea sa și F. Laurençon[37], referindu-se apoi la relațiile cu Poarta și schimbarea situației Principatelor odată cu instalarea administrației domnilor fanarioți[38].

O schiță asupra trecutului istoric al românilor aflăm și în scrierea contelui Lagarde din 1824. După ce amintește de loviturile primite de români în epoca migrațiilor, referindu-se la Țara Românească, el subliniază rezistența în fața politicii de expansiune a Ungariei, iar apoi evoluția raporturilor cu Poarta; transformată în 1418, după moartea lui Mircea cel Bătrân, într-un „fief" al Imperiului Otoman, ea va ajunge la o maximă decădere câteva secole mai târziu, odată cu instalarea domnilor greci din Fanar[39].

În sfârșit, însemnări despre trecutul istoric al românilor găsim și într-o altă lucrare de limbă franceză publicată după 1821, aparținând lui Philippe Zallony, grec la origine. Este vorba, de fapt, de reproducerea în lucrare a textului unui articol apărut în „Journal des Débats" din 5 mai 1823, Philippe Zallony adoptând părerile autorului anonim al articolului – păreri cu atât mai interesante, sub raportul imaginii societății românești în Franța, cu cât ele apăreau în paginile cunoscutei publicații franceze. Se observă, mai întâi, în acest text, că românii – descendenții dacilor și romanilor – de-a lungul mai multor secole au rezistat în fața loviturilor succesive ale populațiilor migratoare, pentru ca la capătul lor, pe un întins teritoriu geografic, între Carpați, Tisa și Dunăre, să se organizeze în state independente[40] ; prin luptă, se notează mai departe, acestea au reușit multă vreme să reziste în fața unor state vecine puternice, ca Ungaria și Polonia. Apoi, împotriva turcilor, „Muntenii și Moldovenii au susținut o luptă inegală, dar plină de fapte eroice, puțin cunoscute de Europa civilizată"; mai ales, Ștefan cel Mare, „vestitul domn al Moldovei", timp de o jumătate de veac se luptă eroic cu turcii,

---

[35] *Ibidem*, p. 40.

[36] *Ibidem*, p. 41. Referindu-se la aceasta, el notează: „Actul solemn încheiat ar putea fi opus și astăzi Otomanilor – care, trebuie spus, întotdeauna țin să fie observatori riguroși ai tratatelor –, dacă el nu ar fi fost dat flăcărilor, ca un act cu titlu de sclavie, în primele avânturi izbucnite în Moldova odată cu succesele trecătoare ale lui Ioan Sobieski".

[37] F. G. Laurençon, *Nouvelles observations*, p. 2.

[38] *Ibidem*.

[39] *Voyage de Moscou à Vienne*, p. 323.

[40] Cf. Marc-Filipp Zallony, *Despre fanarioți*, traducere și prefață de N. Iorga și P. Balș, București, 1897, p. 76.

umilind orgoliul lor. Numai după transformarea Ungariei în paşalîc, apreciază autorul, românii au fost obligaţi să se înţeleagă cu turcii, în mod condiţionat; dar, privilegiile promise sunt treptat încălcate, în cele din urmă Poarta instituind regimul domnilor fanarioţi, odată cu aceasta Principatele intrând într-o etapă de decădere deplină[41]. Publicat în 1823, autorul articolului reprodus de Ph. Zallony în încheiere, saluta recenta restabilire a Principate a instituţiei domniei pământene, prin numirea lui Grigore D. Ghica în Ţara Românească şi a lui Ioniţă Sandu Sturdza în Moldova; era, de fapt, cum precizează autorul, restabilirea unui vechi drept al Principatelor Române, care stârnea, în cele două provincii, vii speranţe pentru îndreptarea relelor din trecut[42].

[41] *Ibidem*, p. 77-79.

[42] Aşa cum semnalează în articolul reprodus, autorul anonim al acestuia, în călătoria sa, se întorsese din Basarabia în Moldova de dincoace de Prut, pe la sfârşitul lui februarie 1823, într-un moment când în ţară ar fi dominat „cea mai perfectă linişte", domnia lui Ioniţă S. Sturdza stârnind „o obştească încredere şi iubire"; la această dată, adaugă autorul, el ar fi fost de faţă la întoarcerea din exil a mitropolitului Veniamin Costachi, „în ale căruia virtuţi, experienţă şi autoritate toţi moldovenii au cea mai mare încredere". Cf. *Ibidem*, p. 81.

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

2. *Critica domniilor fanariote şi dominaţiei otomane în scrierile călătorilor francezi*

2.1. *Critica administraţiei domnilor fanarioţi ca instrument al Porţii*

De la prima carte franceză despre români din epoca Luminilor, cea aparţinând lui J. L. Carra, constatăm o critică virulentă la adresa domniilor fanariote, corelată cu condamnarea dominaţiei otomane. Publicistul la care ne referim aici demască caracterul despotic al domniilor fanariote şi, odată cu el, racilele administraţiei şi justiţiei din epoca fanarioţilor[1]. Din păcate, soluţia pe care el o propunea pentru salvarea Principatelor era înlocuirea dominaţiei otomane cu aceea a unei alte mari puteri, cu o civilizaţie mai avansată, anume, Austria[2]. Vom vedea că, în raport cu această „soluţie" a lui Carra, alţi publicişti sau călători francezi vor pune în circulaţie diverse alte soluţii, presupunând o mai profundă înţelegere a realităţilor româneşti.

Cu privire la aceste aspecte la care ne referim – sistemul domniilor fanariote şi dominaţia otomană –, un alt călător francez, contele d'Antraigne, aşa cum s-a observat[3], oferă un exemplu de spirit critic. Critica acestor aspecte, cum vom observa în alt loc, era făcută de el în strânsă legătură cu analiza evoluţiei relaţiilor româno-otomane de-a lungul secolelor.

Observator critic la adresa domnilor fanarioţi, relativ în aceiaşi ani, cum rezultă din însemnările sale, era şi baronul François de Tott. Odată cu instaurarea domniilor fanariote, notează el, referindu-se la situaţia Principatelor, „aceste ţări nenorocite, puse adeseori la mezat, au ajuns să geamă în curând sub asuprirea cea mai cruntă"; ele se află sub apăsarea dărilor şi abuzurilor de tot felul, încât s-ar zice că „despotul (n.n., domnul), a cărui menire nu este decât să distrugă, socoate că trebuie să ceară tot mai mult pe măsură ce oamenii se împuţinează, iar pământul îşi pierde din rodnicie"[4].

În anii războiului ruso-austro-turc din 1787-1792, în însemnările călătorilor francezi, critica acestor aspecte este corelată, în multe cazuri, cu evoluţia evenimentelor militare. Contele Charles de Ligne sesiza opresiunea otomană în

---

[1] J. L. Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, p. 20-21; 137-138; 142-143; 147.

[2] Vezi observaţia şi la P. Cernovodeanu, *Les voyageurs français*, loc. cit., p. 746. De menţionat aici că, într-o altă lucrare a sa, anterioară „Istoriei Moldovei", propunând desfiinţarea Imperiului Otoman, Carra se gândea la reconstituirea statului polonez şi încorporarea în el a Principatelor Române. Cf. *Essai particulier de politique dans lequel on propose un partage de la Turquie européenne*, Constantinople, 1777, p. 66.

[3] P. Cernovodeanu, *Les voyageurs français*, loc. cit., p. 740.

[4] Apud P. Cernovodeanu, *Societatea feudală românească, văzută de călători străini (secolele XV-XVIII)*, Bucureşti, 1973, p. 146-147.

înfățișarea oamenilor, în chiar orientalizarea moravurilor şi a portului[5]. Călătorul condamnă în termeni categorici consecințele dominației otomane, constatând totodată năzuințele de independență ale „dragilor săi moldoveni", cărora le adresează întreaga lui compasiune. „Bănuiți de ruşi de a avea simpatie pentru austrieci – notează el –, suspectați de cei din urmă ca fiind atașați turcilor, ei doresc despărțirea de unii pe cât se tem de ocupația altora"[6]. Adresându-se monarhilor marilor puteri interesate, Rusiei şi Austriei, în primul rând „arbitrilor destinelor acestor sărmani muritori", el le cere să repare daunele aduse umanității, „lăsând în pace pe aceşti bieți moldoveni, țara lor atât de frumoasă, pentru care întreaga Europă ar striga, dacă ei ar conveni s-o cucerească"[7]. Devenind independenți de „tiranii Orientului", în primul rând ar înceta domniile fanariote[8], cu abuzurile lor, ei guvernându-se „singuri".

Un alt francez, la această dată, ofițerul-conte de Ferrière-Sauveboeuf, referindu-se la intrarea fără nici o greutate a trupelor austriece în Bucureşti, constată că „locuitorii au dovedit atâta râvnă să primească pe noii stăpâni, încât restul provinciei nu a trebuit să se opună deloc eforturilor victorioase ale Casei de Austria"[9]. În raport de situația momentului, observând riscul ca Țara Românească să rămână sub ocupația trupelor austriece, el scrie că această țară „este locuită de un popor care trebuie să prefere în toate privințele administrația unui domn creştin, decât a tiraniei otomanilor care îl molestează din timp în timp, *cu toate capitulațiile lor* (subl. ns., N.I.), şi îl face să suporte în timpul războiului toate greutățile impozitelor cele mai oneroase"[10]. Cât priveşte Moldova, se părea, credea călătorul francez, judecând lucrurile în raport de evoluția evenimentelor militare, că ea urma să rămână sub ocupația trupelor ruseşti, caz în care această țară, „una dintre cele mai bune ale Europei", ar fi devenit „cea mai frumoasă posesie a Rusiei"[11].

---

[5] „Constantinople – observă el – donne le ton à Jassy, comme Paris à Province, et le modes arivent encore plus tôt. La jaune était la couleur favorite des sultans; elle est devenue à Jassy celles de toutes femmes". Cf. *Oeuvre du Prince de Ligne*, t. II, p. 108.

[6] *Ibidem*, p. 110.

[7] *Ibidem.*

[8] Asupra lor, de Ligne se exprimă într-un mod nuanțat, căci domnul fanariot „est forcé d'etre un despôte et un fripon, pour faire sa coeur à la Porte Ottomane" (*Ibidem*, p. 111). De altfel, domnului Moldovei, la data vizitei sale la Iaşi, îi face un portret pozitiv (vezi în vol. III, din *Oeuvre, în „Mélanges historiques"*, p. 285-288, articolul *Mavrocordato).*

[9] Cf. Le Comte de Ferrière-Sauveboeuf, *Mémoires historiques et géographiques de voyages,* vol. II, Paris, 1790, p. 176-177. Se referă aici şi la domnul Țării Româneşti, Nicolae Mavrogheni: „le sieur Mauroyani, grec dans toute la force du terme" (*Ibidem*, p. 173).

[10] *Ibidem*, p. 177.

[11] Să observăm că textul nu permite a deduce acordul autorului la aceste intenții, el consemnându-se numai.

Note critice găsim şi la contele Salaberry, care scrie despre „jugul dur" al domnilor fanarioţi şi despre spiritul „tiranic" al stăpânilor lor de la Constantinopol[12].

Referinţe de acest gen se găsesc, de asemenea, în rapoartele consulilor francezi de la Bucureşti şi Iaşi, la É. Gaudin, la L. J. Parrant, care notează, între altele, că dominaţia otomană, prin teama pe care o inspiră, paralizează întreaga viaţă economică a Principatelor[13]; în sfârşit, la Saint-Luce, care scrie despre domnii fanarioţi că sunt oameni pentru care banii fac totul[14] ş.a.

*

Relatări mai ample asupra acestor aspecte găsim în scrierile ofiţerilor-emisari ai împăratului Napoleon sau emigranţi: Leclerc, Reinhard, Aubert, Guilleminot, contele de Moriolles ş.a.

Leclerc, de pildă, propunându-şi să analizeze cauzele pentru care în Principate „bogăţiile atât de mari oferite de natură şi atât de cercetate în alte ţări sunt neglijate", constata, citând pe Ch. Peyssonnel şi alţii, că frica de turci, „dorinţa de a ascunde aceste tezaure lăcomiei insaţiabile a turcilor", paralizaseră orice iniţiativă. „Indolenţa administraţiei", a domnilor fanarioţi, dar şi a boierilor, îşi au explicaţia în bună măsură în această teamă „de a pierde odată cu bogăţiile puţina libertate pe care stăpânii le-o lasă"[15].

Cauzele erau complexe şi veneau din trecut. „Această letargie profundă care copleşeşte şi abrutizează naţiunea", scrie el, nu era o boală care survenise subit, ci „era urmarea unui lung despotism care abătea puţin câte puţin sursele vieţii, care oprea, în sfârşit, toate energiile sufletului şi care sfârşea prin a provoca o stagnare generală şi mortală tuturor stărilor de ordin politic"[16]. Într-o asemenea situaţie domnii nu aveau decât o grijă: să se asigure în privinţa efectului intrigilor care se fac la Constantinopol, căutând „să satisfacă continuu lăcomia insaţiabilă a marelui vizir, sau a altor înalţi funcţionari ai Porţii", „ideea de a face fericirea supuşilor", fiindu-le cu totul străină[17]. Dominaţia Porţii, cu toate consecinţele ei, constituie, în ultimă instanţă, factorul esenţial incriminat de autor: „O politică crudă şi barbară

[12] Cf. *Voyage à Constantinople*, p. 114, 122.
[13] Hurmuzaki, *Documente*, Supl.I/2, p. 172.
[14] *Ibidem*, vol. XVI, p. 665.
[15] Leclerc citează aici, după Peyssonnel, cazul unui boier din Ţara Românească, care, în vremea lui Mihai Racoviţă, descoperise o mină în colaborare cu un neamţ, dar la cererea domnului, căruia „s-au alăturat şi boierii divanului", a trebuit s-o închidă, de teama „tiraniei turcilor". Cf. *Arh. Naţ. Centrale, Microfilme-Franţa*, M.A.G. Rola 173/1, p. 554-555.
[16] *Ibidem*, p. 555.
[17] *Ibidem*, p. 555-556; „La plus simple démarche vers un tel but, suffirait pour appresantir le jug aux malhereux pays" (*Ibidem*, p. 556).

nu permite turcilor de a suferi un popor luminat, bogat şi înfloritor la frontierele sale, şi revoluţiile frecvente ale Seraiului, schimbările încă mai frecvente ale domnilor, destrăbălarea neînfrânată a turcilor, acolo se vădesc în toată regula"[18]

Scriind despre dominaţia otomană, Leclerc se referă la numeroasele obligaţii economice faţă de Poartă – tribut, dările extraordinare în bani – precum şi la consecinţele lor asupra populaţiei. Domnul nou numit trebuie să strângă bani pentru a achita numeroasele îndatoriri contractate la Constantinopol, dar mai ales pentru a strânge rezerve suficiente cu scopul de a trăi comod când urma să fie înlocuit, „în cazul când nu-şi pierdea capul". În consecinţă, domnul trebuie să folosească faţă de mulţimea birnicilor ţării „extorcările cele mai strigătoare la cer şi cruzimile cele mai oribile", aducându-i pe această cale „în cea mai neagră mizerie"[19].

Referindu-se la fenomenul depopulării în Muntenia, într-o ţară ale cărei bogăţii naturale ar fi putut hrăni o populaţie de 5-6 ori mai mare, Leclerc notează: „Administraţia foarte despotică a Turcilor, dările cu care Domnul este obligat să supraîncarce ţara pentru a putea plăti anual şi a câştiga amici puternici la Constantinopol, maniera tiranică în care sunt ridicate aceste dări, vexaţiile boierilor care se răzbună pe vasalii lor pentru dispreţul cu care turcii îi încearcă, războaiele în care Poarta a fost adesea antrenată, ale căror urmări Muntenia le-a resimţit din plin şi al cărui teatru ea a fost mereu, barbariile şi cruzimile trupelor (de ocupaţie) în trecerea lor, ciuma pe care chiar acestea o lăsau în urma lor; toată această mulţime de flageluri distrugătoare, din care numai unul singur este suficient pentru a devasta ţara cea mai înfloritoare, contribuie în mod egal la scăderea numărului locuitorilor acestei provincii, şi face să crească în fiecare zi emigrarea lor"[20]. Pentru a scăpa de asupritorii lor, pentru a subzista acestor flageluri, o parte din locuitorii de rând emigrează în provinciile învecinate[21], dar găsesc şi alte forme de rezistenţă, folosind condiţiile de relief. „Ravagiului războiului" s-ar datora, de pildă, notează el, faptul unei populări mai dense a regiunilor de munte, munţii devenind „refugiul nenorociţilor locuitori", ale căror căi erau inaccesibile „tiranilor lor"[22].

---

[18] *Ibidem.*

[19] *Ibidem*, p. 359.

[20] *Ibidem*, p. 556.

[21] Leclerc adoptă teza unor călători anteriori privind emigrarea unor ţărani munteni peste munţi, în Transilvania, unde ar domni, după el „o politică înţeleaptă", unde sunt primiţi „cu braţele deschise" şi unde ei găsesc „prin asemănarea pământului, a moravurilor şi a limbii, o a doua patrie" (*Ibidem*).

[22] *Ibidem*, p. 552. „Les Valaks – notează el – y trouvent un azile assuré contre la rage de leurs tyrans, qui se gardent bien de les y chercher, tant ils craignent les embûches et la fermeté de ceux qui les habitent".

La rândul său, ofițerul-diplomat Reinhard condamnă sistemul domniilor fanariote; el se declară convins că situația Principatelor, date fiind bogățiile lor, s-ar schimba în bine într-un timp relativ scurt, cu condiția schimbării sistemului de administrație. Cu o altă administrație, „un gouvernement régulier", notează el, acestea ar putea să fie comparate cu Statele Unite ale Americii[23]. Referindu-se la fenomenul emigrării, la lipsa brațelor de lucru pentru valorificarea resurselor imense care zăceau ascunse, el arată că erau necesare, înainte de toate, măsuri pentru creșterea populației, „nu prin colonizări – precizează el –, ci prin creșterea naturală a celei existente". Toate „îmbunătățirile" sunt posibile: „Nu este vorba decât de a schimba sistemul administrației și al impozitelor"[24].

Referindu-se la situația politică a țărilor române, diplomatul afirmă convingerea sa privind caracterul lor unitar[25]. Expuse ofensivelor de cucerire ale puterilor din vecinătate, de multe secole, observă diplomatul, „ele au servit ca arenă luptelor barbare ale ambiției și fanatismului"[26]. „Degradarea lor este opera evenimentelor (întâmplărilor) și ceea ce ar trebui să ne mire, dacă nu am cunoaște cât de mult oamenii sunt capabili să sufere, ar fi să găsim încă la ei o singură casă sau o singură familie"[27].

În privința țelurilor politice ale Austriei, diplomatul francez observă – spre deosebire de mulți călători – că „Valahii din Dacia Cisalpină (din Transilvania și Banatul Timișoarei) sunt cei mai nenorociți, mai oprimați și mai degradați decât cei din Dacia Transalpină"[28]. În Țara Românească și Moldova, Austria „a pierdut orice considerație", iar din punct de vedere strategic, linia Carpaților constituia pentru ea o linie de apărare mai sigură decât altele, soluția încorporării celor două Principate fiind deci exclusă din toate punctele de vedere. Supunerea în continuare, însă, a Principatelor față de Turcia, continuarea dominației otomane nu mai erau posibile: „Supuse față de Imperiul Otoman, ele vor fi întotdeauna în ultimul eșalon al decăderii, înjosirii și sclaviei, și administrația lor nu se va ocupa niciodată de ziua de mâine". Dar, nici înlocuirea fanarioților cu domni pământeni nu era o soluție pentru Reinhard, dimpotrivă, „departe de a îndepărta răul, aceasta l-ar agrava, rasa boierilor nefiind proprie a da domni", ei luptându-se între ei pentru putere[29].

---

[23] Cf. Maria Holban, *Texte d'un rapport inédit*, loc. cit., p. 240.

[24] *Ibidem*, p. 241-242.

[25] „La Moldavie, la Walachie et la Bassarabie", notează el, „sous le point de vue politique ces trois provinces ne peuvent etre séparées". Cf. *Ibidem*, p. 242.

[26] *Ibidem.*

[27] *Ibidem.*

[28] *Ibidem*, p. 243. Atitudinea lui, potrivnică soluției cuceririi de către Austria a provinciilor românești, reiese în mod categoric când se referă la Bucovina: „La Bukowine est restée à peu près au même pont où elle était il y a trente ans; elle est encore plus moldave qu'autrichienne". *Ibidem*, p. 145.

[29] *Ibidem*, p. 244.

Din seria soluțiilor posibile, existau două alternative: sau acceptarea încorporării la Rusia, față de care, oricum, ele cu greu puteau să-şi apere granițele, şi cu care aveau comun religia, sau, împreună cu alte țări din Peninsula Balcanică, Bosnia, Serbia, Bulgaria, ele să constituie o „Confederație a Dunării", independentă, pusă sub protecția marilor puteri (Franța, Rusia, Austria şi „chiar Turcia")[30]. Deşi pune în discuție aceste două opțiuni, se întrevede o preferință a diplomatului francez pentru ultima din ele, care viza prioritatea protecției de către Franța[31].

Cristina Reinhard, în răstimpul şederii la Iaşi, în anul 1806, pe lângă o serie de observații interesante de ordin politic privind misiunea soțului său, constată urmările nefaste ale războiului abia început pentru teritoriul Moldovei. „Această nenorocită țară – scrie ea – este teatrul tuturor grozăviilor, se înjunghie, se pradă şi se dă foc"[32].

Un alt ofițer francez, căpitanul Aubert, referindu-se tot la Moldova, la situația ei politică, dar şi la resursele economice ale ei, care rămân neexploatate, notează că Turcia era „un obstacol în calea ameliorării acestei țări"[33]. La fel, despre Țara Românească, constatând că „ea seamănă foarte mult cu Moldova şi deține aproape aceleaşi resurse", că „este supusă aceloraşi greutăți sub administrația Porții Otomane", acest călător apreciază că ea nu şi-ar putea ameliora situația decât „dacă s-ar afla sub o altă administrație"[34].

Referințe ample privind situația Principatelor Române, în raport cu sistemul domniilor fanariote, politica Porții şi războaiele ruso-turce, găsim în lucrarea colonelului Guilleminot. După militarul francez, „starea deplorabilă în care se găsesc în prezent aceste două principate" îşi avea cauzele în: „războaiele frecvente al căror teatru erau, şi pe care Poarta le-a susținut aici împotriva Poloniei, Rusiei şi Austriei; indisciplina trupelor otomane; incursiunile tătarilor din Bugeac, care aduceau locuitorii în robie; jafurile lui Pazvan-Oglu şi ale garnizoanelor fortărețelor turcești de la Nistru şi Dunăre; corvezile excesive pentru repararea acestor cetăți; schimbările frecvente ale domnilor greci, cărora le este încredințată administrația; insațiabila lăcomie a clerului; rapacitatea boierilor"[35].

Sub o altă administrație, „cu fertilitatea considerabilă a solului lor şi comerțul pe care îl avantajează situația lor topografică", aceste provincii ar putea

---

[30] *Ibidem*, p. 245-246.

[31] Această propunere viza, evident, şi o anumită preponderență a protectoratului Franței. Cf. M. Holban, *Rapport sur la Valachie et la Moldavie par Reinhard,* în „Revue historique du Sud-est européen", nr. 10-12, 1930, p. 243-244; Vezi şi P. Cernovodeanu, *Les voyageurs français*, p. 747.

[32] Cristina Reinhard, *O pagină din viața românească. Supt Moruzi şi Ipsilanti. Scrisori,* f. an., p. 43.

[33] M. Émerit, *L'enquête de Napoleon I-er sur les principautés roumaines,* în „Revue du Sud-est européen", nr. 4-6, 1936, p. 182.

[34] *Ibidem*, p. 195.

[35] Vezi N. Isar, *Les Principautés Roumaines au debut du XIX-e siècle,* loc. cit., p. 80.

deveni, subliniază Guilleminot, „una dintre țările cele mai bogate ale Europei; în timp ce ele astăzi, în acest moment, nu prezintă decât tabloul trist al devastării, mizeriei și pustiirii"[36]. S-a remarcat, observa el, că munții Carpați sunt mai populați și mai cultivați decât restul țării și aceasta din considerente care privesc starea politică. „Locuitorul găsește acolo – scrie el – un azil sigur împotriva incursiunilor trupelor otomane"[37]. Zonele de câmpie, mai ales cele de-a lungul Dunării, sunt cele mai expuse devastărilor trupelor turcești. „În prezentul război (declanșat în 1806, n.n., N.I.), aceste trupe au devastat întreaga țară pe care au ocupat-o, încât în ea (în această parte) aproape nu se mai găsesc urme de locuit"[38]. Același obicei barbar, al devastărilor, îl practică turcii și atunci când armatele lor sunt obligate să părăsească țara[39].

Critica la adresa dominației otomane se împletește cu aceea la adresa domnilor fanarioți desemnați de Poartă, a căror rațiune se reduce la a strânge cât mai mulți bani pentru a satisface nevoile Porții și ale protectorilor din jurul sultanului, precum și pentru ei înșiși. Cea mai bună intenție pentru îmbunătățirea soartei poporului, consideră autorul, i-ar aduce domnului fanariot imputația de crimă „de către acești stupizi otomani, a căror politică barbară nu permite să aibă la frontierele lor un popor luminat și prosper"[40].

În perspectiva aspirațiilor locuitorilor celor două provincii[41], referindu-se la caracterul lor, el le recunoaște un temperament care i-ar face „buni soldați"[42].

În partea finală a memoriului său, spre deosebire de alți călători, Guilleminot se referă la posibilitățile de apărare militară pe care le oferă condițiile de relief ale celor două provincii, pe linia munților Carpați și a apelor; cu aceste condiții naturale, observă colonelul, referindu-se la acțiunile militare în curs de desfășurare, s-ar putea rezista mult timp „contra unui inamic superior", dar pe care turcii, „tot atât de răi militari, pe cât administratori", nu știu să le folosească în luptele cu oștile puterilor adversare[43].

---

[36] *Ibidem.*

[37] Observația, pe care am semnalat-o și la Leclerc, ar sugera poate ipoteza ca Guilleminot să fi cunoscut manuscrisul lui Leclerc, elaborat, probabil, tot cu prilejul vreunei misiuni politico-militare (se mai pot sesiza și alte apropieri, care nu s-ar datora în mod sigur studierii aceloraşi lucrări).

[38] *Ibidem.*

[39] *Ibidem.*

[40] *Ibidem*, p. 81. De observat, din nou, asemănarea cu textul lui Leclerc, semnalată mai sus!

[41] El indică pentru Moldova un număr de 750.000 de oameni și pentru Țara Românească, 1.000.000 (Cf. *Ibidem,* p. 83). Pentru București, 100.000 locuitori, iar pentru Craiova, 15.000 (*Ibidem,* p. 79).

[41] *Ibidem*, p. 80

[42] *Ibidem*, p. 80.

[43] În acest context, după ce prezintă situația din Moldova și Muntenia, trecând la Basarabia, el face o descriere a cetăților Bender, Akkerman, Chilia și Ismail. Cf. *Arh. Naț. Centrale, Microfilme-*

De o oarecare notorietate în literatura de specialitate sunt notele critice la adresa domnilor fanarioți și dominației otomane, pe care le găsim în jurnalele de campanie ale generalului Langeron. Afirmațiile sale că „ nu există pe pământ un neam de ticăloşi mai josnici decât fanarioții"[44], care nu se dau în lături de la cele mai murdare fapte, care „fură şi confiscă" după bunul lor plac, sunt dintre cele mai dure făcute de un călător francez[45].

Sunt abordate aceste aspecte critice şi în însemnările contelui de Moriolles. Despre domnii fanarioți, acesta notează că, odată numiți de Poartă, singurul lor scop este „de a se îmbogăți", plătind scump la Poartă alegerea şi riscând adesea, la scadența termenului de domnie, pierderea capetelor şi odată cu ele a „comorilor" adunate[46].

Despre groaznica frică de turci, călătorul scrie: „Această teamă coboară de la domn la boieri care sunt seniorii țării şi de la ei se răspândeşte în toate clasele. Iataganul turcesc pleacă toate capetele, care nu îndrăznesc să se ridice decât tremurând sau pe furiş. De aici, o teroare surdă care paralizează spiritele şi le împiedică să se plângă. Fiecare se fereşte, se preface, se ascunde. Boierul are grijă să-şi ascundă averea, negustorul, câştigurile sale, țăranul recoltele sale. Totul este acoperit, îngropat chiar în pământ. Sunt triste urmări ale unei administrații al cărui vârf jefuieşte iar delegatul său sfeterisește (conclussionne)"[47]. O îndelungată supunere, adaugă el, face ca moda, moravurile, să fie cele ale „stăpânilor orientali, care au rămas în Europa, aşa cum veniseră"[48].

Remarcabilă, de asemenea, este observația contelui Moriolles asupra urmărilor războaielor dintre marile puteri desfăşurate pe pământul Principatelor: „De secole acest flagel pustieşte aceste țări aproape fără întrerupere, şi armatele turceşti, poloneze şi ruseşti le-au afundat adesea sub paşii lor însângerați". Pentru a-şi dezvălui bogățiile, „frumoasele câmpii" nu aşteaptă, adaugă el, „decât pacea şi securitatea"[49].

Franța, A.M.G., Rola 173/1, p. 41-44; la sfârşit, la p. 44 a manuscrisului, găsim consemnate data de 27 octombrie 1807 şi semnătura autorului.

[44] Hurmuzaki, *Documente,* Supl. I/3, p. 71.

[45] Vezi şi N. Iorga, *Istoria românilor prin călători,* t. III, ed. II, p. 38; de asemenea, observația lui P. Cernovodeanu care incită la comparație cu referințele corespunzătoare ale lui Dionisie Eclesiarhul din *Cronograful* său, privitoare la Const. Hangerli (*Societatea feudală românească,* p. 154).

[46] Ultimul dintre ei, Constantin Ipsilanti, nota el, reuşise să scape de cursa turcilor, alăturându-se ruşilor, acum aflându-se la Chiev, unde se bucura de sprijinul autorităților ruse. Cf. *Voyage en Moldavie du Comte de Moriolles (1809),* ediție Nerva Hodoş, Bucureşti, 1903, p. 24.

[47] *Ibidem,* p. 24-25.

[48] Între altele, portul moldovenilor, notează el, referindu-se la boieri, „differe peu de celui de Turcs". Cf. *Ibidem,* p. 39.

[49] *Ibidem,* p. 31.

Remarcând consecinţele nefaste ale dominaţiei otomane şi în aspectul oraşelor[50] prin care trecuse, ca şi alţi călători francezi, contele Moriolles observa că datorită bogăţiilor sale naturale o ţară ca Moldova, sub o altă administraţie, „ar putea ajunge la nivelul celor mai bogate ţinuturi din restul Europei"[51]; totodată, el remarcă faptul că, în mod efectiv, locuitorii Moldovei „detestă pe turci, pe care îi privesc ca pe agresori", cu speranţa că într-o bună zi vor scăpa „de sub jugul lor"[52].

Din seria călătorilor francezi, din intervalul premergător revoluţiei din 1821, să remarcăm unele observaţii aparţinând ofiţerului Thomassin, călătorul care, constatând raritatea locuinţelor pe traseul dintre Galaţi şi Bucureşti, o pune pe seama consecinţelor războaielor ruso-turce. Această parte a ţării – notează el – a avut „întotdeauna mult de suferit în timpul războaielor care au avut loc între Rusia şi Turcia; iată de ce ea este aşa de puţin locuită şi cultivată"[53]. De asemenea, el face observaţii critice la adresa sistemului domniilor fanariote, când, referindu-se la domnul Ţării Româneşti, I. Caragea, scrie că acesta „exercită o autoritate despotică asupra locuitorilor acestei ţări"[54].

2.2. *Regimul turco-fanariot şi cauzele revoluţiei din 1821 în viziunea călătorilor francezi*

Călătorii publicişti francezi, aşa cum s-a apreciat[55], se numără între cei mai de seamă observatori străini ai evenimentelor de la 1821 din Principatele Române.

Partea a doua a lucrării lui Salaberry, *Essai sur la Valachie et la Moldavie*, nu mai puţin importantă decât prima parte, priveşte „insurecţia" din 1821 condusă

---

[50] Impresia, nu prea plăcută pe care i-o face capitala Moldovei, Iaşi, la 1809, trebuie să fie raportată la aceeaşi observaţie a sa privind urmările nefaste ale războiului ruso-turc; oraşul „qui est grande, paraît fort comerçante et contient une population assez considérable; ...n'a rien qui puisse intéresser, soit en monuments antiques, soit en établissements moderne... C'est un mélange bizzare d'Européennes, d'Asiatiques, où la civilisation se montre peu et la barbarie beaucoup". Cf. *Ibidem*, p. 27.

[51] *Ibidem*, p. 34.

[52] *Ibidem*, p. 57. Să adăugăm că, după ce asistase la crâncena bătălie de la Brăila – pierdută de această dată de rusi –, călătorul francez vizitează de aproape şi oraşul Galaţi – punctul final al călătoriei – pe care îl descrie, spre deosebire de Iaşi, astfel: „Galas est admirablement placé sur le Danube... Cette situation, extremement favorable pour le commerce, fait de cette ville la plus considerable et la plus importante de la Moldavie". Şi mai departe: „On y voit quelques jolies maisons, beaucoup de jardins, mais les magasins et les bazars composent presque toute la ville, qui est l'immence extrepôt du commerce, qui se fait entre la Mer Noir et l'Allemagne". Cf. *Ibidem*, p. 65-66.

[53] Cf. N. Isar, *Les Principautés Roumaines au debut du XIX-e siècle*, anexa nr. 2, loc. cit., p. 85.

[54] *Ibidem*.

[55] Vezi capitolul *Scrieri franceze privitoare la români în epoca de la 1821*, în lucrarea noastră, *Istoria modernă a Românilor. Imaginea societăţii româneşti în Franţa (1774-1848)*, Tip. Univ. Bucureşti, 1992, p. 63-83.

de Alexandru Ipsilanti. Există, fără îndoială, erori în viziunea autorului asupra evenimentelor din acest frământat an. Mai întâi, el se referă în exclusivitate la mişcarea condusă de Alexandru Ipsilanti, în care înglobează şi acţiunea românilor. Acesta, scrie el, chemase pe valahi şi moldoveni la luptă împotriva Turciei, puterea legitimă. Prin aceasta, chemarea lui era îndreptată împotriva principiului legitimităţii, stabilit de Sfânta Alianţă, şi pe care autorul doreşte să-l apere, fără a condamna, însă, în acelaşi timp, aspiraţiile de libertate ale popoarelor în cauză.

Deşi limitează cadrul evenimentelor de la 1821, la „insurecţia" condusă de Ipsilanti, important este faptul că Salaberry scoate în evidenţă, de fapt, eşecul încercării lui Ipsilanti de a ridica pe români în aceeaşi mişcare cu grecii, pe care îl explică prin cauze de ordin social, dar în spatele cărora se întrevăd deosebirile esenţiale dintre aspiraţiile grecilor şi românilor la 1821, acestea privite în ansamblul lor. „Ipsilanti – scrie el – cheamă pe valahi şi moldoveni să-şi apere patria, să ude cu sângele lor patria, dar el însuşi este din propria familie a tiranilor, urâţi grozav de această patrie; este din neamul Domnilor (greci – n.n. N.I.)"[56]. În spiritul însemnărilor sale asupra situaţiei ţăranilor români, autorul arată, mai departe, că la aceştia, în condiţiile chemării lui Ipsilanti, numele de patrie nu are nici un ecou, ei fiind aserviţi, lipsiţi de pământ, patria însemnând, înainte de toate, legătura dintre om şi pământ; salvarea lor nu putea veni din direcţia indicată de Ipsilanti, de la „revoluţia" acestuia îndreptată împotriva sultanului suzeran, căci „primii lor tirani, veritabilii opresori, sunt boierii şi domnii lor"[57].

Dar apărătorul principiului legitimităţii, elaborat de Sfânta Alianţă, nu opune mişcării antiotomane o mişcare antifanariotă şi antiboierească a românilor, căci după el, salvarea lor nu putea veni din „violenţă şi revoltă", ci prin intervenţia marilor puteri, întrunite atunci în congres, la Laybach. Sfânta Alianţă a proclamat principiul legitimităţii, al „stabilităţii tuturor tronurilor legitime", condamnând revoluţiile; dar, adaugă el, „puterile creştine ale Europei vor stărui solemn în favoarea valahilor şi moldovenilor pe lângă Poarta Otomană"[58]. Turcii trebuie să fie avertizaţi asupra doleanţelor românilor şi „să facă schimbări utile sau necesare în legislaţie şi administraţie"[59]. Această înfăptuire a unor importante reforme interne trebuie să fie, după Salaberry, soluţia ieşirii românilor dintr-o situaţie deosebit de grea. În acest fel, scrie el, munteanul sau moldoveanul „ar obţine de la putere dreptul să culeagă cel puţin o parte din munca sa; el ar participa la binefacerile civilizaţiei europene şi ar începe din acest moment să înţeleagă cuvântul de Patrie". Convingerile lui în posibilitatea emancipării poporului român pe această cale este fermă. „Acest popor – scrie el – trebuie să se prezinte în

[56] Cf. Salaberry, *Essai sur la Valachie et la Moldavie*, p. 49.
[57] *Ibidem*, p. 50.
[58] *Ibidem*, p. 52.
[59] *Ibidem*, p. 50.

secolului luminilor (s.n. N.I.) ca o Națiune cu adevărat nouă și cu o existență cu totul exemplară. Valahii și moldovenii pot să treacă de la sclavie la desrobire fără a ieși din ascultare și supunere (a Porții, n.n. N.I.)"[60].

Prima dintre reformele pe care Salaberry le incumbă puterii suzerane viza o autentică aspirație a românilor: restituirea dreptului domnilor pământeni, pe care el o justifică din chiar punctul de vedere al principiilor Sfintei Alianțe. Românii, scrie el, „vor conserva Domnii lor, pentru că principiul european, principiul stabilității, punctul de plecare și obiectul final al tuturor părinților popoarelor este de a conserva ceea ce este în mod legal stabilit"[61]. El își exprimă speranța că intervenția Sfintei Alianțe se va realiza inevitabil în această privință. „Da – scrie el – valahii și moldovenii pot, prin intervenția Sfintei Alianțe să fie aduși în rândul Națiunilor; și adevărata filantropie, filosofia creștină, va surâde fericitelor rezultate ale acestei experiențe politice"[62]. „Acest popor nou", născut din hotărârile Sfintei Alianțe, odată cu restabilirea domniilor pământene urma să aibă un guvern reprezentativ, precum și școli, cu dascăli proprii, magistrați, soldați etc. Și Salaberry încheia lucrarea sa cu un îndemn optimist: „Valahi, Moldoveni, nefericite popoare! Sperați, dar supuneți-vă Suveranilor voștri legitimi. Bunii și generoșii Principi ai Sfintei Alianțe, știu ceea ce voi sunteți, ceea ce puteți, ceea ce doriți"[63].

Cu astfel de idei, cu o asemenea viziune asupra cauzei emancipării politice și sociale a românilor la 1821, lucrarea contelui Salaberry, cu toată concepția general-conservatoare pe care se sprijină, ca și lucrarea sa anterioară, din anul 1799, înscrie numele autorului ei în rândul acelor străini din epoca de la 1821 care au dat remarcabile dovezi de înțelegere și simpatie pentru poporul român, pentru cauza emancipării lui politice și sociale, în condițiile istorice date ale vremii.

Moderată, ca și în privința boierilor pământeni, este tenta critică din prima parte a lucrării lui Fr. Recordon asupra domnilor fanarioți (lucrarea purta, de altfel, o dedicație către unul dintre cei mai reprezentativi domni fanarioți, Ioan Caragea), cărora le-ar remarca, înainte de toate, „luminile" lor. „Educația valahilor – scrie Recordon, care era și profesor, absolvent al facultății de litere și filosofie[64] – nu a ajuns încă la o înaltă treaptă de perfecțiune, cu toate trăsăturile de lumină care străpung zi de zi tenebrele ignoranței în care țara a fost scufundată până în momentul în care a primit ca suverani domni greci"[65]. Prin urmare, o viziune cu totul diferită asupra regimului fanariot, regim care, la majoritatea

[60] *Ibidem*, p. 52-53.
[61] *Ibidem*, p. 53.
[62] *Bidem.*
[63] *Ibidem*, p. 57.
[64] Vezi V. V. Haneș, *Formarea opiniunii publice franceze privitoare la români*, t. I, București, 1929, p. 75.
[65] Cf. *Lettres sur la Valachie*, Paris, 1821, p. 105.

publiciştilor francezi, dimpotrivă, punea capăt adevăratei istorii a românilor, aducând cu sine cea mai autentică decădere. De altfel, în continuarea acestei afirmaţii, autorul se referă la domnii fanarioţi fără aprecieri critice, descriind numai ceremonia învestiturii după relatarea unui „seigneur grec"[66] Scrie apoi de administraţie, de marii dregători ai statului, fără a critica corupţia administrativă; pozitiv caracterizează el, de asemenea, legislaţia şi justiţia fanarioţilor.

E drept că, încă de la începutul lucrării, scriind despre bogăţiile pământului, el nu putea sa nu constate, în general, situaţia grea a ţării, dar o raporta, într-un fel, deasupra vinilor ce se puteau aduce fanarioţilor. Ţara Românească, scrie el, „ar fi una din ţările cele mai fericite, dacă locuitorii ei nu ar fi expuşi la două mari flageluri ale umanităţii, adică la război şi la ciumă"[67].

Dar ultima scrisoare, a X-a, de la sfârşitul lucrării sale, privind cauzele evenimentelor care izbucnesc în Ţara Românească la începutul anului 1821, cum anticipam, aduc, în cazul lui Recordon, o viziune deosebită în raport cu întreaga lucrare, cu toate celelalte nouă scrisori, constituind tot atâtea capitole ale lucrării; aici, în ea, aflăm acelaşi spirit critic pe care l-am observat la Salaberry, la cei mai mulţi dintre observatorii francezi ai realităţilor româneşti. Cauza ridicării de la această dată o deducea el în lipsa de bani din ţară, în sărăcia nenorociţilor ţărani, la 1818, când venea la domnie Al. Suţu, sub acest domn (nu sub Caragea!) luând amploare emigrarea lor din locurile de baştină, ca o reacţie împotriva unei fiscalităţi excesive. Corect, observa el, sub alt raport, că ridicarea la luptă de la această dată se datora şi influenţei altor mişcări politice din acest moment. „Ştirea revoltei lui Ali Paşa, aceea a mişcărilor din Spania şi Italia, aţâţate de acest spirit de libertate, care părea a progresa din zi în zi, ajunse în Valahia, făcu în mod sigur o oarecare impresie asupra multor greci şi valahi, deşteptând fără îndoială în ei un rest al dragostei pentru această libertate, pe care vechii greci şi romani, din care ei spun că descind, o iubiseră şi apăraseră atât de mult timp"[68].

Dar nu numai „nemulţumirea generală a poporului împotriva stăpânirilor greacă şi turcă" a dus la revoltă, ci şi ura „pe care unii particulari o juraseră pe bună dreptate mai multora dintre şefii lor, ca urmare a grelelor şi crudelor vexaţii pe care ei le avuseseră de suportat asupra bunurilor lor, familiilor sau chiar persoanelor lor"[69]. Şi, în acest al doilea context, el se referă la Tudor Vladimirescu: „un simplu sluger, unul dintre reprezentanţii celei mai de jos pături a boierimii muntene, dar care, este adevărat, se distinsese deja [...], care reclamase în zadar de-a lungul vremii drepturile sale împotriva unor boieri, ca şi plângerile concetăţenilor săi, profitase din primul moment al interregnului pentru

[66] *Ibidem*, p. 117-124.
[67] *Ibidem*, p. 124-133.
[68] *Ibidem*, p. 16.
[69] *Ibidem*, p. 139.

a-şi procura mijloacele de a-şi face dreptate sieşi şi poporului, pe ale cărui interese s-a angajat să le apere"[70]. Recordon observă că Tudor a chemat la luptă pe compatrioţii săi, dar mai ales poporul, „ca fiind mai lezat", să se adune în jurul lui, de la 50 de partizani iniţiali ajungându-se la câteva mii. Cu toate că proclamaţiile lui, notează autorul, nu vizau pe turci, ci pe boieri, greci şi români[71], ştirile au alarmat capitala; boierii de aici fac „marea greşeală" de a trimite detaşamente împotriva sa, care i se vor alătura.

Sfârşitul evenimentelor, deznodământul lui Tudor, nu sunt prezentate de Recordon, în cursul desfăşurării evenimentelor având loc, dacă nu publicarea lucrării, în orice caz, plecarea lui din Ţara Românească şi întoarcerea în Franţa. Având o oarecare idee corectă asupra ţelului dublu, social şi politic, al ridicării condusă de Tudor, conferind acestuia un rol de sine stătător, în comparaţie cu mişcarea grecilor, Recordon manifestă, în orice caz, nu numai o oarecare obiectivitate în relatarea evenimentelor, ci şi o anumită simpatie la adresa lui Tudor, un fel de aderenţă la ţelurile mişcării, exprimându-şi încrederea în rezultatele pozitive pe care le-ar avea, mai ales în privinţa programului politic: „în acest fel – scrie el, în încheiere – s-ar putea crede că şi dacă o altă putere a Europei nu ar interveni deloc în această luptă (aluzie la Rusia), ea nu ar fi mai puţin redutabilă (sérieuse) şi nu s-ar termina probabil decât prin eliberare, eu aş zice nu numai a întregii naţiuni, care geme de mai multe secole sub jugul unei stăpâniri dintre cele mai despotice, dar chiar şi aceea a mai multor popoare [...]"[72].

Lucrarea lui Ch. Pertusier din 1822 pune accentul pe rolul negativ al fanarioţilor în istoria Principatelor Române; deşi, aşa cum s-a observat, în mod subiectiv, el exceptează de la această critică familia greacă a Moruzeştilor[73].

Vorbind de bogăţiile imense ale Ţării Româneşti, el scrie că aceasta „ar hrăni de şase ori mai mulţi locuitori, dacă ar avea o administraţie care să stimuleze industria şi clasa cultivatorilor şi să înlăture spiritul de opresiune al boierilor, adesea întrebuinţaţi, împotriva firii, ca instrumente pentru lacome spolieri"[74].

Merită reţinută, de asemenea, atitudinea autorului de condamnare a politicii de expansiune faţă de Principate a imperiilor ţarist şi habsburgic, precum şi soluţia pe care el o schiţează în direcţia salvării Principatelor, în această privinţă, mai clar decât Salaberry, el preconizând protectoratul marilor puteri occidentale, intervenţia hotărâtă a acestora pentru stoparea pericolelor. „Rusia – scria el – priveşte

[70] *Ibidem*, p. 139-140.
[71] *Ibidem*, p. 148.
[72] *Ibidem*.
[73] Cf. N. Iorga, *Istoria Românilor prin călători*, ed. cit, t. III, p. 145.
[74] Cf. Pertusier, *La Valachie, la Moldavie, et l'influence politique des Grecs du Fanal*, Paris, 1822, p. 23.

invadarea Țării Românești și a Moldovei ca un fapt preliminar creșterii sale, ca un prim pas spre capitala Turciei. Este în mod sigur rațiunea care trebuie să determine Europa să prevină o cucerire care poate să devină , prin rezultatele ei, periculoasă pentru ea însăși. Singurul mijloc, eu l-am indicat: trebuie ca ea să determine Poarta să emancipeze provinciile tributare și să le ia sub protecția sa. Teritoriul lor, bazat pe principiul neutralității, nu ar putea să fie violat de una sau de alta dintre cele două puteri inamice în mod natural, fără infracțiunea deschisă față de Europa întreagă"[75]. Erau aceste vederi care anticipau, cum ușor se poate observa, viziunea publiciștilor francezi din epoca de la 1848 asupra cauzei române.

Numeroase note critice privind „vicioasa administrație a domnilor fanarioți", datorită căreia situația Principatelor se prezintă radical schimbată în raport cu trecutul lor, găsim la F. Laurençon; autorul condamnă sistemul vânzării pe bani a funcțiilor statului, de la cele mari până la cele mai mici, venalitatea justiției ș.a., toate repercutându-se, negativ, mai ales, asupra situației țărănimii[76].

În încheierea primei părți a lucrării sale, din amintire, Laurençon reproduce „discursul patriotic" al unui boier muntean, în care se condamnă sistemul domnitorilor fanarioți, dar și indiferența marilor puteri în privința soartei Principatelor, reclamându-se, în virtutea vechilor capitulații, „un guvern care să ne asigure drepturile noastre, proprietățile și existența noastră, în orice moment amenințate"[77].

În acest context, cum am anticipat, Laurençon face unele observații critice la adresa opiniilor celor trei autori compatrioți de la 1821: Salaberry, Recordon și Pertusier. Referitor la sugestia lui Salaberry, ca puterile Sfintei Alianțe să vină în ajutorul Principatelor, Laurençon apreciază că „această intervenție protectoare ar fi cam târzie, aceste nefericite locuri fiind teatrul războiului și distrugerilor"[78]. De asemenea, referitor la alt compatriot, anume F. Recordon, contrazice opinia acestuia despre domnitorul I. Caragea, care ar fi avut o atitudine „părintească" față de români. Dimpotrivă, notează el, referindu-se la domnitorii fanarioți în general, nu existase vreun domn care să se gândească la altceva decât la îmbogățire pe seama poporului și la exploatarea lui nemiloasă[79]. În ceea ce privește lucrarea anonimului, pe care nu îl identifica în persoana compatriotului său Pertusier, între altele, i se pare că datele lui despre români „sunt deja vechi"[80].

Mai interesantă sub raportul informației istorice, este partea a doua a lucrării lui F. Laurençon, intitulată *Précis historique et veritable des événements qui se*

[75] *Ibidem*, p. 23.
[76] F. G. Laurençon, *Nouvelles observations*, mai ales p. 13-17.
[77] *Ibidem*, p. 44.
[78] *Ibidem*, p. VI.
[79] *Ibidem*, p. VII.
[80] *Ibidem*, p. VIII.

seront passés en Valachie pendant les six premiers moins de l'année 1821, în care el relatează evenimentele din Ţara Românească, începând de la moartea lui Al. Suţu, subliniind caracterul deosebit de opresiv al domniei acestuia[81] şi contextul în care, în Oltenia, începe mişcarea condusă de Tudor Vladimirescu. Subliniază că ţărănimea răspunde la chemarea lui Tudor, de la început, acesta cerând înlăturarea unor dări abuzive şi reducerea altora, acţiunea vizând, odată cu înlăturarea fanarioţilor, şi înlăturarea abuzurilor boiereşti[82].

Urmărind deplasarea taberei lui Tudor la Bucureşti, în paralel cu aceea a lui Al. Ipsilanti, autorul este categoric în a afirma caracterul separat al desfăşurării celor două mişcări, comentându-se mai ales „dialogul" dintre cei doi[83], prilejuit de întâlnirea lor la Bucureşti; este subliniată deosebirea fundamentală de vederi dintre ei în privinţa scopurilor celor două mişcări. Românii voiau înlăturarea unei administraţii abuzive şi corupte, patronată tocmai de domnitori de origine greacă, în acest scop Tudor informând pe sultan, cerând aprobarea intenţiilor sale; în acelaşi timp, grecii, declanşând lupta pentru eliberarea Greciei, ar fi trebuit să treacă numai prin Principate, peste Dunăre, iar nu să se instaleze pe pământul românesc, voind a-l transforma în teatru de luptă şi a-i expune pe români represaliilor turceşti. Opinia autorului în privinţa caracterului diametral opus al celor două mişcări merge atât de departe încât el consideră că retragerea lui Tudor din Bucureşti, pe un traseu paralel cu al lui Ipsilanti, era „un marş secret" contra eteriştilor[84], conjugat cu intrarea turcilor în ţară, şi poziţia lui Tudor i se pare autorului justificată, acesta din urmă neavând nici un fel de angajamente formale faţă de eterişti, cu atât mai puţin obligaţii morale. Reiese mai ales această justificare din amplele referinţe ale autorului privind jafurile şi crimele la care s-au dedat eteriştii, atât pe teritoriul Moldovei, cât şi pe al Ţării Româneşti. Invaziile turceşti din ultima vreme, subliniază el, „niciodată n-au provocat nici a suta parte din ororile comise de această armată indisciplinată"[85]. Autorul insistă pe larg nu numai asupra jafurilor pe care populaţia românească le-a avut de suportat din partea eteriştilor, dar şi asupra laşităţii unor comandanţi eterişti în confruntările cu turcii, în mod conştient impresiile sale urmând a contrazice încercarea adulatorilor mişcării de „a induce publicul în eroare"[86].

Opunând cele două mişcări, autorul consideră, în încheiere, că numai „catastrofa" arestării şi asasinării lui Tudor de către eterişti a pus capăt „scopului" urmărit de acesta din urmă; dacă nu ar fi fost asasinat, credea el, Tudor „ar fi putut

[81] *Ibidem*, p. 56-62.
[82] *Ibidem*, p.66.
[83] *Ibidem*, p. 80-81.
[84] *Ibidem*, p. 90-91.
[85] *Ibidem*, p. 88.
[86] *Ibidem*, p.112.

să fie fericit şi să domnească în Valahia"[87]. În ceea ce-i priveşte pe eterişti, regretând jertfa zadarnică a tinerilor din „batalionul sacru" în lupta de la Drăgăşani din iunie 1821 – în condiţiile în care unii dintre comandanţi, împreună cu o parte a oştirii, dădeau bir cu fugiţii –, autorul considera, încheindu-şi lucrarea, că această „campanie nenorocită" trebuia să fie pentru greci, în perspectiva luptei de independenţă, „o lecţie dură şi salutară"[88].

O condamnare categorică, atât a sistemului domniilor fanariote, cât şi a dominaţiei otomane, găsim în lucrarea lui É. Gaudin din 1822. În acest spirit se referă el la domniile fanariote instaurate de turci după Constantin Brâncoveanu şi Dimitrie Cantemir, care aduceau cu ele o creştere a obligaţiilor ordinare şi, mai ales, extraordinare faţă de Poartă, în virtutea sistemului nenorocit al concurenţei între candidaţi şi supralicitării tronului[89].

Între altele, Gaudin condamnă desfiinţarea oştirii pământene de către fanarioţi şi înlocuirea ei cu gărzi personale de arnăuţi, care constituiau, cum arată el, un instrument în plus de opresiune pentru populaţie[90]. Referindu-se la dregătoriile ţării, autorul face o distincţie clară: în epoca precedentă, fiind deţinute de boieri pământeni, veniturile lor, anual cel puţin, rămâneau în ţară, pe când în epoca fanariotă, dregătoriile aparţinând în cea mai mare parte grecilor, erau scoase din ţară odată cu plecarea lor. „Cantităţile de aur şi argint – scrie el –pe care familiile princiare greceşti şi numeroşii lor clienţi le-au ridicat şi transportat la Constantinopol, la fiecare 7 sau 3 ani, în curs de un secol, din cele două principate, este imensă"[91]. După evaluările sale, profiturile familiei domneşti, atât în Ţara Românească cât şi în Moldova, se ridicau anual la 3 milioane franci, suma totală a veniturilor tuturor celorlalţi slujbaşi ai statului ridicându-se la 2/3 din această sumă, la 2 milioane franci. „Moldova şi Valahia se văd deci jefuite la fiecare perioadă de 5 ani de 25 milioane în numerar efectiv, ceea ce, pentru un secol, dă suma enormă de 500 milioane franci"[92]. Şi aceste calcule, adaugă el, erau mai degrabă moderate decât exagerate!

La jaful domnilor fanarioţi, arată Gaudin, în continuare, libertatea comerţului celor două principate ar fi putut aduce o oarecare compensaţie, dar, sub pretextul aprovizionării Constantinopolului, comerţul era monopolizat de o companie a capanlâilor, care cumpărau la preţuri fixe şi în cantităţi arbitrare grâu, oi, boi, brânză şi alte produse importante. Monopolul turcesc era aşa de strict, după el, încât era nevoie ca acele cantităţi care depăşeau cerinţele capanlâilor şi

[87] *Ibidem*, p. 113.
[88] *Ibidem*, p. 118.
[89] *Du soulevement des nations chrétiennes dans la Turquie européenne*, Paris, 1822, p. 50-78.
[90] *Ibidem*, p. 52-53.
[91] *Ibidem*, p. 53.
[92] *Ibidem*, p. 54.

ale consumului local să fie aruncate din ordinul turcilor în Dunăre, numai pentru a nu fi exportate în alte țări[93].

Analizând principalele aspecte ale dominației otomane, ale consecințelor regimului fanariot instaurat de Poartă, toate acestea, în raport cu situația celorlalte popoare din sud-estul Europei, aflate sub aceeași dominație, Gaudin sintetiza condiția juridică a Principatelor în acești termeni: „Poporul moldovean și valah nu este deloc raia sau supus al Imperiului otoman; el este numai tributar, dar situația sa nu este cu mult mai bună"[94], situația sa „devine aproape la fel de deplorabilă ca aceea a națiunilor raiale sau supuse, locuind părțile situate dincolo de Dunăre"[95].

Semnificativă pentru poziția autorului rămâne, cum arătam, insistența cu care analizează situația politică a Principatelor, în strânsă legătură cu situația socială, cu analiza raporturilor dintre principalele clase sociale, la sfârșitul părții din lucrarea despre români revenind asupra acestora, căci în direcția reevaluării în viitor a acestor raporturi de clasă întrevede el perspectiva emancipării politice a Principatelor.

Unele referințe – este drept, sumare – la consecințele negative ale domniilor fanariote și la dominația otomană găsim și în lucrările contelui Lagarde. În acest sens, într-un loc, înregistrând bogățiile naturale ale solului și subsolului Principatelor, el scrie că „sub o altă stăpânire aceste resurse ar fi incalculabile"[96]. Iar în alt loc, referindu-se la spiritul despotic al aceleiași administrații, notează: „Am admirat fertilitatea naturală a acestui pământ pe care l-am străbătut; ce varietate de frumusețe! Nu-i lipsește pentru a fi cultivat decât o populație, decât o altă administrație; dar pretutindeni acolo unde jugul de fier pleacă capul unei ființe înjosite, acolo unde plângerea împotriva oprimării nu are nici dreptate, nici speranță de așteptat, specia umană degenerează și sfârșește prin a se șterge cu totul"[97].

Tabloul sumbru nu este lipsit totuși, nici la acest autor, de puncte de lumină, de speranțe. Între altele, el constată, spre deosebire de alți observatori, că vechile virtuți ostășești ale strămoșilor nu au dispărut cu totul la locuitorii Principatelor. „Nu este greu de remarcat – notează el – că în Valahia națiunea este războinică (belliqueuse) și caută exerciții militare, ceea ce face cu atât mai mult să ne convingem că un popor curajos, îndoit sub jugul care îl oprimă, nu pierde cu totul speranța de a sfărâma lanțurile"[98].

Referințe mai ample asupra acestor aspecte decât în lucrarea contelui Lagarde găsim în opera lui Philippe Zallony, publicată în același an, 1824.

---

[93] *Ibidem*, p. 54-55.
[94] *Ibidem*, p. 53.
[95] *Ibidem*, p. 49.
[96] Voyage de Moscou à Vienne, p. 359.
[97] *Ibidem*, p. 349.
[98] *Ibidem*, p. 347.

Făcând procesul domniilor fanariote, acesta îşi propune să arate, cum scrie el, „cauzele principale ale căderii lor", la 1821. În prefaţa lucrării el subliniază mai întâi unghiul critic pe care îl pune la baza analizelor sale: „S-a scris adesea că Valahii şi Moldovenii erau supuşii cei mai nenorociţi ai sublimei Porţi. Eu o spun, la rândul meu, dar cu această diferenţă că fac să se cunoască suferinţele lor şi cauzele care le-au produs"[99].

În cuprinsul lucrării, autorul descrie în culori din ce în ce mai sumbre administraţia domnitorilor fanarioţi[100], condamnând în acelaşi timp şi pe boierii pământeni.

Odată cu condamnarea sistemului domnilor fanarioţi – dispărut la data redactării lucrării lui Zallony –, acesta condamnă ansamblul de abuzuri şi nedreptăţi, de obiceiuri şi mentalităţi pe care el îl crease şi care nu putea să dispară odată cu restabilirea domnilor pământeni. Salutând recenta restabilire a domnilor pământeni[101], publicistul adresează locuitorilor celor două Principate îndemnul la redeşteptare naţională, în consens cu spiritul timpului. Totodată, în încheierea lucrării sale, subliniază necesitatea ca Poarta să-şi schimbe politica, în sensul acceptării năzuinţelor româneşti de emancipare, pe linia reabilitării vechilor privilegii atestate de trecutul istoric[102].

[99] *Essai sur les Fanariotes*, p. 7.
[100] *Ibidem*, p. 81 şi urm., p. 199, p. 204 etc.
[101] *Ibidem*, p. 81.
[102] Cf. *Ibidem*, p. 203-204.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

3. *Structurile economico-sociale din Principate în viziunea călătorilor francezi*

3.1. Caracterul înapoiat al economiei

Referințe la situația economică a Principatelor Române găsim în cele mai multe dintre scrierile franceze din epoca Luminilor.

Atenția asupra situației economice a Principatelor a fost stimulată, în cazul unor publiciști de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, de ideea interesului pe care Franța l-ar fi putut avea în ceea ce privește stabilirea unor legături economice cu aceste provincii. Propunerile de înființare a unor consulate franceze în Principate – care au precedat cu un timp oarecare înființarea propriu-zisă a acestora – aveau ca obiectiv stabilirea legăturilor, nu numai politice, ci și economice cu aceste provincii. Cele mai vechi propuneri în acest sens, făcute de diplomatul francez Charles de Peyssonnel în lucrările sale, se înscriau pe această linie.

Nu atât în prima dintre lucrările sale mai importante, publicată în 1765, în care el formulează cea dintâi propunere de înființare a unui consulat francez în Principate – și în care aflăm și unele referințe privitoare la români –, cât mai ales în alte lucrări ale sale, publicate peste două decenii, în 1787, el atrăgea atenția în mod deosebit asupra intereselor economice ale Franței pentru Principatele Române, asupra serioaselor ei avantaje decurgând din comerțul în regiunea Dunării și Mării Negre[1]. Evident, activitatea desfășurată de un Linchou în anii 1749-1760[2] și încercarea lui de a stabili o casă franceză de comerț la Galați, nu puteau să scape atenției diplomatului francez[3].

La interesele comerciale ale Apusului în aceste țări, în acest context, la bogățiile naturale apreciabile ale Principatelor – dar și la caracterul înapoiat al exploatării lor – se referă în lucrarea sa J. L. Carra[4]. Un alt călător francez de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, baronul Fr. de Tott, referindu-se la Moldova, remarcând frumusețea și bogățiile naturale ale locului, făcea o interesantă comparație: „Aș asemui Moldova cu Burgundia, scria el, dacă acest principat s-ar putea bucura de foloasele care decurg dintr-o cârmuire înțeleaptă"[5].

---

[1] Vezi *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, t. II, Paris, 1787, p. 180 și urm.; *Observations sur le commerce de la Mer Noir*, Amsterdam-Leide, 1787, p. 283 și urm.

[2] Vezi despre acesta, în contexul politicii orientale franceze, în primul rând, bogata corespondență purtată de ambasadorii francezi la Constantinopol, publicată de I. C. Filitti, *Lettres et extraits concernant les relations des Principautés Roumaines avec la France (1728-1810)*, București, 1915; de asemenea, V. Mihordea, *Politica orientală franceză și Țările Române în secolul al XVIII-lea (1749-1760). După corespondența agenților de la „Secret du Roi"*, București, 1937.

[3] Cf. Ch. Peyssonnel, *Observations sur le commerce*, p. 286.

[4] J. L. Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, p. 123-125; 130; 158-160.

[5] Apud P. Cernovodeanu, *Societatea feudală românească*, p.146-147.

Mai ample sunt relatările privind situația economică a Principatelor în scrierile franceze din epoca lui Napoleon, această preocupare corespunzând în general interesului crescut al Franței pentru Principate, după înființarea consulatelor franceze la București și Iași, și, mai ales după redeschiderea lor în 1803, odată cu intrarea politicii orientale a lui Napoleon într-o nouă etapă.

Primul dintre consulii francezi în Principate, Émil Gaudin – de la începutul misiunii sale, din 1796 –, prin mijlocirea rapoartelor sale se străduia să atragă atenția diplomației franceze asupra intereselor economice ale Franței în Principate[6], cu avantagiile pe care acestea din urmă le ofereau negustorilor francezi[7].

Nu numai propagator al spiritului revoluționar francez în Principate, ci și un promotor al dezvoltării intereselor economice franceze, în regiunea Dunării de Jos și a Mării Negre, se dovedea un alt diplomat francez în Principate, L. J. Parrant[8]. El menționează, în acest context, dărnicia naturii cu pământul românesc, marile bogății ale subsolului și fertilitatea solului, acuzând în cele din urmă incapacitatea administrației domnilor fanarioți de exploatare a resurselor economice, de afirmare a industriei și comerțului[9].

Și un alt diplomat francez, consulul Reinhard, peste câțiva ani, în 1807, în rapoartele sale, semnalează caracterul rudimentar al agriculturii[10], lipsa industriei și eșecul puținelor inițiative în această direcție[11]. Referindu-se la creșterea animalelor, la bogăția de animale și produse animaliere, care ofereau produsele de export, în primul rând pentru Turcia[12], consulul francez constata lipsa unei „legături directe de comerț între Franța și aceste două principate"[13]; în vederea asigurării unei baze a viitoarelor legături comerciale, el pledează pentru stabilirea în prealabil a unor case de comerț franceze în aceste țări[14].

✱

[6] G. Lebel, *La France et les Principautés danubienne (du XVI-ème siècle à la chute de Napoleon I-er), Paris, 1955, p. 327-328*; de asemenea, aprecierea lui P. Cernovodeanu, *Les voyageurs français,* loc. cit., p. 748.

[7] Între puținii negustori francezi aflați în Principate în acești ani, un Hortolan, la București, încerca să stabilească legături cu firmele franceze. Cf. Hurmuzaki, *Documente,* supl. I/2, p. 93; totodată, adept înfocat al ideilor revoluției franceze, republican convins, el făcea o aprigă propagandă pentru aceste idei (Vezi și Ariadna Camariano-Cioran, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire în limba greacă și română*, București, 1946, p. 21-22).

[8] Hurmuzaki, *Documente*, Supl. I/3, p. 521-525, raport din 13 iunie 1798, cu date asupra posibilităților de comerț ale Moldovei, inspirat masiv din opera lui Peyssonnel, *Traité sur le commerce de la Mer Noire,* vol. II, 1787, așa cum a constat G. Lebel, *op. cit.,* p 332-331.

[9] Hurmuzaki, *Documente*, Supl. I/2, p. 172-179.

[10] Cf. Maria Holban, *Texte d'un rapport inédit*, loc. cit., p. 238.

[11] *Ibidem*, p. 237-238.

[12] *Ibidem*, p. 238-239.

[13] *Ibidem*, p. 239.

[14] *Ibidem*, p. p. 240.

Pe larg se referă la starea economică a Principatelor, în scrierile lor, unii dintre ofițerii sau diplomații francezi, aflați în misiune din ordinul lui Napoleon. Rapoartele întocmite de ei urmau să ofere superiorilor date exacte, nu numai asupra situației politico-militare, ci și asupra potențialului economic al Principatelor. Între alții, Leclerc ne oferă, în lucrarea sa, o prezentare amplă a situației economice a celor două principate, la începutul secolului al XIX-lea –, o prezentare caracteristică, în linii mari, și pentru alte scrieri elaborate de călătorii francezi la acest început de veac și care corespunde, în linii generale, realității.

Principala ramură economică care furnizează o bună parte a producției de export, atât a Țării Românești, cât și a Moldovei, o constituia, la acea dată – ca și în perioada anterioară –, creșterea animalelor. Cultivarea pământului, care ar fi trebuit să fie principala ramură a agriculturii, după aprecierea lui Leclerc – dar și după aprecierea atâtor altor călători –, era mult rămasă în urmă; a fost „neglijată dintotdeauna", iar exportul de grâne nu a fost niciodată însemnat[15]. Totuși, o serie de ramuri secundare ale economiei solului, pomicultura, viticultura și, mai ales, apicultura, ofereau și ele importante produse de export. Pomii fructiferi de tot felul, cu o producție foarte ridicată, alcătuiau adevărate „păduri de arbori fructiferi", mai ales în zonele muntoase, amintind parcă călătorului francez de „cele mai frumoase grădini și livezi" din patria sa[16]. Mierea de albine și ceara, produse în cantități mari, și de bună calitate, erau solicitate în mod deosebit la export, în cea mai mare parte, prima luând calea Constantinopolului, a doua ajungând în Veneția[17].

O altă bogăție importantă a țării o constituiau „superbele păduri" care acopereau munții și care dădeau importante produse pentru export, „un excelent lemn de construcție"[18].

Subsolul Principatelor, pe de altă parte, mai ales zona munților, ascundea impresionante bogății minerale, sare, silitră, cărbune, aur – acesta din urmă aflat și în albiile râurilor –, precum și alte bogății, toate acestea fiind aproape cu totul neglijate[19].

Să adăugăm, la toate acestea, referințele sale la aspectele de viață economică ale orașelor pe care le-a vizitat[20].

---

[15] Cf. N. Isar, *Réalités économiques et sociales roumaines dans la vision des voyageurs français. Le mémoire de Leclerc (1805)*, în „Analele Universității București", Istorie, XXXVI, 1987, p. 76 (texte reproduse după fotocopiile de la Arh. Naț. Centrale, A.M.G., rola 73/1).

[16] *Ibidem.*

[17] *Ibidem*, p. 76.

[18] *Ibidem*, p. 75.

[19] *Ibidem*, p. 76-77.

[20] La București, de pildă, el observă nu numai „frumoasele edificii publice", ci constată și numărul mare de negustori, mai ales străini; despre Târgoviște, vechea capitală, notează că are un „comerț destul de activ"; Giurgiu este principala „schelă" a Munteniei, unde se îmbarcă negustorii pentru a

Un alt ofiţer francez, căpitanul Aubert, în lucrarea sa de *Noţiuni statistice*, scrie şi el despre bogăţiile considerabile ale Moldovei şi Ţării Româneşti, constatând că cele două provincii seamănă foarte mult între ele şi deţin aproape aceleaşi resurse, aşa după cum sunt supuse „aceloraşi greutăţi sub administraţia Porţii Otomane"[21].

Relatări interesante despre starea economică a Principatelor găsim la colonelul Guilleminot, trimisul lui Napoleon la tratativele de la Slobozia, din 1807. Trece şi el în revistă numeroasele bogăţii ale celor două provincii: întinsele şi fertilele câmpii pentru cultură, pădurile cu lemnul cel mai bun pentru construcţie, râurile repezi care abundă în peşte, turmele numeroase de animale şi cantitatea mare de produse animaliere, viile cu producţii mari, livezile cu pomi fructiferi, mulţimea stupilor, cu producţie considerabilă de miere şi ceară, şi, în sfârşit, minele de aur, argint, cărbune, fier, care „rămân ascunse" de frica turcilor"[22]. Constată însă şi el, precum şi alţi publicişti francezi, că industria lipseşte sau este foarte redusă, că încercările de a întemeia „câteva fabrici sau manufacturi" au eşuat, şi datorită vremurilor tulburi, a războiului[23].

Unele date de ordin economic, referitoare la Ţara Românească, găsim în jurnalul de călătorie al căpitanului Thomassin. El constată – la 1814 – că ţara este străbătută de o importantă reţea de râuri şi pâraie care provoacă „inundaţii considerabile", dăunătoare agriculturii[24]; remarcă, pe lângă creşterea animalelor, cultivarea cerealelor, grâu, orz, porumb, acesta din urmă constituind hrana de bază a sătenilor[25].

Evident, caracteristicile situaţiei economice a Principatelor Române, la începutul secolului al XIX-lea – aşa cum sunt surprinse în câteva scrieri din anii 1805-1807, la care ne-am referit –, rămân valabile, în linii generale, şi pentru intervalul de timp marcând sfârşitul domniilor fanariote, până la 1821, iar lucrările publiciştilor francezi, publicate în anii 1821-1822, prin relatările, lor vor completa numai datele acestor caracteristici, fără a le schimba sensul.

Contele Salaberry, în lucrarea sa din 1821, ca şi predecesorii săi, trecea în revistă bogăţiile apreciabile ale solului şi subsolului Principatelor[26], insistând

---

merge pe Dunăre spre Marea Neagră sau în sus, pe acelaşi fluviu, spre Germania; Brăila, altădată cu un comerţ însemnat, îi apare călătorului, acum, decăzută, datorită războiului al cărui „teatru" fusese. Cf. *Ibidem*, p. 74.

[21] M. Émerit, *L'enquête de Napoleon I-er*, loc. cit, p. 192-195.

[22] N. Isar, *Les Principautés Roumaines du debut du XIX-e siècle*, anexa 1, loc. cit., p. 82 (text reprodus după fotocopiile de la Arh. Naţ. Centrale, Microfilme-Franţa, A.M.G., rola 173/1).

[23] *Ibidem*, p 83.

[24] *Ibidem*, anexa nr. 2, p. 85.

[25] *Ibidem*, p. 86.

[26] Salaberry, *Essai sur la Valachie et la Moldavie*, p. 14-21. Se scrie aici despre numărul mare de cai, boi şi vaci; despre producţia mare de miere şi ceară, aceasta din urmă „atât de bună şi de

asupra contrastului dintre aceste bogăţii şi sărăcia locuitorilor. Un alt publicist din aceeaşi serie, Fr. Recordon, notează că pământul Ţării Româneşti este „unul din cele mai fertile din Europa", că există o abundenţă de cereale, legume, fructe, animale domestice, peşte, miere ş.a.[27] – bogăţii contrastând cu starea jalnică a locuitorilor de rând. La fel, trece în revistă bogăţiile remarcabile ale ţării şi Ch. Pertusier, notând, ca şi ceilalţi călători francezi, că, mai ales bogăţiile subsolului, rămân neexploatate de frica turcilor[28].

Observaţii interesante găsim şi în lucrarea lui É. Gaudin, între altele, el afirmă că, în raport cu calamităţile de tot felul care cădeau asupra lor, „dacă cele două principate nu deveniseră, totuşi, un deşert nelocuit, nimic nu explica mai bine decât admirabila bogăţie şi inepuizabila fertilitate a solului"[29]. Referindu-se la bogăţiile naturale ale solului şi subsolului Ţării Româneşti, un alt francez din aceeaşi serie, F. Laurençon, observa că „natura n-a refuzat nimic acestei bogate şi nefericite ţări, decât pacea şi liniştea"[30]. La rândul său, Barthélemy Bacheville, constatând bogăţiile naturale ale Principatelor, aprecia că, în ciuda nenorocirilor aduse de războaie şi a abuzurilor de nedescris ale domnitorilor fanarioţi, dregătorilor şi boierilor, datorită aceloraşi bogăţii, în Principate, exportul depăşeşte importul cu o pătrime[31].

3.2. Boierii şi ţăranii în viziunea călătorilor francezi

Alături de critica la adresa sistemului domniilor fanariote şi la adresa dominaţiei otomane, consideraţiile călătorilor sau publiciştilor francezi asupra raporturilor sociale interne şi principalelor clase sau categorii sociale din Principate constituie un aspect important al opiniilor acestor observatori străini ai realităţilor româneşti.

Trebuie observat că scrierile franceze apărute pe parcursul unei perioade de peste o jumătate de secol – la care ne raportăm – aproape în unanimitate se caracterizează prin aceeaşi viziune asupra raporturilor dintre cele două importante categorii sociale, ţărani şi boieri. În timp ce ţăranii sunt compătimiţi pentru situaţia lor jalnică, boierii sunt condamnaţi şi consideraţi vinovaţi – alături de domnii fanarioţi şi turci – pentru starea celor dintâi, ca şi, în general, pentru starea de decădere a Principatelor. Imaginea ţăranului trăind în neagră mizerie, în contrast cu bogăţiile ţării, aflat în această situaţie nu numai datorită efectelor dominaţiei otomane şi despotismului domnilor fanarioţi, ci şi datorită exploatării crunte a

căutată în Europa"; despre cantităţile imense de cărbune de pământ, păcură şi silitră pe care le ascunde subsolul.

[27] Fr. Recordon, *Lettres sur la Valachie*, p. 13-16.

[28] Ch. Pertusier, *La Moldavie, la Valachie*, p. 25-26.

[29] É. Gaudin, *Du soulevement des nations chrétiennes*, p. 55.

[30] F. C. Laurençon, *Nouvelles observations*, p. 5.

[31] *Voyage de frères Bacheville, en Europe et en Asie*, Paris, 1822, p. 55.

boierilor, o găsim atestată în lucrarea lui J. L. Carra[32], ca şi în alte scrieri de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Constatăm la Carra acest sentiment de compasiune pentru soarta ţăranilor moldoveni chiar dacă, referindu-se la ei, publicistul francez face aprecieri negative despre caracterul, obiceiurile, portul lor ş.a., proprii locuitorilor Moldovei[33], aspect observat şi comentat cu interes de N. Iorga[34].

Critica la adresa boierilor o găsim şi în textele contelui d'Antraigne. El condamnă privilegiile boierilor, notând că aceştia, stăpânitori de pământuri întinse, „au toate drepturile şi nu plătesc dări statului"; în dregătoriile lor ei sunt plătiţi „din ce se jefuieşte poporul", aşa după cum punga domnului se umple „tot din banii poporului". Boierii, subliniază el, se comportă în general cu „tiranie" faţă de ţărani, supuşii lor[35] (cu aceeaşi tiranie cu care domnul s-ar purta cu boierii, iar turcii cu domnul!).

Cele mai ample referinţe la clasele sociale – la ţărani în primul rând – le găsim la un alt important călător francez de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, contele d'Hauterive. Sunt de remarcat, înainte de toate, consideraţiile pe care călătorul francez le face, încă de la începutul scrierii sale, asupra rolului „poporului" – adică al ţăranului moldovean –, de păstrător al virtuţilor strămoşeşti, de garant al vitalităţii neamului şi dezvoltării lui viitoare.

Spre deosebire de mulţi dintre călătorii străini, când se referă la condiţiile grele de viaţă ale ţăranului, constată la el demnitate şi curaj, bărbăţie. Ajuns sub jugul unei aristocraţii abuzive, copleşit de „părtinirea legilor", „mereu lipsit de stăpânirea pământului"[36], „poporul" nu şi-a pierdut „libertatea sa personală", „însuşirile sufleteşti pe care în zadar le-ai căuta la vecinii săi", dreptul sacru de a se răzvrăti împotriva nedreptăţilor de tot felul. În acelaşi sens, referindu-se tot la ţărani, el scrie mai departe: „Moldovenii n-au pierdut nimic din firea aceasta de origine, cari se răzvrăteşte împotriva oricărei apăsări noi. Ei plătesc cu munca lor folosinţa unui pământ care nu e în stăpânirea lor. Ei nu se plâng că plătesc o parte din munca şi din roadele pe care le trag ei [...]; dar orice cerere neaşteptată îi face să se revolte. Ei sunt întotdeauna gata să stea împotriva boierilor lor la judecata ispravnicului şi să pârască pe acesta înaintea domnului. Ei nu se tem să străbată toată ţara, ca să vie la divan să dea singuri jălbile cele mai îndrăzneţe"[37].

---

[32] J. L. Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie,* p. 130.

[33] *Ibidem,* p. 127; 153 ş.a.

[34] Marele istoric, analizând opera lui Carra, înţelege să condamne ca nedrepte şi subiective aceste impresii din urmă ale călătorului francez. Cf. *Histoire des relations*, p. 60.

[35] C. Gane, *op. cit.*, p. 43.

[36] O apropiere de textele de peste mai bine de o jumătate de veac mai târziu, ale lui Nicolae Bălcescu, nu ni se pare deloc hazardată.

[37] D'Hauterive, *Memoriu,* text paralel francez-român, p. 80/81. Vezi şi Alte referinţe asemănătoare, p. 78/79; 80/81; 82/83; 84/85; 86/87; 88/89 şi altele.

Savantul călător francez combate învinuirile de „lenevie" sau „şiretenie", aduse ţăranilor de unii călători străini (aluzie, în primul rând, la Carra), ca fiind cu totul nedrepte. „Mărturisirea celor care vorbesc împotriva unui popor apăsat, eu nu o voi primi niciodată"[38]. Indiferenţă, da! Notează el, spre deosebire de pildă, de ţăranul din Elveţia, căci acesta din urmă „se foloseşte, fără împărţeală de toate roadele muncii sale. Dar când munca unui popor se săvârşeşte pe un pământ care nu este al lui, şi când i se cere cu atât mai mult cu cât munceşte mai din greu, ce minune este că nu lucrează decât în măsura trebuinţelor sale?"[39]. Dimpotrivă, el constată la ţăranii români virtuţi ale strămoşilor latini şi daci: pe lângă hărnicie, „o răbdare fără margini pentru suferinţele ce nu se pot înlătura, o veselie statornică în sărăcie şi însuşiri casnice"; ei sunt ospitalieri, cuviincioşi, îndatoritori[40] şi, mai ales, plini de demnitate[41].

Analiza pe care d'Hauterive o face cauzelor depopulării de la sate este o critică la adresa boierilor, dregătorilor şi domniei[42]. Împotriva cruzimii stăpânilor, de asemenea, el ia apărarea robilor-ţigani şi cere eliberarea lor[43]. Critica adresată domnilor şi boierilor, în strânsă legătură cu constatarea vieţii grele a ţăranilor, se constituie, în viziunea observatorului francez, într-o critică la adresa despotismului şi a privilegiilor feudale. Cum „drepturile poporului sunt sfinte, iar privilegiile cele mai adeseori nu sunt sfinte", datoria monarhului luminat ar trebui să fie, notează el, „a smulge" de la cei mai mari drepturile răpite poporului[44].

Observaţii critice la adresa boierilor şi note de compasiune pentru ţărani găsim şi în însemnările contelui Salaberry, de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Pentru starea de mizerie a ţăranilor, nota el, semnificative erau locuinţele lor, adevărate bordeie subterane, voind parcă a-şi ascunde locatarii din calea asupritorilor[45]. „Iată starea de civilizaţie – notează el, reflectând asupra acestei imagini – la care opresiunea şi tirania reduc pe oameni"[46]. O notă de înţelegere

[38] *Ibidem*, p. 82/83.
[39] *Ibidem*, p. 84/85.
[40] *Ibidem*, p. 86/87 ; 88/89.
[41] „Mărturisesc – notează el – că această tradiţie vie a vechii libertăţi romane este un lucru pe care nu mă aşteptam deloc să-l găsesc aici, şi mi-a plăcut foarte mult să-l aflu la patru sute de leghe de Roma, şi după optsprezece veacuri de la Cicero". Cf. *Ibidem*, p. 82/83.
[42] *Ibidem*, p. 96/97; 98/99; 100/101; 102/103 – 104/105 etc.
[43] *Ibidem*, p. 104/105 – 112/113.
[44] *Ibidem*, p. 164/165. Referindu-se la raportul dintre boieri şi domn, el notează: „Unii stăpânesc peste pământ, ceilalţi peste viaţa oamenilor şi în această împărţeală a celor două mari puteri ele au pierdut, aşazicând, dreptul în sine de a se cumpăta una pe cealaltă şi amândouă au scăpat de sub frâul legii". Cf. *Ibidem*, p. 162/163.
[45] Acest pasaj sugerează, pe bună dreptate, o comparaţie cu aprecierile corespunzătoare din *Însemnare de călătorie* a lui Dinicu Golescu, aşa cum face P. Cernovodeanu, în remarcabilul său studiu, *Les voyageurs français*, loc. cit., p. 242.
[46] Salaberry, *Voyage à Constantinople*, p. 99.

vizând această clasă socială, găsim la acest francez – spre deosebire, de pildă, de Carra – şi atunci când descrie dansurile populare[47] sau obiceiurile, pe care le semnalează în cursul călătoriei sale.

Referinţe cu conţinut social aflăm şi în rapoartele primilor consuli francezi în Principate. Unul dintre aceştia, J.L. Parrant, considera şi el că o parte de vină pentru viaţa grea a ţăranilor – aflaţi în neagră mizerie, „în ultima stare de îndobitocire"[48] – o aveau şi boierii, pe care consulul îi acuză de ignoranţă şi imoralitate[49].

Un alt consul francez, Saint-Luce, critica, în 1804-1806, nu numai pe domnii fanarioţi, ci şi pe boierii pământeni, la care luxul devenise un „obiect de primă necesitate" iar funcţiile, după exemplul domnului, un mijloc de jefuire a poporului[50], ajuns într-o stare de incredibilă suferinţă şi degradare[51]. La rândul său, consulul Lamare, condamna în anii 1807-1808, comportamentul opresiv faţă de ţărani al boierilor din Ţara Românească – la care adăuga, după opinia sa – lipsa lor de patriotism[52]

Relativ la aceeaşi dată, în strânsă legătură cu caracterul înapoiat al agriculturii, consulul Reinhard semnala şi el, traiul simplu şi viaţa deosebit de grea a ţăranilor[53]. El condamnă privilegiile boierilor, mai ales scutirea lor de dări şi sugerează necesitatea unei reforme fiscale – care ar fi urmat să cadă în sarcina unei alte administraţii decât în cea a domnilor fanarioţi; printr-o asemenea reformă, prin impunerea la dări a boierilor – „singurii proprietari, singurii bogaţi" – se putea realiza, după calculul său, o diminuare la jumătate a capitaţiei ţăranilor aflaţi în sărăcie şi mizerie[54].

Unele observaţii de ordin social face în scrierea sa şi soţia diplomatului la care ne referim aici – Christine Reinhard –, aceasta menţionând hrana extrem de proastă a ţăranilor moldoveni, precum şi starea lor de ignoranţă[55]. Nu-i scapă călătoarei franceze, când se raportează la structura socială a Moldovei, observaţia că aici lipsea o clasă de mijloc, ceea ce se constituia într-o gravă piedică în dezvoltarea societăţii. „Starea pe loc a lucrurilor din această ţară – subliniază ea, cu ochii unui observator occidental – se datoreşte, fără îndoială, lipsei clasei de mijloc care este, în toate părţile, focarul de instrucţie şi civilizaţie"[56].

---

[47] „Les danses valaques ont un caractere de langueur; c'est le gest le plus volupteuse soutenu d'un air simple et monotone", notează el, descriind hora. Cf. *Ibidem*, p. 47.
[48] Hurmuzaki, *Documente*„ vol. XVI, p. 665; 696.
[49] *Ibidem*, p.696; Supl. I, p. 520 ş.a.
[50] *Ibidem*, vol. XVI, p. 703.
[51] *Ibidem*, p. 665.
[52] *Ibidem*, p. 816, 823, 834.
[53] Maria Holban, *Texte d'un rapport inédit*, loc. cit., p. 238.
[54] *Ibidem*, p. 241-242.
[55] Chr. Reinhard, *O pagină din viaţa românească*, p. 33-35.
[56] *Ibidem*, p. 28-29.

Referințe valoroase la structura socială din Țara Românească găsim în textele ofițerului Leclerc. Acesta discută situația deosebit de grea a țăranilor, în strânsă legătură cu caracterul înapoiat al agriculturii, al nefolosirii unei importante suprafețe arabile a țării. După acest francez, țăranul, exploatat crunt de boieri, nu ar găsi nici un interes în munca sa. „Cultivatorul – scrie el – nu seamănă decât pentru a trăi", pentru nu a muri de foame, temându-se că surplusul îi va fi ridicat de boieri, care nu lasă „acestui nenorocit decât ceea ce îi este necesar pentru a nu muri de foame"[57].

Evident, ofițerul Leclerc, ca și alți călători francezi, încadrează raporturile dintre țărani și boieri la starea generală a țării la sfârșitul domniilor fanariote. Referindu-se la starea de mizerie a țăranilor – aflați nu numai sub apăsarea turcilor, a fanarioților și dregătorilor de tot felul, ci și a boierilor pământeni –, el afirmă că „decăderea speciei umane în aceste locuri pare un lucru incredibil, atunci când ne gândim la dărnicia naturală a pământului", dar nu dacă ne gândim, adaugă el, la „efectele despotismului oriental, modelat de domni (domnii greci, n.n., N.I.), sclavi și tirani în același timp"[58].

O critică categorică la adresa boierilor găsim și în scrierea colonelului Guilleminot, din 1807. Mânați numai de două mobiluri, interesul și tirania, boierii români apar ofițerului francez „intriganți, uneltitori, opresori, nemiloși, severi cu supușii lor și tirani în casele lor"; în sfârșit, notează el, „ei au toate viciile care produc tirania sub care îi țin turcii, stăpânii lor"[59].

Un critic virulent la adresa domniilor fanariote, generalul Langeron, a fost în același timp un critic al comportamentului și mentalităților boierilor români; el notează că aceștia trăiesc într-un lux abuziv, își cumpără dregătorii cu sume mari de la stăpânii lor, pentru a le stoarce apoi cu „o nemaipomenită sălbăticie" de la „nenorociții de săteni"[60]. Unele observații critice la adresa boierilor și de compătimire pentru țărani, găsim și în însemnările despre români ale contelui-emigrant Moriolles. Între altele, acesta observă că boierii moldoveni nu locuiesc pe moșiile lor, ci mai ales la Iași, iar despre țărani, pe care sincer îi compătimește, notează că se hrănesc „rău"[61].

---

[57] N. Isar, *Le mémoire de Leclerc* (1805, loc. cit., p. 75).

[58] *Arh. Naț. Centrale, Microfilme-Franța*, A.M.G., Rola 173/1, p. 551. În mod critic, la adresa boierilor se referă călătorul francez și atunci când notează, inspirat mai degrabă din lectura unor însemnări anterioare, decât din observația directă, că „cei mari, curtezanii și bogații imită în întregime pe turci", cu toate deosebirile esențiale de religie. Cf. *Ibidem*, p. 557.

[59] Cf. N. Isar, *Les Principautés Roumaines au debut du XIX-e siècle*, anexa I, loc. cit., p. 80. De observat că acest autor, consemnând existența a 4 clase de boieri, notează că cea de a patra clasă „n'a pas de difference avec le peuple" (*Ibidem*, p. 83).

[60] Hurmuzaki, *Documente*, Supl. I/3, p. 72-73; 75.

[61] Cf. *Voyage en Moldavie*, p. 27; Vezi și N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. II, t. III, p. 143-144.

În sfârşit, din seria ofiţerilor francezi, ar fi de reţinut, pentru observaţiile sale asupra situaţiei sociale, numele lui Thomassin, care, referindu-se la masele ţărăneşti din Ţara Românească, în relatările sale de călătorie, notează: „Poporul valah este sclav; el nu stăpâneşte decât vitele sale, caii săi, locuinţa sa. Pământurile aparţin boierilor sau seniorilor"[62]. Adaugă, bineînţeles, că, în acelaşi timp ţăranii sunt victima domnului fanariot şi a grecilor veniţi cu el de la Constantinopol, care n-au alt scop decât de a se îmbogăţi, de a strânge cât mai mult „pe seama poporului pe care îl administrează"[63].

*

În legătură cu cauzele revoluţiei condusă de Tudor Vladimirescu analizează situaţia ţărănimii publiciştii francezi din anii 1821-1822.

Contele Salaberry, în noua sa lucrare despre români, din 1821, aşa cum face majoritatea autorilor francezi, pune în contrast starea de mizerie a ţărănimii cu marile resurse şi frumuseţi naturale ale Principatelor. Constatând că bogăţiile pământului, în primul rând, se află, în cea mai mare parte, în stăpânirea domnului, a boierilor şi a clerului, despre ţăranul din Principate, scrie cu compasiune: „În general, puţine sunt ţările în care soarta ţăranului să fie mai mizerabilă. Domnitorul de la care cumpără protecţia pentru taxele pe care el (ţăranul) le plăteşte, nu este cel puţin în stare să-l apere împotriva supuşilor Porţii, nu este nici suficient de generos pentru a-l susţine împotriva boierilor; oprimat, jefuit şi de unii şi de alţii, temându-se de a-şi vedea ridicate în numele fiscului animalele de muncă şi hrana sa, adesea el recurge, în această situaţie extremă, la ajutorul perfid al cămătarilor".

Publicistul francez distinge o diferenţă între exploatarea internă a ţăranilor – exercitată de domn şi boieri – şi exploatarea exercitată de Poartă, de care ţăranii ar fi conştienţi. „Fără îndoială – scrie el –, primii săi tirani sunt stăpânii pământului şi domnii săi; dar poporul pare să nu dorească a recurge la protecţia şi intervenţia Porţii pentru că jugul opresorilor săi, care au aceeaşi limbă, religie şi origine, apasă mai puţin violent asupra sa"[64]. Şi observatorul francez ia notă de existenţa sentimentului naţional, de aspiraţiile de dreptate şi libertate ale ţăranilor; aceştia – notează el –, „plasaţi între turci şi boierii lor, preferă o independenţă absolută şi de unii şi de alţii".

[62] Cf. N. Isar, *Les Principautés Roumaines au debut du XIX-e siècle*, anexa 2, loc. cit., p. 85 (text reprodus după microfilmele de la Arh. Naţ. Centrale, M.A.G. Microfilme-Franţa, rola 173/1)..

[63] *Ibidem.* Observaţia autorului că boierii pământeni locuiesc la ţară, valorificând veniturile moşiilor lor, în timp ce „grecii lacomi" stau în capitală pentru a se îmbogăţi din slujbele Curţii, ni se pare cam grăbită; ea contravine în orice caz observaţiilor altor călători care, dimpotrivă, scot în evidenţă că boierii locuiesc în capitală.

[64] Salaberry, *Essai sur la Valachie et la Moldavie*, p. 21.

Pe linia interesului pentru această categorie socială, se înscrie şi observaţia publicistului, că numele generic de *români*, al locuitorilor Principatelor, amintind de strămoşii romani, desemnează în primul rând, această clasă socială. Noţiunea de *rumân*, desemnând în trecut numai categoria ţăranilor dependenţi, este plasată de el asupra tuturor ţăranilor şi suprapusă noţiunii etnice de *rumân* (sau *român*), la rândul ei amintind de descendenţa romană. Valahia, scrie el, se numeşte „Ţara Rumânească sau Imperiul Roman, şi ţăranii Rumâni (Rumans) sau Romani (Romains) *pentru a se distinge de gentilomi sau boieri* (s.n., N.I.). Numele de Roman a devenit în Valahia un termen de nemulţumire ca în Grecia, acela de Romei"[65].

Când este vorba de moravurile boierilor, ca şi alţi publicişti francezi, Salaberry se referă în primul rând la înclinaţiile acestora pentru un lux nemărginit. „Luxul boierilor şi boieroaicelor nu are margini", notează el; şi pentru a sublinia tabloul negativ al moravurilor boiereşti, reproduce în lucrarea sa o cunoscută descriere făcută de contele de Ligne cu câteva decenii în urmă[66].

Impresii cu privire la ţărani şi boieri, găsim, de asemenea, în lucrarea lui Fr. Recordon. Compusă din texte redactate la date diferite – respectiv cele 10 scrisori –, sub acest aspect, lucrarea ne oferă o viziune contradictorie; în prima parte, în care se referă mai pe larg la clasele sociale, tonul autorului este mult mai moderat cu privire la boieri, pentru ca la sfârşitul lucrării – în ultima scrisoare din cele 10 câte o compun –, în legătură cu mişcarea condusă de Tudor Vladimirescu, spiritul critic să capete accentul propriu majorităţii scrierilor franceze.

Pe ţărani publicistul îi descrie cu simpatie. În „fizionomia lor ei poartă blândeţea caracterului lor"; au o serie de calităţi notorii, între acestea numărându-se „ataşamentul pentru religia lor şi pentru datoria pe care ea le-o impune, ca şi supunerea şi respectul pentru seniorii lor", calităţi datorită cărora aceşti „buni români" sunt deseori maltrataţi de oamenii boierilor[67]. Pe pagini întregi, referindu-se la aceştia, el descrie credinţa şi superstiţiile locuitorilor Ţării Româneşti (acestea, privite cu multă indulgenţă), ca şi obiceiurile lor[68]. Pe boieri, în această primă parte a lucrării, aşa cum am anticipat, Recordon îi priveşte cu oarecare îngăduinţă; luxul lor i se pare firesc şi la fel de fireşti i se par veniturile ridicate de ei de la ţărani! În acelaşi sens, i se pare normal ca echipajele boierilor să echivaleze cu cele ale nobililor sau burghezilor din cele mai mari oraşe ale Europei, „atât prin somptuozitatea trăsurilor, îmbrăcămintea vizitiului şi lacheilor, cât şi prin excelenţii cai [...]"[69]. Nimic însă, în acest context – în prima parte a

[65] *Ibidem*, p. 21.
[66] *Ibidem*, p. 35; 37-42. Vezi şi *Oeuvre de Prince de Ligne*, t. II, Bruxelles, 1860, cu o introducere de Albert Lacroix, p. 104-111.
[67] Fr. Recordon, *Lettres sur la Valachie*, p. 36-37.
[68] *Ibidem*, p. 43 şi urm.
[69] *Ibidem*, p. 88-89.

lucrării – despre exploatarea țăranilor, despre mizeria lor, despre ignoranța boierilor, abuzurile și lipsa de patriotism a unora dintre ei, ca la alți călători! Este o imagine pe care o contrazice, într-o oarecare măsură, sfârșitul lucrării, cu ultima scrisoare, în care, referindu-se la obiectivele mișcării conduse de Tudor Vladimirescu, el subliniază justețea condamnării, atât a boierilor greci, cât și pământeni, „pentru nedreptățile de care ei se făcuseră vinovați"[70].

O optică mult mai critică a claselor sociale, decât la Recordon, găsim în lucrarea lui Ch. Pertusier. Acesta constată o anumită decădere morală a țăranilor, dar îi găsește explicația în înstrăinarea ei de pământ, de ideea de proprietate, pentru care face vinovată clasa dominantă: „Adevărații vinovați aparțin clasei superioare care, printr-o speculație necinstită, îi țin într-o ignoranță crasă"[71]. Caracterizarea pe care o face boierilor este din cele mai negative: „Boierii sunt ignoranți și superstițioși, înfumurați și supuși unui lux care nu-și poate afla scuza decât atunci când bunul gust și demnitatea îl înnobilează, dar care la ei se găsește foarte rar. Mândri de nașterea lor, cu care ei se laudă de obicei, într-o manieră care stârnește râsul, ei se agață fără rușine de putere și se pleacă cu umilință în fața ultimului grec din Fanar, pentru a obține privilegiul de a se apropia numai de tron, de unde, dacă aceasta s-ar putea crede, nu este nici unul dintre ei care să nu pretindă a-și trage originea"[72].

Merită semnalată constatarea indubitabilă a autorului privind asemănarea de ordin istoric, economic, social și politic dintre Țara Românească și Moldova, subliniată după descrierea celei dintâi. „Tot ceea ce urmează să spunem despre caracterul proprietății, despre economia rurală, repartiția impozitelor și în legătură cu abuzul care se face în acest domeniu, se aplică cuvânt cu cuvânt și Moldovei, de care urmează să ne ocupăm în mod special doar din punctele de vedere care oferă nuanțe"[73].

Note critice la adresa boierilor putem găsi și în lucrarea lui F. Laurençon; considerând pe aceștia, în majoritatea lor, de origine străină[74], remarcă apetitul lor pentru lux[75], nivelul modest de educație și cultură etc[76]. Aprecieri negative are și despre cler, în general, relevând mai ales ignoranța care l-ar caracteriza[77].

---

[70] *Ibidem*, p. 32.
[71] Ch. Pertusier, *La Valachie, la Moldavie*, p. 32.
[72] *Ibidem*, p. 30.
[73] *Ibidem*, p. 36.
[74] F. G. Laurençon, *Nouvelles observations*, p. 22.
[75] *Ibidem*, p. 30.
[76] *Ibidem*, p. 36. Între altele, el notează, în opoziție cu alți călători francezi, în privința referințelor de acest gen: „Este chiar rar de a găsi o carte în mâinile boierilor sau în ale soțiilor lor. Toate gândurile celor dintâi se îndreaptă spre intrigile Administrației, spre bărbi și funcții, iar ale soțiilor către cochetărie și galanterie".
[77] Fără nuanțele care s-ar fi cerut, el notează: „Este greu de găsit în Europa un cler mai ignorant și mai dedat desfrânării ca cel din Valahia". *Ibidem*, p. 18.

Deosebit de interesante sunt opiniile asupra situației sociale din Principate pe care le susține É. Gaudin în lucrarea sa, în 1822. El adoptă teoria originii slave a boierilor, pe care o vor dezvolta mai târziu unii istorici români; existența termenului de boier, scrie el, atestă faptul că după încetarea migrației, războinicii slavi, „prin forță și teroare", au subjugat locuitorii Moldovei și Țării Românești, adoptându-le limba, dar aducându-le în schimb „instituția feudală", cu ajutorul căreia ei se erijează în stăpâni ai pământului[78]. Apariția boierilor, scrie el, precum, câteva decenii mai târziu, N. Bălcescu, a însemnat subjugarea țărănimii! „Plasat într-o condiție atât de dependentă, atât de precară, putând să fie alungat cu aceeași ușurință cu care era primit, țăranul valah sau moldovean a devenit în mod inevitabil străin de orice sentimente, de orice bucurii și plăceri, pe care proprietatea, fie ea cât de mică, le face să se nască în inima omului integrat în societate". Înstrăinarea de pământul muncit, care aparține acum boierilor, arată el, în aceeași viziune proprie lui Bălcescu, însemna înstrăinarea de patrie, căci „dragostea de patrie, avându-și originea în aceste sentimente, în aceste bucurii și plăceri, îi rămâne în mod inevitabil necunoscută"[79].

După ce a abordat în prealabil problema originii boierilor, în câteva note, É. Gaudin schițează starea morală din prezent – de la 1821 – a acestei clase. Boierii moldoveni și munteni, scrie el, sunt aproape în totalitate „profund ignoranți, superstițioși, înfumurați și lăudăroși"[80]; pentru ei „luminile civilizației" nu sunt decât „în aurora dezvoltării lor", dar ei sunt grav afectați în „exercițiul prerogativelor lor feudale", pe de o parte, de administrația fanarioților, de dominația otomană, pe de alta[81].

Cu ochii observatorului occidental care era, el constată lipsa claselor intermediare, între boieri și țărani, o lipsă corespunzătoare slabei dezvoltări a meșteșugurilor și comerțului[82]; el scoate în evidență, pe de o parte, lipsa de pământ de care suferă țăranii, „ei fiind numai coloni" pe moșiile boierilor, iar pe de alta, fiscalitatea deosebit de apăsătoare exercitată de stat asupra lor[83]. În cele din urmă, Gaudin leagă soarta emancipării politice a Principatelor de întărirea economică și morală a țăranilor, de readucerea în sufletele lor, după cum am mai observat, a sentimentelor dragostei de patrie. În acest context se referă și la lipsa de entuziasm a românilor pentru cauza Eteriei, la 1821. „Această expunere a stării

[78] *Ibidem*, p. 50.
[79] *Ibidem*.
[80] *Ibidem*, p. 59.
[81] *Ibidem*, p. 58.
[82] *Ibidem*.
[83] *Ibidem*, p. 56-57. Referindu-se la sistemul impozitelor care copleșește pe țărani, la scutelnicii („cotelniks") și poslușnicii („post-luckins") boierilor, Gaudin arată că nu a putut culege în această privință date exacte asupra Moldovei, dar, scrie el, „este permis să avansăm că starea lucrurilor este, acolo, aproape aceeași" (*Ibidem*, p. 56).

politice a naţiunii moldovene şi valahe – scrie el în încheiere – explică pentru ce grecii au găsit acolo atât de puţin ajutor, de ce au atras aşa de puţini prozeliţi sub stindardul independenţei comune creştine, pe care îl înălţaseră"[84].

Un alt călător francez, din epoca de la 1821, Barthélemy Bacheville, se referă şi el la realităţile sociale din Principate. Este surprins mai ales – împreună cu fratele său cu care călătoreşte – de luxul nemăsurat al boierilor din Moldova, în acest sens el amintind de cele 800 de trăsuri care se importau anual din Viena; dar cheltuielile pe obiecte de lux, observă el, în parte sunt compensate prin exportul de vite, vin, grâu, „astfel încât, cu toate dezordinele unei detestabile administraţii, această ţară este încă una dintre cele mai bogate ale Europei"[85]. Ca şi alţi câţiva călători la care ne-am referit, autorul face constatarea că lipsesc clasele intermediare, căci „nu există acolo nici o manufactură"[86], poziţia dominantă în societate având-o boierii, „care posedă două treimi din pământuri, pe care le arendează ţăranilor, pe când aceştia din urmă nu mai sunt ataşaţi de patrie"[87]. Într-un alt pasaj, autorul încearcă o clasificare a „claselor sociale" din cele două Principate; pe lângă primele două, boierime şi cler, există o a treia clasă, un „le tiérs-état" care se prezintă însă de departe în urma celorlalte două"[88], prin care el subînţelege în primul rând ţărănimea. O a patra clasă, a robilor-ţigani, face o puternică impresie asupra autorului, fiind „o clasă mai de jos, dar care este atât de umilită, degradată şi disprețuită, încât nici nu este socotită în numărul locuitorilor principatului"[89].

În sfârşit, odată cu una dintre cele mai virulente critici la adresa domnilor fanarioţi, Philipe Zallony, în lucrarea sa din 1824, condamnă în mod categoric şi pe boierii pământeni din Principate. Îi condamnă în primul rând pentru străduinţa lor diabolică de a se face colaboratori ai domnului străin. „Nimic nu poate descrie – notează el – slugărnicia din jurul lui. Grija lor cea mai mare este de a se apropia de persoana Domnului"[90]. Portretul moral pe care Zallony îl face boierilor se raportează la egoismul lor, la atitudinea condamnabilă faţă de ţărănime. „Luxul exagerat – scrie el – era cel mai mare cusur al boierilor pământeni; în portul lor se întreceau unii pe alţii în haine bogate şi împodobite cu pietre scumpe"[91].

---

[84] *Ibidem*, p. 57.
[85] Barthélemy Bacheville, *Voyage des frères Bacheville*, p. 210.
[86] *Ibidem*, p. 209.
[87] *Ibidem*.
[88] *Ibidem*, p. 225
[89] *Ibidem*, p. 223. Privind această categorie socială, autorul exclamă: „Cât timp ar trebui pentru a aduce această clasă, abrutizată de cea mai mare servitute, la starea de civilizaţie în care se găseşte Franţa!". *Ibidem*, p. 224.
[90] M. – F. Zallony, *Despre fanarioţi*, p. 50.
[91] *Ibidem*, p. 54.

Referindu-se la politica fiscală deosebit de apăsătoare, dusă de domnii fanarioți, Zallony ține să sublinieze că din aceasta s-au înfruptat nu numai grecii din jurul lor, ci și boierii pământeni. „Birurile țăranilor – notează el – sunt atât de mult sporite încât sărmanii lucrează tot anul pentru fisc, fără a putea ajunge, cu toată frugalitatea lor, să-și agonisească existența"[92]. Imaginea situației grele a țărănimii, plasată în raport cu domnii fanarioți și boierime, este pusă pregnant în evidență de autor. „Țăranii ambelor principate – scrie el – sunt în special obiectul disprețului boierilor fanarioți, parc-ar fi fost creați numai ca să le îndestuleze rapacitatea lor"[93]. Și el se miră că o răscoală în masă a țăranilor „în contra apăsătorilor lor" întârzie să se declanșeze[94], deși ea se manifesta în acest sens prin alte forme de luptă[95].

Zallony, de fapt, raportează situația Principatelor Române, înainte de toate, la situația deosebit de grea a celei mai numeroase clase a societății, țărănimea, în legătură cu care condamnă, cum observăm, atât pe domnii fanarioți, cât și pe boieri, aceste analize constituind aspecte de bază ale lucrării sale.

3.3. Influența franceză și starea intelectuală a elitei

Călătorii francezi din epoca Luminilor, cum era firesc, se numără între cei mai de seamă observatori străini ai fenomenului influenței franceze în Principatele Române. La cei mai mulți, observațiile privind influența franceză și nivelul de cultură al țării sunt intercalate cu referințele privitoare la boierime. Primul dintre ei, în ordine cronologică, J. L. Carra, luând act de funcționarea Academiilor domnești de la Iași și București, între altele, se referă la circulația operelor lui Voltaire[96]. Progresul influenței franceze era constatat aproape trei decenii mai târziu de Christine Reinhard, mai ales în ce privește moda în rândul soțiilor de boieri moldoveni[97]. Relativ la aceeași dată, ofițerul Leclerc, referindu-se la mișcarea culturală din Principate, și reproducând o listă de lucrări tipărite în limba română, remarca opțiunea pentru traduceri din limba franceză (între acestea numărându-se *Istoria universală* a abatelui Millot)[98]. De asemenea, la acest

[92] *Ibidem*, p. 57.
[93] *Ibidem*, p. 72.
[94] *Ibidem*, p. 75.
[95] Vezi, de pildă, *Ibidem*, p. 81-84; de asemenea, p. 201.
[96] J. L. Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, p. 149-150, 152, 157-158.
[97] Doamnele din Iași, notează ea, în scrisoarea din 30 iulie 1806, „nu mai poartă costumul național și caută să imite moda franceză". Cf. Christina Reinhard, *O pagină din viața românească*, p. 26.
[98] Referindu-se la circulația cărților, pe lângă traduceri, el mai semnalează cărți populare; gramatica moldo-germană a lui I. P. Molnar; gramatica limbii valahe, a lui Ienakyi Văkărescul; o serie de cărți religioase, câteva manuale etc. Tipografiile din București și Iași, observa el, erau destinate mai ales tipăririi cărților religioase. Pentru aceste date Leclerc trimite la un izvor, altfel, mult folosit în lucrarea sa, „Journal de l'Ambassade Russe" din Constantinopol. Cf. *Arh. Naț. Centrale, Microfilme-Franța*, A.M.G., Rola 173/1, f. 558.

început de secol, contele de Rochechouart, călătorind prin Moldova, semnala „avansul europenizării" în aceste locuri şi, spre deosebire de alţi călători compatrioţi, observa că boierii moldoveni „erau toţi oameni foarte distinşi prin educaţia lor, şi manierele lor europene, cei mai mulţi vorbind franţuzeşte cu o mare perfecţiune şi cu accentul cel mai ales"[99], în timp ce damele se lăsau conduse de modele cele mai noi ale Parisului[100].

Generalul Langeron, atât de critic la adresa caracterului şi moravurilor boierilor din Principate, nu poate totuşi să nu le recunoască, cum se exprimă el, un anumit „spirit fin", conjugat cu calitatea de cunoscători ai limbii franceze[101].

Cunoaşterea limbii franceze şi circulaţia cărţii în limba franceză în Principate, sunt atestate şi de călătorii sau publiciştii francezi din epoca de la 1821. Contele Lagarde, de pildă, întâlnea în călătoria sa în rândul boierilor români, pe care, de altfel, şi el îi critică, mulţi cunoscători ai limbii franceze[102], şi considera că fenomenul acestui interes pentru limba şi cultura franceză era simptomatic pentru renaşterea viitoare a românilor[103].

*

Cum se poate observa, relatările călătorilor francezi – de departe cei mai numeroşi călători occidentali care au vizitat Principatele Române în epoca Luminilor –, ne oferă o imagine globală asupra acestora şi în multe privinţe ideile lor coincid cu ale cărturarilor români, mai ales în ceea ce priveşte condamnarea regimului domnitorilor fanarioţi şi a dominaţiei otomane, critica nedreptăţilor sociale şi altele.

Puse faţă în faţă, cele două imagini, „Principatele Române în viziunea iluminiştilor români" şi „Principatele Române în viziunea călătorilor francezi din epoca Luminilor", ne oferă identităţi semnificative. Cu deosebire opiniile privind originea latină, trecutul de luptă şi aspiraţiile de emancipare ale românilor, nu pot să nu fie puse – în cazul multor călători francezi – pe seama conştiinţei lor privind originea latină comună a celor două popoare, român şi francez. În orice caz, ni s-a părut interesant să aşezăm faţă în faţă aceste două imagini, cititorul urmând a observa singur aceste apropieri sau asemănări de opinii.

---

[99] M. Émerit, *Le voyage en Moldavie du Comte Rochechouart*, în „Revue historique du sud-est européenne, an. XI, nr. 1-3, 1934, p. 24.

[100] *Ibidem*, 25.

[101] Hurmuzaki, *Documente*, Supl. I/3, p. 72-73.

[102] Cf. *Voyage de Moscou à Vienne*, p. 323.

[103] În Bucureşti, în compania consulului francez Ledoulx, el vizitase pe I. Caragea, şi pe unii mari boieri, între care Grigore Brâncoveanu şi Constantin Dudescu; acesta din urmă, mare logofăt al Ţării Româneşti, îl va însoţi şi pe calea de întoarcere din Franţa – o călătorie devenită ea însăşi de notorietate. *Ibidem*, p. 379.

INDICE*

A

Aaron, Florian, 82, 123
Academia domnească de la Bucureşti, 12, 29, 30, 49, 50, 52, 56, 57, 59-61, 75, 87, 88, 114, 237
Academia domnească de la Iaşi, 12, 29, 30-32, 47, 52, 56, 57, 61, 87, 88, 114, 237
Academia Mihăileană, 48
Adamescu, Gh., 79
Adrianopol (Andrianopol), 99, 149, 195
Akkerman, 27, 195, 211
Alecsandri, Vasile, 57
Alexandru, D., 108
Alfieri, Vittorio, 100
Ali paşa, 216
Allembert, Jean d', 89, 101, 102
America (Statele Unite ale Americii), 192
Amsterdam, 94, 223
Angelescu, C. C., 35
Anghelescu, Mircea,98
Anglia, 72, 154, 189, 192, 194
Antim, mănăstire, 25, 78
Antraigne Launay, conte d', 197, 201, 205, 228
Arago, François,67
Argeş, 17, 21, 25, 27
Aristia, Constantin, 82
Aristide, filosof grec, 194
Armenopol, 163
Asachi, Clemens-Daniel, 31
Asachi, Gh., 10, 11, 29-34, 47, 48, 50, 54, 59, 87, 105, 106
Asachi, Lazăr (Leon), 10, 29, 31, 33, 50, 87, 106, 107
Atanasie, Gheorgache, 67, 69
Aubert, căpitan, 207, 210, 226
Aurelian, împărat 200
Austria, 33, 151-153, 181, 205, 206, 209, 210
Avrig, 55, 63, 76

B

Bacheville, Barthélemy, 227, 236
Baden, ducat, 186
Balş, Alexandru, 39
Balş, Gheorghe, 101
Balş, Ioan, 136, 39, 101
Balş, Iordache, 36, 101
Balş, P., editor, 203
Balş, Teodor, 165, 190, 191
Banat, 111, 135, 138, 171, 198, 209
Barbié du Bocage, 36, 39, 40, 90, 101
Baret, J., 102
Bariţiu, Gh., 87
Barnovschi, D. V., 175
Barnovschi, mănăstire, 45
Basarabeşti, dinastie, 149
Basarabia, 137, 152, 153, 157, 204, 211
Bavaria, 185
Bădărău, Dan, 88
Bălăceanu, Constantin, 52-54, 63, 65, 75, 77
Bălăceanu, Ioan, 65
Bălăceanu, Ştefan, 65
Bălcescu, Nicolae, 133,228, 235
Băleanu, Grigore, 72, 113
Băleanu, Nicolae, 72
Bănescu, N., 64, 77, 131, 137, 138, 167

* Precizăm că, pentru a nu încărca excesiv acest indice, am lăsat în afară nume de persoane sau localităţi încadrate în titlurile de lucrări de la subsol (nu şi numele autorilor acestora), precum şi denumirile de opere istorice sau literare încadrate în text.

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Bărcănescu, familia, 51, 54
Bârsănescu, Ştefan, 29-31, 33
Beldiman, Al., 99, 113
Bender, 211
Berindei, Dan, 74, 103
Bezdechi, Ştefan, 133, 140, 141
Bézout, E., 31
Bianu, Ion, 25, 66-69, 105, 119, 180, 182
Bibescu, G. G., 65
Bibescu, Dumitrache, 64
Bibescu, Gheorghe, 65
Biserica Ortodoxă Română, 13, 16
Bizanţ, 146
Blair, Hugh, 97
Blanqui, Adolphe, 71
Bocşan, N., 7
Bogdan al III-lea, 156, 203
Bogdan, Gheorghe, 34
Bogdan, voievod, 201
Bogdan – Duică, G., 51, 54, 56, 58, 62, 76, 89, 107
Boia, L., 139
Boileau, Despréaux, Nicolas, 92, 102
Borş, Petru, 93
Bosianu, C., 80
Bosnia, 210
Bossuet, Jaque – Bénigne, abate, 101
Braşov, 22, 25, 27, 87, 113
Brăila, 213, 226
Brăiloiu, Constantin, 71, 72
Brăiloiu, Nicolae, 70, 72, 75
Brâncoveanu, Constantin, 9, 147, 150, 202, 220
Brâncoveanu, Grigore 27, 94, 100, 238
Bubuchi, C., 65, 73
Bucovina, 104, 138, 157
Bucureşti, 8, 10-13, 22, 26, 29, 49-51, 54-59, 63, 65, 67, 69, 70, 78, 79, 81, 85, 87-89, 96, 99, 105, 108, 109, 112, 114, 117, 119, 130, 146, 206, 207, 213, 219, 224, 237
Budai-Deleanu, I., 33
Bugeac, 210
Bulgaria, 138, 210
Bure, de, fraţi, 47, 102
Burebista, 139
Burgundia, 223
Buzan, Sever, 16
Buzău, 17, 22, 23, 26

C

Calimach, cod, 163
Calimachi, Gavril, mitropolit, 18, 27, 28
Calimachi, Scarlat, domnitor, 31, 32, 157
Camariano-Cioran, Ariadna,12, 29, 30, 41, 42, 45, 49, 76, 84-86, 88, 98, 100, 101, 106, 224
Camariano, Nestor, 95
Canta, familie, 100
Canta, Ioniţă, 134
Cantacuzino, familie, 26, 150
Cantacuzino, Constantin, stolnic, 9, 135
Cantacuzino, Mihai, ban, 129, 130, 135, 146
Cantacuzino, Pârvu, 129
Cantacuzino, Toma, spătar, 150
Cantacuzino, – Paşcanu, Nicolae, 74
Cantemir, Dimitrie, 9, 130, 152, 202, 220
Cappadokis, 30
Caragea, Ioan, 51-53, 64, 75, 99, 161, 213, 215, 218, 238
Caragea, Nicolae, 86
Carcalechi, Zaharia, 144
Carol al XII-lea, 28, 86
Carpaţi, 15, 24, 50, 55, 104, 105, 136, 139-141, 146, 203, 209, 211
Carra, Jean Louis, 84, 201, 205, 223, 228-230, 237
Cassius, Dio, 135
Căldăruşani, mănăstire, 19, 22, 23
Călinescu, G., 133
Căpăţâneanu, Stanciu, 76, 86, 87, 93, 99, 110, 127, 128, 184
Câmpineanu, Constantin, 113
Cândea, V., 10
Cernăuţi, 176
Cerneţi, 198

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Cernovodeanu, P.,198, 205, 210, 212, 223, 224, 229
Cesar (Chesar), 62
Chesarie de Râmnic, episcop, 8, 13, 17,18, 23, 24, 26, 84, 104, 135, 136
Chesterfield, Philippe, 98
Chiev, 212
Chilia, 211
Chios, 46
Chiriță, dascăl, 48
Ciachir, N., 44
Cicanci, Olga, 5, 131
Cicero, 229
Cioranu, Mihai, 1344
Ciorănescu, Al., 36, 39, 40, 42, 88, 89, 101
Ciucă, M., 132
Ciupagea, N. Ioniță, 99
Ciurea, Al. I., 28
Cleobulos, Gh.. 42, 44-46
Close, Elisabet, 112
Cocora, Gabriel, 25
Codrescu, Th., 30
Codrika, Panaghiotis,
Colțea, mănăstire, 57
Columna [lui Traian], 197, 200
Comita, Ștefan, 57
Conachi, Costache, 98, 100, 113
Condillac, Etienne Bonnot de, 88-97, 101
Constantin cel Mare, 135, 141
Constantin, dascăl, 31
Constantinopol, 126, 166, 189, 192, 195, 207, 208, 220, 232
Copăceni
Coray, Adamantie, 36, 41, 42, 90
Corfus, I., 77, 130
Cornea, P., 10, 50, 94, 98, 128, 183
Cosma, Popescu, mitropolit, 17, 22
Costachi, Veniamin, mitropolit, 13, 18, 28, 30-34, 44-47, 105-107, 115, 116, 119, 135, 176, 188
Costea, Ioan, 33
Costinescu, P., 94, 95
Cottin, M-me de, 98
Couvray, Louvet de, 98
Craiova, 24, 65, 69, 86
Cuza, A. I., 78, 139
Cuzanos, Anania, 30

D

Dacia (Dachia), 22, 135, 139, 140, 142, 198-200, 209
Damaschin, Ioan, 25, 56, 106, 108
Darvari, D., 143
Dărmănescu, Darie, 86
Dârzeanu, Ioan, 134
Decebal, 139, 144, 199, 200
Diderot, Denis, 102
Dionisie, Eclesiarhul, 13, 24, 131, 212
Dobrescu, N., 16
Domairon, Louis, 109, 117
Dombasle, Mathieu de, 71
Dositei, ieromonah, 105
Doudeauville, duce de, 43
Dragoș, voievod, 146
Drăgășani, bătălie, 220
Drăghici, Manolache, 32
Ducas, Neofit, 50, 90
Dudescu, Constantin, 238
Dumitrache, medelnicer, 66, 67, 69, 70
Dumitrache, stolnic, 130
Dunăre (le Danube), 137, 138, 146, 147, 200, 213, 226
Duncas, Ștefan, 30
Duțu, Alexandru, 7, 21, 24, 25, 27, 84, 86, 97, 115, 135, 170

E

Ecaterina a II-a, țarina, 22, 26, 85
Eliade, Pompiliu, 34, 35, 65, 67, 68, 70, 71, 73, 175
Elveția, 178, 229
Elian, Al., 26
Émerit, Marcel, 199, 210, 226, 238
Enachie, paharnic, 31
Enescu, N. C., 30, 33, 48
Epir, 138
Erbiceanu, C., 21, 22, 26, 28, 30, 31, 105, 131-133, 136, 137-138, 169, 142

Erdeli (Ardeleanu), Ladislau, 60, 90
Estiotul, Constantin, 73
Europa, 56, 123, 124, 140, 149, 178, 203, 212, 218, 227, 234

F

Fabian – Bob, Vasile, 33, 48
Fanar, 163, 203
Fénélon, François de Salignac, 27, 28, 97, 98, 102
Ferrière – Sauveboeuf, conte de, 206
Filangieri, Gaetano, 97, 190
Filaret al II-lea,17, 21, 22, 26
Filipescu, Costache, 72
Filipescu, fraţi, 65
Filipescu, Gheorghe, 65
Filipescu, Grigore, 72
Filipescu, Manolache, 65
Filipescu, Nicolae, 72
Filipescu – Vulpache, Ioan, 74
Filitti, Dositei,17, 18, 20-22, 26
Filitti, I. C., 27, 68, 73, 223
Florian, Jean – Pierre Claris de, 99, 100
Flury, „filosoful", 90
Focion, 194
Focşani, 8, 130, 146
Fontenelle, Bernard Le Bovier de, 89
Formion, Vasile, 73
Fotiade, Lambru, 50
Fotino, Dionisie, 12, 130, 131, 136, 139, 140, 146-148, 150, 153, 167, 168
Francoeur Louis – Benjamin, 43
Franţa (la France), 12, 14, 33, 34, 36-38, 41-43, 47, 64, 66, 73, 74, 82, 154, 173, 194, 203, 210, 217, 223, 224
Frederic al II-lea, 89
Furnarachi, student grec, 35

G

Galaţi, 213, 223
Gall, doctor, 102
Gane, C., 197, 201, 228
Gaudin, Émile, 198, 200, 207, 220 ,221, 224, 227, 235
Gaultier, Aloisius - Edouard Camille, abate, 43
Genau, Léfevre, L., 36
Geneva, 124
Genilie, Iosif, 77, 81, 82
Genlis, M-me de, 98, 102
Georgescu, Vlad, 7, 41, 130, 178, 186
Gérando, A. de, 43
Germania (l'Allemagne), 213, 226
Gessner, Salomon, 99, 100
Gherasim, arhimandrit, 86
Gherasim (Clipa), episcop, 18, 28, 44, 75, 106
Gheorghiţă, I., 105, 106, 116, 135
Gherontie, călugăr, 22, 106
Gheuca, Leon, mitropolit, 18, 27, 28, 100, 105, 106
Ghica, Alexandru, 100
Ghica, Dimitrie (Dumitrache), ban, 100
Ghica, Grigore al III-lea, domnitor, 29, 61-63
Ghica, Grigore al IV-lea (Dimitrie), domnitor, 23, 27, 52, 54, 69, 75, 77, 81, 123, 184, 204
Ghica, Ion, 55, 57
Ghişe, D., 7, 9
Giovanni del Turco, 85
Girard, Gabriel, abate, 97
Giurescu, Constantin, C., 78
Giurgiu, 225
Gobdelas, Dimitrie, 30, 32, 88
Goetz, H., 37
Goldoni, Carlo, 100
Golescu, Dimitrie (Dumitrache),71, 72
Golescu, Dinicu (Constantin), 10, 72, 77, 78, 81, 111, 112, 124, 125, 169, 170, 171, 178, 179, 181, 186
Golescu, Iordache (Gheorghe), 52, 54, 63, 72, 75, 77, 81, 113
Golescu, Radu, 123
Goleşti, şcoală, 123, 125
Golia, mănăstire, 47
Grecia, 40-42, 44, 46, 47, 137, 233
Grigore, călugăr, 106

Grigorie, egumenul, 109, 117
Grigore (Grigorie) al IV-lea Dascălul, mitropolit, 17, 21-25, 117
Grigorie al II-lea, mitropolit,17, 21-25, 60,117
Grozav, V., 73
Guilford, Frederik North, lord, 41
Guilleminot, Armand Charles, 199, 207, 210, 211, 226, 231
Guillet, Isidor, 65
Gussi, Nic. Dim.,

H

Haneş, P. V., 78, 112, 125, 169
Haneş, V. V., 215
Hangerli, Constantin, 134, 212
Hariton, doctor, 78
Haşdeu, Bogdan Petriceicu, 18, 20, 132, 136, 143, 149, 150, 153, 154, 167, 168
Hauterive, Alexandre d', 197, 201, 228, 229
Heineke (Heineccius), I. G., 94, 95
Heliade – Rădulescu (Heliade), I., 51, 53, 54, 60, 70, 72, 76-79, 81, 89, 95-98, 100, 108-113, 120, 183
Helvétius, Claude-Adrien, 102
Hill, George, 82
Hodoş, N., 25, 105, 212
Holban, Maria, 198, 209, 210, 224, 230
Hortolan, negustor francez, 224
Hristache, pitar, 134
Hristaris, Mihail, 99
Hurmuzachi, colecţie, 34

I

Ierotei, dascăl, 78
Ignatie, mitropolit, 17, 20, 50, 64
Ilinschi, Ilie, 194
Imperiul Roman (Roma), 139, 197, 200, 233
Ioanid, Gheorghe, 82
Ioil, călugăr, 31
Ionaşcu, Ion, 12, 49, 52, 57, 77
Ionescu, G. M., 130
Ionescu de la Brad, Ion, 71
Iorga, N. (Nicolae), 8, 18, 24, 25, 28, 32, 35, 64-66, 73, 76, 84, 101, 105, 106, 130, 133, 136, 170, 175, 199, 203, 212, 217, 228, 231
Iorgovici, Paul, 34
Iosif al Argeşului, episcop, 17, 19, 20, 24-26
Ipsilanti, Alexandru, domnitor, 22, 29, 49, 153
Ipsilanti, Alexandru, şeful Eteriei, 22, 176, 214, 219
Ipsilanti, Constantin, domnitor, 212
Isar, N., 30, 36, 38,40-46, 53, 55, 62, 66, 79, 82, 86, 90, 95, 111, 121, 174, 180, 199, 210, 213, 225, 226, 231, 232
Iscru G., 27
Ismail, 211
Italia, 34, 69, 82, 135, 142, 177, 216
Izvoranu, C., 134

J

Jeaucourt, Lechevalier de, 84
Jomard, Etienne – François, 40, 43, 45, 46
Jullien de Paris, Marc-Antoine, 36, 37, 38, 40, 90, 96, 97, 102

K

Kant, Immanuel, 60, 88-90
Karadja, C. I., 36, 101
Karpe, Fr., 89
Kirileanu, Gh. T., 132, 136, 143, 150, 151, 154
Kléeman, Nicolas Ernest,
Kuciuk – Kainargi, 8, 28, 130, 131

L

Lacroix, Albert, 233
Lagarde, conte de, 200, 203, 221, 238
La Harpe, Jean-François, 97
Laiotă Basarab, 149

BCU "SIMION BĂRNUŢIU" UNIVERSITY LIBRARY

Lalescu, Tr., 80
Lamare, 230
Langeron, Alexandru, 199, 212, 231, 238
Lanjuinais, Joseph, 36, 89
Lasteyrie, du Saillant, Charles Philibert, conte de, 43
Laurençon, F. G., 200, 203, 218, 227, 234
Laybach, 26, 214
Lazăr, Gheorghe, 10, 11, 25, 29, 32, 33, 50-64, 75-79, 87-90, 96, 105, 107-110, 118, 127, 143, 145
Lebel, Germaine, 66, 224
Leclerc, călător, 198, 199
Leclerc, Victor, autor, 207, 208, 211, 225, 231, 237,
Ledoulx, Joseph, 238
Leibniz, Gottfried, Wilhelm, 89
Leipzig (Lipsca), 28, 131
Lenş, Alexandru,
Lenş, Constantin, 72
Lévizac, autor, 96
Licurg, 190, 193
Ligne, Charles – Joseph, prinț de, 198, 205, 206, 233
Linchou, negustor, 223
Londra, 37, 41, 68, 90
Ludovic al XVIII-lea (Louis, Ludovik),
Lovinescu, Eugen, 175
Lupu, Dionisie, mitropolit, 16, 17, 19, 21-23, 61-63, 77, 117
Lupu, Vasile, domnitor, 48, 147, 157

M

Macarie, Ieromonahul, 56, 108, 109, 110, 117, 118, 120
Macedonia, 138
Maciu, Vasile, 137
Mahomed al II-lea, 202
Mahomed, profet, 130
Maior, Petru, 98, 140, 142
Manega, Petre, 65
Manfi, Ioan, 33
Marcovici, Simion, 54, 57, 60, 64, 66, 68, 69, 78, 80-82, 119, 120, 144, 180, 193
Marcu, Al., 64
Marea Neagră (la Mer Noire, Pont), 141, 146, 226, 223
Marino, A., 7, 8, 10, 114, 128
Marmontel, Jean François, 97, 98
Matei Basarab, 147
Mavrocordat, Constantin, domnitor, 9, 37, 147, 148
Mavrocordat, Nicolae, domnitor, 153
Mavrogheni, Nicolae, 130 134, 206
Măgureanu, mănăstire, 52, 60
Mărgeală, Coleschi – Soveatnic, 72
Mândruț, Stelian, 74
Mehadia, 186
Meletie, episcop, 44
Meletie, geograf, 135, 141
Meulan, localitate fr., 71
Micu, Inochentie, 8
Micu, Samuil, 8, 136
Mihordea, V., 223
Mihail, Radu, 77
Milicescu, Emilia St., 51, 63
Millot, Claude-François, abate, 237
Minciaki, M. L., 195
Mihai Viteazul, 146, 201, 202
Mirabeau, Victor Riqueti, marchiz de, 102
Mircea cel Bătrân, 146, 149, 203
Mitu, Sorin, 196
Mohacs, bătălie, 201
Moisescu, Gh. I., 77, 118, 173, 181
Moldova (Moldavie), 11, 15, 21, 25, 27-30, 33, 34, 37-42, 44-49, 53, 55, 64, 66, 79, 91, 100, 101, 104, 106, 107, 109, 113, 114, 120, 121, 129, 134-139, 141, 143, 156-158, 160, 163, 174, 178, 187, 194, 197, 198, 200-202, 206, 209, 210, 213, 220, 223, 234, 236, 238
Molière, Jean – Baptiste, 102
Montesquieu, Charles de Secondat, baron de, 86, 87, 97, 101, 184, 190, 191
Moriolles, Alexandre Nicolas, conte de, 207, 212, 213, 231
Moroiu, Costache (Constantin), 57, 60, 64?, 66, 68, 69, 76, 78, 80-82

Moruzeşti, familie, 217
Moruzi, Al., domnitor, 30, 105, 153
Moscu, C., 41, 76
Mumuleanu, Barbu Paris, 10, 55, 81, 111, 112, 122, 127, 172,174, 179
Munteanu, R., 10
Muntenia, 197, 198, 201, 208, 211
München, 124
Mystakys, Serghios, 30

N

Napoleon I. Bonaparte, 198, 207, 224, 255
Neamţul, mănăstire, 13, 22, 106
Nectarie, mitropolit, 17, 19, 20, 52
Neofit, mitropolit, 17, 24
Nestor, logofăt,60, 77
Nestorescu, Andrei, 94
Nicolae I, ţar, 23
Nicolaescu-Plopşor, C. S., 131
Nicolaiasa, Gh., 173
Nicopulo, Constantin, 66
Nicopole, 130
Nistru, 138, 146, 200, 210
Nivoy, abate, 40
Norocel, Epifanie, 105
Numa Pompiliu,193

O

Occident (Apus), 11, 14, 24, 40, 59, 63, 69, 72, 73, 79, 83, 131, 145
Orient, 137, 206
Otetelişanu, Grigore, 69
Otetelişanu, Iordache, 69

P

Padova, 135
Paisie, stareţ, 106
Palade, Teodor, 76
Panaiotache, doctor, 78
Panait, Panait, I., 150
Pandele, Ion, 57, 60, 64, 66, 67, 69
Papacostea, Cornelia, 101
Papadopol-Calimach, Al., 45
Papiu-Ilarian, A., 62, 130
Paris, 11, 33-36, 38-44, 47, 64-66, 68-70, 72, 74, 78-83, 88, 90, 95, 96, 100-102, 106, 119, 180, 238
Parrant, Louis Joseph, 207, 224, 230
Pascal, Blaise, 99
Pavel, popa, 60
Pavlidis, Dimitrie, 73
Pazvan-Oglu (Pasvan), 147, 153, 210
Pârnuţă, Gheorghe, 51, 75
Păcurariu, Mircea, 15, 18
Peninsula Balcanică, 210
Perieţeanu, Voicu, Stolnic, 53, 79, 111, 117, 120, 174, 179
Pertusier, Charles, 200, 202, 217, 218, 227, 234
Petersburg, 22, 26, 68
Petru I, ţar, 194, 150
Peyssonnel, Charles de, 207, 223, 224
Philipide, Daniil, 12
Philipopolis, 42
Piccolo, N., 44, 45, 66
Piru, Al., 7
Pisa, 34, 64, 66-69, 75, 79, 80, 94, 95
Piuariu-Molnar, I., 24, 25, 142
Platon, filosof grec, 191, 199
Platon, de Tver, 26,
Platon, Gh., 103
Plămădeală, Antonie, mitropolit, 106
Pleşoianu, Grigore, 76, 86
Poarta (Turcia, Imperiul Otoman), 11, 19, 130, 146, 155-158, 161, 164, 188, 201, 203, 204, 20-210, 214, 218, 222
Poenaru, P., 53-55, 57, 60, 61, 63, 69-75, 78, 80, 82
Pogor, Vasile, tatăl, 113, 134
Polonia, 201, 203
Pop, Al., 82
Pop, Gh., 82
Pop, Hagi, C., 24, 84, 76
Pop, Ioan, 78, 82, 96

BIJLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

Pop, Vasile, 33
Pop, Zenovie, 71 66, 70
Popa-Lisseanu, G., 51, 56, 62, 76, 107
Popescu, Chiriac, 134
Popescu, Mihai, 52
Popescu, N. M., 77
Popescu-Teiuşan, Ilie, 35, 37, 38, 41, 43, 45, 46
Popovici, Dimitrie, 7, 8, 12, 34, 86, 88, 89, 96-99, 136
Popp, Gh., 170
Poteca, Eufrosin (Efrosin), 10, 13, 26, 35, 54-55, 57, 60, 61, 64, 66-69, 73, 75,-78
Potra, G., 69-72, 82
Principatele Române, 8, 12, 14, 15, 29, 30, 35, 55, 60, 79, 83, 84, 86, 88, 97, 98, 100, 103, 104, 109, 110, 114, 130, 132, 134, 150, 152, 153, 156, 165, 196, 201, 213, 223, 237, 238
Prodan, David, 196
Prusia, 154
Prut, 138, 204
Pseudo-Enache Kogălniceanu, 134
Puissant, Louis, 70

Q

Quenot, C.,

R

Racoviţă, Mihail, domnitor, 207
Radu Negru (Negru Vodă, „Rodolphe Noir"), 202
Ralu, domniţa, 99
Rambaud, Alfred, 10, 50
Rasti, Nicolas, 66
Răducanu-Măinescu, 76
Rădulescu, A., 68, 80
Rădulescu-Motru, C., 82, 120
Râmnic, 8, 13, 21, 24-26, 104, 130, 131
Râmniceanu, Naum, 13, 22-24, 26, 55, 79, 132, 133, 135, 136, 140-143, 146, 167-169
Râmniceanu, Grigore (episcop al Argeşului), 17, 21, 24, 25, 60, 117
Recordon, François, 215-218, 227, 233, 234
Regleanu, M., 77
Reinhard, Charles, conte, 198, 207, 209
Reinhard Christine (Cristina), 210, 230, 237
Rochechouart, conte de, 199, 238
Rolla, Eusthatius, 44
Roma, 31, 34, 68, 140
România, 131, 137
Rosetti-Roznovanu, Iordache, 100, 101
Rosetti-Roznovanu, Nicolae, 36-47, 66, 90, 91, 93, 96, 97, 100-102, 113
Rousseau, Jean-Jacques, 86, 93, 101,181, 182
Rusia, 26, 28, 129, 130, 150-153, 162, 195, 201, 213, 217
Rusu, I. I., 138,
Rusu, L., 7
Roville, 71

S

Sablier, D., 96
Sachelarie, C., 44, 45, 66
Saint-Luce, 207, 230
Saint-Pierre, Bernardin de, 102
Salaberry, Charle Marie d'Yrumberry, conte de, 198-202, 207, 213-218, 226, 229, 232, 233
Săulescu, Gh., 47, 48
Scavinschi, Daniil, 100
Schiades, 85, 98
Secul, mănăstire, 105
Seminarul de la Socola, 30, 32-34, 105
Serbia, 138, 210
Sernios, Gh., 99
Severin, 200
Sfânta Alianţă, 214
Sfântul Gheorghe Nou, mănăstire, 52
Sfântul Gheorghe Vechi, mănăstire, 52
Sfântul Ioan, mănăstire, 109, 117

BCU IAŞI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Sfântul Sava, mănăstire, 52
Sibiu, 7, 24, 25, 70, 75, 84
Simonescu, D., 25, 105, 134
Sion, G., 131, 139, 167
Sismondi, Simon de, 91
Siupiur, Elena, 5, 74
Slobozia, 199, 226
Smirna, 46, 66
Smith, Adam, 97
Soave, Francesco, 94, 95, 98
Sobieski, Ioan, 203
Socrate, 194
Soliman cel Mare, 201
Solon, 190, 193
Spania, 216
Stäel, M-me de, 102
Staghiritul, Atanasie, 109, 110, 117
Stamate, Iacol al II-lea, mitropolit, 18, 27-30, 105, 115
Stan, Maria, 73
Stănciulescu-Bârda, Alexe, 95
Stănciulescu, Ovid, 80
Stănileşti, bătălie, 150
Stânca, biblioteca de la 43, 47, 91, 100-102
Sturdza, D. A., 133
Sturdza, Dimitrie I, 126
Sturdza, Ioniţă Sandu, domnitor, 47, 48, 157, 176-178, 187, 188, 190, 204
Sturdza, Mihail, 32, 33,, 48, 113
Suţu, Alexandru, domnitor, 19, 20, 64, 132, 168, 216, 219
Suţu Mihail, domnitor, 38

Ş

Şcoala Ardeleană, 75
Şcoala Naţională de la Iaşi, 45, 88, 105
Şcoala Naţională de la Sf. Sava, 11, 51, 53, 63, 68, 75, 78, 80-82, 93, 110, 120, 125
Şincai, Gh., 8, 136
Şistov, pacea de la, 152
Ştefan cel Mare, 156, 201, 203
Ştefănescu, Ştefan, 132, 150
Ştirbei, Barbu, 64, 65

T

Tăutu, Ionică, 10, 98, 126, 144, 155-158, 160-166, 174-177, 187-189, 191-195
Târgovişte, 27, 225
Tell, Christian, 62
Temistocle, 194
Teodor, Pompiliu, ?7, 9, 10, 187
Therapianos, G., 30
Thessalia, 138
Thomassin, 213, 226, 232
Thornton, Thomas, 125
Thurot, profesor, 64, 65
Tisa, 138, 141, 146, 203
Tocilescu, Grigore, G., 19, 132, 150, 168
Tomescu, C. N., 77
Tomescu, Daniil, 76
Tott, François de, 205, 223
Tracy, Destutt de, 90
Traian, împărat, 62, 135, 137, 138, 140, 142-144, 197-200
Transilvania (Ardeal), 9, 15, 23, 33, 50, 55, 98, 104, 111, 114, 129, 131, 133, 134, 138, 139, 141-143, 152, 186, 208, 209
Trei Ierarhi, mănăstire, 47, 48
Tsourkas, Cl., 36
Tunusli, fraţi, 130

Ţ

Ţara Românească, 15-18, 21, 23, 26, 27, 34, 47, 54, 55, 59, 64, 65, 67, 70, 73, 75, 78, 84, 100, 104, 109, 111, 114, 117-119, 129, 135-138, 149, 153, 170, 174, 198, 202-204, 206, 209, 210, 216, 217, 219, 220, 226, 230-232, 234
Ţepelea, G., 23

U

Ulpia Traiana, 197
Ungaria, 139, 186, 201, 203
Urechia, V. A., 30, 33, 48, 51, 52, 55, 57, 58, 64, 72, 76, 78, 82, 129, 136
Uve, Dathe, 74

V

Valahia (Vlahia) 105, 133, 142, 152, 155, 200, 202, 216, 220, 221, 233, 234
Vardalahos, Constantin, 76, 88, 96, 97
Văcărescu, Ienăchiță, 24, 104, 110, 130, 135, 136, 140, 146
Văcărescu, Nicolae, 113
Vârnav, Scarlat, 71
Vârnav, Vasile, 93
Vârtosu, Em., 126, 133, 144, 145, 155, 174, 175, 195
Veneția, 86, 135, 225
Verbină, I. (Pervain, I.), 80
Vico, Gianbatista, 97
Viena (Vienne), 31, 33, 34, 40, 42, 47, 66, 69, 70, 78, 86, 94, 108, 130, 131, 186, 236
Vilios, Dimitrie, 76
Vizanti, Andrei, 79, 115, 116, 117
Vladimirescu, Tudor, 10, 23, 26, 57, 61-64, 124, 134, 180, 188, 216, 219, 232, 233, 234
Vlădoianu, Ion., 65, 72
Volney, Constantin, conte de, 98
Voltaire, François-Marie, 27, 28, 84-86, 88, 89, 97, 99-101, 141, 237
Vornicescu, Nestor, 105
Voronțov, Alexandru, 41
Vulgaris, Evghenie, 85

W

Walenstein, Scarlat, 82
Wartburton, W., 97
Wolf, Chr., 60, 89, 96

X

Xenopol, A. D., 10, 34, 50, 51, 175

Z

Zallony, Marc-Philippe, 203, 204, 221, 222, 236, 237
Zamfir, M., 183
Zilot Românul (Ștefan Fănuță), 18-20, 55, 131, 132, 135, 136, 143, 146, 14-154, 164, 167, 168, 175
Zonares, 135
Zub, Al., 103

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CUPRINS

Cuvânt înainte 5

Introducere 7

I. Biserica şi înaltul cler ortodox din Principatele Ortodoxe Române în epoca Luminilor 15

1. Câteva consideraţii privind statutul Bisericii Ortodoxe Române în epoca Luminilor şi personalitatea înalţilor ierarhi 16
2. Biserica la sfârşitul domniilor fanariote şi problema mitropolitului pământean 18
3. Rolul cultural şi social-politic al clerului ortodox din Ţara Românească şi Moldova 21

II. Afirmarea învăţământului în Moldova şi spiritul european 29

1. Academia domnească de la Iaşi în ultima sa etapă 29
2. Întemeierea învăţământului naţional în Moldova. De la Seminarul de la Socola la Şcoala lui Gh. Asachi 30
3. Călătoria de studii în Franţa a lui N. Rosetti-Roznoveanu şi încercarea de introducere a învăţământului lancasterian în Moldova. 34
4. Reorganizarea Şcolii naţionale din Moldova la sfârşitul domniei lui Ioniţă Sandu Sturdza 47

III. Începuturile Şcolii naţionale de la Sf. Sava şi spiritul european 49

1. Sfârşitul Academiei de limbă greacă de la Bucureşti şi premisele întemeierii Şcolii naţionale 49
2. Începutul funcţionării Şcolii naţionale de la Sf. Sava sub conducerea lui Gh. Lazăr (1818-1822) 58
3. Bursierii români la studii în Occident (1820-1831) 63
4. Şcoala naţională de la Sf. Sava sub conducerea lui I. Heliade-Rădulescu şi E. Poteca (1822-1831) 75

IV. Circulaţia valorilor occidentale în Principatele Române şi interferenţele sale cu peocesul afirmării şcolii şi culturii naţionale 83

V. Problema cultivării limbii naţionale şi idealul „luminării" cu ajutorul şcolii naţionale 104

BCU "CAROL I" UNIVERSITY LIBRARY

1. Necesitatea cultivării limbii naționale în preocupările cărturarilor 104
2. Concepțiile privind rolul „învățăturilor" în transformarea societății și „luminarea" neamului 114

VI. Afirmarea identității istorice. De la origini la evaluarea statutului politic internațional 129
1. Scurtă privire asupra istoriografiei – domeniu important al gândirii istorice și social-politice 129
2. Problema originii românilor și a limbii române 134
3. Trecutul de luptă și problema capitulațiilor 145
4. Critica domniilor fanariote și actualitatea teoriei-capitulațiilor – după 1821 – în viziunea lui Ionică Tăutu 155

VII. Spiritul critic și ideea națională 167
1. Critica „celor mari" sau dimensiunea socială a ideii naționale 167
2. Doctrina absolutismului luminat și apelul la redeșteptare națională 181
2.1. Domnia luminată și îndatoririle ei în viziunea iluminiștilor români .. 181
2.2. Domnia luminată și știința politică în preocupările lui Ionică Tăutu . 187

Addenda. Cum ne vedeau străinii: cazul călătorilor francezi 197
1. Originea românilor și trecutul lor de luptă în viziunea călătorilor francezi 197
2. Critica domniilor fanariote și dominației otomane în scrierile călătorilor francezi 205
2.1. Critica administrației domnilor fanarioți ca instrument al Porții 205
2.2. Regimul turco-fanariot și cauzele revoluției din 1821 în viziunea călătorilor francezi 213
3. Structurile economico-sociale din Principate în viziunea călătorilor francezi 223
3.1. Caracterul înapoiat al economiei 223
3.2. Boierii și țăranii în viziunea călătorilor francezi 227
3.3. Influența franceză și starea intelectuală a elitei 237

Indice 239

Tiparul s-a executat sub c-da nr. 1427 /2005
la Tipografia Editurii Universităţii din Bucureşti

BCUIAS/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Apărută într-o nouă ediție în urmă cu mai mulți ani, lucrarea de față, elaborată de prof. univ. dr. Nicolae Isar, se înscrie în seria exegezelor dedicate problematicii iluminismului în spațiul românesc, cu accentul pe Principatele Române dunărene.

Circulația ideilor este abordată de autor în strânsă legătură, pe de o parte, cu circulația marilor valori europene, pe de alta, cu evoluția unor importante instituții, precum Biserica sau Școala.

Spiritul critic în ordine socială și politică al cărturarilor, cum demonstrează autorul, se constituie în factorul esențial care propulsează ideea națională în Țara Românească și Moldova în epoca Luminilor.

În partea finală a lucrării, în *Addenda*, este subliniată convergența ideilor care circulă în Principate cu opiniile despre români ale celei mai importante categorii de călători străini, cei francezi.

Coperta I: *Alexandru Moruzi primește pe Sir Robert Ainslie, ambasadorul Angliei la Constantinopol, la 19 iulie 1794, în casa domnească de la Mănăstirea Mihai Vodă.*

ISBN 973737075-9
9789737370754

29,50